

Karl Polanyi

VELIKA PREOBRAZBA

Politički i ekonomski izvori našeg vremena

40,00 kn

Karl Polanyi, rođen u Beču 1886. godine, osobno je bio uključen u proces raspada europskog "starog poretka" i radanje novih stvarnosti koje rasvjetljava ova knjiga. Njegov rad kao profesora (Oxford University, University of London, gostujući predavač pri Bennington College te Columbia University), urednika (*Christianity and Social Revolution - Kršćanstvo i društvena revolucija*; *Trade and Market in the Early Empires - Trgovina i tržište u ranim carstvima*), te autora (*The Essence of Fascism - Bit fašizma*, *The Great Transformation - Velika preobrazba*, i uz A. Rotsteina *Dahomey and the Slave Trade - Dahomej i trgovina robljem*) ustanovili su njegovu reputaciju kao jednog od najtemeljitijih i najoštromnijih ekonomskih povjesničara dvadesetog stoljeća. Karl Polanyi je umro 1964. godine.

Velika preobrazba

Karl Polanyi

Naslov izvornika:

The Great Transformation

The Political and Economic Origins of Our Time

Beacon Press, Boston, 1957.

Henry Holt & Company, Inc., New York - All rights reserved

VELIKA PREOBRAZBA

Politički i ekonomski izvori našeg vremena

Karl Polanyi

**Naklada Jesenski i Turk
Zagreb, 1999.**

Sadržaj

Predgovor hrvatskom izdanju: Karl Polanyi i društvenost ekonomije (<i>Rade Kalanj</i>)	7
Prvi dio / MEĐUNARODNI SUSTAV	
1. Stogodišnji mir	23
2. Konzervativne dvadesete, revolucionarne tridesete	41
Drugi dio / USPON I PAD TRŽIŠNOG GOSPODARSTVA	
I. Pakleni žrvanj	
3. "Habitat nasuprot poboljšanju"	55
4. Društva i ekonomski sustavi	65
5. Evolucija tržišnog obrasca	79
6. Samoregulatorno tržište i fiktivne robe: rad, zemlja i novac	91
7. <i>Speenhamland</i> , 1795.	101
8. Preci i posljedice	111
9. Pauperizam i utopija	129
10. Politička ekonomija i otkriće društva	137
II. Samozaštita društva	
11. Čovjek, priroda i organizacija proizvodnje	157
12. Rođenje liberalne vjere	161
13. Rođenje liberalne vjere (nastavak): Klasni interes i društvene promjene ..	179
14. Tržište i čovjek	193
15. Tržište i priroda	209
16. Tržište i proizvodna organizacija	223
17. Oslabljeno samoreguliranje	233
18. Razorne napregnutosti	241

Treći dio / PREOBRAZBA U TOKU

19. Vladavina naroda i tržišno gospodarstvo	255
20. Povijest u zamahu društvenih promjena	269
21. Sloboda u složenom društvu	281
Bilješke	293
Kazalo imena	331

X

Karl Polanyi i društvenost ekonomije

U povijesti teorijske misli ima autora na koje se rado i često pozivamo a da pritom vrlo slabo poznajemo njihove ideje i djela. Među takve spada i Karl Polanyi. Njegove ideje s uvažavanjem citiraju ekonomisti, sociolozi i antropolozi, a posljednjih se godina čak zbiva neka vrsta "ponovnog otkrivanja" tog nedvojbeno originalnog znanstvenika i teoretičara 20. stoljeća. Taj interes proizlazi iz dvaju bitnih razloga. Prvi je povezan s Polanyijevim načinom mišljenja, njegovim poimanjem teorije i predmeta znanstveno-teorijskog istraživanja. On je izvorno i disciplinarno ekonomist, točnije rečeno ekonomski povijesničar, ali se njegova osobnost sastoji u tome da predmetnost te discipline ne ograničava na njezine konvencionalne sadržaje nego je podjednako promatra iz široke perspektive drugih socijalnih znanosti, prije svega antropologije i sociologije. "Antropologizacija" i "sociologizacija" ekonomije, odnosno sklonost utemeljivanju i razvoju *ekonomske antropologije* i *ekonomske sociologije* ključne su distinktivne značajke Polanyijeva priloga suvremenim socijalnoteorijskim znanjima. Drugi je razlog vezan za neke od Polanyijevih znanstveno-teorijskih dijagnoza i uvida, napisanih prije pedesetak godina, koji su se kasnije pokazali točnima i u mnogo čemu opominjućima. Riječ je o njegovim dijagnozama koje upozoravaju na opasni raskorak između brzog razvoja liberalne ekonomije i dezintegracije društvenog konsenzusa, koja može dovesti do političkih katastrofa i diktatorskih oblika vladavine. Sredinom devedesetih godina u američkom je časopisu *Foreign Affairs* otvorena dugotrajna i krajnje ozbiljna rasprava o tezama E. B. Kapsteina koji je ustvrdio da je "globalna ekonomija" popraćena nejednakošću, neza-poslenošću i "endemskim siromaštvom", da ona za sobom ostavlja milijunsko nezadovoljno radništvo te da bi zbog toga moglo doći do "raskida društvenog ugovora s radnicima" koji je sklopljen nakon Drugog svjetskog rata. Iz te je teze

izveden zlokobni proročanski zaključak da se "svijet vjerojatno kreće k jednom od onih tragičnih trenutaka zbog kojeg će se budući povijesničari zapitati zašto na vrijeme nisu poduzete određene mjere".¹ Ovdje je bitno naglasiti to da se Kapstein, u svojim analizama i zaključcima, poziva upravo na K. Polanyi, autora *Velike preobrazbe*, koji je dokazivao da je potpuno ukidanje ekonomskih i radničkih tržišnih uredbi i tradicija u devetnaestom stoljeću dovelo do silovitog društvenog i političkog preokreta početkom dvadesetog, što je kulminiralo kolapsom svjetske ekonomije i početkom dvaju svjetskih ratova. Ono što danas, u doba hegemonije neoliberalne paradigme, Viviane Forrester naziva "ekonomskim užasom" ili "ekonomskim despotizmom", Polanyi je, na iskustvima 19. i 20. stoljeća, dijagnosticirao kao dugoročnu tendenciju razdvajanja *ekonomskog rasta i socijalnog razvoja*, tendenciju koja može dovesti do kaotičnih društvenih stanja i "spasiteljske" vladavine velikih demagoga.²

Polanyi je jedan od brojnih srednjoeuropskih intelektualaca koji su, u razdoblju prije i poslije Prvog svjetskog rata, sve do dolaska nacizma, razvijali originalne ideje na raznim područjima znanosti, filozofije i umjetnosti, a koji su svoj rad nastavili u zapadnoeuropskim zemljama i, ponajviše, u Sjedinjenim Američkim Državama. Rođen je u Beču 1886. godine. Odrastao je u Budimpešti kao potomak radikalnog dijela mađarske buržoazije koja je žestoko osporavala ekonomsku i političku dominaciju zemljišne aristokracije, ali je bila nesposobna za političku akciju. Studirao je pravo, političku ekonomiju i filozofiju. Za vrijeme Drugog svjetskog rata časnik je austrougarske vojske, a potom predavač na Narodnom sveučilištu i vanjski urednik vodećih bečkih novina za financijska pitanja *Osterreichische Volkswirt*. To je razdoblje kada se teorijska inteligencija u Njemačkoj i Srednjoj Europi okreće sociologiji i marksizmu, afirmirajući ili poričući njihovu svrsishodnost u znanstvenom tumačenju društvenih fenomena. Te misaone orijentacije još nisu imale pravo građanstva na sveučilištima, ali su korištene za analizu ekonomskih i političkih problema što su proizašli iz sukoba nadirućeg industrijalizma i tradicionalno-agrarnih, predliberalnih društvenih struktura. Jedan od značajnih teorijskih izazova bila je ruska revolucija i analiza sustava koji

¹ E. B. Kapstein, *Workers and the World Economy. U: Foreign Affairs*, Vol. 73, 1996, str. 72.

² Viviane Forrester, *L'horreur économique*, Fayard, Paris, 1996.

je nastao iz njezinih pretpostavki. Početkom dvadesetih godina novostvoreni je sovjetski režim uspostavljao model planskog razvoja ekonomije i mnogi su liberalni analitičari Polanyijeve generacije (Friedrich von Hayek, Michael Polanyi, Gaetan Pirou i neki drugi) smatrali da je taj model neodrživ i da nema velike razvojne izgleda. Polanyi je, međutim, pokušavao pokazati da je za ekonomski i društveni razvoj zaostalih srednjoeuropskih zemalja planska, "socijalnom potražnjom" vođena ekonomija pogodnija od tržišne ekonomije i sustava slobodne razmjene.

Godine 1934, pred naletom fašizma i antisemitizma, Polanyi emigrira u Englesku koja se tada, kao i druge zemlje zapadnog svijeta, polako izvlačila iz "velike depresije". Zbližava se s engleskim socijalističkim krugovima a tijekom rata čak izražava simpatije za određene "utopističke" struje koje razrađuju programe poslijeratne obnove. Na raznim sveučilištima (Oxford University, University of London) predaje ekonomsku povijest i nastoji objasniti uzroke fašizma, ekonomske krize a potom i svjetskog rata. To je tema njegove knjige *Bit fašizma*. U Americi se, 1944. godine, pojavljuje glavno Polanyijevo djelo *Velika preobrazba*, o kojemu pisac predgovora R. M. MacIver govori kao o iznimno značajnom događaju, kao o djelu spram kojeg "većina knjiga iz tog područja izgleda nedostatno i zastarjelo".³ To je sintetički rezultat dugotrajnih analiza nastanka, razvoja i izgleda liberalnog kapitalizma, čija je sudbina uvijek bila u središtu teorijske pozornosti i poticala najprotuslovnije odgovore, uvelike obilježene ideološkim stajalištima njihovih autora. Polanyi je nastojao prevladati ideologizaciju ekonomske znanosti i prokazati njezine eksplikativne jednostranosti u razumijevanju kapitalističke i tržišne modernosti. Ono što on označava naslovnom sintagmom "velika preobrazba" u stvari je ubrzani proces nastajanja industrijskih društava i tržišne ekonomije, koja se bitno razlikuje od svega što joj je prethodilo. Polanyi drži da je budućnost liberalnog kapitalizma vrlo upitna i da taj ekonomski poredak sve više uzmiče pred rastućom ulogom države koja se postavlja na mjesto društva, ali ne može riješiti njegove probleme. Istodobno zastupa tezu da je ekonomska sfera, s usponom tržišta u 19. stoljeću, potpuno zagospodarila društvom i da društveno ovladavanje ekonomijom postaje središnjim problemom budućnosti. Organizirajući

³ R. M. MacIver, *Foreword*. U: Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Bacon Press, Boston, 1944, str. IX.

se bezostatno na tržišnim temeljima ("samo-regulirajuće tržište") ekonomija se, smatra Polanyi, korijenito odvojila od društvenih institucija, uspostavila svoju zasebnost i na taj način prisilila druga društvena područja da funkcioniraju prema njezinim zakonima. "U Polanyija se, kaže Louis Dumont, modernost liberalno-ekonomskog tipa postavlja nasuprot svega ostalog".⁴ Zato je liberalizam bio prisiljen štititi se od hipertrofije svojih načela, prije svega od načela individualizma ("samointeresa"), i mjerama socijalne zaštite održavati postojanost vlastitog razvoja. Njegova je opstojnost, dakle, nezamisliva bez istodobnog uvažavanja socijalne dimenzije.

Taj proces uposebljivanja i dominacije ekonomske sfere, svojstven zapadnim društvima, otvara komparativno pitanje o karakteristikama drugih i drugačijih društava. Povijesno-ekonomska analiza očigledno mora posegnuti za antropološkim i komparativnim argumentima. Stoga nije čudno da se Polanyi, u svojoj istraživanjima specifičnosti tržišno-kapitalističkih društava, osvrće na strukturalne značajke takozvanih primitivnih društava i da uzima u obzir radove nekih antropologa, kao što su R. C. Thurnwald, B. Malinowski i A. R. Radcliffe-Brown. U tim društvima, prema nalazima antropologa, ekonomija ne postoji kao zasebna sfera nego je "uklopljena" ("užlijebljena") u druge institucije kao što su srodstvo ili religija. Dapače, ta društva ne poznaju nešto takvo kao što su natjecanje i društveni sukobi, a to jednostavno znači da je riječ o "integriranim" društvima. To je, u izvjesnom smislu, romantična predodžba o "primitivcima", koja je i inače svojstvena mnogim kulturno-antropološkim kritikama zapadne civilizacije, ali ona je ovdje samo u funkciji jasnijeg ocrtavanja različitih društvenih uloga "ekonomske činjenice". Zbog te sklonosti komparativnoj metodi Polanyi je jedan od rijetkih ekonomskih teoretičara čiji se radovi uzimaju u obzir u raspravama o komparativnoj sociologiji.

Polanyi je 1947. godine imenovan profesorom opće ekonomske povijesti na Columbia University (New York) i cijela je njegova intelektualna djelatnost usredotočena na obrazlaganje navedenih stajališta i kritičko sučeljavanje s prevladavajućim orijentacijama u ekonomskoj teoriji. Razrađujući teze iznesene u *Velikoj preobrazbi* on žestoko napada "zastarjeli tržišni mentalitet" ekonomista i drugih socijalnih teoretičara. Istražuje porijeklo ekonomskih institucija, gubi interes za

⁴ Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme*, Editions du Seuil, Paris, 1983, str. 15.

probleme suvremenih ekonomija (bile one kapitalističke ili socijalističke) i sve se više okreće antropologiji i starijoj povijesti. Oko njega se oblikuje intelektualno-istraživački krug u koji su uključeni antropolozi, povijesničari antike, sociolozi i ekonomisti. Njihovo se znanstveno djelovanje, pod Polanyijevim vodstvom, odvija u tri smjera: kritika ekonomske teorije, ustanovljavanje tipologije ekonomskih sustava, istraživanje porijekla i povijesti ekonomskih institucija (trgovine, slobodnog tržišta, različitih uporaba novca itd.). Iz tih je nastojanja proizašao zbornik radova koji je, 1957. godine, objavljen pod naslovom *Trgovina i tržište u ranim carstvima*.⁵ Tu središnje mjesto zauzima Polanyijev rad *Ekonomija kao institucionalizirani proces*, koji je osobito poučan za razumijevanje njegovih osnovnih stajališta i, pogotovo, njegova *sociološkog* i antropološkog tematiziranja ekonomskih činjenica.⁶ Ekonomiju po njegovu mišljenju treba promatrati kao bitno *društveni* proces. Ljudska je ekonomija uklopljena u ekonomske i neekonomske institucije i stoga ju je nužno definirati novim konceptom koji bi se mogao koristiti u svim socijalnim znanostima. Trebalo bi nadići "formalnu", na tržište usredotočenu definiciju, kojom se služi vladajuća ekonomska teorija, i zamijeniti je "supstantivnom" definicijom, a to znači pojmom ekonomije koji naglašava činjenicu da "ljudi u pribavljanju sredstava preživljavanja ovise o prirodi i o drugima".⁷ Ta konceptualno-teorijska rekonstrukcija zvuči posve jednostavno, ali ona je neophodna pretpostavka za daljnje znanstveno-metodološke zahvate, prije svega za oblikovanje različitih *idealnih tipova* koji omogućuju analizu razmjene, novca i tržišta kao vidljivih fenomena ekonomskog života. Iako polemizira s Weberom, Polanyi je pristalica idealnotipske metode i tvorac idealnih tipova. U tom idealnotipskom smislu on, primjerice, govori o "oblicima integracije" (uzajamnosti, redistribuciji i razmjeni) koji ekonomiji daju jedinstvo i postojanost.

Polanyieva zaokupljenost povijesnim, antropološkim i sociološkim dimenzijama ekonomske tematike dolazi do još jasnijeg izražaja u njegovim kasnijim radovima. Primjerice, on intenzivno proučava ekonomsku i

⁵ Karl Polanyi/Conrad. M. Arensberg, *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*, Henry Regnery, Chicago, 1957.

⁶ Karl Polanyi, *The Economy as Instituted Process*. U: Mark Granovetter/Richard Swedberg, *The Sociology of Economic Life*, Westview Press, Boulder/San Francisco/Oxford, 1992.

⁷ K. Polanyi, *ibid*, str. 31.

socijalnu povijest Dahomeja o kojemu je, nekoliko godina ranije, počeo prikupljati etnografski i povijesni materijal. Iz toga je nastala monografija pod naslovom *Dahomej i trgovina robljem*, koja će se pojaviti posthumno (1966), u izdanju što ga je pripremio George Dolton.⁸ Pored toga, vraća se problemima planske ekonomije, zajedno sa svojim učenikom Paulom Medowom pokreće časopis *Co-Existence* i pokušava uspostaviti dijalog s ekonomistima istočnoeuropskih zemalja. To nastojanje nije bilo osobito uspješno jer je Polanyi bio i odviše žestok kritičar države a da bi njegova stajališta naišla na razumijevanje u sredinama s centralističko-planskim modelom. Umro je 1964. godine.

Kao ekonomski analitičar Polanyi je zanimljiv ponajprije zbog toga što pokušava jasno utvrditi povijesna i institucionalna ograničenja ekonomske analize i ta ograničenja prevladati "jednom općom teorijom ekonomske organizacije". Pod "ekonomskom analizom" podrazumijeva ekonomske teorije što se poučavaju na sveučilištima, izuzimajući marksizam koji po njegovu mišljenu počiva na pogrešnom poimanju vrijednosti i cijena. On ne poriče znanstvenu narav tih teorija (pri čemu uglavnom misli na neomarginalizam), ali drži da se one ne mogu primijeniti izvan posebnog povijesnog i institucionalnog konteksta tržišnih ekonomija. Pomoću njih ne možemo protumačiti ni funkcioniranje predtržišnih ekonomija ni tržišne mehanizme u društvima s posve nerazvijenim tržištem. Budući da nemaju općepovijesnu vrijednost, suvremene ekonomske teorije ne mogu biti ni temeljem opće teorije o ekonomskim institucijama. Takva bi teorija morala biti komparativnog karaktera, što zapravo znači da se njezina predmetna građa i modeli nalazi u radovima povijesničara i antropologa. U Polanyijevoj optici antropologija ima stanovitu metodološku prednost. Ona čak i povijesnu znanost opskrbljuje modelima koji su joj neophodni kako bi spoznala izvornost i razvoj starih institucija. No antropologija i ekonomska povijest ipak se sjedinjuju u novu disciplinu, a to je *ekonomska antropologija*, koja je istodobno opća teorija ekonomije i komparativna povijest ekonomskih institucija čovječanstva.

Riječ je, bez sumnje, o vrlo kompleksnom teorijskom, metodološkom i epistemološkom zahvatu koji je izazvao žestoke i dugotrajne rasprave i prijepore. Stvorena je prava "polemička situacija". Polanyijeva su

⁸ Karl Polanyi, *Dahomey and the Slave Trade*. University of Washington Press, Seattle, 1966.

stajališta najteže pogađala ekonomiste, što je posve razumljivo ima li se na umu njihovo uvjerenje da su već dostatno definirali opća načela ekonomske racionalnosti i postavili temelje opće teorije o ekonomskoj zbilji. No podjednako su bili na meti sociolozi, antropolozi i povijesničari koji su nekritički preuzimali nalaze ekonomista i često slijedili njihovu "etnocentričku kratkovidnost". Kad je riječ o antropolozima najoštrije su kritike trpjeli C. S. Coon, R. Firth, D. M. Goodfellow, G. Wagner i M. Herskovits, koji su također radili na oblikovanju ekonomske antropologije, ali se njihov pristup temeljio na formalističkim tezama ekonomista. Polanyi im prigovara da su "odstupili od pravoga puta", a to znači od supstantivne definicije ekonomije, koju je još 1921. godine naznačio "učitelj Bronislav Malinowski". Malinowski je pravi terenski istraživač i zato se njegove pouke i koncepti mogu uzeti kao uporište visoke vjerodostojnosti. Svojim stajalištem o važnosti poredbene analize ekonomskih sustava Polanyi se također suprotstavljao brojnim povijesničarima i "kulturalističkim" antropolozima kao što su, primjerice, Sombart i Linton, prema kojima je svaka kultura toliko jedinstvena da bilo kakav pokušaj usporedbe postaje besmislen i uzaludan. Slaže se sa svima onima, makar bili i "kulturalisti", koji odbacuju hipotezu o nužnoj evoluciji društvenih institucija. One, dakako, imaju svoju povijest, ali ona se ne odvija prema zakonima i stadijima neminovne evolucije. Isti su prigovori upućeni i marksizmu jer se njegovo poimanje o pet nužnih stadija ljudske povijesti nimalo ne razlikuje od evolucionizma.

Međutim, najoštrije i najopsežnije kritike usmjerene su na Talcotta Parsonsa i, posredno, na njegova "učitelja" Webera, što svjedoči o naravi Polanyijeva doticaja sa sociologijom ili njezinim značajnim orijentacijama. Weber je iza sebe ostavio nezavršeno, za Polanyijeva istraživanja vrlo relevantno djelo *Privreda i društvo*, čije je najznačajnije dijelove preveo, komentirao i američkom čitateljstvu približio upravo T. Parsons. Parsons je 1953. godine održao niz predavanja ("Marshall Lectures") o Alfredu Marshallu i Maxu Weberu, ali je u tom sklopu izložio i svoju koncepciju "opće ekonomske sociologije" koja bi bila primjenjiva na sve, kako tržišne tako i netržišne ekonomije. A to je bio baš onaj cilj kojemu su težili Polanyi i njegov krug. No za razliku od njih Parsons je tome pristupio samo kao jednom od aspekata mnogo ambicioznije teorijske građevine, koja je dva desetljeća dominirala u američkoj empirijskoj sociologiji. Zanimljivo je napomenuti da je Parsons (u

koautorstvu s Neilom J. Smelserom) 1956. godine objavio rad pod naslovom *Ekonomija i društvo*, koji se zapravo temeljio na spomenutim predavanjima i tumačenju Webera.⁹ Izričući svoj sociološki stav o ekonomiji on, pored ostalog, kaže da je "sve uvjereniji u temeljnu ispravnost središnje jezgre ekonomske znanosti".¹⁰ Sud ekonomista bio mu je toliko važan da taj rad, još u rukopisu, dostavlja Polanyiju, od kojega ne dobija nikakav izravni odgovor. Umjesto Polanyija odgovorili su protagonisti njegova kruga Terence K. Hopkins i Harry V. Pearson. Obojica, prije svega, podvlače određene podudarnosti dvaju pristupa (Polanyijeva i Parsonsova). Slažu se da analiza ne smije polaziti od pojedinaca nego od društava koja se poimaju kao totaliteti. Odatle slijedi da ekonomija nekog društva uvijek funkcionira unutar globalnog strukturalnog konteksta. Opća se funkcija ekonomije sastoji u tome da društvu pribavlja sredstva za postizanje njegovih ciljeva i da se pritom prilagođava izvanjskom kontekstu okoline. A budući da u obavljanju te funkcije mogu "sudjelovati" brojne razine društvene organizacije, nijedna institucija, nijedna konkretna društvena jedinica ne može biti u potpunosti i isključivo ekonomska. Njihovo je stvarno obilježje "multifunkcionalnost". Tu već dolazi do izražaja značajna razlika. Prema Parsonsu (i Smelseru) sva globalna društva teže diferencijaciji u podsustave sa specijaliziranim funkcijama. Prema Polanyiju, naprotiv, činjenica da ekonomija može postojati u obliku odvojene, funkcionalno specijalizirane institucije povijesna je *iznimka* a ne izraz diferencijacijske tendencije svakog globalnog društva.

No to ipak nije bit spora. Parsons je, poput Webera, odbacivao "institucionalni" pristup (svojstven, recimo, Thorsteinu Veblenu), pod izgovorom da on ekonomskom aspektu društvenog djelovanja oduzima "teorijsku specifičnost" i isključuje teorije neomarginalističkih ekonomista. Za njega su Pareto i teze formalističkih ekonomista polazište svake analize ekonomske stvarnosti. To je polazište sažeto u tvrdnji da je racionalno ekonomsko djelovanje onaj oblik djelovanja koji na najbolji mogući način nastoji kombinirati oskudna sredstva kako bi se postigli što bolji ciljevi. Stoga je tržište ekonomska institucija *par excellence*. Ono je najpogodniji društveni kontekst racionalnog ekonomskog

⁹ Talcott Parsons/Neil J. Smelser, *Economy and Society*, Routledge and Kegan Paul, London, 1956.

¹⁰ Navedeno prema: Richard Swedberg, *Current Sociology*, Sage Publication, London, 1987, str. 121.

djelovanja. Tako se formalističke teze ekonomista, gledane iz Polanyijeve perspektive, istodobno očituju kao apologija tržišne ekonomije i kao etnocentrička predrasuda koja pogoduje njihovu vlastitom ekonomskom sustavu. Iz te predrasude naime slijedi uvjerenje da je taj sustav najracionalniji. Hopkins pokazuje da je Parsonsova opća teorija ekonomije unaprijed lišena svake općenitosti jer dijeli etnocentričku zabludu prema kojoj je tržište prototip svake racionalne ekonomske institucije. Time se dokida i općenitost "opće teorije djelovanja", utoliko prije što Parsons "racionalnu" tržišnu razmjenu implicitno prihvaća kao paradigmu svih društvenih oblika razmjene. Štoviše, tvrdi Hopkins, cijela Parsonsova teorija pretpostavlja poimanje društva kao "djelatnog totaliteta", a to je svojstvo neznanstvenog pristupa društvu i sociologiji. Napokon, Parsons je "nepertinentne" kategorije ekonomista uspio zamijeniti "praznim" kategorijama sociologa i cjelokupno njegovo djelo nije ništa drugo do niz metaforičkih konstrukcija koje su pogrešne u načelu i u svojim zaključcima.

Ta zanimljiva polemika, koja nipošto nije zastarjela, pokazuje da je Polanyijev pristup bitno drugačiji i da iz njega proizlazi drugačiji sociološki pogled na funkcioniranje ekonomije. On također zagovara empirizam, jednako kao i drugi smatra da je to jamstvo znanstvene konkretnosti. Ali ni svi empirizmi nisu isti. S njegova je stajališta prihvatljiv i znanstveno korektan samo onaj empirizam koji se od početka nastoji rasteretiti od svakog etnocentričkog apriorizma s obzirom na *mjesto, oblike i učinke ekonomije u brojnim, povijesno poznatim društvima*. Taj se empirizam temelji na kritici određenih ideoloških pretpostavki liberalnih ekonomista, njihova implicitnog ideološkog stava o tržišnoj ekonomiji i njihove nemoći da uvide ograničenu primjenjivost vlastitog teorijskog učenja. Kritika upućena liberalnim ekonomistima ne odnosi se na sadržaj teorija što ih oni zastupaju već samo na njihovu "kratkovidnost" i korištenje tih teorija izvan granica njihove primjenjivosti, a to znači izvan poopćene ekonomije tržišta. Polanyi eksplicitno kritizira sustav tržišne ekonomije, ali to je kritika socijalne i moralne naravi. Kao što je već rečeno, on drži da su ljudi u tom sustavu podređeni ekonomiji, umjesto da se ekonomija podredi ljudima.

Da bi izveo svoju koncepciju "kritičkog empirizma" Polanyi, posve logično, nastoji ustanoviti opću definiciju ekonomije koja bi obuhvatila sve njezine moguće oblike i prema njima se odnosila bez ikakve predrasude. Ta bi definicija, u skladu s deklariranim "supstantivističkim"

uvjerenjem, trebala biti takva da ne utvrđuje formalna načela individualnih ponašanja nego specifičnu funkciju određenih društvenih odnosa. Tako pojmljena, ekonomija je "institucionalizirani proces interakcije između čovjeka i njegova okoliša, koja se očituje kao trajno pribavljanje materijalnih sredstava za zadovoljenje potreba".¹¹ To je samo varijacija već navedenog stajališta u kojemu Polanyi inzistira na "ovisnosti o prirodi i drugima", ali je ta varijacija važna jer koherentno izriče smisao "supstantivnog" poimanja ekonomije. Iz nje je vidljivo da se ekonomija promatra kao *proces*, to jest kao skup "kretanja" proizvodnje, opticaja i prisvajanja materijalnih dobara. Taj je proces "jedinствен i postojan" samo zbog toga što je "institucionaliziran", što funkcionira posredstvom institucija, to jest općih društvenih odnosa među ljudima unutar određenog društva. Ekonomski se proces "zbijski realizira" samo u konkretnom, specifičnom, odnosno "institucionaliziranom" društvenom obliku. Tako oblikovan on se uklapa u "kontekst društvenih struktura" koje daju značenje njegovim funkcijama i osiguravaju mu jedinstvo i postojanost. Ekonomski se proces, ovisno o prostornim i vremenskim odrednicama, može "uklopiti i užlijebiti" u najrazličitije institucije, kao što su srodstvo, politika i religija, jednom riječju institucije koje nisu samo "ekonomske". Polanyi konzekventno inzistira na tome da se u razumijevanju ekonomije moraju uzimati u obzir neekonomski aspekti društvenog života. Religija i vlast, drži on, mogu za strukturu i funkcioniranje ekonomije biti jednako presudni kao novčane institucije ili postojanje oruđa i strojeva koji ublažavaju tegobnost rada. Zadaća ekonomske antropologije novoga tipa, koja bi morala objediniti ekonomsku teoriju i ekonomsku povijest, jest "proučavanje načina na koje se proces institucionalizira u različitim epohama i na različitim mjestima".¹² A zadaća ekonomske sociologije sastojala bi se u tome da izučava specifične oblike društvenih odnosa i veza u kojima se odvija ekonomski proces.¹³

Stoga je u Polanyijevim razmatranjima vrlo važan pojam "uklopljenosti" (za koji katkad koristi i termine "uokvirenost", "uglavljenost", "ukotvljenost", "ulančenost", "užlijebljenost"). To nije usputna, slučajno izabrana riječ niti puka metafora nego ključni *koncept*, kojemu Polanyijevi

¹¹ K. Polanyi, *The Economy as Instituted Process*. U: M. Granovetter/R. Swedberg, *The Sociology of Economic Life*, str. 33.

¹² K. Polanyi, *Ibid.*, str. 34.

¹³ R. Swedberg, *Current Sociology*, str. 118.

tumači posvećuju najviše pozornosti. U povijesti socijalno-filozofskih i antropoloških ideja to nije nov pojam, ali u Polanyijevoj razradi on je dobio najodređeniju eksplikativnu vrijednost. Najeksplicitnije ga je, u modernoj antropologiji, koristio Evans-Pritchard u poznatoj monografiji *Nueri* (1940).¹⁴ On naime pokazuje da odnosi srodstva u nuerskom društvu funkcioniraju kao svojevrsna "opća institucija", da oni reguliraju ne samo srodničke veze i saveze nego i ekonomski i politički život. Antropolog Maurice Godelier, jedan od najsustavnijih Polanyijevih tumača, podsjeća da tradicija tog pojma seže sve do 18. stoljeća, da je riječ o rasponu barem od Hegela, Morgana, Marxa, Mainca i Tönniesova sve do Marcela Maussa.¹⁵ Prema samom Polanyiju stvar počinje još s Aristotelom koji je bio "svjedok nastanka robne trgovine i iz tog začetka naslutio njezin konačni oblik".¹⁶ Pritom, naravno, valja imati na umu da među navedenim autorima ne vlada stroga konceptualna istovjetnost, da poznata Tönniesova opreka *Gemeinschaft* (zajednica)-*Gesellschaft* (društvo) nema posve isto značenje kao podjednako poznata teza H. S. Mainca, prema kojoj se razvoj društava odvija kao kretanje od *statusa* do *ugovora*. Ali bez obzira na te razlike ili sličnosti, činjenice običnog iskustva pokazuju da je u brojnim "starim ili egzotičnim" društvima teško pronaći ekonomske institucije odvojene i različite od drugih institucija. To je ono "sporno mjesto" na kojemu počinju razilaženja u tumačenjima. Prema jednima, različiti oblici ekonomija, bile one "uklopljene" ili "oslobođene", odgovaraju različitim i uzastopnim stadijima ekonomskog razvoja čovječanstva. Prema drugima, a čini se i prema samom Polanyiju, ta je raznolikost samo *kontingentni* učinak povijesti društava. Prema tome, ne treba istraživati mehanizme i, pogotovo, "zakone" prijelaza iz jednog oblika u drugi, s jednog mjesta na drugo. Valja se ograničiti na njihov što potpuniji "pregled" i doista istraživati kako različita "mjesta" ekonomije u društvu, različiti tipovi "uklopljenosti" u strukturalni kontekst određujuće utječu na njezina načela i mehanizme funkcioniranja. Želimo li, primjerice, objasniti kako se moderna ekonomija postupno "oslobadala od ostatka društva" i počela funkcionirati kao gotovo autonomna institucija zapadnog tipa razvoja, moramo poći od činjenice da je radna snaga poprimila oblik slobodne robe koja se može kupiti na tržištu. To je

¹⁴ Usp. Georges Balandier, *Politička antropologija*, Politička kultura, Zagreb, 1998, str. 7.

¹⁵ Maurice Godelier, *L'idéal et le matériel*, Fayard, Paris, 1984, str. 243.

¹⁶ Navedeno prema: M. Godelier, *ibid.*, str. 243.

supstantivna, a zapravo društvena pozadina moderne "ekonomske ideologije". To metodološko načelo važi i za pružavanje drugih društava, koja su deskribirali antropolozi i povijesničari. U svakom od tih društava valja ponajprije otkriti *dominantnu instituciju* kako bi se spoznalo mjesto i posebna funkcija ekonomije te razumjeli oblici što ih ona u tom sklopu poprima. Iz toga se, u konačnici, izvode različiti "modeli" ekonomskih sustava koje susrećemo u društvenom iskustvu. Polanyi je, istražujući i objašnjavajući ekonomske činjenice, uspio oblikovati koherentan skup deskriptivno-empirijskih pojmova koji se mogu koristiti u povijesnom, antropološkom i sociološkom diskursu. Oni se uglavnom priznaju kao dobra intencija, ali se, na žalost, malo koriste jer je Polanyijev zahtjev metodološki i istraživački pretežak za uobičajeno specijalističko prakticiranje socijalnoznanstvenih disciplina. Stoga je njegovo odriješito, pokatkad i opsesivno inzistiranje na "promjenjivom mjestu" ekonomije u različitim društvima i u povijesti jedna od onih teorijskih postavki koje se lako zaboravljaju, ali se uvijek iznova vraćaju kao poziv na skrupuloznije promišljanje i istraživanje *društvene* realnosti ekonomskog procesa.

Rade Kalanj

Velika preobrazba

Politički i ekonomski izvori našega vremena

Mojoj voljenoj ženi Iloni Duczynskoj posvećujem ovu knjigu koja sve duguje njezinoj pomoći i kritici

X

Prvi dio

Međunarodni sustav

Stogodišnji mir

Propala je civilizacija devetnaestoga stoljeća. Ova se knjiga bavi političkim i ekonomskim ishodištima toga zbivanja, kao i velikom preobrazbom koju je ono najavilo.

Civilizacija devetnaestoga stoljeća počivala je na četiri institucije. Prvi je bio sustav ravnoteže sila, koji je tijekom jednoga stoljeća sprečavao nastup ma kojega dugog i razornog rata među velikim silama. Drugi je bio međunarodni zlatni standard, koji je simbolizirao jedinstvenu organizaciju svjetskoga gospodarstva. Treće je bilo samoregulatorno tržište, koje je stvorilo nečuvano materijalno blagostanje. Četvrta je bila liberalna država. Klasificirane na jedan način, dvije su od ovih institucija bile ekonomske, a dvije političke. Klasificirane na drugi način, dvije su bile nacionalne, a dvije međunarodne. Zajedno su određivale karakteristične obrise povijesti naše civilizacije.

Od ovih se institucija zlatni standard pokazao presudnim; njegov je pad bio neposredni uzrok katastrofe. Do vremena kad je on zakazao, većina ostalih institucija bila je žrtvovana u uzaludnom nastojanju da ga se spasi.

Međutim, izvor je i osnovica sustava bilo samoregulatorno tržište. Upravo je ta inovacija urodila specifičnom civilizacijom. Zlatni je standard naprosto bio nastojanje da se domaći tržišni sustav proširi na međunarodno polje; sustav ravnoteže sila bio je nadgradnja koja je podignuta na zlatnom standardu i, djelomice, ostvarivana putem njega; liberalna je država i sama bila tvorevina samoregulatornoga tržišta. Ključ institucionalnog sustava devetnaestoga stoljeća počiva u zakonima koji vladaju tržišnim gospodarstvom.

Naša je teza da je ideja o tržištu koje se samo prilagođava implicirala čistu utopiju. Takva institucija nije mogla postojati duže vrijeme, a da ne uništi ljudsku i prirodnu supstancu društva; ona bi bila fizički uništila čovjeka i preobrazila njegovo okruženje u pustoš. Društvo je, neizbježno, poduzimalo mjere da se zaštiti, ali te su mjere, ma koje bile, slabile

samoreguliranje tržišta, dezorganizirale industrijski život, i time ugrožavale društvo, samo na drugi način. Upravo je ova dilema utjerala razvitak tržišnog sustava u posve određenu šablonu i konačno razorila društvenu organizaciju temeljenu na njemu.

Takvo se objašnjenje jedne od najdubljih kriza u povijesti čovjeka mora činiti previše jednostavnim. Ništa ne bi moglo izgledati neumjesnije od pokušaja da se jednu civilizaciju, njezinu supstanciju i etos, svede na kruto utvrđen broj institucija; da se odabere jednu od njih kao temeljnu i krene na dokazivanje neizbježnog samouništenja civilizacije zbog neke tehničke kvalitete njezine ekonomske organizacije. Civilizacije, kao i sam život, izviru iz uzajamnog djelovanja velikoga broja samostalnih čimbenika, koji u pravilu nisu svedivi na zaokružene institucije. Traganje za institucionalnim mehanizmom propadanja jedne civilizacije može doista izgledati beznadnim poduhvatom.

Ipak, upravo u to se upuštamo. Čineći to, svjesno prilagođavamo svoj cilj krajnjoj osebjunosti predmeta proučavanja. Jer civilizacija devetnaestoga stoljeća bila je jedinstvena baš po tome što je počivala na posve određenome institucionalnom mehanizmu.

Nijedno tumačenje koje ne bi objasnilo iznenadnost kataklizme ne može zadovoljiti. Kao da su sile promjena bile potisnute tijekom jednoga stoljeća, bujica zbivanja se slijeva na čovječanstvo. Društvena preobrazba planetarnoga raspona biva okrunjena ratovima do sada nepoznate vrste, u kojima se slamaju brojne države, a obrisi novih imperija pomalaju se iz mora krvi. Međutim, ova je činjenica demonskoga nasilja samo dopuna brzog i tihoj struji promjena, koja često proguta prošlost a da čak ni ne namreška površinu! Smisljena analiza katastrofe mora objasniti oboje: silovitu akciju i tiho rastvaranje.

Naš rad nije povijesno djelo; ne nastojimo otkriti uvjerljiv slijed glavnih zbivanja, već objasniti njihov trend s aspekta ljudskih institucija. Dopustit ćemo si zadržavanje na scenama iz prošlosti s jedinim ciljem osvjetljavanja sadašnjih pitanja; izvršit ćemo detaljne analize presudnih razdoblja, a gotovo potpuno zanemariti protjecanje vremena što ih povezuje; težeći ovom jedinstvenom cilju, zaći ćemo u područja više disciplina.

Najprije ćemo se baviti raspadom međunarodnoga sustava. Pokušat ćemo pokazati da sustav ravnoteže sila nije mogao osiguravati mir nakon što je zakazalo svjetsko gospodarstvo na kojemu je on počivao. Ovo objašnjava naglost kojom je došlo do sloma, nezamislivu brzinu raspada.

Međutim, ako je zakazivanje svjetskoga gospodarstva odredilo trenutak slomu naše civilizacije, zasigurno ga nije uzrokovalo. Njegova ishodišta počivaju više od sto godina unazad u onom društvenom i tehnološkom prevratu iz kojega je u Zapadnoj Europi ponikla ideja o samoregulatornome tržištu. Kraj je ovoga pothvata nastupio u naše vrijeme; on zatvara zaseban stadij u povijesti industrijske civilizacije.

U završnom dijelu knjige bavit ćemo se mehanizmom koji je upravljao društvenim i nacionalnim promjenama u našem vremenu. Općenito rečeno, vjerujemo da sadašnje stanje čovjeka valja definirati imajući u vidu institucionalna ishodišta krize.

Devetnaesto je stoljeće stvorilo fenomen nečuven u analima zapadne civilizacije: stogodišnji mir 1815.-1914. Osim krimskoga rata - koji je bio više-manje kolonijalno zbivanje - Engleska, Francuska, Prusija, Austrija, Italija i Rusija međusobno su ratovale sve skupa samo osamnaest mjeseci. Izračunavanje usporedivih brojki za prethodna dva stoljeća daje prosjek od šezdeset do sedamdeset godina velikih ratova u svakome od njih. Međutim, čak je i najžešća od devetnaestostoljetnih konflagracija, francusko-pruski rat 1870.-1871., završila nakon manje od godine trajanja, pri čemu je poražena nacija bila u stanju isplatiti iznos obeštećenja bez presedana a da nije došlo ni do kakva poremećaja dotičnih valuta.

Ovaj trijumf pragmatičkoga pacifizma sigurno nije bio posljedica odsustva teških uzroka za sukobe. Paradu pomirljivosti pratile su skoro stalne promjene unutarnjih i vanjskih uvjeta moćnih nacija i velikih imperija. Tijekom prvoga dijela stoljeća na dnevnom su redu bili građanski ratovi, revolucionarne i antirevolucionarne intervencije. U Španjolskoj su trupe od sto tisuća pod vodstvom Duc d'Angoulemea nahrupile na Cadiz, mađarska je revolucija u žestokoj bici zaprijetila porazom samome caru, te je konačno bila svladana tek borbom ruske vojske na mađarskom tlu. Oružane intervencije u njemačkim zemljama, u Belgiji, Poljskoj, Švicarskoj, Danskoj i Veneciji, obilježile su posvudašnju nazočnost Svete alijanse. Tijekom druge polovine stoljeća oslobodila se dinamika napretka: raskomadano je Otomansko carstvo; Kinu su vojske u invaziji prisilile da otvori svoja vrata strancu, a afrički je kontinent podijeljen jednom divovskom lovinom. Istodobno, dvije su se sile uzdigle do svjetske važnosti: Sjedinjene Države i Rusija. Njemačka i Italija postigle su nacionalno jedinstvo; Belgija, Grčka, Rumunjska, Bugarska, Srbija i

Velika preobrazba

Mađarska zauzele su, ili ponovo zauzele, svoja mjesta kao suverene države na zemljovidu Europe. Skoro neprekidan niz otvorenih ratova pratio je pohod industrijske civilizacije u domene zastarjelih kultura ili primitivnih naroda. Ruska vojna osvajanja u Središnjoj Aziji, bezbrojni ratovi Engleske u Indiji i Africi, pothvati Francuske u Egiptu, Alžiru, Tunisu, Siriji, Madagaskaru, Indokini i Sijamu pokrenuli su među velikima pitanja u kojima može u pravilu arbitrirati jedino sila. Pa ipak, svaki je od ovih sukoba bio lokaliziran, a bezbrojne su druge prilike za nasilne promjene velike sile riješile zajedničkom akcijom ili ih zapretale kompromisom. Bez obzira na to kako su se metode mijenjale, rezultat je bio isti. Dok je u prvome dijelu stoljeća konstitucionalizam bio proganjan, te je Sveta alijansa gušila slobodu u ime mira, tijekom druge su polovice – i to opet u ime mira – ustavi nametani neobuzdanim despotima od strane poslovno orijentiranih bankara. Tako je u raznim oblicima i uz stalne promjene ideologija – katkad u ime napretka i slobode, katkad autoritetom prijestolja i oltara, katkad milošću burze i čekovne knjižice, katkad korupcijom i podmićivanjem, katkad moralnim argumentom i prosvijetljenim apelom, katkad paljbom brodskih topova i bajunetom - postizan jedan te isti rezultat: očuvan je mir.

Ovo gotovo čudesno postignuće valja zahvaliti djelovanju ravnoteže sila. Ona je u ovom slučaju stvorila rezultat koji joj normalno nije svojstven. Po svojoj prirodi, ta ravnoteža dovodi do potpuno drukčijega rezultata, naime do opstanka uključenih jedinica sile; u stvari, ona naprosto postulira da će se tri ili više jedinica, sposobnih za primjenu sile, uvijek ponašati na način da udružuju snage slabijih jedinica protiv svakog povećanja moći one koja je najjača. U općoj povijesti ravnoteža sila se odnosila na države, te je služila održavanju njihove neovisnosti. Taj je cilj, međutim, postizala jedino stalnim ratom među partnerima koji su se mijenjali. Primjer je toga praksa starih grčkih ili sjevernotalijanskih gradova-država; ratovi među skupinama sukobljenih što su mijenjali strane održavali su neovisnost tih država tijekom dugih razdoblja. Djelovanje istoga tog načela očuvalo je tijekom više od dvije stotine godina suverenost država koje su tvorile Europu u vrijeme Minsterskog i Vestfalskog ugovora (1648.). Kada su, sedamdeset pet godina kasnije, potpisnice Utrehtskog ugovora deklarirale svoje formalno pristajanje na ovo načelo, one su ga time utjelovile u *sustav*, i tako, posredstvom rata, uspostavile uzajamna jamstva opstanka, podjednako za jake i slabe.

Činjenica da je u devetnaestome stoljeću isti mehanizam rezultirao mirom, a ne ratom, problem je koji predstavlja izazov za povjesničara.

Potpuno novi čimbenik, rekli bismo, bio je nastanak akutnoga mirovnog interesa. Tradicionalno se smatralo da je takav interes van djelokruga državnoga sustava. Mir je, sa svojim pratiteljima, obrtima i umijećima, bio po rangu među pukim uresima života. Crkva je znala moliti za mir kao i za bogatu žetvu, ali u području državne akcije ona bi ipak zagovarala oružanu intervenciju; vlade su mir podređivale sigurnosti i suverenosti, to jest, namjerama koje se nisu mogle ostvariti doli pribjegavanjem krajnjim sredstvima. Jedva da se je što smatralo štetnijim po zajednicu od postojanja organiziranoga mirovnog interesa. Još u drugoj polovici osamnaestoga stoljeća, J. J. Rousseau je obrtnike i trgovce optuživao za nedostatak patriotizma, sumnjičeći ih da im je mir miliji od slobode.

Nakon 1815. promjena je iznenadna i potpuna. Posljedice francuske revolucije ojačale su rastuću plimu industrijske revolucije, uspostavljajući mirno poslovanje kao opći interes. Metternich je objavio da ono što ljudi Europe žele nije sloboda nego mir. Gentz je patriote nazivao novim barbarima. Crkva i tron dali su se na denacionalizaciju Europe. Njihovi su argumenti nalazili potporu kako u žestini novijih pučkih oblika ratovanja tako i u golemom povećanju vrijednosti mira u okviru nastajućih gospodarstava.

Nositelji novoga "mirovnog interesa" bili su, kao i obično, oni kojima je on najviše koristio, naime sprega dinasta i feudalaca čiji su nasljedni položaji bili ugroženi revolucionarnim valom patriotizma koji se prelijevao kontinentom. Stoga je, tijekom približno trećine stoljeća, Sveta alijansa pružala snagu prisile i ideološki zamah aktivnoj politici mira; njezine su vojske krstarile s kraja na kraj Europe gušeći manjine i obuzdavajući većine. Od 1846. do približno 1871. – u "jednoj od najkonfuznijih i najnatrpanijih četvrtina stoljeća europske povijesti"¹ – mir je bio manje sigurno utemeljen, jer se opadajuća snaga reakcije susretala s rastućom snagom industrijalizma. U četvrtini stoljeća nakon francusko-pruskog rata mirovni je interes ponovno oživio i bio predstavljen novim moćnim entitetom, takozvanim Europskim koncertom.

Interesi, međutim, kao i namjere, nužno ostaju platonski ukoliko ih se ne pretvori u politiku putem neke društvene instrumentalnosti. Takve

¹ Sontag, R. J., *European Diplomatic History, 1871.-1932.*, 1933.

poluge ostvarivanja naizgled nije bilo; i Sveta alijansa i Europski koncert bile su konačno samo skupine neovisnih suverenih država, te stoga podložne ravnoteži sila i njezinu mehanizmu rata. Kako se onda održavao mir?

Istina, svaki će sustav ravnoteže sila imati tendenciju sprečavanja ratova do kojih bi došlo propustom pojedine nacije da predvidi preraspoređivanje sila što će proizići iz njezina pokušaja da promijeni *status quo*. Glasovit je primjer toga Bismarckovo odustajanje od tiskovne kampanje protiv Francuske 1875. nakon ruske i britanske intervencije (pomoć Austrije Francuskoj se smatrala gotovom činjenicom). Ovog je puta Europski koncert djelovao protiv Njemačke, koja se našla izolirana. Njemačka nije 1877.-1878. bila u stanju spriječiti rusko-turski rat, ali ga je uspjela lokalizirati podržavši Englesku u zabrinutosti glede ruskoga poteza prema Dardanellima; Njemačka i Engleska podržale su Tursku protiv Rusije – i time sačuvale mir. Na berlinskom je kongresu stvoren dugoročni plan likvidiranja europskih posjeda Otomanskoga carstva; to je rezultiralo otklanjanjem ratova između velikih sila unatoč svim kasnijim promjenama *statusa quo*, jer zainteresirane su stranke mogle unaprijed biti praktički sigurne glede snaga s kojima bi se imale susresti u bici. Mir je u ovim slučajevima bio dobrodošao popratni proizvod sustava ravnoteže sila.

Ponekad su, također, ratovi izbjegavani namjernim uklanjanjem njihovih uzroka, ako se radilo samo o sudbini malih sila. Male se nacije sprečavalo da remete *status quo*; obuzdavalo se svako njihovo ponašanje koje bi moglo strmoglaviti u rat. Nizozemska invazija Belgije 1831. dovela je na kraju do neutralizacije te zemlje. Norveška je neutralizirana 1855. Nizozemska je 1867. proдалa Luksemburg Francuskoj; Njemačka je protestirala pa je Luksemburg neutraliziran. Integritet Otomanskoga carstva proglašen je 1856. bitnim za ravnotežu u Europi, te se Europski koncert trudio održati to carstvo; nakon 1878., kad se njegovu dezintegraciju smatralo bitnom za tu ravnotežu, na jednako je uredan način osigurano njegovo komadanje, premda je odluka u oba slučaja značila život i smrt za nekoliko malih naroda. Danska je između 1852. i 1863. prijetila da će poremetiti ravnotežu, a njemačke su zemlje to činile između 1851. i 1856.; oba su puta velike sile primorale male države na pokornost. Slobodu djelovanja, koju je sustav pružao velikim silama, one su u ovim slučajevima koristile za postizanje zajedničkog interesa – desilo se da je to bio mir.

Međutim, velika je razlika između povremenog otklanjanja ratova, bilo pravodobnim raščišćavanjem stanja moći ili prisilom nad malim državama, i krupne činjenice stogodišnjega mira. Do međunarodne neravnoteže može doći zbog bezbrojnih razloga – od dinastijske ljubavne veze do nanosa mulja na ušću rijeke, od teološkoga spora do tehnološkog izuma. Puki će rast bogatstva i stanovništva, ili, s vremenom, njihovo smanjenje, nužno pokrenuti političke sile; a vanjska će ravnoteža uvijek biti odrazom unutarnje. Čak i organizirani sustav ravnoteže sila može osigurati mir bez stalne ratne opasnosti jedino ako je u stanju djelovati izravno na ove unutarnje čimbenike i spriječiti neravnotežu *in statu nascendi*. Kad neravnoteža pak dobije zamah, ispraviti je može samo sila. Svatko zna da radi osiguravanja mira valja ukloniti uzroke rata; ali nema općeg shvaćanja da se u tu svrhu mora tok života kontrolirati na njegovu izvoru.

Sveta alijansa je to uspijevala postizati pomoću njoj svojstvenih sredstava. Kraljevi i aristokracije Europe tvorili su rodbinsku internacionalu; a Rimski im je crkva osiguravala dobrovoljnu upravnu službu, koja se protezala od najviše do najniže prečke na društvenim ljestvama u Južnoj i Srednjoj Europi. Hijerarhije krvi i milosti bile su stopljene u instrument lokalno učinkovite vladavine, koju je trebalo samo dopunjavati silom kako bi se osigurao mir na kontinentu.

Međutim, Europskom koncertu, koji ju je naslijedio, nedostajali su kako feudalni tako i klerikalni pipci; on se svodio, u najboljem slučaju, na labavu federaciju, neusporedivu po koherentnosti s Metternichovim majstorskim djelom. Samo se u rijetkim prilikama mogao sazvati sastanak velikih sila, a njihova su nepovjerenja dopuštala širok prostor za intrige, suprotne sklonosti i diplomatsku sabotažu; zajedničko je vojno djelovanje postalo rijetko. Pa ipak, ono što je Sveta alijansa, uz svoje potpuno jedinstvo misli i svrhe, mogla postići u Europi jedino čestim oružanim intervencijama, sad je u svjetskim razmjerima, znatno rjeđe i uz mnogo manje tlačiteljske uporabe sile, postizao nejasan entitet nazvan Europskim koncertom. Da bismo objasnili ovo zapanjujuće postignuće, moramo potražiti neko neobznanjeno moćno društveno sredstvo na djelu u novome ambijentu, koje je moglo igrati ulogu kakvu su dinastije i episkopati imali u starome ambijentu i učiniti mirovni interes djelotvornim. Ovaj anonimni čimbenik bile su *haute finance*.*

* Krupne financije, bankarstvo pretežno međunarodnog djelovanja (op. prev.).

Nije još poduzeto nijedno sveobuhvatno istraživanje prirode međunarodnoga bankarstva u devetnaestom stoljeću; ova se tajanstvena institucija jedva bila pomolila iz svjetla i sjene političko-ekonomske mitologije.² Neki su tvrdili da je ona puko sredstvo vlada; drugi, da su vlade instrumenti njezine neutažive žeđi za dobitkom; neki, da je ona sijač međunarodne nesloge; drugi, da je ona sredstvo efeminirana kozmopolitizma koji potkopava snagu muževnih nacija. Nitko nije sasvim grijeshio. *Haute finance*, institucija *sui generis*, svojstvena posljednjoj trećini devetnaestoga i prvoj trećini dvadesetog stoljeća, funkcionirala je kao glavna spona između političke i ekonomske organizacije svijeta u ovom razdoblju. Snabdijela je instrumentima međunarodni mirovni sustav koji je djelovao pomoću velikih sila, ali kojega same velike sile nisu mogle ni utemeljiti, niti održavati. Dok je Europski koncert djelovao samo na intervale, *haute finance* su funkcionirale kao stalna djelatna sila najelastičnije vrste. Neovisna o pojedinačnim vladama, čak i najmoćnijima, bila je u dodiru sa svima njima; neovisna o središnjim bankama, čak i o Bank of England, bila je tijesno povezana s njima. Bilo je prisnog dodira između financija i diplomacije; nijedna od tih dviju strana ne bi razmatrala bilo kakav dugoročni plan, bilo mirnodopski ili ratni, bez osiguravanja dobre volje one druge. Ipak, tajna je uspješnog održavanja općega mira nedvojbeno počivala u položaju, organizaciji i tehnikama međunarodnih financija.

Osoblje i motivi ovoga jedinstvenog tijela davali su mu status čiji su korijeni bili sigurno utemeljeni u privatnoj sferi strogo poslovnog interesa. Rothschildi nisu bili podložni nijednoj *pojedinoj* vladi; kao obitelj utjelovili su apstraktno načelo internacionalizma; njihova je lojalnost pripadala tvrtki, čiji je kredit postao jedinom nadsacionalnom sponom između političke vladavine i industrijskih nastojanja u svjetskome gospodarstvu brzoga rasta. U krajnjoj liniji, njihova je neovisnost izvivala iz potreba vremena; ono je zahtijevalo suverenog aktera koji raspoložuje povjerenjem kako nacionalnih državnika tako i međunarodnog investitora; metafizička eksteritorijalnost dinastije židovskih bankara domicilna u prijestolnicama Europe pružila je ovoj vitalnoj potrebi gotovo savršeno rješenje. Daleko od toga da su oni bili pacifisti; svoje su bogatstvo stvorili financirajući ratove; za moralni su obzir bili nedodirljivi; manjim, kratkim ili lokaliziranim

² Feis, H., *Europe, the World's Banker, 1870.-1914.*, 1930. Često smo u tekstu slijedili ovo djelo.

ratovima nisu prigovarali ma koliko ih bilo. Međutim, njihovu bi poslovanju naškodilo ako bi opći rat između velikih sila dirnuo u monetarne temelje sustava. Logikom činjenica pripalo im je da održavaju preduvjete općega mira usred revolucionarne preobrazbe kojoj su bili izvrgnuti narodi čitavog planeta.

Organizacijski su *haute finance* bile jezgrom jedne od najsloženijih institucija što ih je stvorila povijest čovjeka. Mada prolazna, bila je usporediva po sveobuhvatnosti, po obilju oblika i sredstava, jedino s cjelinom ljudskih nastojanja u industriji i trgovini, kojima je postala neka vrsta zrcala i druge strane. Pored međunarodnoga središta, što su u pravom smislu riječi bile *haute finance*, postojalo je nekih pola tuceta nacionalnih središta, koja su živjela u tijesnoj zajednici oko svojih emisijskih banaka i burzi. Valja također reći da međunarodno bankarstvo nije bilo ograničeno na financiranje vlada, njihovih avantura u ratu i miru; ono je uključivalo inozemna ulaganja u industriju, javne uslužne djelatnosti i banke, kao i dugoročne zajmove javnim i privatnim korporacijama u inozemstvu. Nacionalne su financije pak bile svijet u malome. Samo je u Engleskoj bilo pedesetak različitih vrsta banaka; organizacije bankarstva Francuske i Njemačke također su bile specifične; a prakse državne riznice, i njezini odnosi s privatnim financijama, u svakoj su se od ovih zemalja razlikovali na krajnje upečatljiv i često, glede detalja, najsuptilniji način. Tržište novca poslovalo je mnoštvom komercijalnih mjenica, inozemnih akceptata, čistih financijskih mjenica, kao i *call novcem* i drugim instrumentima burzovnih posrednika. Šarenilo je u taj obrazac poslovanja unosilo beskonačno mnoštvo nacionalnih skupina i ličnosti, svaka svoje osobite vrste prestiža i položaja, autoriteta i lojalnosti, svoje aktive novca i kontakata, klijentele i društvene aure.

Haute finance nisu zasnovane kao instrument mira; ta im je funkcija pripala slučajem, kao što bi rekli povjesničari, a sociolozi bi možda bili skloniji to zvati zakonom raspoloživosti. Motiv *haute finance* bila je dobit; da bi se postigla dobit, trebalo je biti u dobrim odnosima s vladama koje teže moći i osvajanju. U ovom trenutku možemo mirno zanemariti razlikovanje političke i ekonomske moći, ekonomskih i političkih ciljeva vlada; u stvari, karakteristika je nacija-država u ovome razdoblju da je malo što u zbilji odgovaralo takvu razlikovanju, jer vlade su, ma koji im bili ciljevi, težile da ih ostvare uporabom nacionalne moći i njezinim povećavanjem. Organizacija i osoblje *haute finance* bili su pak internacionalni, premda zbog toga ne i potpuno neovisni o nacionalnoj

organizaciji. Jer *haute finance* su, kao aktivacijsko središte sudjelovanja bankara u sindikatima i konzorcijima, investicijskim skupinama, inozemnim zajmovima, financijskim kontrolama ili drugim transakcijama ambicioznoga dosega, bile upućene na traženje suradnje nacionalnog bankarstva, nacionalnog kapitala, nacionalnih financija. Iako su nacionalne financije u pravilu bile manje podložne vladi nego nacionalna industrija, bile su još uvijek dovoljno nacionalne da međunarodnim financijama bude stalo da održavaju dodir sa samim vladama. Ipak, u mjeri u kojoj su – na temelju svoga položaja i osoblja, svojega privatnog bogatstva i povezanosti – međunarodne financije bile zapravo neovisne o bilo kojoj pojedinoj vladi, mogle su služiti jednom novom interesu, koji nije imao nikakav vlastiti specifičan organ; nije postojala niti bilo koja druga institucija koja bi im stala u službu, no unatoč tome bile su od vitalne važnosti za zajednicu: mogle su služiti miru. Ne miru pod svaku cijenu, niti čak miru pod cijenu ma kojeg sastojka neovisnosti, suverenosti, stečene slave, ili aspiracija dotičnih sila glede budućnosti, ali ipak miru ako ga je bilo moguće postići bez takve žrtve.

Drugačije ne. Moć je bila važnija od profita. Ma koliko te dvije sfere bile tijesno isprepletene, rat je ipak bio taj koji je biznisu propisivao zakon. Na primjer, Francuska i Njemačka su od 1870. bile neprijatelji. To nije isključivalo neobvezujuće transakcije među njima. Povremeno su stvarani bankovni sindikati za prolazne svrhe; bilo je privatnog sudjelovanja njemačkih investicijskih banaka u poduzećima preko granice, što se nije iskazivalo u bilancama; na tržištu kratkoročnih zajmova bilo je eskontiranja mjenica i davanja kratkoročnih zajmova uz zalog i komercijalne papire od strane francuskih banaka; bilo je izravnog investiranja kao u slučaju braka željeza i koksa, ili Thyssenova pogona u Normandiji, ali takva su ulaganja bila ograničena na posve određena područja u Francuskoj i bila su pod stalnom i podjednakom paljbom kritike nacionalista i socijalista; izravno je investiranje bilo češće u kolonijama, o čemu svjedoče uporna nastojanja Njemačke da osigura kvalitetnu rudaču u Alžiru ili zamršena priča o parti-cipacijama u Maroku. Ipak, ostaje tvrda činjenica da ni u jednom trenutku poslije 1870. nije ukinuta službena, premda prešutna, zabrana poslovanja njemačkim vrijednosnicama na Pariškoj burzi. Francuska je naprosto “odlučila ne riskirati da se sila pozajmljenog kapitala”³ okrene protiv

³ Feis, H., *op. cit.*, str. 201.

nje. Austrija je također bila sumnjiva; u marokanskoj krizi 1905.-1906. zabrana je protegnuta na Mađarsku. Financijski su krugovi u Parizu pledirali za prihvaćanje mađarskih vrijednosnica, ali su industrijski krugovi podržali vladu u njezinu čvrstom opiranju bilo kojem ustupku mogućem vojnom protivniku. Političko-diplomatsko suparništvo nastavilo se neumanjenom žestinom. Vlade su ulagale veto na svaki potez koji bi mogao povećati pretpostavljiv potencijal neprijatelja. Gledano na površini, više se puta činilo da je sukob uklonjen, ali upućeni su krugovi bili svjesni da je samo pomaknut na još dublje sakrivene točke ispod prijateljske površine.

Uzmimo kao primjer i istočne ambicije Njemačke. Ovdje su se također ispreplitala politika i financije, ali je ipak prevladavala politika. Nakon četvrt stoljeća opasnog gloženja, Njemačka i Engleska su potpisale opsežan sporazum o Bagdadskoj željeznici. Bilo je to u lipnju 1914., prekasno, po mišljenju mnogih, da se spriječi veliki rat. Drugi su, naprotiv, tvrdili da je potpisivanje sporazuma potpun dokaz kako rat između Engleske i Njemačke *nije* bio uzrokovan sudarom ekonomskog ekspanzionizma. Nijedno od tih gledišta nije potvrđeno činjenicama. Sporazum je zapravo ostavio glavno pitanje neriješenim. Njemačka željeznička pruga još uvijek nije smjela ići dalje od Basre bez pristanka britanske vlade, a ekonomske su zone iz ugovora nužno vodile frontalnom srazu u nekom budućem vremenu. Velike će sile pak u međuvremenu nastaviti pripremu za taj svoj dan, koji je bio čak i bliže nego što su one računale.⁴

Međunarodne su se financije morale nositi sa sukobljenim ambicijama i intrigama velikih i malih sila; planove su im mrsili diplomatski manevri; dugoročna su im ulaganja bila ugrožena; konstruktivni su im naponi ometani političkom sabotazom i prikrivenom opstrukcijom. Bile su bespomoćne bez nacionalnih bankovnih organizacija, a ove su pak često postupale kao sudionici u djelima svojih vlada te nijedan plan nije bio pouzdan ako nije unaprijed odredio plijen svakog sudionika. Međutim, *haute finance* jednako često nisu bile žrtvom već korisnikom *dolarske diplomacije*, koja je uvlačila čeličnu ruku u baršunastu rukavicu financija. Jer poslovni je uspjeh uključivao nemilosrdnu uporabu sile protiv slabijih zemalja, obilno podmićivanje zaostalih administracija i uporabu svih podmuklih sredstava postizanja ciljeva uobičajenih u kolonijalnoj i

⁴ Vidi *Bilješke o izvorima*, stranica 296.

polukolonijalnoj džungli. Pa ipak, *haute finance* su te kojima je funkcionalnom determinacijom pripalo da otklanjaju opće ratove. Golema većina posjednika državnih obveznica, kao i drugi ulagatelji i trgovci, bili bi nužno prvi gubitnici u takvim ratovima, osobito ako bi oni štetno djelovali na valute. Utjecaj što su ga *haute finance* vršile na velike sile bio je dosljedno povoljan po mir u Europi. A ovaj je utjecaj bio učinkovit u mjeri u kojoj su same vlade ovisile o suradnji *haute finance* u više smjerova. Posljedica je toga da nije bilo trenutka u kojemu mirovni interes nije bio predstavljen u vijećima Europskoga koncerta. Ako ovome dodamo rastući mirovni interes unutar svake nacije u kojoj je navika ulaganja pustila korijenje, početak ćemo uviđati zašto je užasna inovacija oružana mira desetaka praktički mobiliziranih država mogla lebdjeti nad Europom od 1871. do 1914. a da ne izbije u razoran ratni sukob.

Financije su djelovale kao snažan moderator – što je bio jedan od kanala njena utjecaja – u vijećima i politikama stanovitog broja manjih suverenih država. Zajmovi, i obnavljanje zajmova, ovisili su o ugledu, a ovaj o dobrom ponašanju. Budući da u uvjetima ustavne vladavine (a na neustavnu se vrlo nepovoljno gledalo) državni proračun predstavlja odraz ponašanja, te se prilikom ocjenjivanja proračuna ne može zanemariti vanjska vrijednost valute, vladama dužnicima je mudrost nalagala da pažljivo prate svoje tečajeve, i izbjegavaju politike koje bi se mogle odraziti na solidnost proračunskog položaja. Ova je korisna maksima postajala uvjerljivo pravilo ponašanja kad bi zemlja usvojila zlatni standard, koji je dopustive fluktuacije ograničavao na minimum. Zlatni standard i ustavnost bili su sredstva koja su činila da se glas londonskoga *Cityja* čuje u mnogim malim zemljama koje su usvojile ove simbole privrženosti novome međunarodnom poretku. *Pax Britannica* je ponekad ostvarivala svoj utjecaj zloslutnim položajem teških brodskih topova, ali češće je pridobijala pravodobnim povlačenjem neke niti u međunarodnoj monetarnoj mreži.

Utjecaj *haute finance* bio je također osiguran posredstvom njihova neslužbenog upravljanja financijama golemih polukolonijalnih područja svijeta, uključujući već trula carstva islama u krajnje zapaljivoj zoni Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike. Upravo je ovdje svakodnevno djelovanje financijera dolazilo u dodir sa suptilnim faktorima na kojima je počivao unutarnji poredak, i stvaralo *de facto* administraciju za te nesredene regije u kojima je mir bio najranjiviji. Na taj se način često moglo, unatoč

gotovo nesavladivim preprekama, osigurati brojne preduvjete dugoročnih ulaganja kapitala u ovim područjima. Herojski podvig gradnje željezničkih pruga na Balkanu, u Anatoliji, Siriji, Perziji, Egiptu, Maroku i Kini, govori o izdržljivosti i obratima od kojih zastaje dah, te podsjeća na sličan pothvat na sjevernoameričkom kontinentu. Međutim, glavna opasnost koja je vrebala kapitaliste Europe nije bio tehnološki ili financijski neuspjeh, već rat. I to ne rat između malih zemalja (koji se mogao lako izolirati), niti rat velike sile s malom zemljom (što je bivalo čestom i dobrodošlom zgodom) nego opći rat među velikim silama. Europa nije bila prazan kontinent, već je vrvjela milijunima pripadnika starih i novih naroda svaka je nova željeznička pruga morala probijati svoj put preko granica različite čvrstine, te su neke od njih kontaktom mogle biti fatalno oslabljene, a druge vitalno ojačane. Jedino je željezna vlast financija nad bespomoćnim vladama zaostalih regija mogla otkloniti katastrofu. Kad je Turska 1875. prestala izvršavati svoje financijske obveze, odmah su izbili vojni sukobi, da bi potrajali od 1876. do 1878. kad je potpisan Berlinski ugovor. Nakon njega mir je održavan tijekom trideset šest godina. Taj je zapanjujući mir ostvaren Muharemovim dekretom iz 1881., koji je utemeljio *Dette Ottomane* u Carigradu. Predstavnicima *haute finance* pripalo je upravljanje glavinom turskih financija. Oni su u brojnim slučajevima skovali kompromise između velikih sila; u drugim su slučajevima sprečavali Tursku da na svoju ruku stvara poteškoće; u nekim su pak slučajevima djelovali naprosto kao politički zastupnici velikih sila; u cjelini, djelovali su u korist novčanih interesa vjerovnika i, ako je to uopće bilo moguće, kapitalista koji su pokušavali ostvariti profit u toj zemlji. Ovu je zadaću uvelike komplicirala činjenica da Dugovna komisija *nije* bila tijelo koje bi predstavljalo privatne vjerovnike, već organ javnoga prava Europe u kojemu su *haute finance* bile samo neslužbeno predstavljene. Međutim, ona je upravo zahvaljujući tom amfibijskom svojstvu bila u stanju premostiti jaz između političke i ekonomske organizacije epohe.

Trgovina je postala povezana s mirom. U prošlosti je organizacija trgovine bila vojna i ratnička; ona je bila pratiteljica gusara, skitnica, naoružanih karavana, lovaca i tropera, trgovaca opasnih sabljama, naoružanog stanovništva gradova, avanturista i istraživača, plantažera i konkvistadora, lovaca na ljude i trgovaca robljem, kolonijalnih armija ovlaštenih kompanija. Sve je to sada bilo zaboravljeno. Trgovina je sad

ovisila o međunarodnom monetarnom sustavu koji nije mogao funkcionirati u sveopćem ratu. On je zahtijevao mir, koji su velike sile nastojale održavati. Ali sustav ravnoteže sila nije mogao, kao što smo vidjeli, sam po sebi osigurati mir. To su učinile međunarodne financije, čije je samo postojanje utjelovilo načelo nove ovisnosti trgovine o miru.

Prečesto smo navikli misliti o širenju kapitalizma kao o nimalo miroljubivom procesu te o financijskom kapitalu kao glavnom pokretaču bezbrojnih kolonijalnih zločina i ekspanzionističke agresije. Njegova je prisna povezanost s teškim industrijama navela Lenjina na tvrdnju da je financijski kapital odgovoran za imperijalizam, napose za borbu oko sfera utjecaja, koncesija, ekstrateritorijalnih prava i bezbrojnih oblika u kojima su zapadne sile stegnule zaostale regije oko vrata, kako bi investirale u željeznice, javne uslužne djelatnosti, luke i druge trajne objekte na kojima su njihove teške industrije ostvarivale profit. Doista su biznis i financije bili odgovorni za mnoge kolonijalne ratove, ali i zaslužni za činjenicu da je izbjegnuta opći ratni sukob. Njihova povezanost s teškom industrijom, premda uistinu tijesna jedino u Njemačkoj, objašnjava oboje. Financijski je kapital, kao krovna organizacija teške industrije, bio povezan s raznim granama industrije na previše načina a da bi dopustio pojedinoj grupaciji da mu određuje politiku. Na svaki pojedini interes kojemu bi pogodio rat bilo ih je desetak kojima bi naškodilo. Međunarodni bi kapital, dakako, nužno bio gubitnikom u slučaju rata; međutim, čak i nacionalne financije su njime samo iznimno bile na dobitku, premda dovoljno često da budu odgovorne za desetke kolonijalnih ratova, pod uvjetom da su oni ostajali izolirani. Gotovo svaki su rat organizirali financijeri; ali oni su organizirali i mir.

Pravu prirodu ovoga strogo pragmatičnog sustava, koji je krajnjom strogošću štitio protiv općega rata, osiguravajući mirno poslovanje usred beskrajnog slijeda manjih ratova, najtočnije ilustriraju promjene do kojih je on doveo u međunarodnom pravu. Iako je bila posve izrazita tendencija nacionalizma i industrije da ratove učine žešćima i totalnima, stvorena su učinkovita jamstva za nastavljanje mirnog poslovanja u vrijeme rata. Pamti se da je Fridrik Veliki 1752. "u ime represalija" odbio vraćati britanskim podanicima Silezijski zajam.⁵ "Otada nije bilo pokušaja te vrste", kaže Hershey. "Ratovi francuske revolucije pružaju nam

⁵ Hershey, A. S., *Essentials of International Public Law and Organization*, 1927., str. 565.-69.

posljednje važne primjere konfisciranja privatne imovine neprijateljskih podanika zatečene na teritoriju ratovanja nakon izbijanja neprijateljstava". Po izbijanju krinskoga rata, neprijateljskim je trgovcima bilo dopušteno napustiti luku i te su se prakse, tijekom narednih pedeset godina, pridržavale Prusija, Francuska, Rusija, Turska, Španjolska, Japan i Sjedinjene Države. Od početka toga rata uveliko se gleda kroz prste trgovanju među zaraćenima. Tako se u španjolsko-američkom ratu neutralnim lađama nakrcanim teretima američkoga vlasništva dopuštalo, osim u slučaju ratnoga krijumčarenja, uplovljavati u španjolske luke. Predrasuda je da su ratovi osamnaestoga stoljeća bili u *svakom* pogledu manje razorni od onih devetnaestoga stoljeća. Glede statusa neprijateljskih stranaca, vraćanja zajmova državljanima neprijatelja, imovine neprijatelja, ili prava neprijateljskih trgovaca da napuste luku, devetnaesto je stoljeće pokazalo odlučan zaokret u prilog mjera za zaštitu ekonomskoga sustava u vrijeme rata. Tek je dvadeseto stoljeće preokrenulo ovaj trend.

Prema tome, nova je organizacija ekonomskoga života postavila temelje stogodišnjemu miru. U prvom su razdoblju srednje klase u nastajanju bile pretežno revolucionarna snaga koja je ugrožavala mir, o čemu svjedoči napoleonski prevrat; upravo je protiv toga novog faktora nacionalnog nemira Sveta alijansa organizirala svoj reakcionarni mir. U drugome razdoblju, pobjednikom je bilo novo gospodarstvo. Srednje su klase sada same bile nositeljice mirovnog interesa, mnogo snažnijega nego što je bio onaj njihovih reakcionarnih prethodnika, i hranjenoga nacionalno-internacionalnim karakterom novoga gospodarstva. Međutim, u oba je slučaja mirovni interes postao učinkovit samo zato što je bio u stanju postići da sustav ravnoteže sila služi njegovu cilju dajući tom sustavu društvene organe sposobne za izravno bavljenje unutarnjim snagama aktivnim u području mira. Pod Svetom alijansom ti su organi bili feudalizam i prijestolja, uz potporu duhovne i materijalne moći crkve; pod Europskim koncertom bile su to međunarodne financije i s njima povezani nacionalni sustavi bankarstva. Ne treba pretjerivati s ovim razlikovanjem. Tijekom tridesetgodišnjega mira, 1816.-1846., Velika Britanija se već zalagala za mir i biznis, a ni Sveta alijansa nije omalovažavala pomoć Rothschildovih. Pod Europskim koncertom međunarodne su se financije opet morale često oslanjati na svoje dinastijske i aristokratske veze. Ali takve činjenice samo pojačavaju našu tvrdnju da mir u svakom slučaju nije održavan naprosto putem

kancelarstava velikih sila, već uz pomoć konkretnih organiziranih aktera koji su djelovali u službi općih interesa. Drugim riječima, sustav ravnoteže sila mogao je samo na osnovici novoga gospodarstva uspjeti da se izbjegnu općih ratni sukobi. Međutim, postignuće je Europskoga koncerta bilo neusporedivo veće od onoga Svete alijanse; jer ona je održavala mir na ograničenom području kontinenta koji se nije mijenjao, dok je Europski koncert uspio ostvariti istu zadaću u svjetskim razmjerima u vremenu u kojemu je društveni i ekonomski napredak revolucionirao zemljovid planet-. Ovo je veliko političko postignuće bilo rezultat nastanka specifičnog entiteta, *haute finance*, što je predstavljalo sponu između političke i ekonomske organizacije međunarodnog života.

Do sada bi moralo biti jasno da je organizacija mira počivala na ekonomskoj organizaciji. Međutim, bila su to vrlo različita ustrojstva. Samo je u najširem smislu riječi bilo moguće govoriti o političkoj mirovnoj organizaciji svijeta, jer Europski koncert nije u biti bio sustav mira, već samo sustav samostalnih suvereniteta zaštićenih mehanizmom rata. Suprotno je važno za ekonomsku organizaciju svijeta. Ukoliko ne podliježemo nekritičkoj praksi ograničavanja izraza "organizacija" na tijela sa središnjim upravljanjem, koja djeluju pomoću vlastitih dužnosnika, moramo priznati da ništa ne bi moglo biti određenije od univerzalno prihvaćenih načela na kojima je počivala ova organizacija, i ništa konkretnije od njezinih taktičkih elemenata. Državni proračuni i naoružavanje, vanjska trgovina i opskrbljenost sirovinama, nacionalna neovisnost i suverenost bili su sada funkcije valute i kredita. U posljednjoj četvrtini devetnaestoga stoljeća, svjetske su cijene rob- bile glavna zbilja u životima milijuna seljaka europskog kontinenta; reperkusije londonskoga tržišta novca svakodnevno su zapažali poslovni ljudi širom cijeloga svijeta; a vlade su razmatrale planove za budućnost u svjetlu situacije na svjetskim tržištima kapitala. Jedino lud čovjek ne bi vjerovao da je međunarodni ekonomski sustav okosnica materijalne egzistencije ljudske vrste. Budući da je funkcioniranje ovoga sustava bio potreban mir, ravnoteža sila stavljena je u službu mira. Kad bismo uklonili ovaj ekonomski sustav, mirovni bi interes nestao iz politike. Bez njega, nije bilo ni dovoljnog uzroka za takav interes niti mogućnosti njegove zaštite ukoliko bi uopće postojao. Uspjeh Europskoga koncerta proizišao je iz potreba nove međunarodne organizacije gospodarstva, te bi se njezinim raspadom neizbježno okončao.

Bismarckova je era (1861.-1890.) doživjela Europski koncert na njegovu vrhuncu. U dva desetljeća neposredno po usponu Njemačke do statusa velike sile, njoj je mirovni interes najviše koristio. Probila se u prve redove nauštrb Austrije i Francuske; u njezinu je korist bilo održavati *status quo* i sprečavati rat, koji je mogao biti samo osvetnički rat protiv nje same. Bismarck je namjerno gajio predodžbu mira kao zajedničkoga poduhvata velikih sila i izbjegavao obvezivanja koja bi mogla natjerati Njemačku da napusti položaj mirovne sile. Suprotstavljao se ekspanzionističkim ambicijama na Balkanu i drugdje u inozemstvu: protiv Austrije, pa čak i Francuske, dosljedno je koristio oružje slobodne trgovine; balkanske ambicije Rusije i Austrije izigravao je igrom ravnoteže sila, ostajući tako u dobrim odnosima s potencijalnim saveznicima i otklanjajući situacije koje bi mogle uvući Njemačku u rat. Lukavi agresor iz 1863.-1870. pretvorio se u poštena brokera iz 1878. i kuditelja kolonijalnih avantura. Svjesno je preuzeo vodstvo u onome što mu se činilo mirovnim trendom vremena, kako bi služio nacionalnim interesima Njemačke.

Međutim, koncem sedamdesetih epizoda slobodne trgovine (1846.-1879.) bila je pri kraju; stvarna uporaba zlatnoga standarda od strane Njemačke obilježila je početke ere protekcionizma i kolonijalne ekspanzije.⁶ Njemačka je sada učvršćivala svoj položaj stvaranjem tvrdog saveza s Austrougarskom i Italijom; ne mnogo kasnije Bismarck je izgubio kontrolu nad politikom Reicha. Od tada pa nadalje Velika je Britanija bila vodom mirovnog interesa u Europi, koja je još uvijek ostala skupinom neovisnih suverenih država te stoga podložna ravnoteži sila. *Haute finance* bile su u devedesetima na svome vrhuncu, i mir se činio sigurnijim nego ikada. Britanski su se i francuski interesi razlikovali u Africi; Britanci i Rusi takmičili su se međusobno u Aziji; Europski koncert je, premda šepavo, i dalje funkcionirao; unatoč Trojnom savezu, još je uvijek bilo više od dviju neovisnih sila da sumnjičavo paze jedna na drugu. Ali ne zadugo. Britanija je 1904. ostvarila pozamašan posao s Francuskom glede Maroka i Egipta; par godina kasnije postigla je kompromis s Rusijom glede Perzije te je formirana protualijansa. Europski koncert, tu labavu federaciju neovisnih sila, konačno su zamijenile dvije neprijateljske skupine sila; došao je kraj ravnoteži sila kao sustavu.

⁶ Eulenburg, F., *Aussenhandel und Aussenhandelspolitik*. U "Grundriss der Sozialökonomik", odj. VIII., 1929., str. 209.

Njezin je mehanizam prestao funkcionirati kad su u takmičenju ostale samo dvije skupine sila. Nije više bilo treće skupine, koja bi se sjedinila s jednom od ostalih dviju da izigra onu koja bi težila povećati svoju moć. Otprilike u isto vrijeme akutni su postali simptomi raspadanja postojećih oblika svjetskoga gospodarstva: kolonijalno suparništvo i takmičenje za egzotična tržišta. Ubrzano se smanjivala sposobnost *haute finance* da otklanjaju širenje ratova. Mir se vukao daljnjih sedam godina, ali bilo je samo pitanje vremena kad će raspadanje ekonomske organizacije iz devetnaestoga stoljeća okončati stogodišnji mir.

U svjetlu ovoga saznanja, prava priroda vrlo artificijelne ekonomske organizacije na kojoj je počivao mir za povjesničara postaje krajnje značajnom.

Konzervativne dvadesete, revolucionarne tridesete

Slom međunarodnoga zlatnog standarda bio je nevidljiva karika između dezintegracije svjetskog gospodarstva od početka stoljeća i preobrazbe cijele civilizacije u tridesetima. Ne shvati li se vitalna važnost ovoga čimbenika, nije moguće ispravno shvatiti ni mehanizam koji je hitro gurao nesvjesnu Europu njezinoj sudbini niti okolnosti kojima valja pripisati zapanjujuću činjenicu da su oblici i sadržaji jedne civilizacije mogli počivati na tako nesigurnim temeljima.

Pravu se prirodu međunarodnog sustava u kojemu smo živjeli nije shvatilo sve dok on nije zakazao. Jedva da je itko razumio političku funkciju međunarodnog monetarnog sustava; užasna je iznenadnost preobrazbe stoga uhvatila svijet potpuno na prepad. A upravo je zlatni standard bio jedini preostali potporanj tradicionalnoga svjetskog gospodarstva; kad se on slomio, posljedice su morale biti istodobne. Za liberalne je ekonomiste zlatni standard bio čisto ekonomska institucija; odbijali su čak i pomišljati na njega kao na dio društvenog mehanizma. Dogodilo se stoga da su demokratske zemlje posljednje shvatile pravu prirodu katastrofe i najsporije se suprotstavile njezinim posljedicama. Čak ni kad ih je već bila zahvatila kataklizma, njihovi vođe nisu vidjeli da je iza sloma međunarodnoga sustava stajao dug razvitak unutar najnaprednijih zemalja, koji je taj sustav učinio anakronim; drugim riječima, još uvijek nisu shvaćali da se radi o neuspjehu samoga tržišnog gospodarstva.

Preobrazba je nastupila čak i naglije nego što se to obično shvaća. Prvi svjetski rat i poslijeratne revolucije bili su još uvijek dio devetnaestoga stoljeća. Sukob iz 1914.-1918. samo je ubrzao i neizmjerio otežao krizu koju nije stvorio. Međutim, u tom se vremenu nije moglo razaznati korijene dileme; a užasi i razaranja velikoga rata preživjelima su se činili očitom izvorom prepreka međunarodnom organiziranju do kojih je

došlo tako neočekivano. Jer odjednom nisu funkcionirali ni ekonomski niti politički sustav svijeta te strašne povrede što ih je prvi svjetski rat naneo supstanciji ljudske vrste pričinjale su se objašnjenjem za to. A zapravo su poslijeratne prepreke miru i stabilnosti proizlazile iz istih izvora iz kojih je ponikao sam veliki rat. Raspadanje sustava svjetskoga gospodarstva, koje se bilo na djelu nakon 1900., uzrokovalo je političku napetost koja je eksplodirala 1914.; ishod rata i mirovni ugovori površno su ublažili tu napetost uklanjanjem njemačke konkurencije, ali su istodobno otežali uzroke napetosti i time beskrajno uvećali političke i ekonomske prepreke miru.

Politički gledano, mirovni su ugovori sadržavali fatalnu proturječnost. Jednostranim razoružavanjem poraženih nacija unaprijed su isključili svaku ponovnu gradnju sustava ravnoteže sila, jer moć je bitan uvjet takvog sustava. Uzalud je Ženeva iščekivala obnovu takvog sustava u povećanom i poboljšanom Europskom koncertu, što bijaše nazvan Ligon naroda; uzalud je Ugovor o Ligi osigurao mehanizme konzultiranja i zajedničkoga djelovanja; jer sada je nedostajao bitan preduvjet, neovisne jedinice moći. Liga nije mogla uopće biti stvarno uspostavljena; nikada nisu primijenjeni ni članak 16. o osiguranju provedbe mirovnih ugovora niti članak 19. o njihovu mirnom revidiranju. Jedino za život sposobno rješenje gorućega problema mira - obnova sustava ravnoteže sila - bilo je stoga potpuno van dohvata; toliko van dohvata da javnost, koja je nastavila živjeti u gotovo neopisivu stanju pometnje, nije čak ni razumjela pravi cilj najkonstruktivnijih državnika dvadesetih godina. U suočenosti sa zastrašujućom činjenicom razoružanja jedne skupine nacija, dok je druga skupina ostala naoružana - situacijom koja je isključivala svaki konstruktivan korak prema organizaciji mira - prevladao je emocionalni stav da je Liga na neki tajanstveni način preteča ere mira, kojoj je bilo potrebno samo često verbalno ohrabivanje da bi postala trajnom. U Americi je bilo prošireno vjerovanje da bi stvari ispale posve drukčije samo da se Amerika pridružila Ligi. Ne bi se mogao navesti bolji dokaz od ovoga glede nedostatka razumijevanja organskih slabosti takozvanoga poslijeratnog sustava – takozvanoga jer je, ako riječi imaju značenje, Europa sada bila bez političkoga sustava ma koje vrste. Takav goli *status quo* može trajati samo koliko traje fizičko iscrpljivanje njegovih sudionika; ne čudi što se povratak sustavu devetnaestoga stoljeća činio jedinim izlazom. Vijeće Lige moglo je u međuvremenu funkcionirati

barem kao neka vrsta europskoga direktorija, po prilici kao što je to činio Europski koncert u svome zenitu, da nije bilo kobnog pravila jednodušnosti, koje je uspostavilo neposlušnu malu državu kao arbitra svjetskoga mira. Apsurdna zamisao trajnog razoružanja poraženih zemalja isključivala je svako konstruktivno rješenje. Jedina alternativa ovom pogubnom stanju stvari bilo je uspostavljanje međunarodnog poretka snabdjevenog organiziranom silom koja bi natkrilila nacionalnu suverenost. Takav je put, dakako, bio potpuno izvan vidokruga toga vremena. Nijedna se zemlja u Europi, da i ne spominjemo Sjedinjene Države, ne bi bila podvrgnula takvu sustavu.

Ekonomski gledano, politika je Ženeve bila mnogo dosljednija u svome zalaganju za obnovu svjetskoga gospodarstva, kao druge crte obrane mira. Jer čak bi i uspješno obnavljanje sustava ravnoteže sila djelovalo u korist mira jedino ako bi bio obnovljen međunarodni monetarni sustav. U odsutnosti stabilnih tečajeva i slobode trgovine, vlade raznih nacija, kao i u prošlosti, mir bi smatrale manje važnim interesom, kojemu bi težile samo dok se on ne kosi s ma kojim od njihovih glavnih interesa. Čini se da je Woodrow Wilson, prvi među državicima toga vremena, shvatio međuovisnost mira i trgovine, ne samo kao jamstva trgovine *nego i mira*. Ne treba čuditi što je Liga ustrajno težila rekonstruirati međunarodnu valutnu i kreditnu organizaciju kao jedinu moguću zaštitu mira među suverenim državama i da se svijet, kao nikada ranije, oslanjao na *haute finance*. J. P. Morgan je zamijenio N. M. Rothschilda kao demijurg pomlađenoga devetnaestog stoljeća.

Prema mjerilima toga stoljeća, prvo se poslijeratno desetljeće ukazuje kao revolucionarna era; u svjetlu našega novijeg iskustva, ono je bilo upravo suprotnost tome. Namjera toga desetljeća bila je duboko konzervativna i izražavala gotovo sveopće uvjerenje da bi jedino ponovno ustanovljenje sustava od prije 1914., "ovaj put na solidnim temeljima", moglo obnoviti mir i prosperitet. Upravo je iz neuspjeha ovoga pokušaja vraćanja prošlosti ponikla precobrazba u tridesetim godinama. Ma koliko spektakularne bile revolucije i kontrarevolucije poslijeratnog desetljeća, one su predstavljale ili puke mehaničke reakcije na vojni poraz, ili, u najboljem slučaju, ponovno postavljanje već poznate liberalne i konstitucionalističke drame zapadne civilizacije na pozornicu Srednje i istočne Europe; tek su u tridesetim godinama potpuno novi elementi ušli u obrazac zapadne povijesti.

Unatoč svojem scenariju, ustanci i protuustanci u Srednjoj i Istočnoj Europi 1917.-1920. bili su samo zaobilazni putevi stvaranja novih postava režima koji su podlegli na bojišnicama. Nakon razilaženja kontra-revolucionarnoga dima, pokazalo se da politički sustavi u Budimpešti, Beču i Berlinu nisu vrlo daleko od onoga što su bili prije rata. Ovo je važilo, u grubome, i za Finsku, baltičke države, Poljsku, Austriju, Mađarsku, Bugarsku, pa čak i Italiju i Njemačku do sredine dvadesetih. U nekim je zemljama ostvaren velik napredak glede nacionalne slobode i zemljišne reforme – postignuća koja su bila uobičajena u Zapadnoj Europi nakon 1789. Rusija u ovom smislu nije predstavljala iznimku. Tendencija je tih vremena bila naprosto uspostaviti (ili nanovo uspostaviti) sustav kojega je uobičajeno povezivati s idealima engleske, američke i francuske revolucije. Nisu samo Hindenburg i Wilson bili na crti zapadne tradicije, nego također, u ovom širokom smislu, Lenjin i Trocki.

Početak tridesetih, naglo su krenule promjene. Njihovi su međaši bili: napuštanje zlatnog standarda od strane Velike Britanije; petogodišnji planovi u Rusiji; pokretanje *New Deal*; nacionalsocijalistička revolucija u Njemačkoj; slom Lige u korist autarkijskih imperija. Iako su pri kraju Velikoga rata ideali devetnaestoga stoljeća bili na prvome mjestu, a njihov utjecaj dominirao sljedećim desetljećem, nestao je do 1940. svaki trag međunarodnoga sustava i nacije su, osim nekoliko enklava, živjele u potpuno novom međunarodnom ambijentu.

Uzrok u korijenu krize bio je, rekli bismo, prijeteci raspad međunarodnoga ekonomskog sustava. Od početka stoljeća funkcionirao je samo na zastoje, a konačno su ga uništili Veliki rat i mirovni ugovori. Postalo je to očevidno u dvadesetim godinama, kad malo koja unutarnja kriza u Europi nije dosegla svoj vrhunac na nekom pitanju vanjske ekonomije. Proučavatelji politike nisu sada grupirali razne zemlje po kontinentima, nego prema mjeri njihove privrženosti solidnoj valuti. Rusija je zaprepastila svijet uništenjem rublja, čija je vrijednost, jednostavnim sredstvom inflacije, svedena na ništa. Njemačka je ponovila ovaj očajni pothvat kako bi dokazala lažnost mirovnog ugovora; eksproprijacijom rentijerske klase, što je uslijedilo kao posljedica, položeni su temelji za nacističku revoluciju. Ugled Ženeve počivao je na njezinu uspjehu u pomaganju Austriji i Mađarskoj da obnove svoje valute, te je Beč postao Meka liberalnih ekonomista zbog briljantno izvedene, uspješne operacije nad austrijskom *krona*, operacije koju pacijent, nažalost, nije preživio.

U Bugarskoj, Grčkoj, Finskoj, Latviji, Litvi, Estoniji, Poljskoj i Rumunjskoj, obnova valute je kontrarevoluciji pružila temelj da zahtijeva vlast. U Belgiji, Francuskoj i Engleskoj, ljevica je svrgnuta s vlasti u ime zdravih monetarnih standarda. Gotovo neprekinuti slijed valutnih kriza povezivao je siromašni Balkan s bogatim Sjedinjenim Državama elastičnom trakom međunarodnoga kreditnog sustava, što je prenosio napregnutost nepotpuno obnovljenih valuta, najprije od Istočne Europe Zapadnoj Europi, zatim od Zapadne Europe Sjedinjenim Državama. Na kraju su same Sjedinjene Države bile preplavljene posljedicama preuranjene stabilizacije europskih valuta. Počeo je konačni slom.

Do prvog šoka došlo je unutar nacionalnih sfera. Neke su valute, poput ruske, njemačke, austrijske i mađarske, uništene tijekom godine dana. Osim brzine promjene vrijednosti valuta, koja je bila bez presedana, valja imati u vidu okolnost da se ova promjena zbivala u potpuno monetariziranom gospodarstvu. U ljudsko je društvo uveden stanični proces, čije su posljedice bile van domašaja iskustva. Propadanje valuta dovodilo je do razdora, i unutarnjeg i vanjskog. Nacije su se našle odijeljene od svojih susjeda, kao provalijom, dok su istodobno razni slojevi stanovništva bivali pogođeni na potpuno različite i često suprotne načine. Intelktualna je srednja klasa doslovno pauperizirana; financijski su grabežljivci nagomilali bogatstva što su izazivala gnušanje. Na scenu je stupio faktor neproračunljive snage integriranja i dezintegriranja.

“Bijeg kapitala” bio je *novum*. Takvo se zbivanje ne pamti ni iz 1848., ni iz 1866., čak niti iz 1871. Očita je, međutim, njegova vitalna uloga u zbacivanju liberalnih vlada u Francuskoj 1925., i ponovo 1938., kao i u razvitku fašističkoga pokreta u Njemačkoj 1930.

Valuta je postala stožerom nacionalne politike. U modernom novčanom gospodarstvu nitko nije mogao ne iskusiti svakodnevno stezanje ili istezanje financijskoga mjerila; stanovništva su postala valutno svjesna; mase su unaprijed diskontirale učinak inflacije na realni dohodak; izgledalo je da muškarci i žene svugdje smatraju stabilan novac najvišom potrebom ljudskoga društva. Međutim, takva je svjesnost bila neodvojiva od uviđanja da bi temelji valute mogli ovisiti o političkim čimbenicima izvan nacionalnih granica. Društveni *bouleversement*, koji je poljuljao povjerenje u inherentnu stabilnost novčanog posrednika, razmrskao je, dakle, i naivni koncept financijske suverenosti u međuovisnom gospodarstvu. Unutarnje krize povezane s valutom vodit će otada pokretanju teških vanjskih pitanja.

Uzdanje u zlatni standard bilo je vjerom toga vremena. U nekih je ona bila naivna, u nekih kritička, u nekih pak satanistička vjera koja je implicirala prihvaćanje tijela i odbacivanje duha. Ipak, samo je vjerovanje bilo isto, naime da banknote imaju vrijednost jer predstavljaju zlato. U ovom slučaju nije bilo važno ima li zlato samo po sebi vrijednost zbog toga što utjelovljuje rad, kao što su držali socijalisti, ili zbog toga što je korisno i oskudno, kao što je važno u ortodoksnoj doktrini. Rat između raja i pakla zanemarivao je pitanje novca, ostavljajući kapitaliste i socijaliste čudesno sjedinjene. Gdje su Ricardo i Marx bili istog mišljenja, devetnaesto stoljeće nije znalo za dvojbu. Ovu su vjeru podjednako prihvaćali Bismarck i Lassalle, John Stuart Mill i Henry George, Philip Snowden i Calvin Coolidge, Mises i Trocki. Karl Marx se jako potrudio iznijeti na vidjelo da se Proudhonovi utopijski radni bonovi (predviđeni da zamijene novac) temelje na samoobmani; a *Das Kapital* je implicirao robnu teoriju novca, u njezinu rikardovskom obliku. Ruski boljševik Sokolnikov prvi je od poslijeratnih državnika nanovo uspostavio vrijednost valute svoje zemlje s obzirom na zlato; njemački socijaldemokrat Hilferding svojim je nepokolebljivim zagovaranjem zdravih valutnih načela doveo u opasnost svoju stranku; austrijski socijaldemokrat Otto Bauer podržao je monetarna načela na osnovi kojih je njegov ljuti protivnik Seipel pokušavao obnoviti *kronu*; engleski socijalist Philip Snowden okrenuo se protiv stranke rada kad je povjerovao da funta sterlinga ne bi bila sigurna u njezinim rukama; a *Duce* je zlatnu vrijednost lire na 90 uklesao u kamen i zavjetovao se umrijeti u njezinu obranu. Teško bi bilo glede ovoga pitanja naći ikakva razilaženja u govoru Hoovera i Lenjina, Churchilla i Mussolinija. Bitnost zlatnog standarda za funkcioniranje međunarodnoga ekonomskog sustava toga vremena jedino je načelo koje je bilo doista zajedničko ljudima svih nacija i klasa, vjerskih sljedbi i socijalnih filozofija. Ono je bilo nevidljiva zbilja za koju se volja za život mogla hvatati kad je čovječanstvo skupljalo snagu za zadaću obnavljanja svoje egzistencije u raspadanju.

Taj pokušaj, koji nije uspio, bio je najopsežniji što ga je svijet ikada vidio. Stabilizacija skoro potpuno uništenih valuta u Austriji, Mađarskoj, Bugarskoj, Finskoj, Rumunjskoj ili Grčkoj, nije bila samo čin vjere od strane ovih malih i slabih zemalja, koje su sebe doslovno izglednijale kako bi dospjele do zlatnih obala, već je također stavila njihove moćne i bogate pokrovitelje – zapadnoeuropske pobjednike – na strog ispit.

Dokle god su valute zemalja pobjednica fluktuirale, prenapregnutost nije postala očevidna; one su nastavile davati zajmove u inozemstvu kao prije rata i time pomagale održavati gospodarstva poraženih nacija. Međutim, kad su se Velika Britanija i Francuska vratile zlatu, počelo se pokazivati to opterećivanje njihovih stabiliziranih tečajeva. Tiha briga za sigurnost funte tijekom vremena je ušla u držanje vodeće zemlje zlata, Sjedinjenih Država. Ova zaokupljenost, koja je premostila Atlantik, dovela je neočekivano Ameriku u zonu opasnosti. Pitanje se čini tehničkim, ali mora ga se jasno razumjeti. Američka potpora funti sterlinga 1927. podrazumijevala je niske kamatne stope u New Yorku kako ne bi došlo do velikih kretanja kapitala iz Londona u New York. Sukladno tome, Odbor Federalnih rezervi obećao je Bank of England da će svoju stopu držati niskom; međutim, samoj su Americi sada trebale visoke stope jer je njezin vlastiti cjenovni sustav počeo biti opasno inflacioniran (ta je činjenica bila zamagljena postojanjem stabilne razine cijena, koja je održavana unatoč silno smanjenim troškovima). Kad je uobičajeni njihaj klatna nakon sedam godina prosperiteta donio 1929. već dugo okašnjelu ekonomsku krizu, stvari su bile neizmjereno otežane postojećim stanjem prikrivene inflacije. Dužnici, iscrpljeni deflacijom, doživjeli su propast uništenih vjerovnika. Bio je to znak opasnosti. Instinktivnom kretnjom oslobođenja, Amerika je 1933. napustila zlato, i nestao je posljednji trag tradicionalnoga svjetskog gospodarstva. Iako je tada malo tko razaznao dublje značenje tog zbivanja, povijest je gotovo odjednom obrnula svoj trend.

Tijekom više od desetljeća obnova zlatnog standarda bila simbolom svjetske solidarnosti. Održane su bezbrojne konferencije, od Brisla do Spa i Ženeve, od Londona do Lokarna i Lozane, radi postizanja političkih preduvjeta stabilnih valuta. Sama je Liga naroda dopunjena Međunarodnim uredom rada, djelomice radi ujednačavanja uvjeta konkurencije među nacijama, kako bi trgovina mogla biti liberalizirana bez opasnosti po životni standard. Valuta je bila u srži kampanje što ih je pokretao Wall Street kako bi se svladao problem prijenosa te da bi se najprije komercijalizirale, a zatim mobilizirale reparacije; Ženeva je djelovala kao pokrovitelj procesa rehabilitacije, u kojemu je kombinirani pritisak londonskoga Cityja i neoklasičnih monetarnih čistunaca iz Beča bio stavljen u službu zlatnog standarda; svako je međunarodno nastojanje uostalom bilo usmjereno ovome cilju, a nacionalne su vlade, u pravilu, prilagođavale

svoje politike potrebi zaštite valute, osobite one politike koje su se bavile vanjskom trgovinom, zajmovima, bankarstvom i tečajem. Iako je svatko bio suglasan da stabilne valute u krajnjoj liniji ovise o liberalizaciji trgovine, svi su osim dogmatskih zagovornika slobodne trgovine znali da je trenutno potrebno poduzeti mjere koje će neizbježno ograničiti vanjsku trgovinu i vanjska plaćanja. U većini su zemalja nastale, radi suočavanja s istim skupom okolnosti, uvozne kvote, moratoriji i sporazumi o mirovanju, sustavi prebijanja i bilateralni trgovinski ugovori, dogovori o trampu, zabrane izvoza kapitala, kontrola vanjske trgovine i fondovi za ujednačavanje tečajeva. Međutim, mora samodovoljnosti salijetala je korake poduzete u zaštiti valute. Iako je namjera bila liberalizacija trgovine, učinak je bio njezino gušenje. Umjesto postizanja pristupa tržištima svijeta, vlade su, vlastitim postupcima, isključivale svoje zemlje iz svake međunarodne povezanosti, te su sve veće žrtve bile potrebne da bi i dalje tekla trgovina, makar i na kapi. Pomamna nastojanja da se zaštiti vanjska vrijednost valute, kao posrednik u vanjskoj trgovini, tjerala su narode, protiv njihove volje, u autarkizirano gospodarstvo. Cijeli arsenal restriktivnih mjera, koji je tvorio korjenito odstupanje od tradicionalne ekonomije, bio je zapravo ishod konzervativnih slobodnotrговinskih nakana.

Ovaj je trend naglo obrnut s konačnim padom zlatnoga standarda. Žrtve činjene da ga se obnovi, sada je trebalo činiti još jednom, kako bismo mogli živjeti bez njega. Iste institucije koje su bile oblikovane da ograniče život i trgovinu, radi održavanja sustava stabilnih valuta, sada su se koristile za prilagođavanje industrijskoga života trajnoj odsutnosti takvoga sustava. Možda je zbog toga mehanička i tehnološka struktura moderne industrije nadživjela djelovanje sloma zlatnog standarda. Jer svijet se, u borbi da ga zadrži, nesvjesno pripremao za vrstu napora i tip organizacija nužnih da se prilagodi njegovu gubitku. Međutim, namjera je sada bila suprotna; u zemljama koje su najviše pretrpjele tijekom otegnute borbe za nedostižno, utrošene su divovske snage. Ni Liga naroda niti međunarodne *haute finance* nisu nadživjele zlatni standard; njegovim su nestankom iščezli iz politike kako organizirani mirovni interes Lige tako i glavna sredstva njegova nametanja – Rothschildi i Morgani. Pucanje zlatne niti bilo je signal za svjetsku revoluciju.

Međutim, slom zlatnog standarda samo je odredio trenutak zbivanja koje je bilo preveliko a da bi bilo uzrokovano njime. Krizu je u velikom

dijelu svijeta pratilo ništa manje do potpuno uništenje nacionalnih institucija društva devetnaestoga stoljeća, a svugdje su te institucije promijenjene i preoblikovane gotovo do neprepoznatljivosti. Liberalna je država u mnogim zemljama zamijenjena totalitarnim diktaturama, a središnju su instituciju stoljeća – proizvodnju temeljenu na slobodnim tržištima – istisnuli novi oblici gospodarstva. Dok su velike nacije preobrazile sam način svog razmišljanja i bacile se u ratove da porobe svijet u ime nečuvanih koncepcija prirode svijeta, još su veće nacije jurmule u obranu slobode koja je u njih stekla podjednako nečuvano značenje. Slom međunarodnoga sustava, premda je pokrenuo ovu preobrazbu, nije zasigurno mogao uzrokovati njezinu dubinu i sadržaj. Makar možda znali otkuda iznenadnost onoga što se dogodilo, može nam još uvijek biti nepoznato zašto se to uopće dogodilo.

Nije slučajno što je preobrazba bila praćena ratovima nevidenih razmjera. Povijest je vodila društvenim promjenama; sudbina se nacija povezala s njihovom ulogom u institucionalnoj preobrazbi. Takva simbioza nije iznimna u povijesti; iako nacionalne skupine i društvene institucije imaju vlastita podrijetla, one se uzajamno povezuju u svojoj borbi za opstanak. Glasovit je slučaj takve simbioze povezanost kapitalizma s nacijama na obalama Atlantika. Trgovinska revolucija, tako tijesno povezana s usponom kapitalizma, postala je sredstvo stvaranja moći Portugala, Španjolske, Nizozemske, Francuske, Engleske i Sjedinjenih Država; svaka je od ovih zemalja iskoristila prilike što ih je pružalo to široko i duboko ukorijenjeno kretanje, a sam se kapitalizam pak širio planetom posredstvom tih sila u usponu.

Ovaj zakon važi i obrnuto. Naciji može smetati u borbi za opstanak činjenica da njezine institucije, ili neke od njih, pripadaju vrsti koja je na zalasku – zlatni je standard bio u Drugom svjetskom ratu primjer takva zastarjela pribora. S druge strane, zemlje koje se, zbog svojih posebnih razloga, suprotstavljaju *statusu quo*, brže će otkriti slabosti postojećega institucionalnog poretka i anticipirati stvaranje institucija bolje prilagođenih njihovim interesima. Takve skupine guraju od sebe ono što ionako pada, i drže se za ono što se, vlastitim razlozima, kreće njihovim putem. Može onda izgledati kao da su one pokrenule proces društvenih promjena, premda su zapravo samo korisnici toga procesa te možda čak izopačuju trend kako bi postigle da on služi njihovim ciljevima.

Tako je Njemačka, jednom poražena, bila u položaju da prepozna skrivene nedostatke poretka devetnaestoga stoljeća i upotrijebi to znanje

kako bi ubrzala uništenje toga poretka. Jedna je vrsta mračne intelektualne superiornosti pridošla onim njezinim državicima koji su tridesetih godina usmjerili svoje misli ovoj zadaći uništenja, što je, tijekom njihova nastojanja da utjeraju stvari u trend svojih politika, često dovodilo do razvitka novih metoda financija, trgovine, rata i društvene organizacije. Međutim, valja naglasiti da same ove probleme nisu stvorile vlade koje su ih okrenule sebi u korist; oni su bili zbiljski – objektivno dani – i pratit će nas kakva god bila sudbina pojedinačnih nacija. Očita je opet razlika između prvoga i drugog svjetskog rata; prvi je još bio potpuno devetnaestostoljetne vrste – jednostavni sukob sila, koji je izbio kad je zakazao sustav ravnoteže sila; potonji je već dio svjetskoga prevrata.

Ovo bi nam trebalo omogućiti da odvojimo bolne nacionalne povijesti toga razdoblja od društvene preobrazbe koja je bila u tijeku. Onda će biti lako vidjeti na koji je način Njemačkoj i Rusiji, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama, kao jedinicama moći, pomogao ili smetao njihov odnos prema tom temeljnom društvenom procesu. Ali isto važi i za sam taj društveni proces: fašizmu i socijalizmu uspon pojedinačnih velikih sila poslužio je kao sredstvo koje je pridonosilo širenju njihove vjere. Njemačka i Rusija postale su predstavnice fašizma i socijalizma u cijelome svijetu. Pravi domašaj ovih društvenih pokreta, može se prosuditi jedino ako se, odvojeno od nacionalnih interesa u čijoj su službi, prepozna i promatra njihov transcendentni karakter, bio on dobar ili zao.

Uloge što ih Njemačka ili Rusija, a uostalom i Italija ili Japan, Velika Britanija ili Sjedinjene Države, igraju u Drugom svjetskom ratu, premda tvore dio opće povijesti, nisu izravnim predmetom ove knjige; fašizam i socijalizam su, međutim, žive sile u institucionalnoj preobrazbi koja jest njezinim predmetom. Onaj *élan vital* koji je stvorio nedokučiv poriv u njemačkom i ruskom narodu da polažu pravo na veći udio u povijesti ljudske vrste mora se uzeti kao činjenična danost uvjeta pod kojima se odvija naša priča, a značenje fašizma i socijalizma ili New Deal-a dio je pak same priče.

Ovo dovodi do naše teze koju tek valja dokazati: ishodišta kataklizme počivaju u utopijskom nastojanju ekonomskog liberalizma da uspostavi samoregulatorni tržišni sustav. Reklo bi se da ovakva teza pridaje tome sustavu gotovo mitske moći; ona podrazumijeva ništa manje nego da su ravnoteža sila, zlatni standard i liberalna država, ti temeljni sastojci civilizacije devetnaestoga stoljeća, bili, gdje nema drugog objašnjenja, svi oblikovani jednom zajedničkom matricom, samoregulatornim tržištem.

Ta se tvrdnja, po svom grubom materijalizmu, čini ekstremnom, ako ne i šokantnom. Međutim, osobitost je civilizacije čijoj smo propasti bili svjedocima upravo to da je ona počivala na ekonomskim temeljima. Druga su društva i druge civilizacije također bile ograničene materijalnim uvjetima svoga postojanja – to je zajednička crta svega ljudskog života, zapravo svakoga života, bio on religijski ili nereligijski, materijalni ili duhovni. Društva svih vrsta ograničena su ekonomskim čimbenicima. Civilizacija devetnaestoga stoljeća jedina je bila ekonomska u drukčijem i distinktivnom smislu, jer ona je odabrala temeljiti se na motivu koji je bio tek rijetko priznavan kao valjan u povijesti ljudskih društava, i sigurno nije nikada ranije uzdignut do razine opravdanja akcije i ponašanja u svakidašnjemu životu. Taj je motiv bila dobit, i sustav je samoregulatornoga tržišta bio jedinstveno izveden iz toga načela.

Mehanizam što ga je pokretao motiv dobiti usporediv je po učinkovitosti jedino s najsilovitijim provalama religijskoga žara u povijesti. Unutar jednoga naraštaja, cijeli je ljudski svijet podvrgnut njegovu nerazblaženom utjecaju. Kao što svatko zna, dorastao je do zrelosti u Engleskoj, kao pratitelj industrijske revolucije, tijekom prve polovine devetnaestoga stoljeća. Prispio je na europski kontinent i u Ameriku, otprilike pedeset godina kasnije. Konačno su u Engleskoj, ostalim zemljama Europe, pa čak i u Americi, slične alternative oblikovale svakodnevna pitanja u obrazac čije su glavne crte bile istovjetne u svim zemljama zapadne civilizacije. Ishodišta kataklizme moramo stoga potražiti u usponu i padu tržišnog gospodarstva.

Tržišno je društvo rođeno u Engleskoj, premda su na kontinentu njegove slabosti urodile najtragičnijim komplikacijama. Da bismo shvatili njemački fašizam, moramo se vratiti rikardovskoj Engleskoj. Devetnaesto je stoljeće – što nikako nije pretjerano reći - bilo stoljeće Engleske. Industrijska je revolucija bila engleski događaj. Tržišno gospodarstvo, slobodna trgovina i zlatni standard engleski su izumi. Ove su se institucije dvadesetih godina posvuda urušile – u Njemačkoj je, Italiji, ili Austriji, to zbivanje bilo samo u većoj mjeri političko i dramatičnije. Međutim, ma kakve bile scenografija i temperatura završnih epizoda, dugoročne čimbenike koji su uništili tu civilizaciju treba proučavati u mjestu rođenja industrijske revolucije, u Engleskoj.

Drugi dio

*Uspon i pad tržišnog
gospodarstva*

X

I.

Pakleni žrvanj

3. poglavlje

“Habitat nasuprot poboljšanju”

U srži industrijske revolucije osamnaestoga stoljeća bilo je gotovo čudesno poboljšanje sredstava za proizvodnju, praćeno katastrofalnim izmještanjem života običnih ljudi.

Pokušat ćemo razlučiti čimbenike koji su odredili oblike tog izmještanja kakvo se ono, prije otprilike stotinu godina, u svom najgorem obliku bijaše pojavilo u Engleskoj. Kakav je to “pakleni žrvanj” mljeo ljude u mase? Što je sve bilo uzrokovano novim fizičkim uvjetima? Što sve ekonomskim ovisnostima, koje su djelovale u tim novim uvjetima? I kojim je mehanizmom uništeno staro društveno tkivo, te toliko neuspješno pokušana nova integracija čovjeka i prirode?

Nigdje liberalna filozofija nije tako upadljivo zakazala kao u svojem shvaćanju problema promjena. Potaknuta emocionalnom vjerom u spontanost, odbacila je zdravorazumski stav spram promjena u korist mistične spremnosti da prihvati socijalne posljedice ekonomskoga poboljšanja, ma kakve one bile. Elementarne istine političke znanosti i državnštva najprije su diskreditirane, a zatim zaboravljene. Po sebi je razumljivo da bi proces neusmjeranih promjena, čije se kretanje smatra prebrzim, valjalo usporavati, ako je moguće, radi zaštite dobrobiti zajednice. Takve opće istine tradicionalnog državnštva, koje često samo odražavaju učenja socijalne filozofije naslijeđene od antike, u devetnaestom su stoljeću izbrisane iz misli obrazovanih ljudi korozijom gruboga utilitarizma združenog s nekritičkim oslanjanjem na tobožnje samoozdravljujuće snage nesvjesnog rasta.

Ekonomski je liberalizam pogrešno tumačio povijest industrijske revolucije jer je ustrajno prosuđivao društvena zbivanja s ekonomskog stajališta. Ilustrirat ćemo ovo baveći se nečim što može u prvi mah izgledati dalekom temom: ograđivanjem otvorenih polja i pretvaranjem obradive zemlje u pašnjake tijekom razdoblja prvih Tudora u Engleskoj,

kad su vlastelini postavljali ograde oko polja i općinskih zemljišta, te su cijele pokrajine bivale ugrožene depopulacijom.

Podsjećamo na nevolje naroda, do kojih je došlo tim ograđivanjem i pretvaranjem u pašnjake, kako bismo pokazali paralelu između pustošenja uzrokovanih ograđivanjem, koje je na kraju bilo korisno, i pustošenja koja su bila posljedicom industrijske revolucije, te kako bismo istodobno – i općenitije – pojasnili alternative s kojima se suočava zajednica u grčevima nereguliranoga ekonomskog poboljšanja.

Ograđivanja su bila očigledno poboljšanje *ako* nije došlo do pretvaranja u pašnjake. Ograđena je zemlja vrijedila dvostruko ili trostruko više od neograđene. Gdje se nastavilo s obrađivanjem, nije smanjena zaposlenost i izrazito je povećana ponuda hrane. Očevidno je povećan prinos zemlje, osobito gdje je dana u zakup.

Ali čak ni pretvaranje obradive zemlje u pašnjake za ovce nije bilo posve štetno za određeni kraj, unatoč tome što je dovodilo do uništavanja nastambi i smanjivanja zaposlenosti. U drugoj polovici petnaestoga stoljeća širila se kućna radinost, a stoljeće kasnije postala je obilježjem scoskih područja. Vuna proizvedena na ovčarskim farmama osiguravala je zaposlenost malim zakupnicima i kućnoj radinosti bezemljaša koji su bili istjerani iz zemljoradnje, a nova su središta proizvodnje vunениh tkanina osiguravala dohodak brojnim obrtnicima.

Bitno je ovdje, međutim, da se jedino u tržišnom gospodarstvu može računati na takve kompenzirajuće učinke. U odsutnosti takvog gospodarstva, vrlo profitabilno zanimanje uzgajanja ovaca i prodavanja njihove vune može uništiti zemlju. Ovce koje su “pretvorile pijesak u zlato” mogle su isto tako pretvoriti zlato u pijesak, kao što se to u konačnici dogodilo bogatstvu Španjolske sedamnaestoga stoljeća, čije se erodirano tlo nije nikada oporavilo od pretjeranog širenja ovčarstva.

Službeni dokument iz 1607., pripremljen za “lordove kraljevstva”, izložio je problem promjena u jednoj snažnoj rečenici: “Siromašan čovjek bit će zadovoljen glede svoga cilja: nastambe; a džentlmen neometan u svojoj želji: poboljšanju.” Ova formula, reklo bi se, uzima kao gotovu činjenicu bit čisto ekonomskoga napretka: postići poboljšanje pod cijenu socijalnog izmještanja. Ali ona također aludira na tragičnu nuždu po kojoj se siromašan čovjek drži svoje kolibe, osuđen na svoje stanje željom bogata čovjeka za javnim poboljšanjem kojim se okorišćuje privatno.

Ograđivanja su opravdano nazvana revolucijom bogatih protiv siromašnih. Lordovi i plemići remetili su društveni poredak, slamali stare zakone i običaje, ponekad nasiljem, često pritiskom i zastrašivanjem. Doslovno su otimali sirotinji njezin udio u općinskom zemljištu, rušili kuće koje su siromašni, po dotle neslomljivoj snazi običaja, odavna smatrali svojim i svojih nasljednika. Raskidalo se tkivo društva; opustjela sela i ruševine ljudskih nastambi svjedočili su o žestini kojom je revolucija bjesnila; ugrožavala je utvrde za obranu zemlje, pustošila joj gradove, desetkovala joj stanovništvo, pretvarala njezino preopterećeno tlo u prašinu, mučila ljude i pretvarala časne poljodjelce u rulju prosjaka i lopova. Iako se ovo događalo samo na pojedinim mjestima, te su crne točke prijetile da se stope u jedinstvenu katastrofu.⁷ Kralj i njegovo Vijeće, kancelari i biskupi, branili su dobrobit zajednice i, zapravo, ljudsku i prirodnu supstanciju društva, od ove pošasti. Skoro neprekidno su se stoljeće i pol – od najkasnije 1490-ih pa do 1640-ih – borili protiv depopulacije. Lorda zaštitnika Somerseta lišila je života kontrarevolucija, koja je izbrisala propise o ograđivanju iz knjige zakona i uspostavila diktaturu lordova stočara, nakon što je poražena Kettova pobuna i pritom poklano nekoliko tisuća seljaka. Somerset je optužen, uglavnom točno, da je ohrabrivao pobunjene seljake svojom nepokolebljivom javnom osudom ograđivanja.

Gotovo stotinu godina kasnije došlo je do drugog odmjeravanja snaga između istih protivnika, ali su do tog vremena ograditelji mnogo češće bili bogati seoska gospoda i trgovci, a ne lordovi i više plemstvo. Politika je viših vlasti, svjetovnih i crkvenih, bila sada uključena u svjesno nastojanje krune da iskoristi svoje ovlasti kako bi spriječila ograđivanja, i u njezinu ne manje namjernu uporabu pitanja ograđivanja da ojača svoj položaj prema zemljevlasnicima u ustavnoj borbi, u kojoj je parlament osudio na smrt Strafforda i Lauda. Međutim, njihova je politika bila reakcionarna ne samo glede proizvodnih djelatnosti već i politički; osim toga, ograđivanja su sada mnogo češće nego ranije bila namijenjena zemljoradnji, a ne ispaši. U plimi građanskoga rata sada je zauvijek nestala javna politika Tudora i prvih Stuarta.

Povjesničari iz devetnaestoga stoljeća bili su jednodušni u osudi politike Tudora i prvih Stuarta kao demagoške, ako ne i otvoreno reakcionarne. Njihove su simpatije bile, dakako, na strani parlamenta,

⁷ Tawney, R. H., *The Agrarian Problem in the 16th Century*, 1912.

a to je tijelo bilo na strani ograditelja. H. de B. Gibbins, premda gorljivi prijatelj običnih ljudi, napisao je: "Takvi su zaštitni propisi, međutim, kao što to redovito biva sa zaštitnim propisima, bili posve uzaludni."⁸ Innes je još određeniji: "Uobičajeni lijekovi, kažnjavanje skitnje i nastojanje da se utjera proizvodnu djelatnost u neprikladna polja a kapital u manje unosna ulaganja radi osiguravanja zaposlenosti - kao i obično - nisu uspjeli".⁹ Gairdner se bez kolebanja govori o pojmovima slobodne trgovine kao "ekonomski zakon": "Ekonomske se zakone, dakako, nije shvaćalo", piše on, "te je zakonodavstvo pokušavalo spriječiti da nastambe poljodjelaca budu rušene od strane zemljovlasnika, koji su utvrdili da je obradivu zemlju unosno posvetiti ispaši radi povećanja proizvodnje vune. Često ponavljanje ovih zakona samo pokazuje koliko su oni u praksi bili neučinkoviti."¹⁰ Nedavno je ekonomist Heckscherova ranga istakao svoje uvjerenje da bi merkantilizam trebalo, uglavnom, objasniti nedovoljnim razumijevanjem složenosti ekonomskih pojava, predmeta za čije je svladavanje ljudskom umu očito bilo potrebno još nekoliko stoljeća.¹¹ Čini se, u stvari, da zakonodavstvo protiv ograđivanja nije nikada zaustavilo tok pokreta ograđivanja, niti ga je čak ozbiljno omelo. John Hales, bez premca u svojoj gorljivosti za načela ljudi Commonwealtha, priznao je da se pokazalo nemogućim prikupiti dokaze protiv ograditelja, koji su često postizali da njihovi sluge budu u porotama, a tolik je bio broj "njihovih sluga i prišipetlja da se nijedna porota nije mogla sastaviti bez njih". Ponekad bi jednostavna lukavština izvlačenja jedne jedine brazde duž polja spasila lorda kazne za njegov prijestup.

Tako laku premoć privatnih interesa nad pravdom smatra se često sigurnim znakom neučinkovitosti zakonodavstva te se pobjedu uzalud ometanoga trenda naknadno navodi kao potpun dokaz tobožnje jalovosti "reakcionarnog intervencionizma". Međutim, takvo gledište, rekli bismo, posve promašuje ono što je bitno. Zašto bi konačna pobjeda nekoga trenda bila uzimana kao dokaz neučinkovitosti nastojanja da se uspori njegov napredak? I zašto svrha ovih mjera ne bi bila viđena upravo u onome što one jesu postigle, tj. u usporavanju brzine promjena? Ono što je bez učinka glede potpunog zaustavljanja nekog smjera razvitka nije, zbog toga, posve bez učinka. Brzina promjena je često ne manje

⁸ Gibbins, H. de B., *The Industrial History of England*, 1895.

⁹ Innes, A. D., *England under the Tudors*, 1932.

¹⁰ Gairdner, J., "Henry VIII", *Cambridge Modern History*, sv. II., 1918.

¹¹ Heckscher, E. F., *Mercantilism*, 1935., str. 104.

važna od samoga smjera promjena; međutim, dok potonji često ne ovisi o našoj volji, brzina po kojoj dopuštamo promjenama da se odvijaju može doista ovisiti o nama.

Vjerovanje u spontani napredak mora nas učiniti slijepima za ulogu države u ekonomskom životu. Ova se uloga često sastoji u mijenjanju brzine promjena, njihovu ubrzavanju ili usporavanju ovisno o slučaju; ako vjerujemo da je ta brzina nepromjenjiva – ili, još gore, ako smatramo da je svetogrde dirati u nju – onda, dakako, ne ostaje mjesta intervenciji. Ograđivanja su primjer toga. Naknadno gledano, ništa ne bi moglo biti jasnije od zapadnoeuropskoga trenda ekonomskog napretka, koji je težio uklanjanju umjetno održavane jednolikosti poljoprivredne tehnike, izmiješanih čestica zemlje i primitivne institucije općinskoga zemljišta. Glede Engleske, razvitak proizvodnje na bazi vune sigurno je bio element jačanja te zemlje, koji je vodio stvaranju industrije pamuka – te poluge industrijske revolucije. Jasno je, nadalje, da je povećanje domaćega tkanja ovisilo o povećanju domaće opskrbe vunom. Ove činjenice dostaju da se promjene od obradive zemlje do pašnjaka i s tim povezan pokret ograđivanja shvate kao trend ekonomskog napretka. Međutim, da nije bilo dosljedno održavane politike državnika iz razdoblja Tudora i prvih Stuarta, brzina je toga napretka mogla biti razorna, i pretvoriti sam proces u degenerativno a ne konstruktivno zbivanje. Jer o ovoj je brzini, uglavnom, ovisilo hoće li se ljudi lišeni zemlje moći prilagoditi promijenjenim uvjetima bez fatalne štete po svoju supstanciju, ljudsku i ekonomsku, fizičku i moralnu; hoće li naći nova zaposlenja u perspektivnim područjima, koja su bila posredno povezana s tim promjenama; i hoće li učinci povećanog uvoza, potaknutog povećanim izvozom, omogućiti onima koji su promjenama izgubili zaposlenja da nadu nove izvore uzdržavanja.

Odgovor je u svakom slučaju ovisio o relativnim brzinama promjena i prilagodavanja. "Dugoročna" razmatranja, uobičajena u ekonomskoj teoriji, ovdje su nedopustiva; ona bi prejudicirala raspravu pretpostavkom da je do ovoga zbivanja došlo u tržišnom gospodarstvu. Koliko god nam se činilo prirodnim poći od te pretpostavke, ona je neopravdana: tržišno je gospodarstvo institucionalna struktura koja, što svi tako lako zaboravljamo, nije postojala ni u jednom vremenu osim u našem, a čak je i tada bila nazočna samo djelomice. A "dugoročna" su razmatranja bez ove pretpostavke besmislena. Ako je neposredni učinak neke

promjene štetan, onda je, do dokaza o protivnome, konačni učinak štetan. Ako pretvaranje obradive zemlje u pašnjake dovodi do uništenja određenoga broja kuća, rashodovanja određene količine zaposlenosti i smanjenja lokalno dostupnih mogućnosti opskrbe hranom, onda se ovi učinci moraju smatrati konačnima dok se ne predoče dokazi o suprotnome. Ovo ne isključuje da se uzmu u obzir mogući učinci povećanog izvoza na dohodak zemljovlasnika; moguće prilike za zapošljavanje stvorene konačnim povećanjem lokalne ponude vune; ili korištenje povećanih dohodaka od strane zemljovlasnika, bilo u vidu daljnjih investicija ili izdataka na luksuz. Brzina promjena uspoređena s brzinom prilagodavanja presudit će što valja smatrati neto učinkom promjena. Međutim, nipošto ne smijemo pretpostaviti funkcioniranje tržišnih zakona ukoliko nije dokazano postojanje samoregulatornoga tržišta. Jedino su u institucionalnom ambijentu tržišnog gospodarstva relevantni tržišni zakoni; nisu engleski državnici doba Tudorovih odlutali od činjenica, već su to učinili moderni ekonomisti, prigovarajući im svojim podrazumijevanjem ranijega postojanja tržišnog sustava.

Engleska je nevolji ograđivanja odoljela bez velike štete samo zbog toga što su Tudori i prvi Stuarti koristili moć krune da uspore proces ekonomskog poboljšanja sve dok on ne postane socijalno podnošljiv – upotrebljavali su moć središnje vlade da pomognu žrtvama preobrazbe i nastojali kanalizirati proces promjena tako da njegov tok bude manje razoran. Njihova kancelarstva i prerogativni sudovi nisu nipošto bili konzervativnih shvaćanja; predstavljali su znanstveni duh novoga državištva: favorizirali su useljavanje stranih obrtnika, željno uvodili nove tehnike, usvajali statističke metode i navike točnog izvještavanja, rugali se običajima i tradiciji, suprotstavljali se naslijeđenim pravima, smanjivali crkvene povlastice, zanemarivali običajno pravo. Ako inovacija čini revolucionara, oni su bili revolucionari toga vremena. Privrženi su bili dobrobiti puka, slavljenoj u moći i veličini suverena; međutim, budućnost je pripadala konstitucionalizmu i parlamentu. Vladavina krune ustupila je mjesto vladavini klase – one koja je predvodila industrijski i trgovinski napredak. Veliko načelo konstitucionalizma postalo je sjedinjeno s političkom revolucijom, koja je razvlastila krunu; ova je pak do tog vremena izgubila skoro sve svoje kreativne sposobnosti, a zaštitna joj funkcija više nije bila od životne važnosti za zemlju koja je već bila izdržala oluju preobrazbe. Financijska politika krune sada je nepotrebno

ograničavala moć zemlje i počela sputavati njezinu trgovinu; u nastojanju da održi svoje ovlasti, kruna ih je sve više zlorabila i time škodila resursima nacije. Njezino sjajno upravljanje u pitanjima rada i proizvodnih djelatnosti, njezina oprezna kontrola pokreta ograđivanja, ostali su njezinim posljednjim postignućem. Ono je, međutim zaboravljeno, tim lakše što su kapitalisti i poslodavci iz rastuće srednje klase bili glavnim žrtvama njezinih zaštitnih aktivnosti. Trebalo je da prođu još dva stoljeća da bi Engleska ponovno imala tako učinkovitu i dobro uređenu društvenu administraciju kao što je bila ona koju je uništio Commonwealth. Sada je, dakako, bilo manje potrebe za takvom paternalističkom administracijom. Međutim, u jednom je pogledu raskid s njom nanio beskonačnu štetu: pridonio je da se u sjećanju nacije zatru užasi razdoblja ograđivanja i postignuća vlasti u svladavanju opasnosti depopulacije. Možda je to među razlozima zbog kojih se nije shvatilo pravu prirodu krize kad je, nekih 150 godina kasnije, slična katastrofa u obliku industrijske revolucije ugrozila život i dobrobit zemlje.

I ovog je puta to zbivanje bilo osobitost Engleske; i ovog je puta pomorska trgovina bila izvorom kretanja koje je djelovalo na zemlju kao cjelinu; i opet je poboljšanje najvećih razmjera donijelo pustošenje bez presedana nastambama običnih ljudi. Prije no što je taj proces znatno napredovao, radni su ljudi bili natiskani u nova mjesta očajja, takozvane industrijske gradove Engleske; narod sa sela pretvoren je u dehumanizirane stanovnike slamova; obitelj je bila na putu da se izgubi, a veliki su dijelovi zemlje brzo nestajali pod gomilama ugljene prašine i otpada što su ih rigali "pakleni žrvnjevi". Pisci svih gledišta i stranaka, konzervativci i liberali, kapitalisti i socijalisti, podjednako su govorili o socijalnim uvjetima u okviru industrijske revolucije kao o pravom ponoru ljudske degradacije.

Nije još dano posve zadovoljavajuće objašnjenje ovoga zbivanja. Suvremenici su zamišljali da su otkrili ključ prokletstva u željeznim pravilnostima koje vladaju bogatstvom i siromaštvom, pravilnostima koje su nazvali zakonom nadnica i zakonom stanovništva; opovrgnuti su. Eksploatacija je iznesena kao još jedno objašnjenje kako bogatstva tako i siromaštva; međutim, njome se ne može objasniti činjenica da su nadnice u industrijskim slamovima bile veće nego u drugim područjima i da su u cjelini nastavile rasti još jedno stoljeće. Češće se navodilo mješavinu uzroka, što je opet teško moglo zadovoljiti.

Naše rješenje nije nipošto jednostavno; ono je zapravo sadržajem većega dijela ove knjige. Rekli bismo da se na Englesku sručila lavina socijalnog izmještanja, koje je uvelike nadmašilo ono iz razdoblja ograđivanja; da je ova katastrofa bila prateća pojava golemoga pokreta ekonomskog poboljšanja; da je potpuno nov institucionalni mehanizam počinjao djelovati na zapadno društvo; da opasnosti toga mehanizma, koje su vrlo bolno pogađale kad su se prvotno pojavile, nisu nikada stvarno prevladane; i da su povijest devetnaestostoljetne civilizacije u velikoj mjeri činili pokušaji zaštite društva od razornih djelovanja takvoga mehanizma. Industrijska je revolucija bila tek početak jedne revolucije ekstremnije i radikalnije od bilo čega što je ikad rasplamsavalo misli zadržanih pripadnika sekti, samo što je nova vjera bila potpuno materijalistička i držala je da se svi ljudski problemi mogu riješiti postojanjem neograničene količine materijalnih dobara.

Bezbroj puta je rečeno kako su širenje tržišta, nalazišta ugljena i željeza i vlažna klima pogodna za industriju pamuka, mnoštvo ljudi lišenih zemlje novim ograđivanjima osamnaestoga stoljeća, postojanje slobodnih institucija, izum strojeva i drugi uzroci uzajamno djelovali na način koji je doveo do industrijske revolucije. Uvjerljivo je pokazano kako nijedan pojedini uzrok ne zaslužuje da ga se izdvoji iz lanca i postavi zasebno kao *najdublji* uzrok tog naglog i neočekivanog zbivanja.

Međutim, kako treba definirati samu ovu revoluciju? Što joj je bilo temeljnom karakteristikom? Je li to bio rast tvorničkih gradova, nastanak slamova, dug radni dan djece, niske nadnice stanovitih kategorija radnika, povećanje stope rasta stanovništva ili koncentracija industrija? Rekli bismo da je sve ovo samo pratilo jednu temeljnu promjenu, uspostavljanje tržišnog gospodarstva, te da prirodu ove institucije nije moguće potpuno dokučiti ako se ne shvati djelovanje stroja na društvo u kojemu vlada trgovina. Nije nam namjera tvrditi da je stroj uzrokovao ono što se dogodilo, ali inzistiramo da nužno dolazi do oblikovanja ideje o samoregulatornome tržištu kad za proizvodnju u društvu u kojemu vlada trgovina počne uporaba složenih strojeva i postrojenja.

Uporaba specijaliziranih strojeva u društvu poljoprivrede i trgovine mora stvarati tipične učinke. Takvo se društvo sastoji od poljoprivrednika i od trgovaca koji kupuju i prodaju proizvod zemlje. Proizvodnja pomoću specijaliziranih, složenih, skupih pomagala i postrojenja može se uklopiti u takvo društvo jedino ako prati kupovanje i prodavanje. Trgovac je

jedina osoba koja to može provesti, a on je u stanju tako postupati samo ako ga ova aktivnost ne vodi u gubitak. On će dobra prodavati na isti način na koji bi ih i inače prodavao onima koji ih traže; međutim, pribavljat će ih na drukčiji način, ne njihovom kupnjom kao gotovih dobara, nego kupnjom potrebnog rada i sirovina. Spajanje toga dvoga po trgovčevim uputama, plus nešto čekanja u koje će se možda morati upustiti, dovodi do novoga proizvoda. Ovime nije opisana samo kućna radinost ili davanje sirovina na obradu seoskim proizvođačima, nego svaka vrsta industrijskog kapitalizma, uključujući i onaj našega vremena. Iz toga slijede važne posljedice za društveni sustav.

Budući da su složeni strojevi skupi, ne isplate se, osim u proizvodnji velikih količina dobara.¹² Može ih se koristiti bez gubitka jedino ako je zadovoljavajuće osigurana prodaja dobara i ako proizvodnju ne treba prekidati zbog nedostatka sirovina nužnih za hranjenje strojeva. Trgovcu to znači da svi potrebni čimbenici moraju biti na prodaju, tj. da moraju biti dostupni u potrebnim količinama svakome tko je za njih spreman platiti. Ukoliko nije ispunjen ovaj uvjet, upuštanje u proizvodnju pomoću specijaliziranih strojeva previše je riskantno, kako s gledišta trgovca koji je stavio na kocku svoj novac, tako i cijele zajednice, koja počinje ovisiti o neprekidnoj proizvodnji glede dohodaka, zaposlenosti i opskrbe.

Takvi uvjeti pak nisu u poljoprivrednom društvu prirodno dani; valja ih stvoriti. To što će se oni stvarati postepeno, ne utječe ni na koji način na zapanjujuću prirodu promjena do kojih to dovodi. Preobrazba podrazumijeva promjenu motiva djelovanja u pripadnika društva; jer motiv uzdržavanja mora biti zamijenjen motivom dobiti. Sve se transakcije pretvaraju u novčane, a ove pak zahtijevaju da posrednik razmjene bude uveden u svaku artikulaciju industrijskoga života. Svi dohoci moraju proizlaziti iz prodaje ovoga ili onoga; ma koji bio stvarni izvor dohotka neke osobe, mora ga se smatrati rezultatom prodaje. Upravo to je implicirano u jednostavnom izrazu "tržišni sustav", kojim označujemo opisani institucionalni obrazac. Ali osobitost toga sustava koja u najvećoj mjeri zapanjuje jest činjenica da mu, kad se jednom uspostavi, mora biti dopušteno funkcionirati bez vanjskoga uplitanja. Profit više nije zajamčen, već ga trgovac mora ostvarivati na tržištu. Cijenama mora biti dopušteno da se same reguliraju. Takav samoregulatorni sustav tržišta je ono što imamo na umu kad govorimo o tržišnom sustavu.

¹² Clapham, J. H., *Economic History of Modern Britain*, sv. III.

Preobrazba iz ranijega gospodarstva u ovaj sustav toliko je potpuna da više nalikuje metamorfozi gusjenice nego ma kojem mijenjanju što bi ga se moglo opisati kao kontinuirani rast i razvitak. Uočimo, na primjer, opreku između prodajnih djelatnosti trgovca-proizvođača i njegovih djelatnosti kupnje; njegove prodajne djelatnosti odnose se jedino na umjetne tvorevine; uspije li im on naći kupce ili ne, to se neće nužno odraziti na tkivo društva. Međutim, ono što on *kupuje* su sirovine i rad – priroda i čovjek. Strojna proizvodnja u društvu u kojemu vlada trgovina povlači za sobom zapravo preobrazbu prirodne i ljudske supstancije društva u robe. Iako čudan, ovaj je zaključak neizbježan; radi se upravo o tome: izmještanje uzrokovano takvim sredstvima očito mora raskinuti čovjekove odnose i zaprijetiti uništenjem njegovu prirodnom habitatu.

Takva je opasnost uistinu predstojala. Shvatit ćemo njezin pravi karakter ako proučimo zakone koji upravljaju mehanizmom samoregulatornoga tržišta.

Društva i ekonomski sustavi

Prije no što prijedemo na razmatranje zakon- koji upravljaju tržišnim gospodarstvom, što ih je pokušavalo uspostaviti devetnaesto stoljeće, najprije moramo potpuno shvatiti neobične pretpostavke na kojima počiva takav sustav.

Tržišno gospodarstvo podrazumijeva samoregulatorni sustav tržišta; rečeno malo stručnije, tim gospodarstvom upravljaju tržišne cijene, i samo one. Takav bi sustav, sposoban da organizira cjelinu ekonomskoga života bez vanjske pomoći ili uplitanja, zasigurno zaslužio da ga se naziva samoregulatornim. Dovoljne su već i ove grube naznake da ukažu na potpuno besprimjerno narav takvoga pothvata u povijesti ljudske vrste.

Budimo precizniji. Nijedno društvo nije, dakako, moglo živjeti kroz duže vrijeme, a da nije posjedovalo neku vrstu gospodarstva; međutim, prije našega vremena nije nikad postojalo nijedno gospodarstvo kojim bi, makar u načelu, upravljala tržišta. Unatoč zboru akademskih ritualnih bajanja, tako ustrajnih u devetnaestome stoljeću, dobit i profit ostvareni razmjenom nisu nikada ranije igrali važnu ulogu u ljudskome gospodarstvu. Iako je institucija tržišta prilično uobičajena još od mlađega kamenog doba, ekonomskom je životu njezina uloga bila samo uzgredna.

S jakim razlogom inzistiramo na ovoj točki, naglašavajući je u najvećoj nam mogućoj mjeri. Tako velik mislilac kao Adam Smith ukazivao je na to da podjela rada u društvu ovisi o postojanju tržišta ili, kako je on to rekao, o "sklonosti u ljudskoj prirodi ... da mijenja, trampa i zamjenjuje jednu stvar za drugu".* Ova će izreka kasnije uroditi pojmom ekonomskoga čovjeka. Naknadno možemo reći da se nijedno pogrešno shvaćanje prošlosti nije pokazalo toliko proročanskim glede budućnosti. Iako se, naimo, do vremena Adama Smitha ta sklonost u životu ma kojega promatranog društva jedva bila u znatnijoj mjeri pokazala i ostala, u najboljem slučaju, tek podređenim obilježjem ekonomskoga života, stotinu

* Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, (Zagreb: Kultura, 1952.; preveo dr. Marijan Hanžeković), str. 16.

je godina kasnije nad glavinom planete bio u punom zamahu industrijski sustav, koji je, praktički i teorijski, podrazumijevao da ljudskom vrstom u svim njezinim ekonomskim aktivnostima, ako ne i u njezinim političkim, intelektualnim i duhovnim nastojanjima vlada ta jedna posebna sklonost. Herbert Spencer je u, drugoj polovini devetnaestoga stoljeća, bio u stanju, sa svojim samo površnim poznavanjem ekonomije, poistovjetiti načelo podjele rada s trampom i razmjenom, dok su još pedeset godina kasnije Ludwig von Mises i Walter Lippmann bili u stanju ponavljati istu tu pogrešku. Do tog vremena nije bilo potrebe dokazivanja. Mnoštvo se pisaca političke ekonomije, socijalne povijesti, političke filozofije i opće sociologije kretalo tragom Smitha i aksiomom svojih znanosti uspostavilo njegovu paradigmu o divljaku koji trampi. A napuci Adama Smitha o ekonomskoj psihologiji ranoga čovjeka zapravo su jednako pogrešni kao Rousseauovi o političkoj psihologiji divljaka. Podjela rada, pojava stara koliko i društvo, izvire iz razlika svojstvenih činjenicama spola, zemljopisa i individualne obdarenosti; a tobožnja čovjekova sklonost da mijenja, trampi i zamjenjuje gotovo je u potpunosti apokrifna. Iako povijest i etnografija znaju za razne vrste gospodarstava, od koji većina sadrže instituciju tržišta, nije im poznato nijedno gospodarstvo prije našega koje bi bilo makar i približno kontrolirano i regulirano tržištima. To će postati više nego jasno zasebno danim pogledom iz ptičje perspektive na povijest ekonomskih sustava i tržišta. On će pokazati da je uloga koju su tržišta igrala u unutarnjem gospodarenju raznih zemalja bila beznačajna sve do novijih vremena, što će to jasnije izdvojiti prijelaz na gospodarstvo kojim dominira tržišni obrazac.

Za početak moramo odbaciti neke devetnaestostoljetne predrasude na kojima počiva hipoteza Adama Smitha o navodnoj sklonosti primitivna čovjeka probitačnim zanimanjima. Kako je njegov aksiom bio mnogo relevantniji za neposrednu budućnost nego za mutnu prošlost, potakao je u njegovih sljedbenika čudan stav prema ranoj povijesti čovjeka. Činjenični je materijal na prvi pogled govorio da je primitivni čovjek, daleko od kapitalističke psihologije, imao zapravo komunističku psihologiju (kasnije se i ovo pokazalo pogrešnim). Stoga su ekonomski povjesničari bili skloni ograničiti svoje zanimanje na relativno novije razdoblje povijesti, u kojemu je bilo trampe i razmjene značajnijih razmjera, a primitivna je ekonomija prognana u prapovijest. Nesvjesno je ovo vodilo davanju veće težine tržišnoj psihologiji, jer se moglo uzeti

da sve unutar relativno kratkog razdoblja posljednjih nekoliko stoljeća ima tendenciju prema onome što je na kraju uspostavljeno, tj. tržišnom sustavu, bez obzira na druge tendencije koje su privremeno bile potisnute. Korektiv bi takve "kratkoročne" perspektive očitio bio povezivanje ekonomske povijesti sa socijalnom antropologijom, a to se pak dosljedno izbjegavalo.

Ne možemo danas nastaviti na taj način. Zastarjela je, najblaže rečeno, navika da se na posljednjih deset tisuća godina i na lepezu ranih društava gleda kao na puku predigru pravoj povijesti naše civilizacije, koja je započela otprilike s objavljivanjem *Bogatstva naroda* 1776. Upravo se ova epizoda dovršava u našim danima te bi, u nastojanju da prosudimo alternative budućnosti, trebalo da obuzdamo svoje prirodno naginjanje tome da slijedimo sklonosti svojih očeva. Međutim, ista pristranost koja je navela generaciju Adama Smitha da prvotnog čovjeka smatra sklonim trampima i razmjeni navela je njezine nasljednike da se odreknu svakog zanimanja za ranog čovjeka, jer je sada bijaše poznato da se on *nije* prepuštao tim hvale vrijednim strastima. Tradicija klasičnih ekonomista, koji su nastojali temeljiti zakon tržišta na tobožnjim čovjekovim sklonostima u prirodnom stanju, zamijenjena je napuštanjem svakoga zanimanja za kulture "neciviliziranog" čovjeka kao irelevantne za razumijevanje problema našega vremena.

Znanstvena misao ne bi smjela podlijegati takvom stavu subjektivizma glede ranijih civilizacija. Postojeće razlike između civiliziranih i "neciviliziranih" naroda silno su uveličane, osobito u ekonomskoj sferi. Prema povjesničarima, oblici proizvodnje u poljoprivrednoj Europi nisu se, sve do nedavno, mnogo razlikovali od onih nekoliko tisuća godina ranije. Još od uvođenja pluga – u biti velike motike koju vuku životinje – metode poljoprivrede su ostale bitno nepromijenjene u većem dijelu Zapadne i Srednje Europe sve do početka modernoga doba. Zapravo je napredak civilizacije bio, u ovim regijama, uglavnom politički, intelektualni i duhovni; glede materijalnih uvjeta, Zapadna Europa iz 1100. poslije Krista jedva da je uhvatila korak s rimskim svijetom od tisuću godina ranije. Čak i kasnije, promjene su pritjecale lakše u državninstvo, literaturu i umjetnost, a osobito u religiju i učenost, nego u proizvodnu djelatnost. Svojom je ekonomijom srednjovjekovna Europa bila ponajčešće ravna staroj Perziji, Indiji ili Kini i zasigurno se po bogatstvima i kulturi nije mogla mjeriti s dvije tisuće godina ranijim Novim

kraljevstvom Egipta. Max Weber se prvi među modernim ekonomskim povjesničarima suprotstavio prelaženju preko primitivne ekonomije kao irelevantne za pitanje motiva i mehanizama civiliziranih društava. Naknadni je rad socijalne antropologije pokazao da je on bio izrazito u pravu. Jer ako se iz novijega proučavanja ranih društava jedan zaključak izdvaja jasnije od ostalih to je nepromjenljivost čovjeka kao društvenog bića. Njegove se prirodne darovitosti nanovo pojavljuju s upadljivom postojanošću u društvima svih vremena i mjesta; i nužni se preduvjeti opstanka ljudskoga društva pokazuju kao nepromjenljivo isti.

Glavno je otkriće novijega povijesnog i antropološkog istraživanja da je čovjekovo gospodarstvo, u pravilu, podređeno njegovim društvenim odnosima. Ne djeluje on na način da zaštiti svoj individualni interes u posjedovanju materijalnih dobara, već da zaštiti svoj društveni položaj, svoje društvene zahtjeve i svoje društvene snage. Cijeni materijalna dobra samo ukoliko služe tome cilju. Ni proces proizvodnje niti onaj razdiobe nisu povezani sa specifičnim ekonomskim interesima koji bi bili skopčani s posjedovanjem dobara; međutim, svaki je pojedini korak u tim procesima usko povezan sa stanovitim brojem njegovih društvenih interesa koji konačno osiguravaju poduzimanje potrebnog koraka. Ovi su interesi u maloj zajednici lova ili ribolova vrlo različiti od onih u velikom despotskom društvu, ali u oba slučaja ekonomski sustav pokreću neekonomski motivi.

Objašnjenje glade opstanka je jednostavno. Uzmimo slučaj plemenskoga društva. Ekonomski interes pojedinca rijetko je na prvome mjestu, jer zajednica štiti sve svoje pripadnike od izgladnjivanja, osim ako sama nije pritisnuta katastrofom, a u tom su slučaju interesi opet ugroženi kolektivno, ne individualno. Presudno je pak održavanje društvenih spona. Prvo, jer zanemarivanjem prihvaćenih pravila časti, ili plemenitosti, pojedinac odsijeca sebe od zajednice i postaje izopćenikom; drugo, budući da su na dugi rok sve društvene obveze uzajamne, njihovo ispunjavanje također najbolje služi i pojedinačevim interesima davanja i primanja. Takva situacija mora na pojedinca vršiti neprekidan pritisak kako bi uklonio osobni ekonomski interes iz svoje svijesti do točke da u mnogim slučajevima (ali nipošto u svima) nije u stanju čak niti razumjeti značenja svojih postupaka u smislu takvog interesa. Ovaj je stav pojačan učestalošću zajedničkih aktivnosti poput skupnog uživanja hrane iz zajedničke lovine ili dijeljenja rezultata neke daleke i opasne plemenske

ekspedicije. Nagrada za širokogrudnost tako je velika, mjereno društvenim ugledom, da se svako drugo ponašanje osim potpune samozatajnosti naprosto ne isplati. Nema to veze s osobnim karakterom. Čovjek može biti jednako dobar ili zao, socijalan ili asocijalan, zavidan ili velikodušan, s obzirom na jedan skup vrednota koliko i s obzirom na drugi. Ne dopustiti nikome razlog za zavist uistinu je prihvaćeno načelo obredne razdiobe, baš kao što je javno iskazana pohvala ono što pripada marljivom, vještom ili na koji drugi način uspješnom vrtlaru (osim ako nije *previše* uspješan, a u tom mu slučaju može zasluženo biti dopušteno da usahne uz privid da je žrtvom crne magije). Ljudske su strasti, dobre ili loše, naprosto usmjerene neekonomskim ciljevima. Obredno iskazivanje služi poticanju najvećega mogućeg odmjerenja, a običaj zajedničkoga rada vodi uzdizanju kvantitativnih i kvalitativnih mjerila do najvišega stupnja. Obavljanje svih činova razmjene kao davanja darova, uz očekivanje da će biti uzvraćeni, premda ne nužno od istoga pojedinca – postupanje oblikovano do tančina i savršeno šticeo razrađenim načinima obznanjivanja, magijskim ritualima i uspostavljanjem “dualiteta” u kojima su skupine povezane uzajamnim obvezama – trebalo bi da samo po sebi objasni odsustvo pojma dobiti ili čak bogatstva, osim u predmetima koji tradicionalno povećavaju društveni ugled.

U ovoj skici općih obilježja karakterističnih za zajednicu iz Zapadne Melanezije, nismo uzeli u obzir njezinu spolnu ili teritorijalnu organizaciju, u odnosu na koju običaj, zakon, magija i religija ostvaruju svoj utjecaj, jer nam je namjera bila samo pokazati način na koji takozvani ekonomski motivi izvire iz konteksta društvenog života. Naime, upravo se u ovoj jednoj negativnoj točki moderni etnografi slažu: odsutnost motiva dobiti; odsutnost načela rada za nagradu; odsutnost načela najmanjega napora; i, osobito, odsutnost ma kakve zasebne i distinktno institucije temeljene na ekonomskim motivima. Međutim, kako se onda osigurava red u proizvodnji i razdiobi?

Odgovor u biti daju dva načela ponašanja koja nisu primarno povezana s ekonomijom: *uzajamnost* i *prerazdioba*.¹³ Kod stanovnika otočja Trobriand u Zapadnoj Melaneziji, koji služe kao ilustracija ove vrste gospodarstva, uzajamnost djeluje pretežno glede spolne organizacije društva, tj. obitelji i srodstva; prerazdioba pak djeluje pretežno glede

¹³ Vidjeti Bilješke o izvorima, str. 302. U ovom smo poglavlju znatno koristili radove Malinowskog i Thurnwalda.

svih koji su pod zajedničkim poglavicom, te je stoga teritorijalnog karaktera. Razmotrimo ova načela zasebno.

Uzdržavanje obitelji – žene i djece – obveza je rodbine po majci. Muškarac koji opskrbljuje svoju sestru i njezinu obitelj, dajući im najbolje plodove svoje ljetine, uglavnom će steći ugled koji pripada njegovu dobrom ponašanju, ali neće u razmjeni za to ubrati neposrednu materijalnu korist; ako je lijen, najprije će i najviše trpjeti njegov ugled. U korist njegove žene i njezine djece djeluje pak načelo uzajamnosti i time ga ekonomski nagrađuje za njegove postupke društveno valjanog ponašanja. Obredno pokazivanje hrane, kako u njegovu vrtu tako i pred spremištem primatelja, osigurat će da visoka kvaliteta njegova vrtlarstva bude znana svima. Očito je da ekonomija vrta i kućanstva ovdje tvori dio društvenih odnosa povezanih s dobrim gospodarenjem i razvijenim osjećajem za društvo. Opće načelo uzajamnosti pridonosi zaštiti kako proizvodnje tako i uzdržavanja obitelji.

Načelo prerazdiobe nije manje učinkovito. Znatna dio cijeloga proizvoda otoka seoski glavari isporučuju poglavici koji ga drži u pohrani. Budući da se pak sva zajednička aktivnost kreće oko svetkovina, plesova i drugih prigoda u kojima otočani zabavljaju jedni druge kao i svoje susjede s drugih otoka (pri čemu se isporučuju rezultati trgovanja na veliku udaljenost, daju i uzvraćaju darovi prema pravilima doličnog ponašanja, a poglavica razdaje uobičajene darove svima), postaje očiglednom prevladavajuća važnost sustava pohrane. Ekonomski gledano, on je bitan dio postojećega sustava podjele rada, vanjske trgovine, oporezivanja za javne svrhe i obrambenih zaliha. Ali ove su funkcije pravoga ekonomskog sustava potpuno apsorbirane intenzivno živim iskustvima koja nude obilje neekonomske motivacije za svaki čin obavljen u okviru društvenog sustava kao cjeline.

Međutim, načela ponašanja poput ovih mogu postati učinkovita jedino ako postojeći institucionalni obrasci idu na ruku njihovoj primjeni. Uzajamnost i prerazdioba u stanju su osigurati djelovanje ekonomskoga sustava bez pomoći pisanih evidencija i složene administracije jedino zato što organizacija društava o kojima je riječ udovoljava zahtjevima takvog rješenja pomoću obrazaca kao što su *simetrija* i *centričnost*.

Uzajamnost je znatno olakšana institucionalnim obrascem simetrije, čestim obilježjem društvene organizacije među narodima prije pismenosti. Upadljivi "dualitet" koji nalazimo u plemenskim potpodjelama

ide na ruku izdvajanju parova individualnih odnosa i time pomaže davanju i primanju dobara u odsustvu stalnih evidencija. Pokazalo se da polovice divljačkoga društva, koje tendiraju stvaranju "pandana" svakoj jedinici svoje potpodjele, proizlaze iz činova uzajamnosti i pomažu obavljanju tih činova na kojima počiva sustav. Malo je znano o podrijetlu "dualiteta"; čini se, međutim, da svako obalno selo otočja Trobriand ima svoju dopunu u nekom selu u unutrašnjosti, tako da je važnu razmjenu krušnih plodova i ribe, premda prerusenu u uzajamnu razdiobu darova i stvarno razdvojenu u vremenu, moguće organizirati da teče glatko. U trgovini Kula isto tako svaki pojedinac ima svoga partnera na nekome drugom otoku, čime se do zapanjujuće mjere personalizira odnos uzajamnosti. Da nije učestalosti simetrijskog obrasca u potpodjelama plemena, u položaju naselja, kao i u međuplemenskim odnosima, ne bi bila ostvarljiva široka uzajamnost koja se oslanja na dugoročnom funkcioniranju odijeljenih činova davanja i primanja.

Institucionalni obrazac centričnosti, koji je nazočan do neke mjere u svim ljudskim skupinama, osigurava pak utrti put za prikupljanje, pohranu i prerazdiobu dobara i usluga. Pripadnici lovačkoga plemena obično isporučuju lovinu glavaru radi prerazdiobe. U prirodi je lova da je ulov neredovit, a uz to je rezultat kolektivnog ulaganja napora. U takvim uvjetima nije ostvarljiv nikakav drugi način diobe, osim ako se skupina neće raspasti nakon svakoga lova. Međutim, u svim naturalnim gospodarstvima postoji slična potreba, ma koliko skupina bila brojna. A što je veći teritorij i što raznovrsniji proizvod, to će više prerazdioba uroditi efektivnom podjelom rada, jer mora pridonijeti povezivanju geografski diferenciranih skupina proizvođača.

Simetrija i centričnost idu ususret potrebama uzajamnosti i prerazdiobe; međusobno se prilagođavaju institucionalni obrasci i načela ponašanja. Dokle god društvena organizacija ostaje u svojoj kolotečini, nema potrebe da u igru uđu individualni ekonomski motivi; nema mjesta strahu da će se izbjegavati osobni naponi; podjela rada bit će automatski osigurana; valjano će se izvršavati ekonomske obveze; i bit će, povrh svega, osigurana materijalna sredstva za raskošno pokazivanje obilja na svim javnim svetkovinama. U takvoj je zajednici isključena ideja profita; pogađanje i cjenjkanje na zlu je glasu; obilno se davanje pozdravlja kao vrlina; nema pretpostavljene sklonosti da se "mijenja, tramp i zamjenjuje jedna stvar za drugu". Ekonomski je sustav, u stvari, puka funkcija društvene organizacije.

Nipošto se ne bi smjelo zaključiti da su društvenoekonomska načela ove vrste ograničena na primitivne načine postupanja ili male zajednice: da gospodarstvo bez dobiti i tržišta mora nužno biti jednostavno. Prsten Kula u zapadnoj Melaneziji, temeljen na načelu uzajamnosti, jedna je od najsavršenijih čovjeku znanih trgovinskih transakcija; a u civilizaciji piramida bila je nazočna prerazdioba divovskih razmjera.

Otoci Trobriand pripadaju arhipelagu koji, grubo gledano, tvori krug, i važan dio stanovništva ovog arhipelaga troši znatan dio svoga vremena u aktivnostima trgovine Kula. Označavamo je trgovinom premda nema profita, ni u novcu niti u naravi; ne zgrću se dobra niti ih se čak posjeduje trajno; primljena se dobra uživaju njihovim besplatnim davanjem; ne dolazi do pogađanja i cjenkanja, do "mijenjanja, trampe i zamjenjivanja jedne stvari za drugu"; a čitavi su ti načini postupanja potpuno regulirani pravilima doličnog ponašanja i magijom. Pa ipak to jest trgovina i urođenici ovoga približno prstenastog arhipelaga periodički poduzimaju velike ekspedicije kako bi nosili vrijedne predmete jedne vrste narodima koji žive na udaljenim otocima smještenima u smjeru kretanja kazaljke na satu, a priređuju se i druge ekspedicije da se odnesu vrijedni predmeti druge vrste na otoke arhipelaga koji se nalaze suprotno smjeru kretanja kazaljke na satu. Na dugi će se rok obje skupine predmeta – trake za nadlakticu od bijelih školjki i ogrlice od crvenih školjki tradicionalne izrade – kretati oko arhipelaga putanjom za čije potpuno zatvaranje može biti potrebno i do deset godina. Štoviše, u Kula u pravilu postoje i pojedinačni partneri koji se međusobno daruju jednako vrijednim trakama za nadlakticu i ogrlicama, pri čemu je poželjno da su one prethodno pripadale istaknutim osobama. Ovako sustavno i organizirano davanje i primanje vrijednih predmeta, što ih se prenosi na velike udaljenosti, opravdano je označavati trgovinom. Pa ipak, ova složena cjelina djeluje isključivo na temelju uzajamnosti. Zamršenim sustavom vremena, prostora i osoba, koji obuhvaća stotine milja i više desetljeća, što povezuje mnoge stotine ljudi glede tisuća strogo pojedinačnih predmeta, rukuje se ovdje bez ikakvih evidencija ili administracije, ali i bez ikakva motiva dobiti ili razmjenjivanja. Ne dominira sklonost trampi, već uzajamnost u društvenom ponašanju. Unatoč tome, rezultat je veličanstveno organizacijsko postignuće na ekonomskom području. Bilo bi doista zanimljivo razmotriti bi li čak i najrazvijenija moderna tržišna organizacija, temeljena na točnom računovodstvu, bila u stanju izaći na kraj s takvom zadaćom ukoliko bi joj bilo stalo da se u nju upusti.

Valja strahovati da nesretni sudionici posla, suočeni s bezbrojnim monopolistima koji kupuju i prodaju pojedinačne predmete uz ekstravaganatna ograničenja povezana sa svakom transakcijom, ne bi uspjeli ostvariti standardni profit te bi radije napustili poslovanje.

Prerazdioba također ima svoju dugu i šaroliku povijest koja vodi gotovo do modernih vremena. U afričkih se Bergdama od muškarca po povratku iz lovačkoga pohoda, ili od žene koja se vraća iz traganja za korijenima, plodovima ili lišćem, očekuje da će veći dio onoga što donesu biti za zajednicu. U praksi ovo znači da se proizvod njihove aktivnosti dijeli s drugim osobama koje žive s njima. Do ove točke prevladava ideja uzajamnosti: današnje će davanje biti nagrađeno sutrašnjim primanjem. U nekim plemenima, međutim, postoji posrednik u osobi glavara ili drugoga istaknutog pripadnika skupine; on je taj koji prima i raspodjeljuje zalihe, osobito ako postoji potreba za njihovim pohranjivanjem. Ovo je prerazdioba u pravom smislu. Društvene posljedice takva načina razdiobe mogu očitito biti dalekosežne, jer nisu sva društva demokratska kao primitivni lovci. Bilo da prerazdiobu vrši utjecajna obitelj ili istaknuti pojedinac, vladajuća aristokracija ili skupina birokrata, oni će često težiti jačanju svoje političke moći načinom na koji preraspodjeljuju dobra. U Indijanaca Kwakiutl pitanje je časti za poglavicu da prilikom obreda *potlač* pokaže svoje bogatstvo u kožama i da ih raspodjeljuje; ali on to čini i kako bi primateljima nametnuo obvezu, učinio ih svojim dužnicima i, na kraju, svojim podložnicima.

Svim se naturalnim gospodarstvima velikih razmjera upravljalo pomoću načela prerazdiobe. Kraljevstvo Hamurabija u Babiloniji i, osobito, Novo kraljevstvo Egipta, bila su centralizirane despocije birokratske vrste utemeljene na takvom gospodarstvu. Kućanstvo patrijarhalne obitelji reproduciralo se ovdje u enormno uvećanim razmjerima, a njegova je "komunistička" razdioba bila stupnjevana vrlo različitim obrocima. Golem je broj spremišta bio gotov primiti proizvod seljakove aktivnosti, bio on stočar, lovac, pekar, pivar, lončar, tkalac ili ma što drugo. Proizvod je precizno registriran i, u mjeri u kojoj ga se nije trošilo lokalno, prenošen je iz manjih u veća spremišta, sve dok ne bi dospio do središnje administracije smještene na faraonovu dvoru. Postojale su zasebne riznice za tkanine, umjetnička djela, ukrasne predmete, kozmetiku, srebrninu, kraljevsku odjeću; postojale su velike žitnice, arsenali i vinski podrumi.

Međutim, prerazdioba u razmjerima kakve su prakticirali graditelji piramida nije bila ograničena na gospodarstva koja nisu znala za novac. Sva su stara kraljevstva zapravo koristila kovani novac za poreze i plaće, ali su se glede ostaloga oslanjala na plaćanja u naravi iz žitnica i spremišta svih vrsta, iz kojih su raspođjeljivala najrazličitija dobra za uporabu i potrošnju, pretežno neproizvodnom dijelu stanovništva, tj. dužnosnicima, vojsci i dokoličarskoj klasi. Ovo je sustav koji se prakticiralo u staroj Kini, u carstvu Inka, u kraljevstvima Indije, a isto tako i u Babiloniji. U ovim i mnogim drugim civilizacijama velikih ekonomskih postignuća, složena je podjela rada djelovala pomoću mehanizma prerazdiobe.

Ovo je načelo važno i u feudalnim uvjetima. U etnički stratificiranim društvima Afrike katkad se viši sloj sastoji od stočara naseljenih među poljodjelicima, koji još uvijek rabe štap za kopanje ili motiku. Darovi koje prikupljaju stočari pretežno su poljoprivredni – poput žitarica ili piva – a darovi što ih oni raspođjeljuju mogu biti životinje, osobito ovce ili koze. U ovim slučajevima postoji podjela rada, premda obično nejednaka, među raznim slojevima društva: razdioba može često prikrivati stanovitu mjeru eksploatacije, premda simbioza istodobno koristi standardima obaju slojeva zahvaljujući prednostima poboljšane podjele rada. Politički gledano, takva društva žive u režimu feudalizma, bez obzira smatra li se osobitom vrijednošću stoka ili zemlja. Postoje “redovna stočna lena u Istočnoj Africi”. Stoga je Thurnwald, na koga se osobito oslanjamo u temi prerazdiobe, mogao reći da feudalizam svugdje podrazumijeva sustav prerazdiobe. Samo u vrlo razvijenim uvjetima i iznimnim okolnostima ovaj sustav postaje pretežno političkim, kao što se to dogodilo u Zapadnoj Europi, u kojoj je promjena proizišla iz vazalove potrebe za zaštitom, a darovi se pretvorili u feudalne danke.

Ovi slučajevi pokazuju da prerazdioba također gura ekonomski sustav u pravom smislu da se uplete u mrežu društvenih odnosa. Nalazimo, kao pravilo, da proces prerazdiobe tvori dio prevladavajućega političkog režima, bio taj pleme, grad-država, despocija ili feudalizam stoke ili zemlje. Proizvodnja i razdioba dobara organiziraju se pretežno putem prikupljanja, pohrane i prerazdiobe, a obrazac je toga usredotočen na poglavicu, hram, despota ili feudalnog gospodara. Budući da se odnosi vodeće skupine prema vođenima razlikuju sukladno temelju na kojemu počiva politička moć, načelo prerazdiobe uključuje pojedinačne motive

toliko različite kao lovačko dobrovoljno dijeljenje lovine i *felahov* strah od kazne koji ga tjera da isporučuje svoje poreze u naravi.

Namjerno smo u ovom izlaganju zanemarili važno razlikovanje homogenih i stratificiranih društava, tj. društava koja su u cjelini socijalno ujedinjena i društava raslojenih na vladare i one kojima se vlada. Iako relativni status robova i gospodara može biti vrlo daleko od onoga slobodnih i jednakih pripadnika nekih lovačkih plemena, pa se stoga motivi u takva dva društva jako razlikuju, organizacija ekonomskoga sustava može još uvijek biti zasnovana na istim načelima, premda praćena vrlo različitim kulturnim obilježjima, što je u skladu s vrlo različitim ljudskim odnosima s kojima se isprepliče ekonomski sustav.

Treće načelo, kojemu je bilo suđeno igrati veliku ulogu u povijesti, i koje ćemo zvati načelom *vođenja kućanstva*, sastoji se u proizvodnji za vlastitu uporabu. Grci su to zvali *oekonomia*, što je etimon riječi "ekonomija". Uzmemo li u obzir etnografska izvješća, ne bismo smjeli pretpostavljati da je proizvodnja za sebe, bilo da je riječ o osobi ili skupini, starija od uzajamnosti ili preraspodjele. Naprotiv, izrazito je dokazana neispravnost ortodoksne tradicije kao i nekih novijih teorija o ovoj temi. Divljak koji bi individualistički prikupljao hranu ili lovio za vlastiti račun ili za svoju obitelj nije nikad postojao. Praksa dobavljanja hrane za potrebe vlastitog kućanstva postaje uistinu obilježjem ekonomskoga života tek na razvijenijoj razini poljoprivrede; međutim, čak ni tada ona nema ničega zajedničkog s motivom dobiti ili s institucijom tržišta. Njezin je obrazac zatvorena skupina. Ma što tvorilo samodovoljnu jedinicu, bile to vrlo različite cjeline obitelji ili naselja ili vlastelinstva, načelo je uvijek bilo isto: proizvodnja i pohrana za zadovoljavanje potreba pripadnika skupine. To je načelo po svome važenju jednako prošireno kao i uzajamnost ili preraspodjela. Nije presudna priroda institucionalne jezgre: ona je mogla biti spol kao u slučaju patrijarhalne obitelji, lokalitet kao u slučaju seoskoga naselja, ili politička moć kao u slučaju feudalnog vlastelinstva. Nije presudna ni unutarnja organizacija skupine. Mogla je ona biti despotska kao rimska *familia* ili demokratska kao južnoslavenska *zadruga*; golema kao veliki domeni karolinških magnata ili mala kao prosječni seljački posjed u Zapadnoj Europi. Potreba za trgovinom ili tržištima nije ništa veća nego u slučaju uzajamnosti ili preraspodjele.

Takvo je stanje stvari Aristotel pokušao utemeljiti kao normu pred više od dvije tisuće godina. Gledajući unatrag s visine propadajućih

vrhunaca svjetski prostranoga tržišnog gospodarstva, moramo priznati da je Aristotelovo glasovito razlikovanje vođenja kućanstva u pravom smislu i zarađivanja novca, dano u uvodnom poglavlju njegove *Politike*, vjerojatno najproročanskiji putokaz ikad stvoren u društvenim znanostima; ono je zasigurno još uvijek najbolja analiza koju imamo glede ove teme. Aristotel inzistira da je proizvodnja radi uporabe, a ne proizvodnja radi dobiti, suština vođenja kućanstva u pravom smislu; uzgredna proizvodnja za tržište pak ne mora, tvrdi on, uništiti samodovoljnost kućanstva sve dok bi urod koji donosi novac bio i inače gajen na farmi za uzdržavanje, kao žito ili stoka; prodaja viškova ne mora uništiti osnovicu vođenja kućanstva. Samo je genij zdravoga razuma mogao tvrditi, kao što je on to činio, da je motiv dobiti svojstven proizvodnji za tržište i da faktor novca uvodi u situaciju novi element, ali da, unatoč tomu, načelo proizvodnje za uporabu može djelovati dokle god su tržišta i novac puke dopune inače samodovoljnom kućanstvu. Glede ovoga bio je nedvojbeno u pravu, premda nije uspio vidjeti koliko je bilo od male praktičke važnosti zanemarivati postojanje tržišta u vremenu u kojemu je grčko gospodarstvo učinilo sebe ovisnim o trgovini na veliko i zajmovnom kapitalu. Jer u tom su se stoljeću Delos i Rodos razvijali u emporije osiguranja tereta, pomorskih zajmova i žiro-bankarstva, u odnosu na što je Zapadna Europa tisuću godina kasnije bila prava slika primitivnosti. Međutim, Jowett, pročelnik koledža Balliol, žalosno je grijehio kad je uzео kao gotovu činjenicu da njegova viktorijanska Engleska shvaća prirodu razlike između vođenja kućanstva i zarađivanja novca bolje negoli Aristotel. Opravdao je Aristotela dopuštajući da se "predmeti znanja o čovjeku isprepliću; i nije bilo lako razlikovati ih u doba Aristotela". Istina je da Aristotel nije jasno uvidio implikacije podjele rada i njezinu povezanost s tržištima i novcem; ni uporabu novca kao kredita i kapitala nije shvaćao. Utoliko je opravdana Jowettova zamjerka. Međutim, pročelnik je Balliola bio onaj, a ne Aristotel, koji nije mogao shvatiti ljudske implikacije zarađivanja novca. Nije uspio vidjeti da je razlikovanje načela uporabe i dobiti bitno za shvaćanje potpuno drugačije civilizacije, čije je obrise Aristotel dvije tisuće godina prije njezina prispijeća točno predskazao iz dostupnih mu pukih začetaka tržišnog gospodarstva, a Jowett je pak, imajući pred očima potpuno razvijen uzorak, previdio njezino postojanje. Obilježivši načelo proizvodnje radi dobiti kao nešto što "nije prirodno čovjeku", što je bez granica i bez

kraja. Aristotel je zapravo ciljao na presudnu točku, na odvojenost zasebnog ekonomskog motiva od društvenih odnosa kojima su svojstvene te granice.

Općenito govoreći, važi postavka da su svi ekonomski sustavi znani nam do kraja feudalizma u Zapadnoj Europi bili organizirani po načelima uzajamnosti ili preraspodjebe, ili vođenja kućanstva, ili na temelju neke kombinacije toga troja. Ova su načela bila institucionalizirana pomoću društvene organizacije koja je, *inter alia*, koristila obrasce simetrije, centričnosti i autarkije. U ovom je okviru uredna proizvodnja i raspodjela dobara bila osigurana raznovrsnim mnoštvom individualnih motiva, discipliniranih općim načelima ponašanja. Među ovim motivima dobit nije imala istaknuto mjesto. Zajedničko djelovanje običaja, prava, magije i religije navodili su pojedinca da se pokorava pravilima ponašanja, koja su, konačno, osiguravala njegovo funkcioniranje u ekonomskom sustavu.

Grčko-rimsko razdoblje, unatoč svojoj vrlo razvijenoj trgovini, nije predstavljalo prekid u ovom pogledu; karakterizirala ga je preraspodjela žita velikih razmjera što ga je rimska administracija prakticirala u gospodarstvu koje je inače počivalo na vođenju kućanstva, pa to razdoblje nije tvorilo iznimku pravilu da do kraja srednjega vijeka tržišta nisu igrala važnu ulogu u ekonomskom sustavu; prevladavali su drugi institucionalni obrasci.

Od šesnaestoga stoljeća na ovamo tržišta su bila i brojna i važna. U merkantilnom su sustavu ona zapravo postala jednom od glavnih briga države; ipak, nije još bilo znaka predstojeće kontrole tržišta nad ljudskim društvom. Naprotiv. Propisivanje i podvrgavanje disciplini bilo je strože nego ikada; nije postojala čak ni sama ideja samoregulatornoga tržišta. Da bismo razumjeli iznenadni prijelaz na potpuno novu vrstu gospodarstva u devetnaestome stoljeću, moramo se sada obratiti povijesti tržišta, institucije koju smo u pregledu ekonomskih sustava prošlosti mogli praktički zanemariti.

Evolicija tržišnog obrasca

Dominantna uloga što je tržišta igraju u kapitalističkom gospodarstvu, kao i temeljni značaj načela trampe ili razmjene u ovome gospodarstvu, nalažu pomno proučavanje prirode i podrijetla tržišta ukoliko se želi odbaciti ekonomska praznovjerja devetnaestoga stoljeća.¹⁴

“Mijenjanje, trampa i zamjenjivanje jedne stvari za drugu” načelo je ekonomskoga ponašanja koje glede svoje učinkovitosti ovisi o tržišnom obrascu. Tržište je mjesto susretanja u cilju trampe ili kupovanja i prodavanja. Ukoliko barem mjestimično nema takvog obrasca, sklonost trampi neće naći dovoljan prostor: ona ne može stvarati cijene.¹⁵ Jer, upravo kao što simetrični obrazac organizacije pomaže uzajamnosti, kao što je prerazdioba olakšana stanovitom mjerom centralizacije, i kao što se načelo vođenja kućanstva mora temeljiti na autarkiji, načelo trampe glede svoje učinkovitosti isto tako ovisi o tržišnom obrascu. Doduše, kao što može doći do uzajamnosti ili prerazdiobe ili vođenja kućanstva u društvu u kojemu ta načela ne prevladavaju, tako i načelo trampe može zauzeti podređeno mjesto u društvu u kojemu vladaju druga načela.

Međutim, u nekim drugim aspektima nema čvrste analogije između načela trampe i ostala tri načela. Tržišni obrazac, s kojim je ono povezano, specifičniji je od simetrije, ili centričnosti, ili autarkije – to su, za razliku od tržišnog obrasca, puka “obilježja” i ne stvaraju institucije namijenjene jednoj jedinjoj funkciji. Simetrija je naprosto sociološki raspored, koji ne stvara nikakve zasebne institucije, već samo dovodi postojeće u uzorak (bilo pleme ili selo simetričnog obrasca ili ne, iz toga ne proizlazi nikakva zasebna institucija). Iako centričnost često stvara zasebne institucije, ona ne uključuje u sebi nikakav motiv koji bi izdvojio rezultirajuću instituciju za pojedinu specifičnu funkciju (na primjer, glavar sela ili drugi

¹⁴ Vidi *Bilješke o izvorima*, str. 306.

¹⁵ Hawtrey, G. R., *The Economic Problem*, 1925., str. 13. “Praktička primjena načela individualizma potpuno je ovisna o praksi razmjene”. Hawtrey je, međutim, pogrešno pretpostavio da postojanje tržišta naprosto proizlazi iz prakse razmjene.

središnji dužnosnik može podjednako preuzeti vrlo različite političke, vojne, religijske ili ekonomske funkcije). Ekonomska autarkija, konačno, samo je uzgredno obilježje postojeće zatvorene skupine.

Tržišni obrazac pak, povezan s motivom razmjene ili trampe, osobitim i njemu svojstvenim motivom, sposoban je stvarati specifičnu instituciju – tržište. Zbog toga je, u krajnjoj liniji, vlast tržišta nad ekonomskim sustavom od silne važnosti u pogledu cjelokupne organizacije društva: ona znači ništa manje nego da društvo funkcionira kao dopuna tržišta. Umjesto da gospodarstvo bude usađeno u društvene odnose, društveni su odnosi usađeni u ekonomski sustav. Vitalna važnost ekonomskoga faktora za postojanje društva isključuje svaki drugi rezultat. Čim je, naime, ekonomski sustav organiziran u zasebne institucije, koje se temelje na specifičnim motivima i dodjeljuju poseban status, društvo mora biti oblikovano na način da dopusti tome sustavu funkcionirati po njegovim vlastitim zakonima. Ovo je značenje poznate tvrdnje da tržišno gospodarstvo može funkcionirati jedino u tržišnom društvu.

Korak koji pretvara izolirana tržišta u tržišno gospodarstvo, regulirana tržišta u samoregulatorno tržište, uistinu je presudan. Devetnaesto stoljeće – bilo da je slavilo tu činjenicu kao vrhunac civilizacije bilo da ju je sa žaljenjem smatralo kanceroznim rastom – naivno je zamišljalo da je takav razvitak prirodni ishod postojanja sve većeg broja pojedinačnih tržišta. Nije se shvatilo da uklapanje tih tržišta u samoregulatorni sustav goleme moći nije bilo rezultat nikakve njima inherentne sklonosti abnormalnom rastu, već posljedica vrlo umjetnih poticaja danih društvu radi udovoljavanja situaciji koja je stvorena ne manje umjetnim fenomenom stroja. Nije se uvidjelo da je tržišni obrazac, sam po sebi, ograničene i neekspanzivne naravi; međutim, upravo ta činjenica s uvjerljivom jasnoćom proizlazi iz suvremenog istraživanja.

“Tržišta se nalaze svugdje; njihovo odsustvo, premda ukazuje na izvjesnu izolaciju i tendenciju zatvorenosti, nije povezano ni sa kakvim posebnim razvitkom, baš kao što se o njemu ne bi moglo zaključivati ni iz njihove nazočnosti.” Ova bezbojna rečenica iz Thurnwaldova djela *Ekonomija u primitivnim zajednicama* sumira značajne rezultate suvremenog istraživanja ovoga predmeta. Drugi autor glede novca ponavlja što Thurnwald kaže o tržištima: “Sama činjenica da je pleme rabilo novac, vrlo ga je malo ekonomski razlikovala od ostalih plemena na istoj kulturnoj razini koja to nisu činila.” Jedva da nam treba činiti

išta više doli da upozorimo na neke od iznenađujućih implikacija ovih tvrdnji.

Prisutnost ili odsutnost tržišta ili novca ne utječe nužno na ekonomski sustav primitivnog društva – to opovrgava mit devetnaestoga stoljeća da je novac izum čija je pojava neizbježno preobrazila društvo stvaranjem brojnih tržišta, ubrzavanjem podjele rada i oslobađanjem čovjekove prirodne sklonosti “mijenjanju, tramp i razmjenjivanju jedne stvari za drugu”. Ortodoksna se ekonomska povijest zapravo temeljila na gledištu o silno pretjeranom značaju tržišta kao takvih. “Izvjerna izolacija” ili, možda, “tendencija osame”, jedino je ekonomsko obilježje koje se može ispravno izvesti iz njihova odsustva; glede unutarnje organizacije nekoga gospodarstva, njihova prisutnost ili odsutnost ne mora biti važna.

Razlozi su jednostavni. Tržišta su institucije koje funkcioniraju prvenstveno izvan, a ne unutar nekoga gospodarstva. Ona su mjesta susretanja u trgovanju na veliku udaljenost. Lokalna tržišta u pravom smislu male su važnosti. Štoviše, ni tržišta u trgovanju na veliku udaljenost niti lokalna tržišta nisu bitno konkurencijska pa ni u jednom od ta dva slučaja ne postoji pritisak da se stvara teritorijalna trgovina, takozvano unutarnje ili nacionalno tržište. Baš svaka od ovih tvrdnji obrušava se na neku aksiomatski prihvaćenu pretpostavku klasičnih ekonomista, mada su vrlo bliske činjenicama kako se ove javljaju u svjetlu suvremenog istraživanja.

Ova je logika uistinu gotovo suprotna onoj na kojoj počiva klasična doktrina. Ortodoksno je učenje polazilo od pojedinčeve sklonosti tramp i; iz nje je izvodilo nužnost lokalnih tržišta, kao i podjele rada; otuda je, na kraju, zaključivalo o nužnosti trgovine, konačno i vanjske trgovine, uključujući čak i trgovinu na veliku udaljenost. U svjetlu našega sadašnjeg znanja morali bismo gotovo obrnuti red dokazivanja: stvarna je polazna točka trgovanje na veliku udaljenost, koje je posljedica zemljopisne lokacije dobara i “podjele rada” dane lokacijom. Trgovina na veliku udaljenost često stvara tržišta, instituciju koja uključuje činove trampe i, u slučaju uporabe novca, činove kupovanja i prodavanja, čime konačno, ali nipošto nužno, pruža nekim pojedincima priliku da udovolje svojoj navodnoj sklonosti pogađanju i cjenjkanju.

Dominantno je obilježje ove doktrine podrijetlo trgovine u nekoj vanjskoj sferi, nepovezаноj s unutarnjom organizacijom gospodarstva: “Primjena lovačkih načela na pribavljanje dobara koja su se nalazila

izvan granica područja, vodila je izvjesnim oblicima razmjene koji se nama kasnije ukazuju kao trgovina”.¹⁶ Prilikom traženja podrijetla trgovine, polazna bi nam točka trebala biti pribavljanje dobara s udaljenih mjesta, kao u lovu. “Dijeriji iz Središnje Australije polaze svake godine, u srpnju ili kolovozu, na pohod do juga kako bi pribavili crveni oker kojim boje tijela ... Njihovi susjedi, Jantravunte, organiziraju slične poduhvate kako bi na 800 kilometara udaljenim brdima Flinders došli do crvenog okera i pločica pješčenjaka za mrvljenje sjemenja trave. U oba slučaja može biti nužno boriti se za željene predmete ako tamošnji ljudi pokažu otpor njihovu uzimanju.” Ova je vrsta rekviriranja ili igre skrivača očito mnogo srodnija razbojstvu ili gusarenju nego onome što smo navikli smatrati trgovinom; to je u biti jednostrani posao. Postaje dvostran, tj. “stanovita vrsta razmjene”, često jedino ucjenom što je prakticiraju sile na poprištu; ili aranžmanima uzajamnosti kao u prstenu Kula, kao prilikom posjeta što ih primaju Pengve iz Zapadne Afrike, ili Kpele u kojih poglavica monopolizira vanjsku trgovinu inzistiranjem da on prima sve goste. Istina, takve posjete nisu slučajne, već – po našem shvaćanju, ne njihovome – prava trgovinska putovanja; razmjena se dobara, međutim, uvijek obavlja pod krinkom uzajamnih darova i obično putem uzvratnih posjeta.

Iako se ljudske zajednice nisu izgleda nikada potpuno odricale vanjske trgovine, dolazimo do zaključka da takva trgovina nije nužno uključivala tržišta. Vanjska je trgovina, izvorno, ima više karakter avanture, istraživanja, lova, gusarenja ili rata, negoli trampe. Može jednako tako malo značiti mir koliko i dvostranost, a čak i kad znači oboje obično je organizirana prema načelu uzajamnosti, a ne prema načelu trampe.

Za prijelaz na mirnu trampu može se uočiti da potječe iz dva smjera, iz smjera trampe i iz smjera mira. Možda će plemenski pohod morati, kao što je ranije rečeno, udovoljiti uvjetima što ih postavljaju sile na poprištu, koje mogu iznuditi od stranaca kakav protučin; ova vrsta odnosa, premda ne potpuno miroljubivog, može uroditi trampom – jednostrano će se odnošenje dobara pretvoriti u dvostrano. Drugi je smjer razvitka onaj “tihoga trgovanja”, kao u afričkom *bushu*, gdje se rizik borbe izbjegava organiziranim primirjem te se, uz odgovarajući oprez, u trgovinu uvodi element mira, vjerovanja i povjerenja.

¹⁶ Thurnwald, R. C., *Economics in Primitive Communities*, 1932., str. 147.

U kasnijem stadiju, kao što znamo, tržišta postaju predominantna u organizaciji vanjske trgovine. Međutim, s ekonomske točke gledanja vanjska su tržišta posve drugačija i od lokalnih i od unutarnjih tržišta. Razlikuju se ne samo po veličini; ona su institucije drugačije funkcije i podrijetla. Vanjska trgovina je prijevozna; bitna je odsutnost nekih vrsta dobara u dotičnoj regiji; primjer je toga nekadašnja razmjena engleske vunene robe za portugalska vina. Lokalna je trgovina ograničena na dobra dotičnoga područja, koja *nije* moguće prevoziti jer su preteška, preglomazna ili previše pokvarljiva. Prema tome, sa zemljopisnom su udaljenošću povezane i vanjska i lokalna trgovina; prva je ograničena na dobra s kojima je moguće prevladati udaljenost, a druga na dobra s kojima to nije moguće. Trgovina ove vrste opravdano je označena komplementarnom. Lokalna razmjena između grada i seoskoga okružja i vanjska trgovina između različitih klimatskih zona temelje se na ovome načelu. Takva trgovina ne mora podrazumijevati konkurenciju, pa nema nikakve proturječnosti u uklanjanju konkurencije ako bi ova vodila dezorganiziranju trgovine. Nasuprot i vanjskoj i lokalnoj trgovini, unutarnja je trgovina pak bitno konkurencijska; osim komplementarne razmjene, ona uključuje mnogo veći broj razmjena u kojima se uzajamnom konkurencijom nude slična dobra iz različitih izvora. Zato tek s nastankom unutarnje ili nacionalne trgovine dolazi do tendencije da konkurencija bude prihvaćena kao opće načelo trgovanja.

Ove tri vrste trgovine, koje se oštro razlikuju glede svoje ekonomske funkcije, različite su i po svome podrijetlu. Bavili smo se već počecima vanjske trgovine. Iz nje su prirodno nastajala tržišta tamo gdje su se prijevoznici morali zaustaviti, kao kod gazova na rijekama, morskih luka, izvora rijeka, ili gdje su se susretali putovi dvaju kopnenih pohoda. "Luke" su se razvile na mjestima prekrcaja robe.¹⁷ Kratak procvat glasovitih sajmova Europe još je jedan slučaj u kojemu je trgovina na veliku udaljenost stvorila posve određenu vrstu tržišta; daljnji su primjer engleska specijalizirana tržišta glavnih proizvoda. Ali dok su sajmovi i specijalizirana tržišta nestali naglošću koja zbunjuje dogmatskog evolucionista, sudbina je htjela da *portus* igra golemu ulogu u povećanju broja gradova u Zapadnoj Europi. Međutim, čak i tamo gdje su gradovi utemeljeni na mjestima vanjskih tržišta, lokalna su tržišta često ostajala zasebna, ne samo glede funkcije nego i glede organizacije. Roditelj

¹⁷ Pirenne, H., *Medieval Cities*, 1925., str. 148. (fusnota 12.).

unutarnjih ili nacionalnih tržišta nije ni luka ni sajam ni specijalizirano tržište. Gdje bismo onda trebali tražiti njihovo podrijetlo?

Moglo bi se činiti prirodnim, polazeći od pojedinačnih činova trampe, pretpostaviti da će ovi tijekom vremena voditi razvitku lokalnih tržišta, i da će takva tržišta, kad već postoje, jednako prirodno voditi uspostavljanju unutarnjih ili nacionalnih tržišta. Međutim, nije se dogodilo ni prvo niti drugo. Pojedinačni postupci trampe ili razmjene – ovo je gola činjenica – u pravilu ne vode uspostavljanju tržišta u društvima u kojima prevladavaju druga načela ekonomskoga ponašanja. Takvi su postupci uobičajeni u gotovo svim vrstama primitivnog društva, ali smatra ih se uzgrednima jer ne osiguravaju životne potreštine. U golemim su starim sustavima prerazdiobe postupci trampe kao i lokalna tržišta bili uobičajeno ali tek podređeno obilježje. Jednako je i gdje vlada uzajamnost: postupci trampe ovdje su obično usađeni u dugoročne odnose, koji podrazumijevaju povjerenje i sigurnost, a ta situacija zatire bilateralni karakter transakcije. Ograničavajući faktori niču iz svih točaka sociološkoga okružja: običaji i pravo, religija i magija, podjednako pridonose sužavanju činova razmjene glede osoba i predmeta, vremena i prigoda. Sudionik trampe u pravilu samo ulazi u već oblikovanu vrstu transakcije, u kojoj su određeni i predmeti i njihove ekvivalentne količine. *Utu* je na jeziku Tikopija¹⁸ oznaka takvoga tradicionalnog ekvivalenta kao dijela uzajamne razmjene. Ono što se u načinu razmišljanja osamnaestoga stoljeća činilo bitnim obilježjem razmjene, volunтарističkim elementom pogadanja, i cjenkanje koje toliko ukazuje na pretpostavljeni motiv piljarenja, jedva da nalazi mjesta u stvarnoj transakciji; ukoliko je ovaj motiv u osnovici načina postupanja, rijetko mu je dopušteno da se izdigne na površinu.

Naprotiv, uobičajeni je način ponašanja dati oduška suprotnoj motivaciji. Davatelj će možda naprosto spustiti predmet na zemlju, a primatelj se graditi da ga podiže slučajno, ili čak ostaviti nekome od sebi podređenih da to učini za njega. Bilo bi krajnje protivno prihvaćenom ponašanju dobro promotriti predmet primljen u trampu. Kako imamo svaki razlog vjerovati da ovaj sofisticirani stav nije ishod stvarnog nedostatka zanimanja za materijalnu stranu transakcije, mogli bismo pravila doličnog ponašanja u trampu označiti razvitkom suprotnog djelovanja kojemu je namjera ograničiti doseg ovoga obilježja.

¹⁸ Firth, R., *Primitive Polynesian Economics*, 1939., str. 347.

Na temelju postojećih dokaza, bilo bi uistinu ishitreno tvrditi da su se lokalna tržišta razvila iz pojedinačnih činova trampe. Ma koliko počeci lokalnih tržišta bili nejasni, ovoliko je moguće ustvrditi: ta je institucija od početka bila okružena stanovitim brojem jamstava namijenjenih zaštiti prevladavajuće ekonomske organizacije društva od uplitanja tržišnih načina ponašanja. Cijena osiguravanja tržišnog mira bili su rituali i ceremonije, što je ograničavalo doseg tržišta omogućujući mu istodobno da funkcionira unutar danih uskih granica. Najznačajniji rezultat tržišta – rođenje gradova i urbane civilizacije – bio je zapravo ishod paradoksalnog razvitka. Jer gradovi, tvorevine tržišta, nisu bili samo njihovi zaštitnici već i sredstvo sprečavanja da se ona šire u seosko okružje i time zadiru u prevladavajuću ekonomsku organizaciju društva. Dva značenja riječi "sadržavati" možda najbolje izražavaju ovu dvostruku funkciju gradova glede tržišta: oni ih istodobno obuhvaćaju i sprečavaju ih da se razvijaju.

Ako je trampa je bila okružena tabuima, čija je svrha bila spriječiti ovu vrstu ljudskoga odnosa da zlorabi funkcije ekonomske organizacije u pravom smislu, disciplina tržišta bila je još stroža. Evo primjera iz zemlje Čaga: "Na tržnicu se mora redovno ići za tržišnih dana. Dogodi li se nešto što bi spriječilo rad tržnice jedan ili više dana, nema nastavka poslovanja dok tržnica ne bude pročišćena ... Svaku se povredu do koje bi došlo na tržnici uz prolijevanje krvi mora okajati odmah. Od toga trenutka nijednoj ženi nije dopušteno napustiti tržnicu i ne smije se taknuti nijedno dobro; valja ih očistiti prije njihova odnošenja i uporabe kao hrane. Najmanje što se mora odmah učiniti je žrtvovanje kozc. Ako je na tržnici žena rodila ili pobacila, nužno je skuplje i ozbiljnije okajanje. U tom je slučaju potrebna životinja koja daje mlijeko. Povrh toga, imanje poglavice mora se pročititi žrtvenom krvi krave muzare. Njome se škropi sve žene u zemlji, okrug po okrug."¹⁹ Pravila poput ovih zasigurno nisu olakšavala širenje tržišta.

Tipično lokalno tržište, na kojemu kućanice pribavljaju neke od svakodnevnih potreptina, a uzgajivači žita ili povrća i mjesni obrtnici nude svoje robe na prodaju, pokazuje zapanjuću neutralnost glede vremena i mjesta. Ne samo da su okupljanja ove vrste prilično uobičajena u primitivnim društvima, već ona ostaju skoro nepromijenjena sve do sredine osamnaestoga stoljeća u najrazvijenijim zemljama Zapadne Europe. Ona su pratitelj lokalnog postojanja i jedva da se razlikuju bilo

¹⁹ Thurnwald, R. C., *op. cit.*, str. 162 -164.

da tvore dio plemenskoga života u Središnjoj Africi, ili *citée* merovinške Francuske, ili škotskoga sela iz vremena Adama Smitha. Ali što važi za selo, važi isto tako i za grad. Lokalna su tržišta, u biti, tržišta bližega okružja i, premda važna životu zajednice, nisu nigdje pokazala ma koji znak svodenja prevladavajućega ekonomskog sustava na svoj obrazac. Ona nisu bila polazne točke unutarnje ili nacionalne trgovine.

Unutarnja je trgovina u Zapadnoj Europi zapravo stvorena intervencijom države. Sve do vremena trgovinske revolucije, ono što bi nam moglo izgledati kao nacionalna trgovina nije bilo nacionalno već municipalno. Hanzu nisu činili njemački trgovci; ona je bila korporacija trgujućih oligarha, podrijetlom iz određenog broja gradova sa Sjevernog mora i Baltika. Daleko od toga da bi "nacionalizirala" njemački ekonomski život, Hanza je namjerno odsijecala unutrašnjost od trgovine. Trgovina Antverpena ili Hamburga, Venecije ili Liona, nije ni na koji način bila nizozemska ili njemačka, talijanska ili francuska. London nije iznimka; bio je jednako malo "engleski" koliko i Lübeck "njemački". Trgovinski bi zemljovid Europe ovoga razdoblja opravdano pokazivao samo gradove, s bjelinom za seoska područja – njih je moglo i ne biti što se tiče organizirane trgovine. Takozvane nacije bile su samo političke jedinice, i to vrlo rahle, koje su se, ekonomski gledano, sastojale od bezbrojnih manjih ili većih samodovoljnih kućanstava i beznačajnih lokalnih tržišta u selima. Trgovina je bila ograničena na organizirane gradske općine, koje su je obavljale bilo kao lokalnu trgovinu najbližega okružja ili kao trgovinu na veliku udaljenost – ove su dvije bile strogo odijeljene i nijednoj od njih nije bilo dopušteno infiltrirati se nasumce u seoska područja.

Takva stalna odvojenost lokalne trgovine i trgovine na veliku udaljenost unutar organizacije grada još je jedan šok evolucionistu, kojemu se uvijek čini da stvari tako lako izrastaju jedna iz druge. Pa ipak, ova je čudna činjenica bitna za razumijevanje društvene povijesti gradskoga života u Zapadnoj Europi. Ona osnažuje našu tvrdnju glede podrijetla tržišta, koju smo izveli iz uvjeta u primitivnim gospodarstvima. Oštro razlikovanje lokalne trgovine i trgovine na veliku udaljenost moglo bi se činiti prekrutim, osobito jer nas je dovelo do pomalo iznenađujućeg zaključka da ni trgovina na veliku udaljenost niti lokalna trgovina nisu roditelji unutarnje trgovine modernih vremena – što pak očito nije ostavilo alternativu doli da nam kao objašnjenje posluži *deus ex machina* državne

intervencije. Vidjet ćemo uskoro da i glede ovoga novija istraživanja potvrđuju naše zaključke. Međutim, najprije ćemo dati samo opći pregled povijesti urbane civilizacije kako je ona oblikovana neobičnom odvojenošću lokalne trgovine i trgovine na veliku udaljenost unutar granica srednjovjekovnog grada.

Ova je odvojenost bila uistinu bitna u instituciji srednjovjekovnih urbanih središta.²⁰ Grad je bio organizacija punopravnih građana. Jedino su oni imali pravo građanstva, te je sustav počivao na razlikovanju takvih građana i negrađana. Ni seljaci iz okružja niti trgovci iz drugih gradova nisu, dakako, bili građani. Međutim, dok je vojni i politički utjecaj grada omogućavao poslovanje sa seljacima iz okružja, takvu se vlast nije moglo ostvarivati glede stranoga trgovca. Građani su stoga bili u potpuno različitom položaju glede lokalne trgovine i trgovine na veliku udaljenost.

Glede opskrbe hranom, reguliranje je uključivalo primjenu metoda poput obvezna obznanjivanja transakcija i isključivanja posrednika, kako bi se kontroliralo trgovinu i osiguralo da cijene ne budu visoke. Međutim, takvo je reguliranje bilo učinkovito samo glede trgovine koja se odvijala između grada i njegova neposredna okružja. Glede trgovine na veliku udaljenost položaj je bio potpuno drugačiji. Mirodije, usoljenu ribu ili vino trebalo je dovoziti s velike udaljenosti, pa su ove robe bile djelokrugom stranog trgovca i njegovih metoda kapitalističke veletrgovine. Ova je vrsta trgovine izmicala lokalnom reguliranju; preostajalo je jedino da se isključi, koliko je god to moguće, s lokalnog tržišta. Ovom je cilju namijenjena potpuna zabrana stranim trgovcima da se bave maloprodajom. Što je više rastao obujam kapitalističke veleprodaje, to je, glede uvoza, sve strože bilo njezino isključivanje s lokalnih tržišta.

Glede nepoljoprivrednih proizvoda, odvajanje lokalne trgovine i trgovine na veliku udaljenost zasijecalo je još dublje, jer je u ovom slučaju utjecalo na cjelokupnu organizaciju proizvodnje za izvoz. Razlog ovome počiva u samoj prirodi obrtničkih cehova, u kojima je bila organizirana prerađivačka djelatnost. Na lokalnom se tržištu proizvodnju reguliralo prema potrebama proizvođača, što ju je ograničavalo na isplativu razinu. Ovo načelo, dakako, nije važno za izvoz, jer u njemu interesi proizvođača nisu postavljali nikakvu granicu proizvodnji. Prema tome, dok je lokalna trgovina bila strogo regulirana, cehovi su samo formalno kontrolirali proizvodnju za izvoz. Dominantna izvozna djelatnost toga vremena,

²⁰ Naše se izlaganje oslanja na dobro poznate radove H. Pirennea.

proizvodnja tkanine, bila je zapravo organizirana na kapitalističkoj osnovici rada za nadnicu.

Sve strože odvajanje lokalne trgovine od izvozne trgovine bilo je reakcija urbanog života na opasnost da mobilni kapital dezintegrira institucije grada. Tipični srednjovjekovni grad nije pokušao izbjeći tu opasnost premošćivanjem jaza između lokalnog tržišta, koje se moglo kontrolirati, i hirova trgovine na veliku udaljenost, koju se nije moglo kontrolirati, već se, naprotiv, opasnosti suprotstavio izravno: namećući krajnjom strogošću politiku isključivanja i zaštite, koja je bila *temeljnim razlogom* njegova postojanja.

Ovo je u praksi značilo da su gradovi stvarali svaku moguću prepreku formiranju nacionalnog ili unutarnjeg tržišta, za koje se zalagao kapitalist veletrgovac. Održavanjem načela nekonkurencijske lokalne trgovine, i jednako nekonkurencijske trgovine na veliku udaljenost, one koja se odvijala između gradova, gradske su vlasti svim raspoloživim sredstvima ometale uključivanje seoskoga okružja u domašaj trgovine i otvaranje nediskriminativne trgovine između gradova zemlje. Upravo je ovo stanje stvari nametnulo vodstvo teritorijalne države, kao sredstva "nacionalizacije" tržišta i tvorca unutarnje trgovine.

Svjesno je djelovanje države u petnaestom i šesnaestom stoljeću naturilo merkantilistički sustav žestoko protekcionističkim gradovima i kneževinama. Merkantilizam je uništio zastarjeli partikularizam lokalnog i međugradskog trgovanja slamanjem prepreka koje su odvajale ove dvije vrste nekonkurencijske trgovine i time čistio put ka nacionalnome tržištu, koje je sve više zanemarivalo razliku između grada i sela kao i između raznih gradova i pokrajina.

Merkantilistički je sustav bio zapravo odgovor na mnoge potrebe. Politički gledano, centralizirana je država bila nova tvorevina potrebna trgovinskoj revoluciji, koja je pomakla središte gravitacije zapadnog svijeta s Mediterana na atlantsku obalu i time prisilila zaostale narode većih poljoprivrednih zemalja da se organiziraju za trgovinu. U vanjskoj je politici potreba dana bila uspostaviti zemlju kao suverenu silu; sukladno tome, merkantilističko je vođenje države uključivalo organiziranje resursa cijeloga nacionalnog teritorija za svrhe moći u vanjskim poslovima. Nužan unutarnjepolitički nusproizvod takvog poduhvata bilo je ujedinjavanje zemalja rascjepkanih feudalnim i municipalnim partikularizmom. Ekonomski gledano, sredstvo ujedinjavanja bio je kapital, tj. privatni

resursi raspoloživi u obliku nakupljenih količina novca, i time osobito pogodni za razvitak trgovine. Konačno, administrativna tehnika na kojoj je počivala ekonomska politika središnje vlade postignuta je proširenjem tradicionalnoga municipalnog sustava na veći teritorij države. U Francuskoj, gdje je vladala tendencija da obrtnički cehovi postanu državni organi, cehovski je sustav naprosto proširen na cijeli teritorij zemlje; u Engleskoj, gdje je propadanje gradova okruženih zidovima fatalno oslabilo taj sustav, proizvodnja se razvila u seoskim područjima bez nadzora cehova. U obje se zemlje pak trgovina širila po cijelom teritoriju nacije i postala vladajućim oblikom ekonomske aktivnosti. U ovoj se situaciji nalazi podrijetlo merkantilističke politike unutarnje trgovine.

Državna intervencija, koja je trgovinu oslobodila granica privilegiranoga grada, morala se sada baviti dvjema tijesno povezanim opasnostima s kojima se grad uspješno nosio, naime s monopolom i konkurencijom. Da konkurencija mora konačno voditi monopolu bila je istina koju se dobro shvaćalo u to vrijeme, a strah od monopola je bio čak i veći nego kasnije, jer se monopol često odnosio na dobra nužna za život, pa je stoga lako postajao opasnost za zajednicu. Postojeći je lijek bio sveobuhvatno reguliranje ekonomskoga života, ali sada i u nacionalnim, a ne samo municipalnim razmjerima. Ono što se modernom načinu mišljenja može u prvi mah činiti kratkovidnim isključivanjem konkurencije, bilo je zapravo sredstvo zaštite funkcioniranja tržišta u danim uvjetima. Jer svako privremeno upadanje kupaca ili prodavatelja na neko tržište mora uništiti ravnotežu i razočarati redovne kupce ili prodavatelje, a posljedica je toga prestanak funkcioniranja tržišta. Raniji će snabdjevači prestati nuditi svoja dobra, jer ne mogu biti sigurni da će ona postići cijenu, a tržište ostavljeno bez dovoljne ponude postaje plijenom monopolista. U manjoj su mjeri iste opasnosti nazočne na strani potražnje, gdje nakon brzog smanjenja može doći do monopola potražnje. Svakim korakom što ga je država poduzimala da oslobodi tržište partikularističkih ograničenja, nameta i zabrana, ona je dovodila u opasnost organizirani sustav proizvodnje i razdiobe, koji je sada bio ugrožen nereguliranom konkurencijom i upadanjem onih koji bi "pokupili vrhnje" s tržišta ali mu ne bi pružali nikakvo jamstvo stalnosti. Stoga je, premda su nova nacionalna tržišta bila neizbježno do neke mjere konkurencijska, došlo do toga da je prevladavalo tradicionalno obilježje reguliranja, a ne novi element konkurencije.²¹ Samodovoljno kućanstvo

²¹ Montesquieu, *L'Esprit des lois*, 1748. "Englezi ograničuju trgovca, ali to je u korist trgovine."

seljaka, s radom za vlastito uzdržavanje, ostalo je općom osnovicom ekonomskoga sustava, a u velike nacionalne jedinice bilo je integrirano putem formiranja unutarnjeg tržišta. Ovo je nacionalno tržište sada zauzelo svoje mjesto uz bok lokalnih i vanjskih tržišta, a dijelom i preklapajući se s njima. Poljoprivredu se sada dopunjavalo unutarnjom trgovinom – sustavom relativno izoliranih tržišta, koji je bio potpuno kompatibilan s načelom vođenja kućanstva, načelom još uvijek dominantnim u seoskim područjima.

Ovime zaključujemo naš kratak pregled povijesti tržišta do vremena industrijske revolucije. Sljedeći stadij u povijesti čovječanstva donio je, kao što znamo, nastojanje da se uspostavi jedno veliko samoregulatorno tržište. Ničega nije bilo u merkantilizmu, toj karakterističnoj politici nacionalne države na Zapadu, što bi slutilo na takav jedinstveni razvitak. “Oslobađanje” trgovine koje je postigao merkantilizam samo je oslobodilo trgovinu od partikularizma, ali je istodobno proširilo domašaj reguliranja. Ekonomski je sustav bio podređen općim društvenim odnosima; tržišta su bila samo uzgredno obilježje institucionalnog ambijenta koje je više nego ikada ranije bilo kontrolirano i regulirano od strane društvene vlasti.

Samoregulatorno tržište i fiktivne robe: rad, zemlja i novac

Ovaj letimičan pregled ekonomskoga sustava i tržišta, uzetih zasebno, pokazuje da nikada prije našega vremena tržišta nisu bila više od uzgrednih okolnosti ekonomskoga života. Ekonomski je sustav u pravilu bio apsorbiran u društvenom sustavu i, ma koje da je načelo ponašanja prevladavalo u gospodarstvu, nazočnost tržišnog obrasca pokazala se kompatibilna s njim. Načelo trampe ili razmjene, na kojemu počiva taj obrazac, nije pokazivalo tendenciju da se proširi nauštrb ostaloga. Gdje su tržišta bila najrazvijenija, kao u sustavu merkantilizma, ona su bujala pod kontrolom centralizirane administracije, koja je gajila autarkiju, kako u kućanstvima seljaštva tako i glede nacionalnog života. Reguliranje i tržišta su, u stvari, rasli zajedno. Nije se znalo za samoregulatorno tržište; nastanak ideje o samoreguliranju bio je zapravo potpuno obrtanje trenda razvitka. Jedino se u svjetlu ovih činjenica mogu potpuno razumjeti neobične pretpostavke na kojima počiva tržišno gospodarstvo.

Tržišno je gospodarstvo ekonomski sustav koji kontroliraju, reguliraju i usmjeravaju jedino tržišta; red u proizvodnji i razdiobi dobara povjeren je ovome samoregulatornom mehanizmu. Gospodarstvo ove vrste izvodi se iz vjerovanja da se ljudska bića ponašaju na način da postignu maksimalne novčane dobiti. Ono pretpostavlja tržišta na kojima će se ponuda dobara (i usluga) dostupnih po određenoj cijeni izjednačiti s potražnjom uz tu cijenu. Ono pretpostavlja nazočnost novca, koji funkcionira kao kupovna moć u rukama svojih vlasnika. Proizvodnju tada kontroliraju cijene, jer o njima ovisi profit onih koji upravljaju proizvodnjom; razdioba dobara također ovisi o cijenama, jer cijene tvore dohotke, a dobra se pomoću tih dohodaka proizvode i raspodjeljuju među pripadnicima društva. Pod ovim pretpostavkama, red se u proizvodnji i razdiobi dobara osigurava jedino cijenama.

Samoreguliranje podrazumijeva da je sva proizvodnja za prodaju na tržištu i da svi dohoci proizlaze iz takvih prodaja. Postoje, prema tome, tržišta za sve elemente proizvodnje, ne samo za dobra (u koja uključujemo uvijek i usluge) nego također za rad, zemlju i novac, čije cijene zovemo robnim cijenama, nadnicom, rentom i kamatom. Sami ti izrazi pokazuju da cijene tvore dohotke: kamata je cijena uporabe novca i tvori dohodak onih koji su u stanju dati ga na uporabu; renta je cijena uporabe zemlje i tvori dohodak onih koji je nude; nadnica je cijena uporabe radne snage i tvori dohodak onih koji je prodaju; robne cijene, konačno, pridonose dohocima onih koji prodaju svoje poduzetničke usluge, pri čemu je dohodak što ga se naziva profitom zapravo razlika između dvaju skupova cijena - cijena proizvedenih dobara i njihovih troškova, tj. cijena dobara koja su potrebna za njihovu proizvodnju. Ako su ovi uvjeti ispunjeni, svi dohoci proizlaze iz prodaja na tržištu, i dohoci su taman dovoljni da se kupe sva proizvedena dobra.

Glede države i njezine politike slijedi daljnja skupina pretpostavki. Ničemu se ne smije dopustiti da sputava tvorbu tržišta, i ne smije biti mogućnosti da se dohoci formiraju na bilo koji drugi način osim prodajama. Ne smije također biti nikakvog uplitanja u prilagođavanje cijena promjenama tržišnih uvjeta – bilo da je riječ o cijenama dobara, rada, zemlje ili novca. Dakle, ne samo da moraju postojati tržišta za sve elemente proizvodnje,²² već se ne smije trpjeti nijedna mjera ili politika koja bi utjecala na djelovanje ovih tržišta. Ne smije se fiksirati ili regulirati ni cijena, ni ponuda, ni potražnja; jedino su ispravne one politike i mjere koje će pridonijeti da se osigura samoreguliranje tržišta stvaranjem uvjeta koji čine tržište jedinom organizatorskom silom u ekonomskoj sferi.

Radi potpunog shvaćanja što ovo znači, vratimo se na trenutak sustavu merkantilizma i nacionalnim tržištima za čiji je razvitak on tako mnogo učinio. U feudalizmu i sustavu cehova zemlja i rad su tvorili dio same društvene organizacije (novac se još jedva bio razvio u važan element proizvodne djelatnosti). Zemlja, stožerni element u feudalnom sustavu, bila je osnovicom vojnoga, pravosudnog, administrativnog i političkog sustava; njezin status i funkcija bili su određeni zakonskim i običajnim pravilima. Bilo posjedovanje zemlje prenosivo ili ne, te kome i uz koja ograničenja; koja je imovinska prava zemlja donosila; kojim su

²² Henderson, H. D., *Supply and Demand*, 1922. Praksa tržišta je dvostruka: raspoređivanje čimbenika u različite funkcije i organiziranje sila koje utječu na ukupne ponude čimbenika.

uporabama neke vrste zemlje mogle služiti - sva su ta pitanja bila van organizacije kupovanja i prodavanja, podlijezala su potpuno drugačijem skupu institucionalnih reguliranja.

Jednako je bilo i s organizacijom rada. U cehovskom sustavu, kao i u svakom drugom ekonomskom sustavu u prethodnoj povijesti, motivi i okolnosti proizvodnih aktivnosti bili su podređeni dio opće organizacije društva. Odnosi majstora, kalfe i šegрта; uvjeti obavljanja obrta; broj šegрта; nadnice radnika – sve je to bilo regulirano običajima i pravilima ceha i grada. Merkantilni je sustav samo objedinio ove uvjete, bilo zakonom, kao u Engleskoj, ili "nacionalizacijom" cehova kao u Francuskoj. Glede zemlje, njezin je feudalni status ukinut samo u mjeri u kojoj je bila povezana s provincijskim povlasticama; u svemu ostalome, zemlja je ostala *extra commercium*, u Engleskoj kao i u Francuskoj. Sve do vremena velike revolucije 1789., posjedovanje je zemlje ostalo izvorom društvenih povlastica u Francuskoj, a u Engleskoj je čak i nakon toga vremena običajno pravo bilo glede zemlje u biti srednjovjekovno. Merkantilizam, uza svu svoju tendenciju prema komercijalizaciji, nije nikada napao jamstva koja su štitila ova dva temeljna elementa proizvodnje – rad i zemlju – da ne postanu predmetima trgovanja. U Engleskoj je "nacionalizacija" radnoga zakonodavstva putem Zakona o radnicima (1563.) i Zakona o sirotinji (1601.) maknula rad iz zone opasnosti, a politika protiv ograđivanja, što su je provodili Tudori i prvi Stuarti, bila je uistinu dosljedan protest protiv načela uporabe zemljišne imovine u svrhu dobiti.

Ma koliko je izrazito merkantilizam inzistirao na komercijalizaciji kao nacionalnoj politici, njegovo golemo proširenje državne intervencije u proizvodne djelatnosti najbolje pokazuje da je o tržištima mislio na način upravo suprotan tržišnom gospodarstvu. Glede ove točke nije bilo razlike između merkantilista i feudalaca, između okrunjenih planera i sloja čiji je interes bio u očuvanju staroga, između birokrata sklonih centralizaciji i pristaša konzervativna partikularizma. Nisu se slagali jedino glede metoda reguliranja: cehovi, gradovi i provincije pozivali su se na silu običaja i tradicije, a nova je državna vlast pak davala prednost zakonu i dekretu. Međutim, svi su bili jednako neskloni ideji komercijaliziranja rada i zemlje – preduvjetu tržišnog gospodarstva. U Francuskoj je do ukidanja obrtničkih cehova i feudalnih povlastica došlo tek 1790.; u Engleskoj je Zakon o radnicima ukinut tek 1813.-1814., a elizabetinski Zakon o sirotinji tek 1834. Prije posljednjega desetljeća osamnaestoga stoljeća nije se u ijednoj od ovih zemlja čak ni razmatralo uspostavljanje

slobodnog tržišta rada; a ideja o samoreguliranju ekonomskoga života bila je potpuno van vidokruga epohe. Merkantilist se brinuo za razvitak resursa zemlje, uključujući punu zaposlenost, putem trgovine; tradicionalnu je organizaciju zemlje i rada prihvaćao kao gotovu činjenicu. Bio je u ovom pogledu jednako udaljen od modernih shvaćanja kao i u području politike, gdje njegovo vjerovanje u apsolutne moći prosvijetljenog despota nije bilo pomiješano ni sa kakvim aludiranjem na demokraciju. Baš kao što je prijelaz na demokratski sustav i predstavničku politiku značio potpuno obrtanje trenda vremena, promjena je od reguliranih na samoregulirana tržišta pri kraju osamnaestoga stoljeća predstavljala potpunu preobrazbu u strukturi društva.

Samoregulatorno tržište zahtijeva ništa manje nego institucionalno rastavljanje društva na ekonomsku i političku sferu. Takva je dihotomija zapravo samo drugi način da se utvrdi, s gledišta društva kao cjeline, postojanje samoregulatornog tržišta. Moglo bi se dokazivati da odvojenost ovih dviju sfera postoji u svakoj vrsti društva u svim vremenima. Takvo bi se zaključivanje, međutim, temeljilo na prividu. Istina, nijedno društvo ne može postojati bez sustava neke vrste koji osigurava red u proizvodnji i razdiobi dobara. Ali to ne podrazumijeva postojanje zasebnih ekonomskih institucija; ekonomski je poredak normalno samo funkcija društvenoga, u kojemu je sadržan. Ni u plemenskim, niti u feudalnim, niti u merkantilnim uvjetima nije bilo, kao što smo pokazali, zasebnoga ekonomskog sustava u društvu. Društvo devetnaestoga stoljeća, u kojemu je ekonomska aktivnost izolirana i pripisana distinktivnom ekonomskom motivu, bilo je uistinu jedinstveno odstupanje.

Takav institucionalni obrazac nije mogao funkcionirati ukoliko društvo ne bi bilo na neki način podređeno njegovim zahtjevima. Tržišno gospodarstvo može postojati jedino u tržišnom društvu. Do ovoga zaključka došli smo na općem tlu u svojoj analizi tržišna obrasca. Sada možemo određenije navesti razloge ove tvrdnje. Tržišno gospodarstvo mora obuhvaćati sve elemente proizvodne aktivnosti, uključujući rad, zemlju i novac. (Potonji je u tržišnom gospodarstvu također bitan element proizvodnog života, te njegovo uključivanje u tržišni mehanizam ima, kao što ćemo vidjeti, dalekosežne institucionalne posljedice.) Ali rad i zemlja nisu ništa drugo doli sama ljudska bića od kojih se sastoji svako društvo i prirodno okružje u kojemu ono postoji. Uključiti njih u tržišni mehanizam znači podrediti supstanciju samoga društva zakonima tržišta.

Sada smo u stanju u konkretnijem obliku izložiti institucionalnu prirodu tržišnog gospodarstva i opasnosti po društvo koje ono donosi. Najprije ćemo opisati metode koje tržišnom mehanizmu omogućuju da kontrolira i usmjerava stvarne elemente proizvodnog života; zatim ćemo pokušati prosuditi prirodu učinaka takvog mehanizma na društvo koje je podvrgnuto njegovu djelovanju.

Mehanizam tržišta povezan je pojmom robe s raznim elementima proizvodnoga života. Robe su ovdje empirijski definirane kao predmeti proizvedeni za prodaju na tržištu; tržišta su pak empirijski definirana kao stvarni dodiri između kupaca i prodavatelja. Sukladno tome, za svaki se element proizvodne djelatnosti smatra da je proizveden za prodaju, jer tada će, i jedino tada, biti podložan mehanizmu ponude i potražnje koji je u uzajamnom djelovanju sa cijenom. U praksi ovo znači da moraju postojati tržišta za svaki element proizvodne djelatnosti; da je na ovim tržištima svaki od tih elemenata organiziran u skupinu ponude i potražnje; i da svaki element ima cijenu koja je u uzajamnom djelovanju s potražnjom i ponudom. Ova tržišta - a bezbroj ih je - uzajamno su povezana i tvore jedno veliko tržište.²³

Presudna točka je ovo: rad, zemlja i novac bitni su elementi proizvodne djelatnosti; oni također moraju biti organizirani u tržišta; u stvari, ova tržišta tvore apsolutno vitalan dio ekonomskoga sustava. Ali rad, zemlja i novac očito *nisu* robe; glede njih izrazito je neistinit postulat da je sve što se kupuje i prodaje moralo biti proizvedeno za prodaju. Drugim riječima, prema empirijskoj definiciji robe oni nisu robe. Rad je samo drugi naziv za jednu ljudsku aktivnost koja ide sa samim životom, a ova pak nije proizvedena za prodaju, već zbog potpuno drugačijih razloga, i ta aktivnost ne može biti odvojena od ostatka života, biti pohranjena ili učinjena mobilnom; zemlja je samo drugi naziv za prirodu koju ne proizvodi čovjek; stvarni je novac, konačno, samo znak kupovne moći, koja se, u pravilu, uopće ne proizvodi, već ona nastaje putem mehanizma bankarstva ili državnih financija. Nijedno od ovo troje nije proizvedeno za prodaju. Robna predstava rada, zemlje i novca potpuno je fiktivna.

Unatoč tome, upravo se pomoću ove fikcije organiziraju zbiljska tržišta rada, zemlje i novca;²⁴ njih se stvarno kupuje i prodaje na tržištu;

²³ Hawtrej, G. R., *op. cit.* Njegova je funkcija, po mišljenju Hawtrejja, činiti "relativne tržišne vrijednosti svih roba uzajamno spojive".

²⁴ Marxova tvrdnja o fetiškom karakteru vrijednosti roba odnosi se na razmjensku vrijednost pravih roba i nema ništa zajedničkoga s fiktivnim robama o kojima se govori ovdje u tekstu.

njihova potražnja i ponuda realne su veličine; i sve mjere ili politike koje bi priječile tvorbu takvih tržišta ugrožavale bi *ipso facto* samoreguliranje sustava. Robna fikcija, prema tome, stvara vitalno organizacijsko načelo glede cjeline društva, načelo koje utječe na skoro sve institucije društva na vrlo raznolik način, a to je načelo po kojemu ne bi smjelo biti dopušteno postojanje bilo kojega uređenja ili ponašanja koje bi moglo sprečavati stvarno funkcioniranje tržišnog mehanizma po crtama robne fikcije.

Takav se postulat pak ne može braniti glede rada, zemlje i novca. Dopustiti tržišnom mehanizmu da uistinu bude jedinim upraviteljem sudbine ljudskih bića i njihova prirodnog okružja, a k tomu još i količine i uporabe kupovne moći, rezultiralo bi razaranjem društva. Jer tobožnju se robu nazvanu "radna snaga" ne može gurati naokolo, rabiti je na bilo koji način, ili čak ostavljati van uporabe, a da to ne utječe i na ljudskog pojedinca koji je nositeljem ove osobite robe. Raspoložujući radnom snagom čovjeka, sustav bi uzgredno raspolagao fizičkim, psihičkim i moralnim bićem, zvanim "čovjek", što je dolazilo uz oznaku "radna snaga". Lišena zaštitnog pokrivala kulturnih institucija, ljudska bi bića nestala zbog posljedica izloženosti društvu; umrla bi, kao žrtve akutnoga socijalnog izmještanja, od poroka, izopačenosti, zločina i izgladnjivanja. Priroda bi bila svedena na svoje elemente, oskvrnuta bi bila uža okružja i krajolici, zagađene rijeke, ugrožena vojna sigurnost i uništena moć proizvodnje hrane i sirovina. Konačno, tržišno bi upravljanje kupovnom moći periodički likvidiralo poslovno poduzetništvo, jer nestašice i pretjerane količine novca pokazale bi se jednako pogubne za poslovanje kao poplave i suše u primitivnom društvu. Tržišta rada, zemlje i novca nedvojbeno *jesu* bitna tržišnom gospodarstvu. Međutim, nijedno društvo ne bi moglo izdržati posljedice takvog sustava surovih fikcija, čak ni tijekom najkraćega razdoblja, ukoliko njegova ljudska i prirodna supstancija, kao i njegova poslovna organizacija, ne bi bile zaštićene od razorna djelovanja ovoga paklenog mlina.

Krajnja artificijelnost tržišnog gospodarstva ima korijen u činjenici da je sam proces proizvodnje ovdje organiziran u obliku kupovanja i prodavanja.²⁵ Nijedan drugi način organiziranja proizvodnje za tržište nije moguć u društvu u kojemu vlada trgovina. Tijekom kasnoga srednjega vijeka bogati su građani organizirali proizvodnju za izvoz i ona se odvijala pod njihovim izravnim nadzorom u njihovu domaćem

²⁵ Cunningham, W., "Economic Change", *Cambridge Modern History*, sv. I.

gradu. Kasnije, u merkantilističkom društvu, trgovci su organizirali proizvodnju, i ona više nije bila ograničena na gradove; bilo je to "putting out" doba, kad je trgovac kapitalist opskrbljivao kućnu radinost sirovinama, i kontrolirao proces proizvodnje kao čisto trgovinski poduhvat. Upravo je tada proizvodnja konačno i u velikim razmjerima stavljena pod organizacijsko vodstvo trgovca. On je poznao tržište, obujam kao i kvalitetu potražnje; mogao je također jamčiti za opskrbu materijalom, koji se, uostalom, sastojao samo od vune, modre boje, ponkad i razboja ili okvira za pletenje što su se rabili u kućnoj radinosti. Ako bi opskrba materijalom zakazala, najteže je to pogadalo radnika u kućnoj radinosti, jer bi on kroz to vrijeme ostajao bez posla; nije bilo skupih postrojenja pa trgovac nije snosio nikakav ozbiljan rizik prilikom preuzimanja odgovornosti za proizvodnju. Stoljećima je ovaj sustav rastao, postajao snažniji i većega opsega, sve dok u Engleskoj prerada vune, glavnoga nacionalnog proizvoda, nije pokrila velika područja zemlje u kojima je proizvodnju organizirao trgovac suknom. Onaj koji je kupovao i prodavao, uzgred je osiguravao i proizvodnju – za to nije bio potreban nikakav zaseban motiv. Stvaranje dobara nije uključivalo odnose uzvraćanja iz uzajamne pomoći; ni interes nositelja kućanstva za one čije su potrebe ostavljene njemu na brigu; ni ponos obrtnika glede obavljanja svoga posla; ni zadovoljstvo što ga donosi javna pohvala – ništa doli jednostavan motiv dobiti, tako poznat čovjeku čija je profesija kupovanje i prodavanje. Sve do kraja osamnaestoga stoljeća, u Zapadnoj je Europi proizvodnja za tržište bila puki dodatak trgovini.

Nije bilo promjene ovoga stanja dokle god je stroj bio jeftino i nespecifično pomagalo. Sama činjenica da je radnik u kućnoj radinosti mogao pomoću stroja proizvesti u jednakom vremenu veće količine negoli ranije mogla ga je poticati da rabi strojeve kako bi povećao zaradu, ali ta činjenica nije nužno, sama po sebi, utjecala na organizaciju proizvodnje. Pitanje jesu li jeftini strojevi u vlasništvu radnika ili trgovca, značilo je stanovitu razliku u njihovom socijalnom položaju, i bilo je zasigurno važno glede zarade radnika, koji je prolazio bolje ako je bio vlasnikom svojih pomagala; ali to nije sililo trgovca da postane industrijski kapitalist, ili da se ograniči na davanje svoga novca u zajam takvima. Rijetko bi kada zakazala prodaja dobara; veća je poteškoća i dalje bila na strani opskrbe sirovinama, koja se ponekad neizbježno prekidala. Međutim, čak ni takvi slučajevi nisu stvarali znatan gubitak trgovcu koji je bio

vlasnikom strojeva. Ono što je potpuno promijenilo odnos trgovca prema proizvodnji nije pojava samoga stroja, već izum složenih i stoga specifičnih strojeva i postrojenja. Iako je novu proizvodnu organizaciju uveo trgovac – i ta je činjenica odredila cijeli tok preobrazbe – uporaba složenih strojeva i postrojenja značila je razvitak tvorničkog sustava i time odlučan pomak u relativnoj važnosti trgovine i proizvodnje za tržište u prilog potonje. Proizvodnja za tržište prestala je biti dopunom trgovine, dopunom koju organizira trgovac kao posao kupovanja i prodavanja; ona je sada značila dugoročno ulaganje s odgovarajućim rizicima. Ukoliko nije bila zadovoljavajuće osigurana neprekidnost proizvodnje, takav rizik nije bio snošljiv.

Međutim, što je industrijska proizvodnja postajala složenijom, to su brojniji bili elementi proizvodnje čiju se ponudu moralo osiguravati. Tri su takva elementa bila, dakako, osobito važna: rad, zemlja i novac. U društvu u kojemu vlada trgovina njihovu se ponudu moglo organizirati samo na jedan način: da ih se učini dostupnima za kupnju. Morat će ih se stoga organizirati za prodaju na tržištu – drugim riječima, kao robe. Proširenje tržišnog mehanizma na elemente proizvodnje - rad, zemlju i novac – bilo je neizbježnom posljedicom uvođenja tvorničkog sustava u društvo u kojemu vlada trgovina. Elementi proizvodnje morali su biti na prodaju.

Ovo je sinonimno zahtjevu za tržišnim sustavom. Znamo da su u takvom sustavu profiti osigurani jedino ako se očuva samoreguliranje putem međuovisnih konkurencijskih tržišta. Budući da je razvitak tvorničkoga sustava organiziran kao dio procesa kupovanja i prodavanja, moralo se, radi održavanja toka proizvodnje, pretvoriti rad, zemlju i novac u robe. Nije ih se, dakako, moglo doista pretvoriti u robe, jer ih se stvarno nije proizvodilo za prodaju na tržištu. Međutim, fikcija je o njihovoj takvoj proizvodnji postala organizacijskim načelom društva. Od ovo troje, jedno se izdvaja: rad je tehnički izraz što se rabi za ljudska bića, ukoliko ona nisu poslodavci već oni koje se upošljava; proizlazi da će se odsada organizacija rada mijenjati zajedno s organizacijom tržišnog sustava. Budući da je, međutim, organizacija rada samo drugi naziv za oblike života običnih ljudi, ovo znači da je razvitak tržišnog sustava morao biti praćen promjenom u organizaciji samoga društva. U tom je procesu ljudsko društvo postalo podređeno ekonomskom sustavu.

Podsjećamo na našu paralelu između pustošenja do kojega su dovela ograđivanja u engleskoj povijesti i socijalne katastrofe koja je pratila

industrijsku revoluciju. Poboljšanja su, rekli smo, u pravilu kupljena po cijenu socijalnog izmještanja. Ako je izmještanje prebrzo, zajednica će mu podleći. Tudori i prvi Stuarti spasili su Englesku od sudbine Španjolske svojim reguliranjem toka promjena, tako da su postale podnošljive te da se njihove posljedice moglo usmjeriti u manje razornim smjerovima. Ali ništa nije spasilo obične ljude Engleske od utjecaja industrijske revolucije. Slijepa vjera u spontani napredak ovladala je umovima ljudi te su najprosvjetljeniji, fanatičnošću pripadnika sekti, požurivali ka neograničenim i nereguliranim promjenama u društvu. Posljedice za živote ljudi bile su neopisivo užasne. Ljudsko bi društvo bilo uistinu uništeno da nije bilo zaštitnih protumjera koje bijahu otupjele djelovanje ovoga samoraznog mehanizma.

Socijalna povijest u devetnaestom stoljeću bila je, dakle, rezultat dvostrukog kretanja: proširenje tržišne organizacije glede pravih roba bilo je praćeno njezinim ograničavanjem glede fiktivnih. Dok su se, s jedne strane, tržišta širila cijelim planetom, a količina dobara pri tome porasla do nevjerojatnih razmjera, s druge je strane mreža mjera i politika bila integrirana u moćne institucije namijenjene obuzdavanju djelovanja tržišta u odnosu na rad, zemlju i novac. Dok je organizacija svjetskih robnih tržišta, svjetskih tržišta kapitala i svjetskih valutnih tržišta, pod pokroviteljstvom zlatnoga standarda, mehanizmu tržišta davala neviđeni zamah, iznenada je nastao duboko utemeljeni pokret koji će pružiti otpor pogubnim učincima tržišno kontroliranog gospodarstva. Društvo se štitilo od opasnosti koje su svojstvene samoregulatornom tržišnom sustavu – to je bilo jedino razumljivo obilježje povijesti ovoga vremena.

Speenhamland, 1795.

Društvo osamnaestoga stoljeća nesvjesno je pružalo otpor svakome pokušaju da ga se pretvori u puki privjesak tržištu. Nezamislivo je tržišno gospodarstvo koje ne bi uključivalo tržište rada; ali uspostavljanje takvog tržišta, osobito u ruralnoj civilizaciji Engleske, podrazumijevalo je ništa manje nego opće uništavanje tradicionalnoga tkiva društva. Tijekom najaktivnijega razdoblja industrijske revolucije, od 1795. do 1834., stvaranje tržišta rada u Engleskoj sprečavano je Zakonom *Speenhamland*.

Tržište rada bilo je zapravo posljednje od tržišta što će biti organizirana u novome industrijskom sustavu, i ovaj je konačni korak poduzet tek kad je tržišno gospodarstvo bilo spremno krenuti i kad se čak i samim običnim ljudima nepostojanje tržišta rada pokazivalo većim zlom nego nevolje koje će pratiti njegovo uvođenje. Na kraju se slobodno tržište rada, unatoč nehumanim metodama koje su primijenjene pri njegovu stvaranju, pokazalo financijski korisno svima kojih se to ticalo.

Međutim, tek se sada pojavio presudni problem. Ekonomske prednosti slobodnog tržišta rada nisu mogle biti naknadom za socijalno razaranje što ga je ono donosilo. Bilo je potrebno uvesti regulaciju nove vrste, koja će ponovno zaštititi rad, ali ovaj put od djelovanja samoga tržišnog mehanizma. Iako su nove zaštitne institucije, poput radničkih sindikata i tvorničkih zakona, bile prilagođene, koliko je god to bilo moguće, zahtjevima ovoga ekonomskog mehanizma, one su se unatoč tome uplitale u njegovo samoreguliranje i konačno uništile sustav.

U općoj logici ovoga razvitka Zakon *Speenhamland* zauzimao je strateški položaj.

U Engleskoj su i zemlja i novac postali mobilni prije nego što je to postao rad. Formiranje nacionalnog tržišta rada bilo je spriječeno strogim pravnim ograničenjima glede fizičke mobilnosti rada, jer radnik je praktički bio vezan uz svoju župu. Zakon o naseljavanju iz 1662., koji je propisao pravila takozvanoga župskog kmetstva, ublažen je tek 1795.

Ovaj bi korak bio omogućio uspostavljanje nacionalnog tržišta rada da nije upravo te godine bio uveden Zakon *Speenhamland* ili "sustav doplatka". Tendencija ovoga zakona bila je suprotna: ka jačanju paternalističkoga sustava organizacije rada kakav je naslijeđen od Tudorovih i Stuartovih. Suci Berkshirea, sastavši se u gostionici Pelikan, u mjestu Speenhamland kraj Newburyja, 6. svibnja 1795., u vrijeme velike oskudice, odlučili su da će se kao potpora nadnicama, sukladno ljestvici ovisnoj o cijeni kruha, davati subvencije, kako bi siromašnima bio osiguran minimalni dohodak *bez obzira na njihove zarade*. Glasovita preporuka ovih sudaca glasila je: kad galon* kruha određene kvalitete "stoji 1 šiling, svaka će siromašna i radina osoba imati za svoje uzdržavanje 3 šilinga tjedno, pribavljena radom, svojim ili svoje obitelji, ili doplatkom iz sirotinjske daće, a za uzdržavanje svoje žene i svakoga drugog iz svoje obitelji 1 šiling i 6 penija; kad galon kruha stoji 1/6, imat će 4 šilinga tjedno plus 1/10; na svaki peni za koji cijena kruha poraste iznad 1 šilinga, imat će 3 penija za sebe i 1 peni za ostale". Brojke su se ponešto razlikovale u raznim pokrajinama, ali je u većini slučajeva usvojena ljestvica Speenhamlanda. Ovo je bilo zamišljeno kao hitna mjera u nevolji, koja je uvedena neformalno. Iako se obično zvala zakonom, *sama ljestvica nije nikada bila zakonski propisana*. Ipak, vrlo je skoro postala zakonom zemlje u većini seoskih područja, a kasnije čak i u stanovitom broju manufakturnih okruga. Socijalna i ekonomska inovacija uvedena njome zapravo je značila ništa manje nego "pravo na život", i ona je, dok nije ukinuta 1834., efektivno sprečavala uspostavljanje konkurencijskog tržišta rada. Dvije godine ranije, 1832., srednja se klasa izborila za vlast, dijelom kako bi uklonila ove prepreke novom kapitalističkom gospodarstvu. Bilo je uistinu savršeno očito da nadnični sustav imperativno zahtijeva ukidanje "prava na život" kakvo je proklamirano *Speenhamlandom* – u novom režimu ekonomskog čovjeka nitko ne bi radio za nadnicu ako bi mogao pribavljati sredstva za život ne čineći ništa.

Jedno je drugo obilježje ukidanja metode *Speenhamlanda* bilo manje očito većini pisaca devetnaestoga stoljeća: nadnični je sustav valjalo poopćiti i u interesu onih koji žive od nadnice, makar ovo značilo da ih se lišava njihova zakonskog prava na uzdržavanje. "Pravo na život" pokazalo se pogibeljnom stupicom.

* Oko 4 kilograma, nap. prev.

Paradoks je samo prividan. *Speenhamland* je navodno značio da Zakon o sirotinji valja primjenjivati izdašno – u stvarnosti je pak pretvoren u suprotnost svoje izvorne namjere. Po ovom su elizabetinskom zakonu siromašni bili prisiljeni raditi ma koju nadnicu za to dobivali. a na potporu su imali pravo jedino oni koji se nisu mogli dokopati nikakva posla; potporu u obliku *subvencioniranja nadnica* nije se ni namjeravalo davati niti se je davalo. Po Zakonu *Speenhamland* potporu se davalo čak i zaposlenom čovjeku, pod uvjetom da mu je nadnica bila manja od obiteljskoga dohotka što mu ga je priznavala ljestvica. Stoga radnik nije imao nikakvoga materijalnog interesa da zadovolji svoga poslodavca, jer mu je dohodak bio isti ma koliku nadnicu zaradio; drugačije je bilo jedino u slučaju kad je standardna nadnica, tj. stvarno plaćena nadnica, premašivala ljestvicu, a do toga u pravilu nije dolazilo u seoskim područjima, jer je poslodavac mogao pribaviti rad gotovo po ma kojoj nadnici; koliko god malo on platio, subvencija iz daće podizala je radnikov dohodak do sukladnosti ljestvici. Malo je godina trebalo da produktivnost rada počne padati do one pauperskoga rada, što je poslodavcima davalo dodatni razlog da nadnicu ne povisuju iznad ljestvice. Jer kad intenzivnost rada, brižnost i efikasnost kojom ga se obavlja, padnu ispod određene razine, više se ne razlikuje od pukog otaljavanja posla tek da bi izgledalo da se radi. Iako je u načelu rad još uvijek bio zakonski obavezan, u praksi je vanjska potpora postala općom, a čak i kad se tu potporu pružalo u ubožnici obavezna je zaposlenost njezinih stanara jedva zasluživala naziv rad. Ovo je zapravo značilo napuštanje zakonodavstva Tudorovih, i to ne radi manje nego radi više paternalizma. Proširenje vanjske potpore, uvođenje subvencioniranja nadnica dopunjenog zasebnim doplacima za ženu i djecu, pri čemu je svaka stavka rasla i padala sa cijenom kruha, značilo je u pogledu rada dramatično vraćanje istoga onog regulativnog načela koje se ubrzano uklanjalo u pogledu proizvodnoga života u cjelini.

Nijedna mjera nije nikada uživala tako sveopću popularnost.²⁶ Roditelji su bili oslobođeni brige za djecu, a djeca nisu više ovisila o roditeljima; poslodavci su mogli smanjivati nadnice po volji, a radnicima nije prijetila glad, bili oni marljivi ili lijeni; filantropi su hvalili tu mjeru kao čin milosrđa pa makar ne bilo u njoj pravde, a sebični se tješili mišlju da, premda milosrdna, barem nije obilata; čak je i obveznicima na daću trebalo

²⁶ Meredith, H. O., *Outlines of the Economic History of England*, 1908.

dugo da shvate što će se dogoditi s daćom u sustavu koji je proklamirao "pravo na život", zarađivao čovjek ili ne zarađivao nadnicu dovoljnu za život.

Na dugi rok, rezultat je bio stravičan. Iako je trebalo nešto vremena da samopoštovanje običnog čovjeka potone do toliko niske točke da mu sirotinjska potpora bude milija od nadnice, njegova je nadnica, subvencionirana iz javnih sredstava, morala tijekom vremena propasti kroz svako dno, i prisiliti ga da bude na daći. Malo po malo, ljudi su na selu postali pauperi; izreka "jednom na daći, uvijek na daći" kazivala je istinu. Ne uzmu li se u obzir razvučene posljedice sustava doplatka, bilo bi nemoguće objasniti ljudsku i socijalnu degradaciju u ranom kapitalizmu.

Epizoda *Speenhamlanda* otkrila je narodu vodeće zemlje stoljeća pravu prirodu društvene avanture u koju je kretao. Ni vladari niti oni kojima se vladalo nisu nikada zaboravili pouke toga varljiva raja; ako se prijedlog zakona o reformi iz 1832. i izmjene i dopune sirotinjskoga zakonodavstva izvršene 1834. obično smatraju polaznom točkom modernog kapitalizma, to je stoga što su ti propisi okončali vladavinu benevolentnoga zemljovlasnika i njegova sustava doplatka. Pokušaj da se stvori kapitalistički poredak bez tržišta rada promašio je katastrofalno. Zakoni koji upravljaju takvim poretkom došli su na svoje i pokazali korjenito protivljenje načelu paternalizma. Strogost je ovih zakona postala očita i njihovo je kršenje okrutno pogodilo one koji im se nisu pokoravali.

U uvjetima *Speenhamlanda* društvo su razdirala dva suprotna utjecaja: jedan je proizlazio iz paternalizma, i štutio je rad od opasnosti tržišnog sustava; drugi je organizirao elemente proizvodnje, uključujući zemlju, unutar tržišnog sustava, i time lišavao obične ljude njihova ranijega statusa, silileći ih da zarađuju sredstva za život nuđenjem svoga rada na prodaju, a njihovu je radu istodobno uskraćivao njegovu tržišnu vrijednost. Stvarala se nova klasa poslodavaca, ali se nije mogla konstituirati odgovarajuća klasa uposlenika. Novi je divovski val ograđivanja uvodio zemlju u optjecaj i stvarao seoski proletarijat, a "loša provedba Zakona o sirotinji" isključivala mu je mogućnost pribavljanja sredstava za život svojim radom. Nije za čuđenje što je suvremenike zaprepastavala prividna proturječnost između gotovo čudesnog povećanja proizvodnje praćenog stanjem masa koje je bilo blizu izgladnjivanju. Oko 1834. vladalo je opće uvjerenje – strastveno u mnogih mislećih ljudi – da je bilo što poželjnije od nastavljanja *Speenhamlanda*.

Moralo se ili uništiti strojeve, kao što su to luditi pokušavali, ili stvoriti redovno tržište rada. Tako je čovječanstvo utjerano na putove utopijskog eksperimenta.

Nije ovdje mjesto razglabanju ekonomije *Speenhamlanda*; bit će prigode za to kasnije. Na prvi pogled, "pravo na život" trebalo je stati na kraj nadničnom radu u cijelosti. Trebalo je da standardne nadnice postepeno padaju do ničice, stavljajući tako stvarno plaćanje nadnica u potpunosti na teret župe, što bi apsurdnost tog aranžmana učinilo očevidnom. Međutim, bilo je ovo u biti pretkapitalističko doba, u kojemu su obični ljudi još bili tradicionalna duha i daleko od toga da bi im ponašanje usmjeravali jedino novčani motivi. Veliku većinu naroda na selu činili su sitni vlasnici ili doživotni posjednici zemlje, a njima je svaka vrsta egzistencije bila milija od pauperskog statusa, čak i da taj nije bio namjerno opterećen neugodnim ili sramnim pravnim nesposobnostima, kao što se kasnije dogodilo. Da su se radnici smjeli udruživati radi promicanja svojih interesa, sustav je doplatka mogao, dakako, imati suprotan učinak na nadnice: jer sindikalnom bi djelovanju uvelike pomogla potpora nezaposlenima implicirana u tako velikodušnoj provedbi Zakona o sirotinji. Valja pretpostaviti da je to jedan od razloga za nepravedne zakone protiv udruživanja iz 1799.-1800., koje bi inače bilo teško objasniti, jer su i suci Bershirea i članovi parlamenta bili, u cjelini, zabrinuti za ekonomsko stanje sirotinje, a poslije 1797. prestali su politički nemiri. Moglo bi se zapravo tvrditi da je paternalistička intervencija *Speenhamlanda* izazvala zakone protiv udruživanja, daljnju intervenciju bez koje je *Speenhamland* mogao dovesti do podizanja nadnica umjesto da ih snizi, što mu je bio stvarni učinak. Zajedno sa zakonima protiv udruživanja, koji su ukinuti tek nakon daljnjih četvrt stoljeća, *Speenhamland* bijaše doveo do paradoksalnog rezultata da je financijski provedeno "pravo na život" vremenom upropastilo ljude kojima je tobože po svojoj namjeni trebalo da pritekne u pomoć.

Kasnijim naraštajima ništa nije moglo biti očitije od uzajamne nespojivosti institucija kao što su nadnični sustav i "pravo na život" ili, drugim riječima, od nemogućnosti djelatnoga kapitalističkog poretka dokle god su nadnice bile subvencionirane iz javnih sredstava. Ali suvremenici nisu shvaćali poredak kojemu su pripremali put. Tek kad je došlo do teškog pogoršanja proizvodne sposobnosti masa – do prave

nacionalne nesreće koja je ometala napredak strojne civilizacije – nužnost ukidanja bezuvjetnog prava sirotinje na potporu nametnula se svijesti zajednice. Složena ekonomija *Speenhamlanda* nadilazila je shvaćanje čak i najstručnijih analitičara iz toga vremena; ali tim više se nametao sam zaključak da u subvencioniranju nadnica mora biti nečeg inherentno lošeg, jer je čudesno škodilo čak i onima koji su primali tu pomoć.

Stupice tržišnog sustava nisu bile očite na prvi pogled. Da bismo ovo jasno shvatili, moramo razlikovati razne promjene kojima su bili izloženi radni ljudi u Engleskoj od dolaska stroja: prvo, promjene iz razdoblja *Speenhamlanda*, od 1795. do 1834.; drugo, tegobe uzrokovanom reformom sirotinjskog zakonodavstva, u desetljeću nakon 1834.; treće, štetni učinci konkurencijskog tržišta rada poslije 1834., sve dok priznavanje radničkih sindikata u 1870-im godinama nije pružilo dovoljnu zaštitu. Kronološki gledano, *Speenhamland* je prethodio tržišnom gospodarstvu: desetljeće Zakona o reformi sirotinjskog zakonodavstva bilo je prijelaz u to gospodarstvo. Posljednje razdoblje – koje se preklapalo s prethodnim – bilo je razdoblje tržišnog gospodarstva u pravom smislu.

Ta su se tri razdoblja oštro razlikovala. Namjera je *Speenhamlanda* bila spriječiti proletarizaciju običnih ljudi, ili je bar usporiti. Ishod je bio samo pauperizacija masa, koje su pri tome gotovo izgubile ljudski lik.

Reforma sirotinjskog zakonodavstva izvršena 1834. uklonila je ovu prepreku tržištu rada: ukinuto je "pravo na život". Znanstvena okrutnost ove reforme toliko je šokirala javno mnijenje u 1830.-im i 1840.-im godinama da su tadašnji žestoki protesti zamutili sliku u očima kasnijih naraštaja. Istina je da su mnogi od najsiromašnijih bili ukidanjem vanjske potpore prepušteni svojoj sudbini; među onima koji su najbolnije trpjeli bila je "sirotinja dostojna potpore" a preponosna da uđe u ubožnicu koja je postala prebivalištem sramote. Nikada vjerojatno u cijeloj modernoj povijesti nije izvršen nemilosrdniji čin socijalne reforme: slomio je mnoštvo života, a pretvarao se da samo daje kriterij prave neimaštine probom u vidu ubožnice. Blagi su filantropi hladno zagovarali i mirno uvodili u praksu psihičko mučenje kao sredstvo podmazivanja kotača mlina rada. Međutim, glavnina je prigovora zapravo uzrokovana naglošću kojom je iskorištena jedna stara institucija i žurno provedena radikalna preobrazba. Disraeli je javno osudio ovu "nepojmljivu revoluciju" u životu naroda. Međutim, da se sudilo samo po novčanim dohocima, uvjeti bi se naroda uskoro morali smatrati poboljšanima

Problemi trećega razdoblja zasijecali su neusporedivo dublje. Birokratska zlodjela, što su ih protiv sirotinje tijekom desetljeća iza 1834. počinile nove centralizirane vlasti za provedbu sirotinjskoga zakonodavstva, bila su samo sporadična i ništa u usporedbi sa sveobuhvatnim učincima najmoćnije od svih modernih institucija, tržišta rada. Bilo je to slično po domašaju prijetnji koju je sadržavao *Speenhamland*, uz značajnu razliku da je izvorom opasnosti sada bilo postojanje, a ne nepostojanje konkurencijskog tržišta rada. Ako je *Speenhamland* spriječio nastanak radničke klase, sada se radna sirotinja pretvarala u takvu klasu pritiskom jednog bezosjećajnog mehanizma. Ako se temeljem *Speenhamlanda* brinulo o ljudima kao što to zavređuje nikada predragocjena stoka, sada se očekivalo da brinu sami za sebe, s malo izgleda da u tome uspiju. Ako je *Speenhamland* značio zaštićenu bijedu postepenog propadanja, sada je radni čovjek bio bez doma u društvu. Ako je *Speenhamland* previše precijenio vrijednost susjedstva, obitelji i seoske sredine, čovjek je sada bio odvojen od doma i roda, otkinut od svoga korijenja i okružja sa značenjem. Ukratko, ako je *Speenhamland* značio truljenje u nepokretnosti, sada je opasnost bila smrt zbog nezaštićenosti.

Konkurencijsko tržište rada uspostavljeno je u Engleskoj tek 1834.; ne može se, dakle, reći da je prije toga postojao industrijski kapitalizam kao društveni sustav. Međutim, gotovo je odmah započela samozaštita društva: naglo su nastali tvornički zakoni i socijalno zakonodavstvo, te politički i sindikalni pokret radničke klase. Zaštitna se akcija upravo u ovom pokušaju otklanjanja potpuno novih opasnosti tržišnog mehanizma fatalno sukobljavala sa samoreguliranjem sustava. Nije pretjerivanje reći da je socijalna povijest devetnaestoga stoljeća bila određena logikom tržišnog sustava u pravom smislu nakon što je on oslobođen Zakonom o reformi sirotinjskog zakonodavstva koji je donesen 1834. Polazna točka ove dinamike bio je Zakon *Speenhamland*.

Ako ukazujemo na to da proučavanje *Speenhamlanda* jest proučavanje rođenja civilizacije devetnaestoga stoljeća, nisu nam isključivo na umu njegove ekonomske i socijalne posljedice, niti čak određujući utjecaj ovih posljedica na modernu političku povijest, već i činjenica da je, što sadašnji naraštaj pretežno ne zna, naša društvena svijest oblikovana u njegovu kalupu. Lik paupera, kasnije gotovo zaboravljen, dominirao je raspravom koja je ostavila trag jednako snažan kao najspcktakularnija zbivanja u povijesti. Ako je Francuska revolucija dugovala misli Voltairea

i Diderota, Quesnaya i Rousseaua, rasprava povodom Zakona o sirotinji oblikovala je mišljenje Benthama i Burkea, Godwina i Malthusa, Ricarda i Marxa, Roberta Owena i Johna Stuarda Milla, Darwina i Spencera, koji s francuskom revolucijom dijele duhovno roditeljstvo civilizacije devetnaestoga stoljeća. Upravo se u desetljećima nakon *Speenhamlanda* i reforme sirotinjskoga zakonodavstva čovjekova misao okrenula njegovoj zajednici s novom tjeskobnom zabrinutošću: revolucija kojoj su se suci Berkshirea uzalud pokušali suprotstaviti i koju je konačno oslobodila reforma sirotinjskoga zakonodavstva, pomakla je pogled ljudi prema njihovu kolektivnom biću kao da su ranije previdali njegovu nazočnost. Otkriven je svijet čije se samo postojanje nije slutilo, svijet zakona koji upravljaju složenim društvom. Iako se izranjanje društva u ovom novom i distinktivnom smislu dogodilo u ekonomskom području, njegove su povezanosti bile sveopće.

Oblik kojim nam je nastajuća zbilja doprla u svijest bila je politička ekonomija. Njezine zadivljujuće pravilnosti i zapanjujuća proturječja valjalo je uklopiti u shemu filozofije i teologije kako bi ih se približilo ljudskim značenjima. Tvrdoglave činjenice i neumoljive okrutne zakone, za koje se činilo da nam ukidaju slobodu, valjalo je na ovaj ili onaj način pomiriti sa slobodom. Ovo je bila glavna pobuda metafizičkih sila koje su potajno nosile pozitiviste i utilitariste. Neizmjerana nada i bezgranični očaj pri pogledu na neistražena područja ljudskih mogućnosti bili su podvojeni odgovor duha na ova strašna ograničenja. Nada – vizija usavršivosti – iscijedena je iz noćne more zakona o stanovništvu i nadnicama i utjelovljena u poimanje napretka koji je toliko nadahnjivao da se činilo kako opravdava predstojeća golema i bolna izmještanja. Očaj će se pokazati još snažnijim pokretačem preobrazbe.

Čovjek je bio prisiljen pomiriti se sa stoljetnim propadanjem; bilo mu je suđeno ili zaustaviti rađanje svoje vrste ili svjesno sebe osuditi na likvidaciju ratom i pošastima, glađu i porokom. Siromaštvo je bilo priroda koja je opstala u društvu; razlaz između ograničenosti hrane i neograničenosti ljudi, upravo kad nam se iznenada ukazalo obećanje neograničenog povećanja bogatstva, činio je ironiju samo još gorčom.

Na taj je način otkriće društva integrirano s čovjekovim duhovnim svijetom; međutim, kako će se ovu novu zbilju, društvo, prevesti na jezik života? Moralna su načela sklada i sukoba, kao smjernice za praksu, bila napregnuta do krajnjih granica i utjerana u obrazac skoro potpunog

proturječja. Sklad je svojstven ekonomiji, govorilo se, jer su interesi pojedinca i zajednice u krajnjoj liniji istovjetni – ali takvo je skladno samoreguliranje zahtijevalo da pojedinac poštuje ekonomski zakon čak i kad biva uništen njime. Sukob se također činio svojstvenim ekonomiji, bilo kao konkurencija pojedinaca bilo kao borba klasa – ali bi i opet moglo ispasti da je takav sukob samo sredstvom dubljega sklada, imanentnog sadašnjem ili možda budućem društvu.

Pauperizam, politička ekonomija i otkriće društva bili su tijesno isprepleteni. Pauperizam je usmjerio pozornost na neshvatljivu činjenicu da siromaštvo izgleda ide uz obilje. Međutim, ovo je bio samo prvi od zbunjujućih paradoksa s kojima će industrijsko društvo suočiti modernog čovjeka. Ušao je u svoje novo prebivalište kroz vrata ekonomije, i ova je slučajna okolnost dala epohi njezinu materijalističku auru. Ricardu i Malthusu ništa se nije činilo stvarnijim od materijalnih dobara. Zakoni tržišta značili za njih granicu ljudskih mogućnosti. Godwin je vjerovao u neograničene mogućnosti te je stoga morao poricati zakone tržišta. Da su ljudske mogućnosti ograničene, ali ne zakonima tržištima, već onima samoga društva, bilo je saznanje rezervirano za Owena, koji je jedini, iza koprene tržišnog gospodarstva, razaznao nastajuću zbilju: društvo. Međutim, njegova se vizija bila ponovno izgubila, za još cijelo stoljeće.

U međuvremenu, ljudi su upravo u vezi s problemom siromaštva počeli istraživati značenje života u složenom društvu. Do uvođenja političke ekonomije u područje univerzalnoga došlo je iz dviju suprotnih perspektiva, jedne napretka i usavršivosti, te druge determinizma i prokletstva; njezino pretvaranje u praksu također je postignuto na dva suprotna načina, načelom sklada i samoreguliranja, i načelom konkurencije i sukoba. Ekonomski liberalizam i klasni koncept dobili su unaprijed oblik u ovim proturječjima. Konačnošću elementarnog zbivanja, novi je skup ideja ušao u našu svijest.

Preci i posljedice

Sustav *Speenhamlanda* izvorno je bio samo privremena pomoćna mjera. Međutim, malo je koja institucija tako odlučno oblikovala sudbinu cijele neke civilizacije kao ova, koju se moralo odbaciti kako bi mogla započeti nova era. Ta je institucija bila tipičan proizvod jednoga doba preobrazbe, i zavređuje pozornost svakoga tko danas proučava ljudska pitanja.

U sustavu merkantilizma organizacija rada u Engleskoj počivala je na Zakonu o sirotinji i Zakonu o radnicima. Zakon o sirotinji, kao oznaka za zakone od 1536. do 1601., po općem je priznanju pogrešan naziv; ovi su zakoni, i njihovi kasniji amandmani, zapravo činili pola radnoga zakonika Engleske; drugu je polovicu činio Zakon o radnicima iz 1563. Potonji se bavio zaposlenima, a Zakon o sirotinji onima koje bismo danas zvali nezaposlenima i nezaposlivima (osim starih osoba i djece). Ovim je mjerama kasnije dodan, kao što smo vidjeli, Zakon o naseljavanju iz 1662.; taj se odnosio na legalno prebivalište ljudi, koje je u najvećoj mogućoj mjeri ograničavalo njihovu mobilnost. (Uredno razlikovanje zaposlenih, nezaposlenih i nezaposlivih ne pripada, dakako, vremenu o kojem govorimo, jer podrazumijeva postojanje modernoga nadničnog sustava, a njega nije bilo daljnjih približno 250 godina; koristimo te izraze radi jednostavnosti u ovom vrlo općenitom izlaganju.)

Organizacija rada, prema Zakonu o radnicima, počivala je na tri stupa: prisiljavanju na rad, sedmogodišnjem šegrtovanju i godišnjim procjenama nadnica od strane javnih dužnosnika. Ovaj je zakon – valja to naglasiti – važio za poljoprivredne radnike jednako kao i za obrtnike, te se osiguravala njegova provedba u seoskim područjima baš kao i u gradovima. Zakon je strogo izvršavan tijekom približno osamdeset godina; odredbe o šegrtovanju kasnije su dijelom prestale važiti i ostale su ograničene na tradicionalne obrte; novim gospodarskim granama, poput one pamuka, naprosto nisu odgovarale; godišnje procjene nadnica, temeljene na troškovima života, također su suspendirane u velikom

dijelu zemlje poslije Restauracije (1660.). Formalno, pak, odredbe Zakona koje se odnose na procjenjivanje ukinute su tek 1813., a one o nadnicama 1814. Međutim, pravila o šegrtovanju u mnogim su aspektima nadživjela Zakon; ono je još uvijek opća praksa u stručnim djelatnostima u Engleskoj. Prisiljavanje na rad u seoskim područjima napušteno je malo po malo. Ipak, može se reći da je tijekom dva i pol stoljeća o kojima govorimo Zakon o radnicima određivao opće obrise nacionalne organizacije rada temeljene na načelima reguliranja i paternalizma.

Zakon o radnicima je, dakle, dopunjen zakonima o sirotinji, a taj izraz pak zbunjuje suvremenog čovjeka kojemu riječi "siromah" i "pauper" znače uglavnom isto. U stvari, engleska je gospoda siromasima smatrala sve osobe koje nisu raspolagale dohotkom dovoljnim da ih uzdržava u okolici. Riječ "sirotinja" je stoga zapravo bila sinonim za "obične ljude", a običnim su ljudima pak pripadali svi osim zemljovlasnički klasa (gotovo je svaki uspješni trgovac uspijevao steći zemljišnu imovinu). Prema tome, izraz "sirotinja" označavao je sve ljude koji su bili u oskudici, i sav narod ako je i kad je bio u oskudici. Ovo je, dakako, uključivalo paupere, ali ne samo njih. Valjalo je brinuti o starim osobama nemoćnima, siročadi, u društvu koje je tvrdilo da unutar njegovih granica ima mjesta za svakoga kršćanina. Međutim, postojala je pored toga sirotinja sposobna za rad, ljudi koje bismo mi zvali nezaposlenima, pretpostavljajući da bi oni mogli zarađivati sredstva za život manuelnim radom kad bi im samo bilo moguće naći zaposlenje. Prosjačenje se oštro kažnjavalo; skitnja je, u slučaju ponavljanja, bila prijestup kažnjiv smrću. Zakon o sirotinji iz 1601. nalagao je da sirotinju sposobnu za rad valja natjerati na rad, kako bi zaradila za svoje uzdržavanje, koje je dužna osigurati župa; potpora je jednostavno stavljena na teret župi, a ova je bila ovlaštena pribavljati nužne iznose mjesnim porezima, daćama. Njih se razrezivalo svim posjednicima kuća i zakupnicima, bili bogati ili ne, sukladno najamnini za zemlju ili kuće koje su koristili.

Zakon o sirotinji i Zakon o radnicima osiguravali su zajedno ono što bi se moglo zvati zakonikom o radu. Međutim, provedba Zakona o sirotinji bila je mjesna; svaka je župa – mala jedinica – imala vlastita rješenja za prisilno zapošljavanje onih koji su sposobni za rad; za održavanje ubožnice; za šegrtovanje siročadi i djece u oskudici; za brigu o starima i nemoćnima; za pokapanje paupera; i svaka je župa imala svoju ljestvicu daća. Sve ovo zvuči veličanstvenije nego što je česte

bilo: mnoge župe nisu imale ubožnicu; još ih je više koje nisu imale odgovarajuća rješenja glede korisnog zapošljavanja sposobnih za rad; postojalo je beskrajno mnoštvo raznih načina na koje su otezanja mjesnih obveznika na daću, ravnodušnost nadzornika sirotinje i bešćutnost interesa oslonjenih na pauperizam podrivali djelovanje zakona. Ipak, u cjelini gledano, gotovo šesnaest tisuća administrativnih tijela u zemlji, nadležnih za provedbu Zakona o sirotinji, uspijevalo je održavati društveno tkivo seoskoga života neslomljenim i neoštećenim.

Međutim, u uvjetima nacionalnog sustava rada, lokalna je organizacija potpore nezaposlenima i sirotinji bila očita anomalija. Što je veća bila raznolikost lokalnog zbrinjavanja sirotinje, to je veća bila opasnost za dobro održavanu župu da će je preplaviti profesionalni pauperi. Nakon Restauracije, donesen je Zakon o naseljavanju i odstranjivanju radi zaštite "boljih" župa od priljeva paupera. Više od stoljeća kasnije, Adam Smith je napadao ovaj Zakon zbog toga što je imobilizirao ljude, i time im sprečavao da nađu korisno zaposlenje, a isto je tako sprečavao kapitalista da nađe uposlenike. Jedino je dobrom voljom lokalnog suca i vlasti župe čovjek mogao boraviti u župi koja mu nije domaća; drugdje ga je posvuda čekao izgon makar bio dobra ugleda i zaposlen. Pravni je status ljudi, prema tome, bio obilježen slobodom i jednakošću uz oštra ograničenja. Bili su jednaki pred zakonom, i slobodni glede svoje osobe. Ali nisu bili slobodni izabrati zanimanja sebi i svojoj djeci; nisu bili slobodni kretati se gdje im je po volji; i bili su prisiljeni na rad. Dva velika elizabetinska zakona i Zakon o naseljavanju bili su zajedno povelja slobode običnim ljudima, ali su im tim zakonima ujedno zapečaćene njihove pravne nesposobnosti.

Industrijska je revolucija bila dobro na putu kad je 1795., pod pritiskom potreba proizvodnih djelatnosti, djelomično ukinut Zakon iz 1662., dokrajčeno kmetstvo po župama i ponovo uspostavljena fizička mobilnost radnika. Sada se moglo stvoriti tržište rada u nacionalnim razmjerima. Međutim, iste je te godine, kao što znamo, uvedena praksa provedbe Zakona o sirotinji koja je značila preinačenje elizabetinskoga načela prisilnog rada. *Speenhamland* je osigurao "pravo na život"; subvencioniranje nadnica postalo je opće; pridodani su obiteljski doplaci; sve se to imalo davati kao vanjska potpora, tj. bez smještanja primatelja u radnu ubožnicu. Iako je potpora bila oskudna, za puko je održanje života bila dovoljna. Ovo je bilo vraćanje svom snagom regulacionizmu

i paternalizmu upravo kad je, reklo bi se, parni motor bučno zahtijevao slobodu, a strojevi vapili za ljudskim rukama. Pa ipak, Zakon *Speenhamland* vremenski je koincidirao s ukidanjem Zakona o naseljavanju. Proturječno: je bila očita: ukidao se Zakon o naseljavanju jer je industrijska revolucija zahtijevala nacionalnu ponudu radnika koji bi bili spremni raditi za nadnicu, a *Speenhamland* je pak proklamirao načelo da se nijedan čovjek ne mora bojati gladovanja i da će župa uzdržavati njega i njegovu obitelj ma koliko malo zarađivao. Ove su dvije politike proizvodnih djelatnosti bile u potpunom proturječju; što se drugo moglo očekivati od njihove istodobne trajne primjene, doli socijalna strahota?

Ali naraštaj *Speenhamlanda* nije bio svjestan što mu se sprema. Uoči najveće proizvodne revolucije u povijesti, nisu se pojavili nikakvi znakovi ili nagovještaji. Kapitalizam je prispio nenajavljen. Nitko nije predskazao razvitak proizvodne djelatnosti temeljene na stroju; došla je kao potpuno iznenađenje. Engleska je zapravo već neko vrijeme očekivala trajno opadanje vanjske trgovine, kad je brana popustila i stari svijet bio otplavljen neukrotivom plimom koja je vodila planetarnom gospodarstvu.

Međutim, sve do 1850-ih godina nitko to nije mogao reći sa sigurnošću. Preporuke sudaca u *Speenhamlandu* moguće je tumačiti jedino njihovim nepoznavanjem širih implikacija razvitka s kojim su bili suočeni. Naknadno se može činiti da su ne samo pokušali nešto nemoguće, već i da su to učinili sredstvima čija su unutarnja proturječja morala bila očevidna u to vrijeme. Oni su zapravo uspjeli u postizanju svoga cilja, zaštititi sela od izmještanja, dok su posljedice njihove politike bile tim pogubnije u drugim, nepredviđenim smjerovima. Politika *Speenhamlanda* bila je ishod određene faze u razvitku tržišta radne snage, te je valja razumjeti u svjetlu gledišta što su ih o toj situaciji zauzimali oni koji su bili u stanju oblikovati politiku. Sustav doplatka, promatran na taj način, pojavljuje se kao sredstvo što ga je smislila vlastela kako bi se suočila sa situacijom u kojoj više nije bilo moguće uskraćivati fizičku mobilnost radu, a vlastelin je želio izbjeći remećenje lokalnih uvjeta što ga je, zajedno s većim nadnicama, donosilo prihvaćanje slobodnoga nacionalnog tržišta rada.

Dinamika *Speenhamlanda* je, prema tome, imala korijen u okolnostima svoga podrijetla. Porast seoskoga pauperizma bio je prvi simptom predstojećega prevrata. Čini se, međutim, da u to vrijeme nitko nije

mislio tako. Veza između ruralnog siromaštva i utjecaja vanjske trgovine nije nipošto bila očita. Suvremenici nisu imali razloga povezivati broj seoske sirotinje s razvitkom trgovine na svjetskim oceanima. Neobjašnjivo povećanje broja sirotinje gotovo se općenito pripisivalo načinu provedbe Zakona o sirotinji, i to ne baš bez razloga. Ispod površine, međutim, zloslutni je rast seoskoga pauperizma bio zapravo izravno povezan s trendom opće ekonomske povijesti. Ali ova je povezanost još uvijek bila jedva uočljiva. Mnogi su pisci proučavali putove kojima su siromašni pritijecali na selo, te zapanjuje kako broj tako i raznolikost navedenih razloga njihova pojavljivanja. Pa ipak, malo je tadašnjih pisaca ukazalo na one simptome izmještanja koje mi obično povezujemo s industrijskom revolucijom. Engleska javnost sve do 1785. nije bila svjesna nikakve velike promjene u ekonomskom životu, osim hirovitog povećanja trgovine i rasta pauperizma.

Odakle dolazi sirotinja? To se pitanje postavljalo u mnoštvu pamfleta, kojih je bilo sve više kako je odmicalo stoljeće. Ne može se očekivati odvojeno razmatranje uzroka pauperizma i sredstava borbe protiv njega u literaturi koja je bila nadahnuta uvjerenjem da bi pauperizma potpuno nestalo kad bi samo bilo moguće dovoljno ublažiti njegova najočitija zla. U jednoj je stvari, čini se, vladala opća suglasnost, naime da činjenicu toga povećanja valja pripisati raznolikom mnoštvu uzroka. Među njima bijahu: oskudica žita; previsoke poljoprivredne nadnice što ih uzrokuju visoke cijene hrane; preniske poljoprivredne nadnice; previsoke nadnice u gradovima; neredovitost urbane zaposlenosti; nestajanje seoskih slobodnjaka; neprilagođenost urbanog radnika ruralnim zanimanjima; nesklonost zakupnika u poljoprivredi da plaćaju veće nadnice; strah zemljovlasnika da će se u slučaju isplaćivanja viših nadnica morati smanjiti rente; neuspjeh radne ubožnice da se takmiči sa strojevima; nepoznavanje ekonomike kućanstva; neudobne nastambe; zadržani načini prehrane; korištenje opijata. Neki su pisci okrivljavali novu vrstu velikih ovaca; drugi pak konje koje bi trebalo zamijeniti volovima; a neki su preporučivali da se drži manje pasa. Neki su pisci vjerovali da bi siromašni trebali jesti manje ili nimalo kruha, a drugi su pak mislili da "im ne treba prigovarati" ukoliko se hrane čak i "najboljim kruhom". Misli se da je čaj naškodio zdravlju mnogih siromašnih, te da bi ga obnovilo "pivo kućnoga varenja"; oni najtvrdog uvjerenja u tom pogledu inzistirali su da čaj nije ništa bolji od najjeftinije rakije. Harriet Martineau je, četrdeset

godina kasnije, još uvijek vjerovala da je potrebno propovijedati o prednostima napuštanja navike pijenja čaja radi ublažavanja pauperizma.²⁷ Istina, mnogi su se pisci žalili na poremećaje što ih je stvaralo ograđivanje; jedan je broj ostalih inzistirao na šteti što su je ruralnoj zaposlenosti nanosili usponi i padovi manufakturista. U cjelini, međutim, prevladava utisak da se pauperizam smatrao pojavom *sui generis*, društvenom bolešću do koje dovodi mnoštvo uzroka, od kojih većina postaje aktivna samo u slučaju kad Zakon o sirotinji ne primijeni pravi lijek.

Točan je odgovor gotovo sigurno bio da su otežavanje pauperizma i veće daće posljedice povećanja onoga što bismo danas zvali nevidljivom nezaposlenošću. Takva činjenica nije mogla biti očita u vrijeme kad je čak i zaposlenost bila, u pravilu, nevidljiva, a takvom je do neke točke i morala biti u uvjetima kućne radinosti. Ipak, još uvijek ostaju sljedeća pitanja: kako objasniti ovo povećanje broja nezaposlenih i nedovoljno zaposlenih? I zašto su znakovi predstojećih promjena u proizvodnim djelatnostima izmakli pozornosti čak i pronicljivih suvremenika?

Objašnjenje počiva prvenstveno u neumjerenim fluktuacijama trgovine u ranim vremenima, koje su obično prikrivale njezino apsolutno povećanje. Apsolutno je povećanje trgovine bilo razlogom porasta zaposlenosti, a fluktuacije su bile razlogom mnogo većeg porasta nezaposlenosti. Međutim, dok je povišenje opće razine zaposlenosti bilo sporo, povećanje bi nezaposlenosti i nedovoljne zaposlenosti bilo brzo. Stoga je gomilanje onoga što je Friedrich Engels zvao industrijskom rezervnom armijom rada uvelike premašivalo stvaranje industrijske armije u pravome smislu.

Iz toga je proizlazila važna posljedica da se lako mogla previdjeti veza između nezaposlenosti i porasta ukupne trgovine. Iako se često zapažalo da je porast nezaposlenosti bio posljedicom velikih fluktuacija trgovine, izmaklo je pozornosti da su ove fluktuacije bile dio dubljega procesa još veće amplitude, naime općega rasta trgovine koja se sve više temeljila na preradevinama. Suvremenici nisu, čini se, nalazili povezanost između pretežno gradskih manufaktura i velikog povećanja sirotinje na selu.

Povećanje ukupne trgovine prirodno je uvećalo obujam zaposlenosti, a teritorijalna je podjela rada, u kombinaciji s oštrim fluktuacijama trgovine, bila odgovorna za teško izmještanje kako seoskih tako i gradskih

²⁷ Martineau, H., *The Hamlet*, 1833.

zanimanja, što je dovodilo do brzog rasta nezaposlenosti. Glasinc iz daljine o velikim nadnicama činile su sirotinju nezadovoljnom nadnicama koje si je poljoprivreda mogla dopustiti, te su stvarale odbojnost prema takvu radu kao slabo nagrađivanom. Industrijska područja ličila su novoj zemlji, poput još jedne Amerike, i privlačila tisuće useljenika. Migracija je obično praćena vrlo znatnom remigracijom. Tvrđnju da je moralo doći do takvoga ponovnog vraćanja selu, reklo bi se, potkrepljuje i činjenica da nije uočeno apsolutno smanjenje ruralnog stanovništva. Tako je u stanovništvu dolazilo do kumulativnih poremećaja prilikom kojih su različite skupine bivale uvlačene tijekom razdoblja različitog trajanja u sferu trgovinske i prerađivačke zaposlenosti, da bi zatim bivale prepuštene slijevaju natrag prema svom izvornom seoskom prebivalištu.

Velik dio socijalne štete počinjene seoskim područjima Engleske proizlazio je isprva iz izmještanja što ga je trgovina izravno donosila samome selu. Revolucija u poljoprivredi svakako je prethodila industrijskoj revoluciji. Nov veliki napredak poljoprivrednih metoda pratilo je kako ograđivanje općinskog zemljišta tako i njihovo spajanje u zaokružene posjede, a oboje je dovodilo do snažnih poremećaja. Napad na seoske kuće, apsorpiranje njihovih vrtova i zemljišta, konfisciranje prava na općinsko zemljište, lišili su kućnu radinost njezinih dvaju glavnih uporišta: obiteljskih zarada i poljoprivredne podloge. Dokle god se kućna radinost dopunjavala prednostima i udobnostima vrta, čestice zemlje ili prava na ispašu, ovisnost radnika o novčanim zaradama nije bila apsolutna; malo krumpirište i poneka guska koja se sama snalazi za hranu, krava ili čak i magarac na općinskom zemljištu, značili su mnogo; a obiteljske su zarade djelovale kao neka vrsta osiguranja za slučaj nezaposlenosti. Racionalizacija poljoprivrede neizbježno je obeskorijenila težaka i podrovala mu socijalnu sigurnost.

Na urbanoj su sceni posljedice nove pokore fluktuirajuće zaposlenosti bile, dakako, očevidne. Gradske proizvodne djelatnosti općenito se smatralo poslovima obilježja slijepe ulice. "Radnici koji su danas potpuno zaposleni mogu sutra biti na ulici proseći za kruh ...", napisao je David Davies, i dodao: "Neizvjesnost radnih uvjeta najopakiji je rezultat ovih posljednjih inovacija." "Kad cijeli grad zaposlen u jednoj manufakturi ostane bez nje, stanovnici kao da su paralizirani i odmah postaju teret župe; ali nevolja ne umire s tim naraštajem ... " Naime, podjela rada u međuvremenu izvršava svoju osvetu: nezaposleni se obrtnik uzalud

vraća svome selu jer "tkalac ne može prionuti ni na što drugo". Konačno neopozivost urbanizacije temelji se na ovoj jednostavnoj činjenici, koju je Adam Smith predvidio kad je industrijskog radnika opisao kao intelektualno inferiornog najsiromašnijem poljodjelcu, jer potonji se obično može primiti bilo kojeg posla. Pa ipak, do vremena kad je Adam Smith objavio svoje *Bogatstvo naroda* nije još bilo alarmantnog povećavanja pauperizma.

U sljedeća se dva desetljeća slika iznenada promijenila. U svojim *Mislama i pojedinostima o oskudici*, što ih je Burke iznio Pittu 1795., autor potvrđuje da je unatoč općem napretku došlo do "posljednjega lošeg ciklusa od dvadeset godina". Doista se u desetljeću nakon sedmogodišnjeg rata (1763.) zamjetno povećala nezaposlenost, što je pokazao porast vanjske potpore. Prvi se put zapazilo da su polet trgovine pratili znaci rastućega jada sirotinje. Ovoj je prividnoj proturječnosti bilo predodređeno da postane ono što će zbunjivati sljedeći naraštaj čovječanstva na Zapadu kao nijedna druga od pojava koje se ponavljaju u društvenom životu. Sablast prekomjernog stanovništva počinjala je salijetati misli ljudi. William Townsend upozorava u svojoj *Raspravi o sirotinjskim zakonima*: "Spekulacija na stranu, činjenica je da u Engleskoj imamo više [ljudi] nego što ih možemo hraniti i mnogo više nego što ih možemo profitabilno zaposliti u okviru postojećega sustava prava." Adam Smith je 1776. odražavao raspoloženje mirnog napretka. Townsend je, pišući samo deset godina kasnije, već svjestan snažnog nemira.

Međutim, mnoge su se stvari imale dogoditi prije no što će (samo pet godina kasnije) iz čovjeka toliko dalekog od politike, toliko uspješnog, i toliko na tlu činjenica, kao što je to bio škotski mostograditelj Telford, provaliti gorka pritužba da se od redovna djelovanja vlasti ne mogu očekivati doli male promjene i da je revolucija jedinom nadom. Jedan primjerak Paineovih *Prava čovjeka*, što ga je Telford poslao poštom u svoje selo, uzrokovao je tamo izbijanje pobune. Pariz je katalizirao europsko vrenje.

Canning je bio uvjerenja da je Zakon o sirotinji spasio Englesku revolucije. Mislio je prvenstveno na 1790-e godine i na francuske ratove. Nova je provala ograđivanja dodatno snizila životne uvjete sirotinje na selu. J. H. Clapham, branitelj ovih ograđivanja, priznaje da je "upadljivo podudaranje područja u kojemu su nadnice najsuštavnije uvećavane iz

daća s područjem najvećih novijih ograđivanja". Drugim riječima, da nije bilo subvencioniranja nadnica, sirotinja bi bila potonula ispod razine umiranja od gladi u širokim područjima ruralne Engleske. Uzelo je maha paljenje stogova. Široko se vjerovalo u *urotu s dječjom pucaljkom*. Pobune su bile česte; glasine o pobunama još mnogo češće. U Hampshireu - i ne samo tamo - sudovi su prijetili smrtnom kaznom za svaki pokušaj "nasilnog snižavanja cijene dobara, bilo na tržnici ili na cesti"; istodobno su, međutim, suci te iste grofovije zahtijevali hitno opće dodjeljivanje subvencija za nadnice. Došlo je, očito, vrijeme za preventivno djelovanje.

Zašto je, međutim, od svih mogućih djelovanja izabrano upravo ono koje se kasnije pokazalo najmanje izvedivim. Razmotrimo situaciju i interese u njoj. Selom su vladali vlastelin i župnik. Townsend je sažeo situaciju riječima da zemljovlasnik drži manufakturnu proizvodnju na "pogodnoj udaljenosti" jer "smatra da manufakturna proizvodnja fluktuirá; da korist što će mu ona donijeti nije razmjerna teretu što ga nameće njegovoj imovini...". Teret se sastojao pretežno od dva naizgled proturječna efekta manufakturne proizvodnje: povećanja pauperizma i povišenja nadnica. Međutim, to je dvoje proturječno jedino na pretpostavci postojanja konkurencijskog tržišta rada, koje bi, dakako, vodilo smanjivanju nezaposlenosti snižavanjem nadnica zaposlenima. U odsutnosti takva tržišta - a Zakon o naseljenosti još je uvijek bio na snazi - istodobno su mogli rasti i pauperizam i nadnice. U takvim je uvjetima "društveni trošak" gradske nezaposlenosti pretežno snosilo selo podrijetla, kojemu bi se često vraćali oni koji ostanu bez zaposlenja. Visoke nadnice u gradovima bile su još veći teret ruralnom gospodarstvu. Poljoprivredne su nadnice bile veće nego što je zakupnik na selu mogao podnijeti, premda nedovoljne za uzdržavanje težaka. Jasno je da se poljoprivreda nije mogla natjecati s gradskim nadnicama. S druge strane, postojala je opća suglasnost da bi trebalo ukinuti Zakon o naseljavanju, ili ga bar ublažiti, kako bi se pomoglo radu da nađe zaposlenost i poslodavcima da nađu radnike. Vjerovalo se da bi to posvuda povećalo proizvodnost rada i uzgred smanjilo stvarni teret nadnica. Međutim, neposredno bi pitanje razlike u visini gradskih i seoskih nadnica očito postalo selu još težim ukoliko se nadnicama prepusti da same "nađu sebi razinu". Plime i oseke nepoljoprivredne zaposlenosti, koje se smjenjuju uz grčeve nezaposlenosti, izmještale bi seoske zajednice više nego ikada. Valjalo je podignuti branu, koja će zaštititi selo od poplave

rastućih nadnica. Morale su se naći metode koje bi zaštitile seoski ambijent od socijalnog izmještanja, osnažile tradicionalne vlasti, spriječile odljev ruralnog rada i povisile poljoprivredne nadnice bez pretjeranog opterećivanja zakupnika. Takvo je sredstvo bio Zakon Speenhamland. On je, gumut u nemirne vode industrijske revolucije, morao stvoriti ekonomski vrtlog. Međutim, njegove su socijalne implikacije potpuno odgovarale situaciji, kako je ovu prosuđivao interes koji je vladao na selu – interes vlastelina.

S gledišta provedbe Zakona o sirotinji, *Speenhamland* je bio žalostan korak nazadovanja. Iskustvo dugo 250 godina pokazalo je da je župa, premalena jedinica za provedbu Zakona o sirotinji, jer nije se moglo primjereno baviti njegovim pitanjima bez razlikovanja, s jedne strane nezaposlenih ljudi sposobnih za rad i, s druge strane, starih osoba, nemoćnih i djece. Bilo je to kao da se neki današnji grad pokuša sam baviti osiguranjem za slučaj nezaposlenosti, ili da se takvo osiguranje objedini s brigom za stare osobe. Prema tome, provedba Zakona o sirotinji mogla je više ili manje zadovoljavati jedino u onim kratkim razdobljima kad je bila *nacionalna* i *diferencirana*. Takvo je bilo razdoblje između 1590. i 1640., vrijeme Burleigha i Lauda, kad se kruna bavila Zakonom o sirotinji pomoću mirovnih sudaca, i kad je, zajedno s siljenjem na rad, iniciran ambiciozni program gradnje ubožnica. Međutim, Commonwealth je (1642.-1660.) ponovno uništio ono što je sada bilo osuđivano kao osobna vladavina krune, a restauracija je, što je prilično paradoksalno, dovršila taj posao Commonwealtha. Zakon o naseljavanju iz 1662. ograničio je Zakon o sirotinji na osnovicu župe i zakonodavstvo je, sve do trećeg desetljeća osamnaestog stoljeća, posvećivalo vrlo malo pozornosti pauperizmu. Konačno su se, 1772., pojavili pokušaji diferenciranja; sirotinjske su radionice, za razliku od mjesnih ubožnica, trebala graditi udruženja župa; dopuštena je i povremena vanjska potpora, jer sirotinjske su radionice sada bile i sredstvo provjere oskudice. Gilbertov je zakon 1782. potakao udruživanja župa, čime je učinjen značajan korak prema proširenju provedbenih jedinica; u to se vrijeme zahtijevalo od župa da u svome susjedstvu nađu zaposlenja onima koji su sposobni za rad. Trebalo je da se takva politika dopunjuje dodjeljivanjem vanjske potpore, pa čak i subvencioniranjem nadnica, radi smanjivanja troškova potpore ljudima sposobnim za rad. Iako stvaranje udruženja župa nije

bilo obvezno, već samo dopušteno, bio je to napredak prema većoj jedinici provedbe i diferenciranju raznih kategorija sirotinje na potpori. Prema tome, Gibertov je zakon, unatoč manjkavostima sustava, bio pokušaj u pravome smjeru, i, dokle god su mjere vanjske potpore i subvencioniranja nadnica bile samo dopuna pozitivnome socijalnom zakonodavstvu, one ne bi nužno naučile racionalnom rješenju. *Speenhamland* je zaustavio reformu. *Poopćavanjem* vanjske potpore i subvencioniranja nadnica on nije (kao što se pogrešno tvrdilo) nastavio smjerom Gilbertova zakona, već je potpuno obrnuo njegovu tendenciju i zapravo uništio cijeli sustav elizabetinskoga Zakona o sirotinji. Naporno uspostavljeno razlikovanje radionice za sirotinju i ubožnice ostalo je bez značenja; razne kategorije paupera i ljudi sposobnih za rad a nezaposlenih, stapale su se sada u jedinstvenu bezrazličnu masu ovisnog siromaštva. Krenula je suprotnost procesa diferenciranja: radionica za sirotinju nije se više razlikovala od ubožnice, a sama je ubožnica sve više nestajala; i župa je ponovno postala jedinom i konačnom jedinicom u ovom pravom remek-djelu institucionalne degeneracije.

Posljedica je *Speenhamlanda* da se prevlast vlastelina i župnika čak povećala, ako je nešto takvo uopće i bilo moguće. Nadglednici sirotinje žalili su se na "dobrohotnost moći koja ne zna za razlike"; najviše je dolazila do izražaja u onoj ulozi "torijevskog socijalizma" u kojoj su mirovni suci djelovali na temelju te dobrohotne moći, a glavnom je udarcu daća bila izložena ruralna srednja klasa. Glavnina seoskih slobodnjaka već je odavno nestala u promjenljivim prilikama poljoprivredne revolucije, a preostali su se doživotni posjednici i vlasnici-posjednici stapali, u očima seoskoga vlastodršca, s radnicima kućne radinosti i posjednicima sitnih zemljišnih čestica u jedinstven društveni sloj. Nije on baš jasno razlikovao sirotinju i ljude kojima se desilo da su zapali u oskudicu; na otmjenim visinama s kojih je on promatrao borbu za život na selu, nije se činilo da postoji čvrsta crta koja bi odvajala sirotinju od onih u oskudici, te je mogao biti opravdano iznenađen kad bi doznao da je u lošoj godini neki mali zakupnik spao "na daću" nakon što ga je upropastila njihova katastrofalna razina. Takvi slučajevi nisu, dakako, bili česti, ali je sama njihova mogućnost naglašavala činjenicu da su mnogi obveznici na daću bili i sami siromašni. Odnos obveznika na daću i paupera bio je, u cjelini, pomalo sličan onome kakav nastaje između zaposlenih i nezaposlenih u naše vrijeme temeljem raznih

programa osiguranja u kojima zaposleni snose teret uzdržavanja privremeno nezaposlenih. Ipak, tipični obveznik na daću obično nije imao pravo na sirotinjsku potporu, a tipični poljoprivredni radnik nije plaćao daću. Politički gledano, *Speenhamland* je ojačala vlastelinova moć nad seoskom sirotinjom, a oslabila moć ruralne srednje klase.

Najljudi aspekt ovoga sustava bila je njegova ekonomika u pravom smislu. Zapravo se nije moglo odgovoriti na pitanje "Tko plaća za *Speenhamland*?" Izravno je glavni teret, dakako, padao na obveznike daće. Međutim, zakupnicima je to bilo djelomično nadoknadeno niskim nadnicama koje su trebali plaćati svojim radnicima – što je izravan rezultat sustava *Speenhamlanda*. Osim toga, zakupniku se često vraćao dio njegove daće ako je bio voljan zaposliti stanovnika sela koji bi inače spao na daću. Zbog toga je dolazilo do pretrpavanja zakupnikove kuhinje i vrta nepotrebnim slugama, od kojih mnogi nisu bili baš revni, i to je valjalo upisati u pasivu sustava. Rad onih koji su stvarno bili na daći moglo se imati još jeftinije. Oni su često morali raditi "po rasporedu uokolo" na mjestima koja su se mijenjala i bivali plaćeni samo dnevnom hranom, ili su pak stavljeni na aukciju iz seoskog "pritvora" za nekoliko penija dnevno. Drugo je pitanje koliko je vrijedila ova vrsta "rekviriranog rada. Kao kruna svega, sirotinji su se katkad odobravale subvencije stanarina, a beskrupulozni je vlasnik koliba zarađivao iznudujući pretjeranu stanarinu za nehigijenske nastambe; seoske su vlasti bile sklone zažmiriti na to sve dok bi uredno pritijecale daće za te kolibe. Takav je zamršeni splet interesa očito morao podrovati svaki osjećaj financijske odgovornosti i potaknuti svaku vrstu sitne korupcije.

Speenhamland se ipak, u jednom širem smislu, isplatio. Započeo je kao subvencioniranje nadnica, koje je prividno koristilo uposlenicima, ali je zapravo predstavljalo uporabu javnih sredstava za subvencioniranje poslodavaca. Jer glavni je učinak sustava doplatka bio oboriti nadnice ispod razine održanja života. U potpuno pauperiziranim područjima, zakupnici ne bi zaposlili poljoprivredne radnike koji su još uvijek bili vlasnici čestice zemlje, "zato što nitko s imovinom nije imao pravo na potporu župe, a standardna je nadnica bila toliko niska da je, bez neke vrste potpore, bila nedovoljna oženjenu čovjeku". Stoga su u nekim područjima jedino ljudi na daći imali priliku da se zaposle; onima koji su se trudili da ne spadnu na daću i da zarađuju za život vlastitim snagama bilo je gotovo nemoguće dobiti zaposlenje. Mora da je pak, u zemlji kao

cjelini, velika većina bila potonje vrste i na svakome su od njih poslodavci kao klasa ostvarivali ekstraprofit, jer im je koristila niska razina nadnica a nisu to morali nadoknaditi iz daća. Tako neekonomičan sustav morao je, na dugi rok, pogoditi proizvodnost rada i oboriti standardne nadnice, a na kraju čak i "ljestvicu" koju su suci odredili u korist sirotinje. Otprilike 1820-ih godina u raznim se grofovijama zapravo malo po malo snižavala krušna ljestvica, te su čak dodatno smanjeni bijedni dohoci sirotinje. Ljestvica iz Speenhamlanda, koja je bila prilično ujednačena u cijeloj zemlji, smanjena je između 1815. i 1830. skoro za trećinu (do ovog je pada također došlo praktički posvuda). Clapham dvoji je li ukupni teret daća bio tako težak kao što bi se moglo vjerovati na temelju prilično iznenadne provale pritužbi. Njegova je dvojba opravdana. Jer iako je povišenje daća bilo spektakularno, a u nekim ga se područjima moralo osjetiti kao nesreću, čini se najvjerojatnijim da u korijenu nevolje nije toliko bio sam taj teret koliko ekonomski učinak subvencioniranja nadnica na proizvodnost rada. Južna Engleska, koja je bila najteže pogođena, isplatila je u vidu daća za sirotinju manje od 3,3 posto svoga dohotka, što Clapham smatra vrlo podnošljivim teretom s obzirom na činjenicu da znatan dio ove sume "mora da je išao sirotinji u vidu nadnica". Zapravo, ukupne su daće postojano padale tijekom 1830-ih godina, a njihov relativni teret mora da se smanjivao još brže s obzirom na rastući nacionalni prosperitet. Ukupne sume što ih se stvarno utrošilo na potporu sirotinji iznosile su 1818. skoro osam milijuna funti; smanjivale su se gotovo neprekidno da bi 1826. iznosile manje od šest milijuna, a nacionalni je dohodak brzo rastao. Kritika *Speenhamlanda*, unatoč tomu, postajala je sve žešćom, pa je, izgleda, treba pripisati činjenici da je dehumanizacija masa počela paralizirati nacionalni život i, osobito, sputavati energiju same industrije.

Speenhamland je ubrzao socijalnu katastrofu. Navikli smo primati s rezervom sumorna predočavanja ranoga kapitalizma smatrajući ih sentimentalnima. To nije opravdano. Slika koju je ocrkala Martineau Harriet, vatreni pobornik reforme sirotinjskog zakonodavstva, podudara se s onom čartističkih propagandista, koji su predvodili prosvjede protiv reforme sirotinjskog zakonodavstva. Činjenice izložene u glasovitu Izvješću Povjerenstva za Zakon o sirotinjski (1834.), kojim se zagovara neodložno ukidanje Zakona *Speenhamland*, mogle su poslužiti kao

materijal za Dickensovu kampanju protiv politike toga Povjerenstva. Ni Charles Kingsley ni Friedrich Engels, ni Blake ni Carlyle, nisu griješili u svom vjerovanju da je sama slika čovjeka oskvrnuta nekom strašnom katastrofom. U odnosu na provale bola i gnjeva pjesnika i filantropa, još je impresivnija ledena tišina kojom su Malthus i Ricardo prelazili preko scena iz kojih je rođena njihova filozofija stoljetnog propadanja.

Nema dvojbe da su mnoge posljedice socijalnog izmještanja uzrokovanog strojem, i okolnosti u kojima je sada čovjek bio osuđen služiti stroju, bile neizbježne. U engleskoj ruralnoj civilizaciji nije bilo onih urbanih okružja iz kojih su kasnije na kontinentu rasli industrijski gradovi.²⁸ Nije u novim gradovima bilo stalno nastanjene urbane srednje klase - nije bilo one jezgre majstora i obrtnika, respektabilnih sitnih buržuja i gradskoga naroda - kakva bi mogla poslužiti kao posrednik asimiliranja sirova radnika koji je, privučen visokim nadnicama ili otjeran sa zemlje od strane lukavih ograditelja, naporno radio u prvim tvornicama. Industrijski grad središnje ili sjeverozapadne Engleske bio je glede kulture pustoš; njegovi su slamovi bili samo odrazom njegova nedostatka tradicije i građanskog samopoštovanja. Bačen u ovo beznadno blato bijede, useljeni bi se seljak, ili čak bivši slobodnjak ili nasljedni posjednik zemlje, uskoro pretvorio u bezličnu životinju močvare. Nije riječ o tome da je bio premalo plaćen, niti čak da mu je radni dan bio predug - premda se oboje često događalo do krajnosti - već se radilo o tome da je sada egzistirao u fizičkim uvjetima koji su mu uskraćivali ljudski oblik života. Crnci iz afričke šume, koji su se našli u kavezu, žudeći udahnuti zraka u brodskom trupu trgovca robljem, mora da su se osjećali kao ovi ljudi. Ipak, nije sve ovo bilo bez lijeka. Dokle god je čovjek imao status kojega bi se držao, obrazac što bi mu ga određivali njegovi srodnici ili ljudi u istim uvjetima, mogao se boriti za taj status i ponovo steći dušu. Ali ovo se u slučaju radnika moglo dogoditi samo na jedan način: da sebe konstituiraju pripadnikom jedne nove klase. Ukoliko nije bio u stanju pribaviti sredstva za život vlastitim radom, nije bio radnik već pauper. Njegovo umjetno svodenje na takvo stanje bilo je najvećom grozotom *Speenhamlanda*. Taj čin dvosmislena čovjekoljublja spriječio je radnike da se konstituiraju kao ekonomska klasa i time ih lišio jedinoga sredstva da otklone sudbinu koja im je bila namijenjena u ekonomskom žrvnju.

²⁸ Profesor Usher smatra da je opća urbanizacija započela oko 1795.

Speenhamland je bio nepogrešivim sredstvom narodne demoralizacije. Ako je ljudsko društvo samodjelatni stroj za održavanje standarda na kojima je izgrađeno, *Speenhamland* je bio automat za uništavanje standarda na kojima bi se mogla temeljiti bilo koja vrsta društva. Ne samo da je nagrađivao izbjegavanje rada i izigravanje nesposobnosti, već je povećao privlačnost pauperizma upravo u odlučnom trenutku kad se čovjek naprezao da izbjegne sudbini siromaha. Kad se jednom zatekne u ubožnici (a tamo bi obično dospio ako su on i njegova obitelj stanovito vrijeme bili na daći) bio je uhvaćen u zamku i rijetko je tko mogao napustiti ubožnicu. Norme dolična ponašanja i samopoštovanja, nastale u stoljećima sredena života, brzo su se habale u promiskuitetu ubožnice, gdje je čovjek morao paziti da se ne bi pomislilo kako stoji bolje od svoga susjeda jer će u tom slučaju biti prisiljen krenuti u potragu za poslom, umjesto otaljavanja beskorisnog rada u poznatom mu toru. "Daća za sirotinju postala je javni plijen. ... Da bi došli do svoga dijela, grubi su zlostavljali administratore, razvratni izlagali svoju kopilad koju je valjalo hraniti, lijeni bi prekrivenih ruku čekali dok ga ne dobiju; neuki su se dječaci i djevojčice ženili na temelju njega; prevaranti, lopovi i prostitutke izvlačili su ga zastrašivanjem; seoski su ga suci davali široke ruke radi popularnosti, a skrbnici iz komotnosti. Ovo je bio način na koji je fond djelovao. ..." "Umjesto ispravnog broja radnika koji će mu obrađivati zemlju – radnika koje bi sam platio – zakupnik je bio primoran uzimati dvostruko veći broj, čije su nadnice dijelom plaćane iz daće; a ovi su ljudi, koje je zaposlio pod prisilom, bili van njegove kontrole, radili su ili ne radili kako im se htjelo, umanjivali mu kvalitetu zemlje i onemogućavali mu zapošljavanje boljih ljudi koji bi naporno radili za svoju neovisnost. Ovi bolji tonuli su među najgore; ljudi iz kućne radinosti, obveznici na daću, odlazili su, nakon uzaludne borbe, do isplalnog stola da traže potporu. ..." Tako je to opisala Harriet Martineau.²⁹ Suzdržani liberali iz kasnijih vremena nezahvalno su zanemarili sjećanje na ovog otvorenog pobornika njihove vjere. A čak i njezina pretjerivanja, kojih su se oni sada plašili, stavljala su naglaske na pravo mjesto. Sama je pripadala onoj borbenoj srednjoj klasi koju je njezino otmjeno siromaštvo učinilo još osjetljivijom na moralne složenosti Zakona o sirotinji. Shvatila je i jasno izrazila potrebu društva za jednom novom klasom, onom

²⁹ Martineau, H., *History of England During the Thirty Years' Peace (1816-1846)*, 1849.

“neovisnih radnika”. Oni su bili junaci njezinih snova te je jednom od njim – kronično nezaposlenom radniku koji odbija spasti na daću – pripisala da je rekao svome kolegi što bijaše odlučio ići na daću: “Evo me ovdje i ne dam nikome da me prezire. Svoju bih djecu mogao posjesti bilo gdje u crkvi pa da vidimo bi li se tko drznuo ismijavati ih glede njihova mjesta u društvu. Neki mogu biti mudriji; mnogi mogu biti bogatiji, ali nema nikoga časnijeg.” Veliki su ljudi iz vladajuće klase bili još daleko od shvaćanja potrebe za ovom novom klasom. Gospođica Martineau je ukazala na “vulgarnu pogrešku aristokracije, koja pretpostavlja da ispod bogate klase postoji u društvu samo jedna klasa, s kojom su bogati prisiljeni biti u dodiru zbog svojih poslova”. Prigovorila je Lordu Eldonu da je, poput drugih koji mora da znaju bolje, “obuhvatio jednim naslovom [‘niže klase’] svakoga tko je ispod najbogatijih bankara – tvorničare, trgovce, obrtnike, radnike i paupere ...”³⁰ Budućnost je društva pak ovisila, po njezinu strastvenom inzistiranju, na razlici između potonjih dviju skupina: “Osim razlike između suverena i podanika, nema socijalne razlike u Engleskoj koja bi bila tako široka kao ona između neovisnog radnika i paupera; i njihovo je brkanje jednako tako neznačajno, nemoralno i nepolitično”. Ove se riječi, dakako, ne bi moglo smatrati utvrđivanjem činjenica, jer razlika je između ta dva sloja nestala u uvjetima *Speenhamlanda*. One su zapravo političko izjašnjenje temeljeno na proročanskom predosjećanju. Radi se o politici povjerenika za reformu sirotinjskog zakonodavstva; a proročanstvo je imalo u vidu slobodno konkurencijsko tržište rada i, što iz toga slijedi, nastanak industrijskog proletarijata. Ukidanje *Speenhamlanda* bilo je pravi dan rođenja moderne radničke klase, čije je pripadnike njihov neposredni osobni interes predodredio da postanu zaštitnicima društva od opasnosti svojstvenih strojnoj civilizaciji. Ali ma što im budućnost pripremala, radnička klasa i tržišno gospodarstvo pojavili su se u povijesti zajedno. Odvratnost prema javnoj pomoći, nepovjerenje u djelovanje države, inzistiranje na respektabilnosti i oslanjanju na sebe, ostali su kroz generacije i generacije karakteristikama britanskog radnika.

Ukidanje *Speenhamlanda* bilo je djelo nove klase koja je ulazila na povijesnu scenu, srednje klase Engleske. Vlastela nije mogla obaviti posao za čije je izvršenje bila predodređena ova klasa: preobrazbu društva u tržišno gospodarstvo. Ukinuti su deseci zakona i doneseni drugi prije

³⁰ Martineau, H., *The Parish*, 1833.

no što je krenula ta preobrazba. Zakon o parlamentarnoj reformi iz 1832. lišio je povlastica izborne okruge bez dovoljnog broja birača, i dao za svagda vlast u Donjem domu predstavnicima puka, neplemića. Njihov je prvi veliki čin reforme bio ukidanje *Speenhamlanda*. Sad kad znamo u kojoj su mjeri njegove paternalističke metode bile stopljene sa životom zemlje, razumjet ćemo zašto su čak i najradikalniji pobornici reforme bili neskloni predložiti prijelazno razdoblje kraće od deset ili petnaest godina. Stvarno je pak do nje došlo naglošću koja čini besmislenom legendu o engleskoj postepenosti, gajenu u jednom kasnijem vremenu kad su se tražili argumenti protiv radikalne reforme. Brutalni šok toga zbivanja još je generacijama opterećivao maštanja britanske radničke klase. Međutim, uspjeh ove bolne operacije valja zahvaliti duboko ukorijenjenim uvjerenjima širokih slojeva stanovništva, uključujući i same radnike, da ih je taj sustav pljačkao protivno svim svojim prividima da ih podupire, da je "pravo na život" bilo smrtna bolest.

Novi je zakon odredio da se u budućnosti ne daje nikakva vanjska potpora. Njegova je provedba bila nacionalna i diferencirana. I u ovom je smislu bio temeljita reforma. Okončano je, dakako, subvencioniranje nadnica. Ponovno je uvedena provjera radnom ubožnicom, ali u novom smislu. Kandidatu je prepušteno da odluči je li toliko potpuno lišen svih sredstava da bi dobrovoljno pošao u sklonište koje je namjerno učinjeno mjestom užasa. Radna je ubožnica nosila biljeg sramote; boravak u njoj učinjen je psihičkim i moralnim mučenjem; poštovani su zahtjevi higijene i dovoljnog ponašanja, a zapravo ih se dovitljivo koristilo kao izliku za daljnja lišavanja. Provedba zakona pripala je širim vlastima pod diktatorskim središnjim nadzorom: skrbnicima, a ne mirovnim sucima i lokalnim nadglednicima. Sam je pokop paupera pretvoren u postupak kojim mu ljudi njegova položaja uskraćuju solidarnost čak i u smrti.

Godine 1834. industrijski kapitalizam tek što nije bio krenuo i uvedena je reforma sirotinjskog zakonodavstva. Zakon *Speenhamland*, koji je štiti ruralnu Englesku od pune snage tržišnog mehanizma, i time radno stanovništvo uopće, razjedao je društvo do srži. U vrijeme njegova ukidanja velike su mase radnoga stanovništva više sličile sablastima koje bi se mogle pojavljivati u noćnoj mori nego ljudskim bićima. Ali ako su radnici bili fizički dehumanizirani, vlasničke su klase bile moralno degradirane. Tradicionalno jedinstvo kršćanskoga društva ustupalo je mjesto stanju u kojem su dobrostojeći otklanjali odgovornost za uvjete

svojih bližnjih. Počele su se oblikovati "dvije nacije". Misleće umove je zbunjivalo što se nečuvano bogatstvo pokazalo neodvojivim od nečuvanog siromaštva. Znanstvenici su jednodušno proglasili da je otkrivena znanost koja stavlja van svake dvojbe zakone koji upravljaju čovjekovim svijetom. Iz srdaca je, po nalogu ovih zakona, uklonjeno sažaljenje i stoička je odlučnost uskraćivanja ljudske solidarnosti u ime najveće sreće najvećega broja stekla dostojanstvo svjetovne religije.

Mehanizam tržišta učvršćivao se i bučno zahtijevao svoje upotpunjenje; ljudski je rad valjalo pretvoriti u robu. Uzalud je reakcionarni paternalizam pokušao pružiti otpor ovoj nužnosti. Iz užasa *Speenhamlanda* ljudi su slijepo srljali u zaklon utopijskoga tržišnog gospodarstva.

Pauperizam i utopija

Problem siromaštva usredotočio se na dvije tijesno povezane teme: pauperizam i političku ekonomiju. Iako ćemo se baviti zasebno njihovim utjecajem na modernu svijest, one su pripadale jednoj nedjeljivoj cjelini: otkriću društva.

Do vremena *Speenhamlanda* nije se mogao naći zadovoljavajući odgovor na pitanje otkuda dolazi sirotinja. Među misliocima iz osamnaestoga stoljeća vladala je, međutim, opća suglasnost da su pauperizam i napredak neodvojivi. John M'Farlane je 1782. napisao da se najveći broj sirotinje neće naći u neplodnim zemljama ili usred barbarskih nacija, već u onima koje su najplodnije i najciviliziranije. Talijanski ekonomist Giammaria Ortes izrekao je kao aksiom tvrdnju da je bogatstvo nacije razmjerno njezinu stanovništvu; a njezina bijeda razmjerna njezinu bogatstvu (1774.). Čak je i Adam Smith tvrdio na svoj oprezni način da radnice rada nisu najveće u najbogatijim zemljama. M'Farlane se nije, prema tome, odvažio na neobično gledište kad je izrazio svoje vjerovanje da će se, sa sadašnjom blizinom Engleske zenitu njezine veličine, "nastaviti povećavanje broja sirotinje".¹

Što je ovdje pak jedan Englez predskazivao trgovinsku stagnaciju, bilo je također odrazom široko prihvaćena mišljenja. Ako je povećanje izvoza bilo izrazito tijekom polovine stoljeća koja je prethodila godini 1782., još su izrazitija bila smjenjivanja uspona i padova trgovine. Ona se upravo počela oporavljati nakon pada, koji je bio smanjio izvozne brojke na razinu od pred gotovo pola stoljeća. Suvremenicima su velika ekspanzija trgovine i očit rast nacionalnog prosperiteta, do kojih je došlo nakon sedmogodišnjeg rata, bili naprosto znakovima da je Engleska također imala svoju šansu, nakon Portugala, Španjolske, Nizozemske i Francuske. Njezin je brzi rast sada bio stvar prošlosti, te nije bilo razloga

¹ M'Farlane, J., *Enquiries Concerning the Poor*, 1782. Vidjeti također Postlethwaytovu uredničku napomenu u *Universal Dictionary* iz 1757. glede nizozemskog zakona o sirotinji, koji je donesen 7. listopada 1531.

vjerovati u nastavljajanje njezina napretka, koji se činio samo rezultatom pogodnog rata. Gotovo jednodušno se, kao što smo vidjeli, očekivalo smanjenje trgovine.

A zapravo je tek predstojao prosperitet, i to divovskih razmjera, kojemu je bilo predodređeno da postane novim oblikom života, ne samo jedne nacije nego cijelog čovječanstva. Ali ni u državnika ni u ekonomista nije bilo ni najmanje slutnje njegova primicanja. Glede državnika, to je možda bilo nevažno, jer je tijekom još dva naraštaja brzi rast trgovine jedva počeo smanjivati narodnu bijedu. U slučaju ekonomista, međutim, to je bilo osobito nesretno, jer je cijeli njihov teorijski sustav sazdan tijekom ove provale "abnormalnosti", kad se desilo je velik rast trgovine i proizvodnje bio praćen golemim povećanjem ljudske bijede – vidljive činjenice na kojima su se temeljila načela Malthusa, Ricarda i Jamesa Milla bile su zapravo samo odrazom paradoksalnih tendencija koje su prevladavale tijekom oštro omeđenoga prijelaznog razdoblja.

Situacija je doista zbuñivala. Sirotinja se u Engleskoj prvi put pojavila u prvoj polovini šesnaestoga stoljeća; mogla se prepoznati kroz pojedince koji nisu bili vezani uz feudalno imanje, "ili nekoga tko bi im bio feudalno nadređen" i njezino postepeno pretvaranje u klasu slobodnih radnika bilo je zajednički rezultat žestokog proganjanja skitnica i razvijanja kućne radinosti potpomognuto stalnom ekspanzijom vanjske trgovine. Tijekom sedamnaestoga stoljeća manje se spominjao pauperizam te je čak oštra mjera Zakona o naseljenosti prihvaćena bez javne rasprave. Kad je krajem stoljeća ponovno oživjela rasprava, *Utopija* Thomasa Morea i prvi sirotinjski zakoni bili su stari više od 150 godina, a davno se već bilo zaboravilo na raspuštanje samostana i Kettovu bunu. Ograđivanje i "nagomilavanje posjeda" nastavljalo se u nekoj mjeri cijelo to vrijeme, primjerice, tijekom vladavine Charlesa I., ali nove su se klase u cjelini bile formirale. Osim toga, dok su siromašni sredinom šesnaestoga stoljeća bili opasnost za društvo na koje su navaljivali kao neprijateljske vojske, krajem sedamnaestoga stoljeća bili su samo teret na daći. S druge strane, više nije riječ o polufeudalnom već o polukomercijalnom društvu, čiji su reprezentativni pripadnici bili skloni radu kao takvom, te nisu mogli prihvatiti ni srednjovjekovno gledište da siromaštvo nije problem niti gledište uspješna ograđitelja da su nezaposleni ljudi samo za rad sposobni dokoličari. Od ovoga su vremena na dalje, mišljenja o pauperizmu, poput teoloških pitanja ranije, počela biti odrazom filozofskoga nazora na svijet.

Gledišta o sirotinji sve su više bila odrazom gledišta o egzistenciji u cjelini. Otuda raznolikost i naoko zbrka u tim gledištima, ali i njihova zrazita zanimljivost za povijest naše civilizacije.

Kvekeri, ti pioniri istraživanja mogućnosti moderne egzistencije, prvi su uvidjeli da nedobrovoljna nezaposlenost mora biti posljedicom neke manjkavosti u organizaciji rada. Sa svojom strogom vjerom u poslovne načine postupanja, primijenili su na sirotinju među sobom načelo kolektivne samopomoći što su ga povremeno prakticirali kao prosvjednici iz savjesti kad su željeli izbjeći podupiranje vlasti plaćanjem za svoje uzdržavanje u zatvoru. Lawson, gorljivi kveker, objavio je *Apel parlamentu glede sirotinje da ne bude nijednoga prosjaka u Engleskoj* kao "platformu" kojom je predložio uspostavljanje burze rada u modernom smislu javne agencije za zapošljavanje. Bilo je to 1660.; Henry Robinson je deset godina ranije predložio "Ured za obraćanja i susrete". Međutim, vlada razdoblja restauracije dala je prednost manje maštovitim metodama; tendencija Zakona o naseljavanju u 1662. bila je izravno suprotna svakome racionalnom sustavu burzi rada, koji bi bio stvorio šire tržište rada: naseljenost – izraz što ga se prvi put rabi u tome zakonu – vezivao je rad uz župu.

Nakon Slavne revolucije (1688.), kvekerska je filozofija stvorila u liku Johna Bellersa pravoga pravcatog prorocatelja trenda socijalnih ideja daleke budućnosti. Iz atmosfere "skupova patnji", na kojima se sada, zbog davanja znanstvene preciznosti religijskim politikama potpore, često rabila statistika, niknuo je 1696. njegov prijedlog osnivanja "Zborova radnosti", kojima bi se nedobrovoljna dokolica sirotinje mogla okrenuti njoj u korist. Ovaj plan nije počivao na načelima burze rada, već na vrlo drugačijim načelima razmjene rada. Plan o burzi rada bio je povezan s uobičajenom idejom o nalaženju poslodavca nezaposlenima. Bellersov je plan pak podrazumijevao ništa manje nego da radnicima nije ni potreban poslodavac ukoliko mogu izravno razmjenjivati svoje proizvode. Budući da je, riječima Bellersa, "rad siromašnih izvorom obilja bogatih", zašto oni ne bi bili u stanju uzdržavati sebe eksploatacijom tih bogatstava na vlastitu korist, pa čak i da nešto preostane? Dovoljno je bilo organizirati ih u "zbor" ili korporaciju, u kojoj bi mogli objediniti svoje snage. Ovo je bilo u srži svake kasnije socijalističke misli o temi siromaštva, uzela ona oblik Owenovih "sela udruživanja", Fourierovih *phalanstères*, Proudhonovih "banaka razmjene", *ateliers nationaux*

Louisa Blanca, Lassalleovih *Nationale Werkstätten* ili, uostalom, Staljinovih petgodišnjih planova. Bellersova je knjiga sadržavala *in nuce* većinu prijedloga koji su bili povezani s rješavanjem ovoga problema još od prve pojave velikih izmještanja što ih je stroj izazvao u modernom društvu. "Ova će uzajamna povezanost u zbor učiniti rad, a ne novac, mjerilom za vrednovanje svih potrepština ..." Bio je planiran kao "zbor svih vrsta korisnih zanimanja koja će raditi jedna za druga bez potpore ..." Značajno je povezivanje radnih bonova, samopomoći i suradnje. Radnici su, do tri stotine njih, trebali sami sebe uzdržavati, raditi zajedno za svoju голу egzistenciju, a "što tko učini više, da mu za to bude plaćeno". Kombinirali bi se, dakle, obroci za uzdržavanje i plaćanje prema rezultatima. U slučaju nekih manjih eksperimenata samopomoći, financijski je višak išao "skupu patnji" i trošilo ga se na korist ostalih pripadnika ove religijske zajednice. Ovom je višku bila predodređena velika budućnost; nova je ideja profita bila panaceja toga vremena. Bellersov nacionalni program ublažavanja nezaposlenosti trebali su zapravo voditi kapitalisti za profit! Iste je godine, 1696., John Carey utemeljio Bristolsku korporaciju za sirotinju, koja, nakon početnog uspjeha, nije uspijevala donositi profit, a to se konačno dogodilo sa svim pothvatima ove vrste. Međutim, Bellersov je prijedlog počivao na istoj pretpostavci kao i sustav "radne daće" Johna Lockeja, predložen također 1696., po kojemu bi seoska sirotinja bila dodijeljena na rad mjesnim obveznicima na daću razmjerno njihovu doprinosu daćama. Ovo je bilo ishodištem nesretnog sustava raspoređivanja radnika uokolo, koje se prakticiralo temeljem Gilbertova zakona. Ideja da bi se pauperizam mogao učiniti isplativim čvrsto je ljudima zasjela u misli.

Točno stoljeće kasnije, Jeremy Bentham, najplodniji od svih tvoraca socijalnih projekata, stvorio je plan korištenja paupera velikih razmjera da pokreću strojeve za obradu drva i metala, što ih bijaše zamislio njegov još inventivniji brat Samuel. "Bentham" se, kaže Sir Leslie Stephen, "pridružio svome bratu u potrazi za parnim strojem. Sad im je palo na pamet da umjesto pare zaposle robijaše". Bilo je to 1794.; već nekoliko godina bijaše postojao plan Jeremyja Benthama o panoptikonu pomoću kojega bi se zatvori mogli organizirati na način jeftina i učinkovita nadzora, a sad je odlučio primijeniti ga na svoju robijašku tvornicu; mjesto robijaša trebalo je da preuzme sirotinja. Ubrzo se privatni poslovni pothvat braće Bentham pretopio u opći plan rješavanja socijalnog problema kao cjeline.

Odluka sudaca u Specenhamlandu, Whitbreadov prijedlog minimalnih nadnica i, ponajviše, Pittov privatno razaslan nacrt sveobuhvatnoga zakonskog prijedloga o reformi sirotinjskog zakonodavstva, učinili su pauperizam temom među državicima. Benthamova je kritika, pretpostavljalo se, dovela do povlačenja Pittova zakonskog prijedloga, a sad je Bentham, u *Annals* Arthura Younga, izložio vlastite pomno razrađene prijedloge (1797.). Njegovim je “kućama radnosti” (građenim po planu panoptikona – sa pet katova u dvanaest sektora) za iskorištavanje rada sirotinje na potpori trebalo da upravlja središnji odbor uspostavljen u prijestolnici i oblikovan po uzoru na odbor Bank of England, a svi bi članovi s dionicama vrijednim pet ili deset funti imali glas. Po tekstu objavljenom nekoliko godina kasnije: “(1) Upravljanje poduzećima sirotinje u cijeloj Južnoj Britaniji valja dodijeliti *jednoj* vlasti, a troškove zaračunavati *jednome* fondu. (2) Ova bi vlast trebalo da bude poput one u *dioničkom društvu* te sličnoga naziva: *Nacionalna dobrotvorna kompanija*.”³² Imalo se izgraditi ne manje od 250 “kuća radnosti”, s približno 500.000 ljudi u njima. Plan je bio popraćen podrobnom analizom raznih kategorija nezaposlenih, kojom je Bentham anticipirao za više od jednoga stoljeća rezultate drugih istraživača na ovome području. Njegov klasifikatorski duh pokazao je u najboljem izdanju svoju sposobnost za realizam. “Ljudi bez posla”, koji su nedavno otpušteni, razlikuju se od onih koji ne mogu naći zaposlenje zbog “slučajne stagnacije”; “periodička stagnacija” sezonskih radnika razlikuje se od “istisnutih ljudi”, onih koji su “postali suvišni uvođenjem strojeva” ili, modernije rečeno, od tehnološki nezaposlenih; posljednja se skupina sastojala od “raspuštenih ljudi”, što je još jedna moderna kategorija, koju je u Benthamovo vrijeme francuski rat učinio važnom. Najznačajnija je kategorija, međutim, ranije spomenuta “slučajna stagnacija”, koja je uključivala ne samo obrtnike i umjetnike zanimanja “ovisnih o modi” nego i mnogo važniju skupinu onih koji bivaju nezaposleni “u slučaju opće stagnacije prerađivačkih djelatnosti”. Benthamov se plan svodio na ništa manje doli izravnavanje poslovnoga ciklusa putem komercijaliziranja nezaposlenosti u divovskim razmjerima.

Robert Owen je 1819. ponovno objavio Bellersove više nego 120 godina stare planove osnivanja “zborova radnosti”. Sporadična je oskudica sada izrasla u bujicu bijede. Owenova su se “sela udruživanja”

³² Bentham, J., *Pauper Management*, prvi put objavljeno 1797.

razlikovala od Bellersovih "zborova" uglavnom po tome što su bila mnogo veća: obuhvaćala su 1.200 osoba na isto toliko jutara zemlje. U odboru koji je pozivao na upisivanje doprinosa za ovaj vrlo eksperimentalni plan rješavanja problema nezaposlenosti bio je Ricardo sa svojim autoritetom. Međutim, nisu se pojavili upisnici takvih doprinosa. Nešto kasnije, ismijavalo se Francuza Charlesa Fouriera što je dan za danom očekivao da iskrsne tihi ortak koji bi uložio novac u njegov plan *phalanstere*, a taj se plan temeljio na idejama koje su bile vrlo slične onima što im je pokroviteljem bio jedan od tadašnjih najvećih stručnjaka za financije. A nije li poduzeće Roberta Owena u New Lanarku – a Jeremyjem Benthamom kao tihim ortakom – postalo svjetski glasovito po financijskom uspjehu svojih filantropskih planova? Nije još bilo standardnog gledišta o siromaštvu niti ikakvoga uhodanog načina stvaranja profita pomoću sirotinje.

Owen je preuzeo od Bellersa ideju o radnim bonovima i primijenio je 1832. u svojoj Nacionalnoj pravičnoj burzi rada; nije bilo uspjeha. S tom je idejom usko povezano načelo ekonomske samodovoljnosti radničke klase – također Bellersova ideja – i na njemu se temeljio glasoviti Radnički sindikalni pokret u sljedeće dvije godine. Radnički je sindikat bio opće udruženje svih struka, obrta i umijeća, koje je uključivalo i sitne majstore, a maglovita mu je svrha bila konstituirati se u tijelo samoga društva jednom mirnom manifestacijom. Tko bi bio pomislio da je ovo bilo zametkom svih nasrtljivih pokušaja stvaranja "jednog velikog sindikata" u idućih sto godina? Sindikalizam, kapitalizam, socijalizam i anarhizam, bili su doista gotovo nerazlučivi glede svojih planova za sirotinju. Proudhonova "banka razmjene" iz 1848., prvi praktički pothvat filozofskog anarhizma, bila je u suštini izdanak Owenova eksperimenta. Marx, državni socijalist, oštro je nasrnuo na Proudhonove ideje, i otada je država ta koju će se pozivati da osigura kapital za kolektivističke programe ove vrste, od kojih su oni Louisa Blanca i Lassallea zapamćeni kao važni.

Ekonomski razlog zbog kojega se nije moglo stvarati novac iz paupera nije bio zagonetkom. Iznio ga je skoro 150 godina ranije Daniel Defoe, čiji je pamflet, objavljen 1704., zaustavio raspravu koju bijahu pokrenuli Bellers i Locke. Defoe je tvrdio da siromašni, u slučaju potpore, ne bi radili za nadnice; a ako ih se uposli na proizvodnji dobara u javnim institucijama, samo bi stvorili više nezaposlenosti u privatnim manu-

fakturama. Njegov je pamflet nosio sotonistički naslov: *Davanje milostinje nije dobrotvornost, a zapošljavanje sirotinje nedaća je nacije*. Za njim su došli glasovitiji šaljivi stihovi doktora Mandevillea o sofisticiranim pčelama, čija je zajednica prosperirala samo zbog toga što je poticala taštinu i zavist, porok i rasipanje. Ali dok se ekscentrični liječnik upustio u površni moralni paradoks, pamfletist je udario o temeljne elemente nove političke ekonomije. Njegov je esej uskoro bio zaboravljen van krugova "inferiorne politike", kako su se upravni problemi nazivali u osamnaestom stoljeću. a Mandevilleov je jeftini paradoks zapošljavao umove kvalitete Berkeleyja, Humca i Smitha. Očigledno je u prvoj polovici osamnaestoga stoljeća mobilno bogatstvo još uvijek bilo moralnim pitanjem, a siromaštvo to još nije bilo postalo. Puritanske su klase bile šokirane feudalnim oblicima upadljiva rasipanja, koje je njihova savjest osuđivala kao luksuz i porok, a morale su se pak nevoljko suglasiti s Mandevilleovim pčelama da bi bez tih zala trgovina brzo propala. Kasnije će ovi bogati trgovci ponovno postati uvjereni da je biznis moralan: nove tvornice pamučne robe nisu više stvarale proizvode za dokono razmetanje već za jednolične svakodnevne potrebe; razvili su se pak novi istančani oblici rasipanja, koji su se prikazivali kao manje upadljivi, a uspijevali biti čak i rasipniji od starih. Defoeovo peckanje glede opasnosti od ublažavanja položaja sirotinje nije bilo dovoljno aktualno da bi prodrlo u svijesti zaokupljene moralnim opasnostima bogatstva; industrijska je revolucija tek predstojala. Ipak, u svojim okvirima Defoeov je paradoks bio najava nedoumica do kojih će tek doći: "Davanje milostinje nije dobrotvornost" – jer ublažavanjem gladi ometa se proizvodnja i samo stvara opća glad; "zapošljavanje sirotinje je nedaća nacije" – jer se stvaranjem javne zaposlenosti samo povećava pretpranost dobara na tržištu i ubrzava propast privatnih trgovaca. Između Johna Bellersa, kveкера, i Daniela Defoea, novinara oportunističara, između sveca i cinika, negdje oko prijelaza iz sedamnaestog u osamnaesto stoljeće, pokrenuta su pitanja kojima će više od dva stoljeća rada i razmišljanja, nade i patnje, donijeti komplicirana rješenja.

Medutim, u vrijeme *Speenhamlanda* prava je priroda pauperizma još uvijek bila skrivena ljudskom umu. Postojala je potpuna suglasnost glede poželjnosti brojnog stanovništva, što je moguće brojnijega, jer se moć države sastojala od ljudi. Lako je bilo složiti se i glede prednosti jeftinog rada, jer će manufakture napredovati jedino ako je rad jeftin.

Osim toga, da nije sirotinje, tko bi činio posadu brodova i išao u ratove? Međutim, bilo je dvojbe nije li pauperizam ipak zlo. Bilo tako ili ne, zašto pauperi ne bi bili jednako profitabilno zaposleni na javnu korist kao što su to očito bili za privatni profit? Nije se moglo dati uvjerljiv odgovor na ova pitanja. Defoe je nabasao na istinu koju je sedamdeset godina kasnije Adam Smith možda shvatio, a možda i nije; nerazvijeno stanje tržišnog sustava prikrivalo je svojstvene mu slabosti. Nisu još bili posve shvatljivi ni novo bogatstvo ni novo siromaštvo.

Da je pitanje bilo u stadiju čahure pokazuje zapanjujuća podudarnost projekata koji su bili odrazom umova toliko različitih kao oni kveckera Bellersa, ateista Owena i utilitarista Benthama. Owen, socijalist, strastveno je vjerovao u jednakost čovjeka i njegova urođenog prava; Bentham je pak prezirao egalitarizam, ismijavao prava čovjeka, i bio jako sklon *laissez-faireu*. Pa ipak, Owenovi su "paralelogrami" toliko bili slični Benthamovim "kućama radinosti" da bismo mogli zamisliti kako je Owen bio nadahnut isključivo njima ako se ne sjetimo njegova duga Bellersu. Sva su trojica bili uvjereni da prikladna organizacija rada nezaposlenih mora proizvoditi višak; Bellers, filantrop, nadao se njegovu korištenju prvenstveno za olakšanje položaja ostalih patnika; Bentham, utilitaristički liberal, htio ga je dati dioničarima; Owen, socijalist, želio ga je vratiti samima nezaposlenima. Ali dok su njihove razlike samo razotkrivale skoro nezamjetne znakove budućih raskola, njihove su zajedničke iluzije odavale isto radikalno nerazumijevanje prirode pauperizma u nastajućem tržišnom gospodarstvu. Važnije je od svih ostalih razlika među njima da je u međuvremenu došlo do stalnog rasta broja sirotinje; kad je Bellers pisao, 1696., ukupne se bijahu daće približile iznosu od 400.000 funti; kad je Bentham 1796. napao Pittov zakonski prijedlog, mora da bijahu premašile iznos od 2 milijuna; u vrijeme početaka Roberta Owena 1818. približavale su se iznosu od 8 milijuna. U 120 godina, koliko ih je proteklo između Bellersa i Owena, stanovništvo se možda utrostručilo, ali su se daće dvadesetorostruko uvećale. Pauperizam je slutio na zlo. Međutim, njegovo je značenje još uvijek bilo stvar nagađanja.

Politička ekonomija i otkriće društva

Devetnaestom je stoljeću pozornica bila pripremljena kad se shvatio značaj siromaštva. Razvođe je negdje oko 1780. godine. U velikom djelu Adama Smitha potpora sirotinji još nije bila problemom; samo desetljeće kasnije, postavljena je kao krupno pitanje u Townsendovoj *Raspravi o sirotinjskim zakonima*, i misli će ljudi biti neprekidno zaokupljene njome tijekom daljnjih stoljeća i pol.

Promjena atmosfere, od Smitha do Townsenda, bila je uistinu zapanjujuća. Smith je obilježio kraj razdoblja koje je započelo s pronalazačima države, Thomasom Moreom i Machiavellijem, Lutherom i Calvinom; Townsend je pripadao onom devetnaestom stoljeću u kojem su Ricardo i Hegel, iz suprotnih kutova gledanja, otkrili postojanje društva, koje nije podvrgnuto zakonima države, već ono, naprotiv, državu podvrgava svojim zakonima. Adam Smith je, istina, tretirao materijalno bogatstvo kao zasebno područje proučavanja; razmatrajući ga tako, s mnogo smisla za realizam, postao je utemeljiteljem nove znanosti, ekonomije. Uza sve to, bogatstvo mu je bilo samo aspekt života zajednice, ostajući podređeno njezinim ciljevima; bilo je sredstvo nacija koje se bore za opstanak u povijesti, i nije ga se moglo odijeliti od njih. Po Smithu, jedan skup uvjeta koji određuju bogatstvo naroda proizlazi iz stanja zemlje kao cjeline, bilo da se ono poboljšava, da je stacionarno ili da je obilježeno propadanjem; drugi skup uvjeta proizlazi iz presudno važnih pitanja zaštićenosti i sigurnosti, kao i potreba ravnoteže sila; još je jedan skup uvjeta dan politikom vlade, koja favorizira grad ili selo, prerađivačke djelatnosti ili poljoprivredu; smatrao je, stoga, da se pitanje bogatstva može formulirati jedino unutar danog političkog okvira, a bogatstvo je pak posve određeno shvaćao kao materijalno blagostanje "velike većine ljudi". Nema u njegovu djelu nagovještaja da ekonomski interesi kapitalista određuju zakon društva; ni nagovještaja da su oni

svjetovni glasnogovornici božanske providnosti koja upravlja ekonomskim svijetom kao zasebnom cjelinom. U njega ekonomska sfera još nije podložna vlastitim zakonima, koji bi nam davali mjerila dobra i zla.

Smith je želio promatrati bogatstvo naroda kao funkciju njihova nacionalnog života, fizičkog i moralnog; zato su se njegova gledanja na pomorsku politiku tako dobro slagala s Cromwellovim zakonima o plovidbi, a njegova poimanja ljudskoga društva nalazila sklad sa sustavom Johna Lockeja o prirodnim pravima. Po Smithu ništa ne ukazuje na nazočnost ekonomske sfere u društvu, koja bi mogla postati izvorom moralnoga prava i političke obveze. Osobni interes nas samo navodi da činimo ono što će, po prirodi stvari, biti na korist i drugima, kao što nas konačno mesarov osobni interes opskrbljuje večerom. Smithovo razmišljanje prožeto je širokim optimizmom, jer zakoni koji upravljaju ekonomskim dijelom našega svijeta u skladu su sa čovjekovom sudbom, a takvi su i oni koji upravljaju ostalim. Nikakva nam skrivena ruka ne pokušava nametnuti rituale ljudožderstva u ime osobnog interesa. Dostojanstvo čovjeka je dostojanstvo moralnoga bića, koje je, kao takvo, pripadnikom građanskoga poretka obitelji, države i "velikoga društva čovječanstva". Razum i čovječnost određuju granicu radu što ga se plaća po učinku; suparništvo i dobit moraju ustuknuti pred njima. Prirodno je ono što je u skladu s načelima koja su utjelovljena u umu čovjeka; a prirodni poredak je ono što je u skladu s tim načelima. Smith svjesno isključuje prirodu u fizičkom smislu iz problema bogatstva. "Ma kakvi bili tlo, klima ili opseg teritorija ma kojega naroda, obilje ili oskudica u njegovu godišnjem opskrbljivanju moraju u *tom određenom položaju* ovisiti o dvije okolnosti", naime, o vještini rada i omjeru između korisnih i dokonih pripadnika društva. Nemaju ulogu prirodni, već jedino ljudski čimbenici. Ovo isključivanje biološkog i zemljopisnog čimbenika na samom početku njegove knjige bilo je namjerno. Zablude fiziokrata poslužile su mu kao upozorenje; njihova naklonost poljoprivredi zavela ih je na brkanje ljudske prirode fizičkom prirodom i navela ih da tvrde kako je zemljino tlo jedino uistinu kreativno. Ništa nije bilo udaljenije od Smithova načina razmišljanja do takvo glorificiranje *fýsisa*. Politička bi ekonomija trebalo da bude ljudskom znanošću; imala bi se baviti onim što je prirodno čovjeku, ne prirodi.

Townsendova se *Rasprava*, deset godina nakon toga, usredotočila na teorem koza i pasa. Pozornica je otok Robinsona Crusoea u Pacifičkom

occanu kraj obale Čilea. Na taj je otok Juan Fernandez iskrcao nekoliko koza, kako bi osigurao meso u slučaju budućih posjeta. Koze su se namnožile po biblijskoj stopi i postale pogodnom zalihom hrane gusarima, pretežno Englezima, koji su dodijavali španjolskoj trgovini. Radi njihova uništavanja, španjolske su vlasti iskrcale pse, mužjaka i ženku, koji su se također tijekom vremena uvelike namnožili i, hraneći se kozama, smanjili njihov broj. "Uspostavljena je drugačija ravnoteža", kaže Townsend. "Najslabiji u objema vrstama prvi su platili dug prirodi. Živote su sačuvali najaktivniji i najkrepkiji". Ovome je dodao: "Količina hrane je ono što regulira brojnost ljudske vrste."

Napominjemo da proučavanje izvora³³ nije potvrdilo ovu priču. Juan Fernandez je doista iskrcao koze; umjesto legendarnih pasa, radilo se, prema Williamu Funnellu, o lijepim mačkama, te se ništa ne zna o množenju ni pasa niti mačaka; osim toga, koze su nastavale nedostupne vrleti, a plaže su – sva se izvješća slažu glede ovoga - vrvjele debelim tuljanima, koji bi divljim psima bili mnogo privlačnijim plijenom. Međutim, ova paradigma ne ovisi o svojoj empirijskoj potpori. Nedostatak autentičnosti ne oduzima ništa činjenici da Malthus i Darwin duguju svoje nadahnuće ovome izvoru – Malthus je doznao za njega u Condorceta, a Darwin od Malthusa. Pa ipak, ni Darwinova teorija prirodnog odabira, ni Malthusovi zakoni stanovništva, ne bi možda bili ostvarili nikakav osjetan utjecaj na moderno društvo, da nije sljedećih maksima. koje je Townsend izveo iz svojih koza i pasa, i želio ih primijeniti na reformu sirotinjskoga zakonodavstva: "Glad pripitomljuje i najdivljije životinje, ona poučava i najizopačenije pristojnosti i uljudnosti, poslušnosti i pokornosti. Općenito, glad je jedino što ih [siromašne] može potaći i pritjerati radu; naši su zakoni pak kazali da oni neće nikada gladovati. Zakoni su, mora se priznati, isto tako rekli da će ih se prisiliti na rad. Međutim, pravno primoravanje dovodi do mnogo nevolje, nasilja i buke; stvara zlu volju, te ne može nikada uroditi dobrom i prihvatljivom službom; glad je pak ne samo miran, tih i neumoran pritisak, već, kao najprirodniji poticaj marljivosti i rada, pokreće najsnažnija nastojanja; a kad je zadovoljena slobodnom darežljivošću drugoga, polaže trajne i sigurne temelje dobroj volji i zahvalnosti. Roba se mora prisiliti na rad, ali

³³ Vidjeti: Antonio de Ulloa, Wafer, William Funnel, kao i Isaac James (u kojega je također izvješće kapetana Wooda Rogera o Alexanderu Selkirku) te zapažanja Edwarda Cookea.

slobodnog čovjeka valja prepustiti vlastitoj prosudbi i nahodaњу; valja ga zaštititi u potpunom uživanju onoga što je njegovo, bilo toga puno ili malo; i kazniti ga kad povrijedi susjedovu imovinu.”

Ovo je bilo novom polaznom točkom političkoj znanosti. Pristupajući ljudskoj zajednici sa životinjske strane, Townsend je zaobišao tobože nezaobilazno pitanje temelja vlasti; postupajući tako, uveo je u ljudske poslove novo poimanje zakona, njihovo poimanje kao zakona prirode. Hobbesova je sklonost geometriji bila samo metaforička, baš kao i žudnja Humea i Hartleyja, Quesnayja i Helvetiusa, za njutonovskim zakonima u društvu; oni su gorjeli od želje da otkriju zakon koji bi bio jednako univerzalan u društvu kao gravitacija u prirodi, ali su ga zamišljali ljudskim zakonom – na primjer, mentalnom silom poput straha u Hobbesa, asocijacije u Hartleyjevoj psihologiji, osobnog interesa u Quesnayja ili potrage za korisnošću u Helvetiusa. Nije glede toga bilo preosjetljivosti: Quesnay je, kao i Platon, ponekad promatrao čovjeka očima uzgajatelja; a Adam Smith zasigurno nije zanemarivao vezu između realnih nadnica i dugoročne ponude rada. Međutim, Aristotel je poučio da jedino bogovi i životinje mogu živjeti izvan društva, a čovjek nije nijedno od toga. Za kršćansku je misao također provalija između čovjeka i životinje bila konstitutivna; nikakva zalaženja u područje fizioloških činjenica nisu mogla zbuniti teologiju glede duhovnih korijena ljudske zajednice. Ako je, po Hobbesu, čovjek čovjeku vuk, bilo je to stoga što se ljudi izvan društva ponašaju kao vukovi, a ne zato što bi postojao ma koji biološki čimbenik zajednički ljudima i vukovima. Konačno, tomu je bilo tako jer još nije bila zamišljena nijedna ljudska zajednica koja ne bi bila identična sa zakonom i vlašću. Ali na otoku Juana Fernandeza nije bilo ni vlade ni zakona; a ipak je bilo ravnoteže između koza i pasa. Ovu su ravnotežu održavale poteškoće što ih je psima pričinjalo proždiranje koza koje bi pobjegle na stjenoviti dio otoka i nepravilne što su ih koze imale pri kretanju do zaštićenosti od pasa. Nije potrebna vlada za održavanje ove ravnoteže: uspostavljale su je, s jedne strane, muke gladi i, s druge, oskudica hrane. Hobbes je dokazivao potrebu za despotom, jer ljudi su *kao* životinje; Townsend je tvrdio da su ljudi *stvarno* životinje, i da je, upravo zbog toga, potreban samo minimum vladanja. S ove se nove točke gledanja moglo smatrati da slobodno društvo čine dva soja: vlasnici imovine i radnici. Broj potonjih ograničen je količinom hrane; pod uvjetom zaštićenosti imovine, glad bi ih tjerala na rad. Nema potrebe za mirovnim

sucima, jer glad je kao redar učinkovitija od državnog dužnosnika. Traženje njegove pomoći predstavljalo bi, po Townsendovoj zajedljivoj napomeni, "obraćanje slabijoj od strane jače vlasti".

Ovi su novi temelji posve odgovarali društvu koje je nastajalo. Od sredine osamnaestoga stoljeća razvijala su se nacionalna tržišta; cijena žita nije više bila lokalna, već regionalna; ovo je pretpostavljalo gotovo opću uporabu novca i široku utrživost dobara. Tržišne su cijene i dohoci, uključujući rente i nadnice, pokazivali znatnu stabilnost. Fiziokrati su prvi zapazili ove pravilnosti, ali ih nisu mogli čak ni teoretski uklopiti u neku cjelinu, jer u Francuskoj su još uvijek prevladavali feudalni dohoci, a rad je često bio polukmetski, tako da ni rente ni nadnice nisu, u pravilu, bile određene na tržištu. Međutim, englesko je selo u vrijeme Adama Smitha bilo sastavnim dijelom društva u kojemu vlada trgovina; renta koja pripada zemljovlasniku, baš kao i nadnica poljoprivrednog radnika, pokazivala je izrazitu ovisnost o cijenama. Vlasti su samo iznimno određivale nadnice ili cijene. Pa ipak, u ovom su čudnom novom poretku stare klase društva nastavile postojati više-manje u svojoj ranijoj hijerarhiji, unatoč nestanku njihovih pravnih povlastica i ograničenja. Iako zakon nije silio radnika da služi zakupniku, ni zakupnika da održava zemljovlasnika u obilju, radnici su i zakupnici postupali kao da postoji takva prisila. Po kojem je zakonu radniku bilo dosuđeno pokoravati se gospodaru s kojim ga nije vezivala nikakva pravna obveza? Koja je sila držala klase društva odvojene kao da su različite vrste ljudskih bića? Što je održavalo ravnotežu i red u ovom ljudskom kolektivu koji nije tražio niti čak tolerirao uplitanje političke vlasti?

Činilo se da odgovor nudi paradigma o kozama i psima. Biološka priroda čovjeka pojavila se kao dani temelj ovog društva, koje nije bilo političkog poretka. Dogodilo se tako da su ekonomisti ubrzo napustili humanističke temelje Adama Smitha, i prihvatili one Townsenda. Malthusov zakon stanovništva i Ricardov način bavljenja zakonom opadajućih prinosa učinili su plodnost čovjeka i zemljina tla konstitutivnim elementima novoga područja čije je postojanje bilo otkriveno. Ekonomsko društvo pojavilo se kao razlučivo od političke države.

Okolnosti u kojima je postojanje ovoga ljudskog agregata – složenog društva – postalo vidljivo, bile su od krajnje važnosti za povijest načina mišljenja devetnaestoga stoljeća. Budući da je to društvo u nastajanju bilo upravo tržišni sustav, ljudskom je društvu sada zaprijetilo njegovo

premještanje na temelje potpuno strane moralnom svijetu kojemu je politička zajednica do tada bila dijelom. Naizgled nerješivi problem pauperizma silio je Malthusa i Ricarda da prihvate Townsendovo upadanje u naturalizam.

Burke je pitanju pauperizma otvoreno pristupio s gledišta javne sigurnosti. Uvjeti u karipskim kolonijama uvjerali su ga da je opasno održavati veliku populaciju robova bez tome primjerenog osiguravanja zaštite bijelih gospodara, osobito jer je crncima često bilo dopušteno da budu naoružani. Slično je valjalo gledati, po njegovu mišljenju, na povećanje broja nezaposlenih kod kuće, s obzirom na to da vlada nije raspolagala policijskim snagama. Iako okorjeli branitelj patrijarhalnih tradicija, bio je strastveno privržen ekonomskom liberalizmu, u kojemu je vidio odgovor gorućem administrativnom problemu pauperizma. Lokalne su vlasti rado izvlačile korist iz neočekivane potražnje predionica pamuka za siromašnom djecom, čije je šegrtovanje bilo prepušteno brizi župe. Mnoge su stotine njih bile u šegrtskom ugovoru s manufakturistima, često u udaljenim krajevima zemlje. U cjelini, novi su gradovi bili zdravog apetita glede paupera; tvornice su čak bile spremne platiti za uporabu sirotinje. Odrasle se dodjeljivalo svakome poslodavcu koji bi ih uzeo po cijenu njihova uzdržavanja; baš kao da ih se upućuje od zakupnika do zakupnika u župi, prema ovom ili onom obliku kruženja. Davanje u zakup bilo je jeftinije od održavanja "zatvora bez krivnje", kako su se ponekad nazivale radne ubožnice. Iz administrativnog kuta gledanja, ovo je značilo da je prisiljavanje na rad od strane vlade i općine ustupilo mjesto "ustrajnijoj i pumnije razradenoj vlasti poslodavca".¹⁴

Iskrslu je, očito, pitanje državnštva. Zašto siromašne činiti javnim teretom i za njihovo uzdržavanje zaduživati župu, ako se župa na kraju rješavala svoje obveze prepuštanjem onih sposobnih za rad kapitalistima poduzetnicima, koji su toliko žudjeli napuniti njima svoje tvornice da bi čak trošili novac kako bi došli do njihovih usluga? Zar ovo nije jasno pokazivalo da postoji jeftiniji način prisiljavanja siromašnih da zarade za svoje uzdržavanje, no što je to bilo na teret župe? Rješenje je počivalo u ukidanju elizabetinskoga zakonodavstva, a da ga se ne nadomjesti nikakvim drugim. Da ne bude procjene nadnica, niti potpore za nezaposlene

¹⁴ Webb, S. i B., *English Local Government*, svesci VII.-IX., "Poor Law History"

koji su sposobni za rad, ali isto tako ni minimalnih nadnica, niti zaštite prava na život. S radom valja postupati kako se postupa s onim što on jest, kao s robom, koja mora sebi naći cijenu na tržištu. Zakoni trgovine su zakoni prirode i stoga božji zakoni. Što je ovo bilo doli obraćanje od strane slabije vlasti jačoj, od strane mirovnoga suca svemoćnim mukama gladi? Za političara i administratora *laissez-faire* je naprosto bilo načelo osiguravanja zakona i reda, uz minimalan trošak i napor. Neka se za sirotinju brine tržište i stvari će se pobrinuti same za sebe. Glede ove točke Bentham, racionalist, slagao se s Burkeom, tradicionalistom. Računica boli i ugone zahtijevala je da se ne nanosi bol koju je moguće izbjeći. Ako bi glad obavila posao, nema potrebe za drugom kaznom. Na pitanje "Što zakon može učiniti glede uzdržavanja?", Benthamov je odgovor: "Izravno, ništa".³⁵ Siromaštvo je bila Priroda koja je opstala u društvu; njezina fizička sankcija je bila glad. "Budući da je snaga fizičke sankcije dovoljna, primjena političke sankcije bila bi suvišna."³⁶ Sve što je potrebno jest "znanstveno i ekonomsko" postupanje sa sirotinjom.³⁷ Bentham se snažno protivio Pittovu prijedlogu glede sirotinjskog zakonodavstva, prijedlogu zakona koji bi se bio sveo na ozakonjivanje *Speenhamlanda*, jer je dopuštao kako vanjsku potporu tako i subvencioniranje nadnica. Ipak Bentham, za razliku od njegovih učenika, nije ovoga puta bio kruti ekonomski liberal, niti je bio demokrat. Njegove su "kuće radinosti" bile košmar minuciozne utilitarističke administracije, ostvarivane svim smicalicama znanstvenog upravljanja. Tvrdio je da će one uvijek biti potrebne, jer zajednica ne može biti potpuno ravnodušnom prema sudbini siromašnih. Bentham je vjerovao da je siromaštvo dio obilja. "Na najvišem će stadiju društvena prosperiteta", rekao je, "glavnina građana najvjerojatnije posjedovati malo drugih resursa osim svoga svakodnevnog rada, pa će, prema tome, uvijek biti blizu siromaštvu. ..." Stoga bi, po njegovoj preporuci, "valjalo uspostaviti redovan doprinos za potrebe siromašnih", premda bi se time "teorijski gledano, smanjilo OSKUDICU i pogodilo industriju", što je dodao sa žaljenjem, jer je, s utilitarističke točke gledanja, zadaća vlade povećavati oskudicu, kako bi fizička sankcija gladi bila učinkovita.³⁸

³⁵ Bentham, J., *Principles of Civil Code*, pogl., 4 (Bowring, sv. I., str. 333.).

³⁶ Bentham, J., *ibid.*

³⁷ Bentham, J., *Observation on the Poor Bill*, 1797.

³⁸ Bentham, J., *Principles of Civil Code*, str. 314.

Prihvatanje blizine siromaštvu za glavninu građana, kao cijene koju valja platiti za najviši stadij prosperiteta, bilo je praćeno vrlo različitim ljudskim stavovima. Townsend se, radi ponovnog postizanja svoje emocionalne ravnoteže, odavao predrasudama i sentimentalizmu. Lakomislenost sirotinje zakon je prirode, jer se inače ne bi obavljali poslovi koji su sluganski, prljavi ili neugledni. Također, što bi bilo s domovinom kad se ne bi moglo oslanjati na sirotinju? "Jer što bi, osim nevolje i siromaštva, moglo navesti niže klase naroda da se suprotstave svim užasima koji ih očekuju na uzburkanu oceanu ili na bojnopolju?" Ali ovo je iskazivanje gruboga patriotizma ipak ostavilo mjesta i nježnijim osjećajima. Sirotinjsku je potporu, dakako, valjalo potpuno ukinuti. Sirotinjsko zakonodavstvo "polazi od načela koja su na granici apsurdna, kao izricanje uvjerenja da će se postići ono što je, po samoj prirodi i sazdanosti svijeta, neostvarivo". Međutim, kad se siromašni ostave na milost imućnima, tko može dvojiti da je "jedina poteškoća" ograničiti u potpunosti njihovu snažnu sklonost dobročinstvu. I nisu li osjećaji milosrđa daleko plemenitiji od onih koji proizlaze iz krutih pravnih obveza? "Može li u prirodi išta biti ljepše od blagoga zadovoljstva svojom dobrohotnošću?", uzviknuo je Townsend, suprotstavljajući to hladnoj bezdušnosti "isplatanog stola župe", koji nije znao za prizore "jednostavnog izražavanja nčinjene zahvalnosti za neočekivane milosti..." "Kad su siromašni prisiljeni gajiti prijateljstvo bogatih, u bogatih neće nikada nedostajati sklonosti da olakšaju patnju sirotinje..." Svatko tko je pročitao ovaj dirljivi prikaz intimnog života "dviju nacija", ne može dvojiti da je, nesvjesno, viktorijanska Engleska svoj odgoj osjećaja crpla s otoka koza i pasa.

Edmund Burke bio je čovjek drugačijega kova. Gdje su ljudi poput Townsenda promašili malo, on je promašio u velikom stilu. Njegov je genij uzdizao brutalnu činjenicu do tragedije i sentimentalnost okruživao aureolom misticizma. "Kad se prenemažemo da sažalijevamo kao sirotinju one koji moraju raditi da bi svijet mogao postojati, šegaćimo se sa stanjem čovječanstva." Ovo je nedvojbeno bilo bolje od grube ravnodušnosti, praznih jadikovanja ili licemjerja suosjećajnog hlabrenja. Međutim, muževnost je ovoga realističnog stava narušavalo profinjeno mirno uživanje kojim je isticao scene aristokratskoga ispraznog sjaja. Rezultat je ovoga da je herodstvom nadmašio Heroda, ali i podcijenio šanse pravodobne reforme. Da je Burke poživio, opravdano je nagađati da bi prijedlog zakona o parlamentarnoj reformi iz 1832., koji je okončao

ancien régime, bio prihvaćen samo po cijenu neizbježne krvave revolucije. Burke bi pak na ovo vjerojatno bio uzvratilo - ako zakoni političke ekonomije predodređuju masama naporan rad u bijedi - da je ideja o jednakosti samo okrutan mamac za poticanje čovječanstva na samouništenje.

Bentham nije posjedovao ni ugladeno samozadovoljstvo jednoga Townsenda, niti prenagljeni historicizam jednoga Burkea. Vjerovao je u razum i reformu, pa mu se novootkriveno područje društvenih zakona ukazivalo kao priželjkivana ničija zemlja za utilitarističko eksperimentiranje. Kao i Burke, odbio je pokoriti se zoološkom determinizmu, a i on također nije priznavao prevlast ekonomije nad politikom u užem smislu. Iako autor *Eseja o lihvi* i *Priručnika političke ekonomije*, bio je amater u toj znanosti, te je čak propustio dati onaj jedan veliki doprinos ekonomiji što ga se moglo očekivati od utilitarizma, naime otkriće da vrijednost proizlazi iz korisnosti. Umjesto toga, asocijativna ga je psihologija navela da dade maha svojoj bezgraničnoj mašti socijalnog inženjera. Benthamu je *laissez-faire* bio naprosto još jedno sredstvo društvene mehanike. Društvena je invencija, a ne tehnička, bila intelektualnim potpornjem industrijske revolucije. Do odlučnog doprinosa od strane prirodnih znanosti tehnici došlo je tek čitavo stoljeće kasnije, kad je industrijska revolucija bila već odavno dovršena. Stvarnom graditelju mosta ili kanala, konstruktoru strojeva ili motora, znanje je općih zakona prirode bilo potpuno beskorisno sve dok se nisu razvile nove primijenjene znanosti u mehanici i kemiji. Telford, utemeljitelj i doživotni predsjednik Društva inženjera niskogradnje, odbijao je članstvo u tom tijelu kandidatima koji su studirali fiziku i nije se, prema Sir Davidu Brewsteru, nikada pobrinuo steći poznavanje elemenata geometrije. Trijumfi prirodne znanosti bili su teorijski u pravome smislu, te ih se nije moglo, po praktičkoj važnosti, usporediti s onima društvenih znanosti toga vremena. Potonjima valja zahvaliti ugled što ga je znanost imala, nasuprot rutini i tradiciji te je, ma koliko se to moglo činiti nevjerojatnim našem naraštaju, prirodna znanost u velikoj mjeri dobivala na ugledu po svojoj povezanosti sa znanostima o čovjeku. Otkriće ekonomije bilo je zapanjujuće objavljeno, koje je uvelike ubrzalo preobrazbu društva i uspostavljanje tržišnog sustava, dok su presudni strojevi bili izumi neobrazovanih obrtnika, a neki su od njih jedva umjeli čitati ili pisati. Bilo je dakle i pravedno i primjereno da društvenim znanostima, a ne prirodnima, pripadne rang intelektualnih roditelja mehaničke revolucije koja je podredila sile prirode čovjeku.

Sam je Bentham bio uvjeren da je otkrio novu društvenu znanost: morala i zakonodavstva. Imala se temeljiti na načelu korisnosti, koje je omogućavalo točno izračunavanje pomoću asocijativne psihologije. Znanost je u Engleskoj osamnaestoga stoljeća, upravo zato što joj je djelovanje započelo unutar domašaja ljudskih poslova, uvijek značila praktičko umijeće temeljeno na empirijskome znanju. Postojala je uistinu silna potreba za takvim pragmatičkim stavom. Budući da se još nije moglo služiti statistikom, često nije bilo moguće kazati dolazi li do povećanja ili do smanjenja stanovništva, koji je trend bilance vanjske trgovine, ili koja klasa stanovništva jača u odnosu na drugu. Često je bilo stvar pukog nagađanja raste li ili opada bogatstvo zemlje, otkuda dolazi sirotinja, kakva je situacija kredita, bankarstva ili profita. Umjesto čisto spekulativna pristupa pitanjima poput ovih, ili prilaženja njima na temelju proučavanja starine, empirijski je pristup ono što se u prvom redu smatralo "znanost"; budući pak da su praktička pitanja bila naravno najvažnija, pripalo je znanosti da predlaže kako regulirati i organizirati prostrano područje novih pojava. Vidjeli smo kako je njezina utemeljitelj zbuñjivala priroda siromaštva, i kako su domišljato eksperimentirali oblicima samopomoći; kako se pozdravljalo stajalište profita kao opći lijek za najraznovrsnije bolesti; kako nitko nije mogao reći je li pauperizam dobar ili loš znak; koliko je nositelje znanstvenog upravljanja u radnim ubožnicama zbuñjivalo kad bi utvrdili da ne mogu zarađivati pomoću sirotinje; kako se Owen obogatio upravljajući svojim tvornicama na način svjesne filantropije; i kako su neki drugi eksperimenti, za koje se činilo da primjenjuju istu tehniku prosvijetljene samopomoći, jedno promašili, dovodeći svoje filantropske autore u užasne nedoumice. Da smo naše bavljenje proširili od pauperizma na kredit, monopole kovana novca, štednju, osiguranje, investiranje, javne financije ili, uostalom, na zatvore, obrazovanje i lutrije, mogli smo lako navesti jednako mnogo novih vrsta poduhvata na svakom od ovih područja.

Ovo je razdoblje završilo otprilike Benthamovom smrću,³⁹ od 1840-ih godina, tvorcima su novih poslovnih planova bili naprosto začetnici posve određenih poduhvata, ne više navodni otkrivači novih primjena univerzalnih načela uzajamnosti, povjerenja, rizika, i drugih elemenata ljudske poduzimljivosti. Otada poslovni ljudi zamišljaju da znaju kakve oblike treba da poprime njihove djelatnosti; rijetko bi kada proučavali

³⁹ 1832.

prirodu novca prije utemeljivanja banke. Socijalne se inženjere sada obično nalazilo među čudacima ili varalicama, i to često zatvorenim iza željeznih rešetki. Bujica poslovnih i bankovnih sustava, koja je, od Patersona i Johna Lawa do braće Péreire, bila preplavila burze projektima pripadnika religijskih, socijalnih i znanstvenih sekti, spala je sada tek na koju kap. Kod onih koji su bili angažirani u rutini biznisa, analitičke su ideje bile na niskoj cijeni. Istraživanje društva, tako se bar mislilo, bilo je zaključeno; nije više preostalo bijelih točaka na ljudskom zemljovidu. Čovjek Benthamova kova nije više bio moguć cijelo jedno stoljeće. Kad je prevladala tržišna organizacija proizvodnoga života, sva su ostala institucionalna područja bila podređena ovome obrascu; nije bilo mjesta geniju za društvene artefakte.

Benthamov panoptikon nije bio samo "žrvanj za mljevenje nevaljalaca u poštenjačine, i lijenih u radine";⁴⁰ valjalo je također da donosi dividende poput onih Bank of England. On je također kumovao najraznovrsnijim prijedlozima: poboljšanom sustavu za patente; kompanijama s ograničenom odgovornošću; popisivanju stanovništva svakih deset godina; utemeljivanju ministarstva za zdravstvo; kamatonosnim vrijednosnicama radi proširenja štednje; hladnjaku za povrće i voće; tvornicama naoružanja temeljenim na novim tehničkim načelima, u kojima bi radili zatvorenici ili, alternativno, sirotinja na potpori; prestomatsoj dnevnoj školi za podučavanje gornje srednje klase utilitarizmu; općem registru nekretnina; sustavu javnoga računovodstva; reformi javnog obrazovanja; jedinstvenom sustavu upisa školske djece; roštedenosti od lihve; napuštanju kolonija; uporabi sredstava protiv začeca radi održavanja niske stope nataliteta u sirotinje; dioničkom društvu za spajanje Atlantskog i Pacifičkog oceana; i ostalom. Neki su od ovih projekata sadržavali svu silu malih poboljšanja; na primjer, prijedlog "kuće radinosti" predstavljao je skupinu inovacija za popravljavanje i iskorištavanje čovjeka, koje su se temeljile na postignućima asocijativne psihologije. Dok su Townsend i Burke povezivali *laissez-faire* sa zakonodavnom pasivnošću, Bentham nije u njemu vidio nikakvu prepreku stalnom predlaganju brojnih reformi.

Prije no što predemo na Malthusov odgovor Godwinu 1798. godine, kojim zapravo počinje klasična ekonomija, podsjetimo se tih vremena. Godwinova *Politička pravda* napisana je kao suprotstavljanje Burkeovoj

⁴⁰ Stephen, Sir L., *The English Utilitarians*, 1900.

knjizi *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji* (1790.). Pojavila se taman prije no što je započeo val represije: suspenzijom *habeas corpus* (1794.) i proganjanjem demokratskih dopisnih društava. U ovo je vrijeme Engleska bila u ratu s Francuskom, a riječ "demokracija", zbog *terreura*, postala je sinonimom za socijalnu revoluciju. Međutim, demokratski pokret u Engleskoj, što ga je inaugurirala propovijed Dr. Pricea "Staro židovstvo" (1789.) a do literarnog vrhunca dovela Paineova knjiga *Prava čovjeka* (1791.), bio je ograničen na političko područje; nezadovoljstvo radne sirotinje nije u njemu našlo odjeka; pitanje Zakona o sirotinji jedva da je spomenuto u pamfletima koji su zahtijevali opće pravo glasa i parlamente izabrane na godinu dana. A upravo je u sferi Zakona o sirotinji došlo, u obliku Speenhamlanda, do odlučnog protuudarca vlastele. Župa se povukla iza umjetne zbrke u čijem je okrilju nadživjela Waterloo čitavih dvadeset godina. Dok bi štetne posljedice paničnih postupaka političke represije iz 1790-ih godina možda bile uskoro prevladane da su bile osamljene, degenerativni proces započet *Speenhamlandom* ostavio je u zemlji svoj neizbrisivi znak. Četrdeset godina produženja vladavine vlastele, do čega je on doveo, kupljeno je po cijenu žrtvovanja snage običnog puka. "Kad su vlasničke klase prigovarale da sirotinjska daća postaje sve teža i teža", kaže Mantoux, "previdale su činjenicu da se zapravo radilo o osiguranju protiv revolucije, a pripadnici radničke klase pak, prihvaćajući milostivo im udijeljen mršavi doplatak, nisu shvaćali da je on dijelom pribavljen umanjivanjem njihovih legitimnih zarada. Jer neizbježni je rezultat 'doplataka' držanje nadnica na najnižoj razini. čak njihovo potiskivanje ispod granice koja odgovara neumanjivim potrebama onih koji žive jedino od nadnice. Zakupnik ili manufakturist oslanjali su se na župu da im nadoknadi razliku između iznosa što su ga platili ljudima i iznosa s kojim bi ljudi mogli živjeti. Zašto bi oni trpjeli izdatak koji je bilo tako lako naturiti krugu obveznika na plaćanje daće? Primatelji potpore župe su pak bili voljni raditi za nižu nadnicu, što je posve onemogućavalo konkurenciju od strane onih koji nisu primali pomoć župe. Došlo je do paradoksalnog rezultata da je takozvana 'sirotinjska daća' značila uštedu poslodavcima, a gubitak marljivom radniku koji nije ništa očekivao od javnog milosrđa. Tako se jedan dobrotvorni zakon, neumoljivim uzajamnim djelovanjem interesa, pretvorio u željezni okov."⁴¹

⁴¹ Mantoux, P. L., *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, 1928.

Taj je okov, rekli bismo, ono na čemu je počivao novi zakon o nadnicama i stanovništvu. Sam se Malthus, poput Burkea i Benthama, žestoko protivio *Speenhamlandu* i zagovarao potpuno ukidanje Zakona o sirotinji. Nijedan od njih nije predvidio da će *Speenhamland* oboriti nadnicu radnika na razinu pukog održanja života ili ispod nje; očekivali su, naprotiv, da će tjerati nadnice prema gore ili ih barem održavati umjetno, što se sasvim lijepo moglo i dogoditi da nije bilo zakonodavstva protiv udruživanja. Ovo pogrešno predviđanje pomaže nam shvatiti zašto oni nisu nisku razinu nadnica na selu povezali sa *Speenhamlandom*, koji joj je bio stvarnim uzrokom, već su je smatrali nepobitnim dokazom djelovanja takozvanoga željeznog zakona nadnica. Upravo se ovim temeljem nove ekonomske znanosti moramo sad pozabaviti.

Van dvojbe je da Townsendarov naturalizam nije bio jedinom mogućom osnovicom nove znanosti političke ekonomije. Postojanje ekonomskoga društva manifestiralo se pravilnostima cijena i stabilnošću dohodaka koji su ovisili o tim cijenama; ekonomski se zakon mogao stoga sasvim lijepo utemeljiti izravno na cijenama. Ortodoksnje je ekonomiste na traženje njegovih temelja u naturalizmu navela inače neobjašnjiva bijeda glavnine proizvođača, koju se, kao što danas znamo, nije nikako moglo izvesti iz zakona staroga tržišta. Činjenice su, međutim, kako su se ukazivale autorima iz toga vremena, bile u grubome ove: radni su ljudi u prošlim vremenima obično živjeli na rubu siromaštva (barem ako se računa po uobičajenim mjerilima, koja su se mijenjala); sigurno je da se od dolaska stroja nisu nikada uzdigli iznad razine održanja života; a sada, kad je ekonomsko društvo konačno poprimalo svoj oblik, nedvojbeno je bila činjenica da se, desetljeće za desetljećem, materijalna razina egzistencije radne sirotinje nije poboljšavala ni trunka, a možda je postajala čak i gorom.

Prema tome, ako je ikada izgledalo da dokaz činjenicama neodoljivo upućuje u jednom smjeru, tako je bilo u slučaju željeznog zakona nadnica; po njemu je razina pukog održanja života, na kojoj su radnici stvarno živjeli, rezultat zakona čija je tendencija držati im nadnice tako nisko da im nikakav drugi standard nije moguć. Ovaj privid, dakako, nije samo vodio pogrešnom mišljenju, već je zapravo implicirao jedan apsurd sa stajališta ma koje konzistentne teorije cijena i dohodaka u kapitalizmu. U krajnjoj se analizi, međutim, zbog ovoga pogrešnog izgleda stvari, zakon nadnica nije moglo utemeljiti ni na kojem racionalnom pravilu

ljudskoga ponašanja, već ga se moralo izvoditi iz naturalističkih činjenica plodnosti čovjeka i zemljina tla, kako su one svijetu predočene Malthusovim zakonom stanovništva, spojenim sa zakonom opadajućih prinosa. Naturalistički element u temeljima ortodoksne ekonomije posljedica je uvjeta što ih je uglavnom stvorio *Speenhamland*.

Proizlazi da ni Ricardo ni Malthus nisu razumjeli funkcioniranje kapitalističkog sustava. Tek se čitavo stoljeće nakon objavljivanja *Bogatstva naroda* jasno shvatilo da u tržišnom sustavu proizvodni faktor sudjeluju u proizvodu, i da, s povećanjem proizvoda, mora rasti i njihov apsolutni udio.⁴² Iako je Adam Smith slijedio Lockeov loš početak s radnim podrijetlom vrijednosti, njegov ga je smisao za realizam spasio od dosljednosti. Gledišta o elementima cijene bila su mu stoga zbrkana, ali je istodobno opravdano tvrdio da nema procvata društva čiji su pripadnici, velikom većinom, siromašni i bijedni. Međutim, što se nam čini truizmom, bilo je paradoks u njegovu vremenu. Sam Smith je smatrao da opće obilje ne može ne kapati dolje u narod; nemoguće je da bi društvo postajalo sve bogatije, a narod sve siromašniji. Nažalost, činjenice još dugo nisu potvrđivale njegovo gledanje; kako pak teoretičari moraju voditi računa o činjenicama, Ricardo se dao na dokazivanje da će, što više društvo napreduje, biti sve teže pribavljati hranu, i da će pri tome zemljovlasnici postajati sve bogatiji, eksploatirajući i kapitaliste i radnike; da su interesi kapitalista i radnika kobno suprotstavljeni jedni drugima, ali da je ova suprotnost u krajnjoj liniji nedjelotvorna, jer nadnice radnika ne mogu nikada porasti iznad razine održanja života, a profiti će u svakom slučaju nestati. U nekom su nepovezanom smislu sve ove tvrdnje sadržavale element istine, ali su bile i do krajnosti nerealne i teško razumljive kao objašnjenje kapitalizma. Međutim, same su se činjenice bile oblikovale na temelju proturječnih obrazaca, te je njihovo rasplitanje teško čak i danas. Nije stoga nikakvo čudo da se, u znanstvenom sustavu, čiji su autori tvrdili da izvode zakone proizvodnje i razdiobe iz ponašanja ljudi, a ne biljaka ili životinja, moralo pozvati u pomoć, kao *deus ex machina*, razmnožavanje biljaka i životinja.

Razmotrimo ukratko posljedice činjenice da su temelji ekonomske teorije položeni tijekom razdoblja *Speenhamlanda*, koje je dovodilo do toga da se kao konkurencijsko tržišno gospodarstvo ukazuje ono što je zapravo bilo kapitalizam bez tržišta rada.

⁴² Cannan, E., *A Review of Economic Theory*, 1930.

Prvo, ekonomska je teorija klasičnih ekonomista bitno zbrkana. Paralelizam između bogatstva i vrijednosti uveo je u gotovo svaki dio ricardovske ekonomske teorije krajnje zbunjujuće pseudo probleme. Teorija o fondu nadnica, koju je Adam Smith ostavio u nasljeđe, bila je bogatim izvorom nesporazuma. Osim nekih posebnih teorija, poput onih o renti, oporezivanju i vanjskoj trgovini, u kojima su dosegnuta duboka saznanja, teorija se sastojala od beznadnog pokušaja dospijevanja do kategoričkih zaključaka o nejasno definiranim uvjetima kojima se težilo objasniti ponašanje cijena, tvorbu dohodaka, proces proizvodnje, utjecaj troškova na cijene, razinu profita, nadnica i kamate, a glavnina je ovoga ostala jednako nejasna kao i ranije.

Drugo, s obzirom na uvjete u kojima se sam problem predstavio, nije ni bio moguć drugi rezultat. Nikakav jedinstveni sustav ne bi bio mogao objasniti činjenice, jer one nisu bile dijelovima jednoga sustava, već su zapravo bile rezultat istodobnog djelovanja dvaju uzajamno isključivih sustava na društveno tijelo, naime nastajućega tržišnog gospodarstva i paternalističkog regulacionizma u sferi najvažnijega čimbenika proizvodnje, rada.

Treće, rješenje na koje su naletjeli klasični ekonomisti imalo je od najdalekosežnije posljedice po razumijevanje naravi ekonomskoga društva. Prilikom postepenog shvaćanja zakona koji upravljaju tržišnim gospodarstvom, ove se zakone stavljalo pod vlast same prirode. Zakon opadajućih prinosa bio je zakon biljne fiziologije. Malthusov zakon stanovništva odražavao je odnos između plodnosti čovjeka i plodnosti zemljina tla. Sile na djelu bile su u oba slučaja sile prirode, životinjski spolni nagon i rast bilja na danome tlu. Načelo je tu bilo isto kao u slučaju Townsendovih koza i pasa: postoji prirodna granica preko koje se ljudska bića ne mogu razmnožavati, a nju postavlja dostupna količina hrane. Malthus je, kao i Townsend, zaključio da će doći do istrebljivanja suvišnih primjeraka: koze će tamaniti psi, a psi će skapavati zbog pomanjkanja hrane. Nasilno se ograničavanje po Malthusu sastojalo u uništavanju prekobrojnih primjeraka djelovanjem grubih sila prirode. Budući da ljudska bića ne uništava jedino izgladnjivanje, već i drugi uzroci – rat, pošasti, poroci – njih je izjednačio s destruktivnim silama prirode. Bilo je u ovome, strogo govoreći, nedosljednosti, jer je društvene sile učinio odgovornima za postizanje ravnoteže koju zahtijeva priroda; Malthusov bi odgovor na ovo mogao glasiti da će u odsutnosti ratova i

poroka – u kreposnu društvu – onoliko više ljudi umirati od gladi koliko ih bude pošteđeno zahvaljujući njihovoj kreposti u miru. U biti ekonomsko je društvo utemeljeno na nemilosrdnoj stvarnosti prirode ne pokori li se čovjek zakonima koji vladaju tim društvom, okrutni će krvnik zadaviti potomstvo nepromišljenoga. Zakoni konkurencijskoga društva stavljeni su pod sankcije džungle.

Pravo značenje mučnoga problema siromaštva stajalo je sada razotkriveno: ekonomsko je društvo podložno zakonima koji *nisu* ljudski. Jaz između Adama Smitha i Townsenda proširio se sada u provaliju, pojavila se dihotomija koja je obilježila rođenje devetnaestostoljetne svijesti. Od ovog će vremena naturalizam mučiti znanost o čovjeku, a je reintegracija društva u ljudski svijet postala ciljem kojemu će se stalno težiti u evoluciji društvene misli. Marxova je ekonomska teorija – gledajući ove crte razmatranja - bitno neuspješan pokušaj postizanja toga cilja. promašaj zbog Marxove prevelike privrženosti Ricardu i tradicijama liberalne ekonomske teorije.

Daleko od toga da bi sami klasični ekonomisti bili nesvjesni takve potrebe. Malthus i Ricardo nisu nipošto bili ravnodušni prema sudbini sirotinje, ali je njihova čovječna briga samo natjerala pogrešnu teoriju na još zavojitije putove. Željezni zakon nadnica sadržavao je dobro poznatu zaštitnu klauzulu, po kojoj će razina održanja života, ispod koje čak ni željezni zakon ne može oboriti nadnice, biti to viša što su veće uobičajene potrebe radničke klase. Malthus je vezao svoje nade uz ovaj "standard bijede",⁴³ te je želio da ga se podigne svim sredstvima, jer je smatrao da onima koji su temeljem njegova zakona osuđeni na bijedu jedino tako ima spasa od najnižih oblika bijede. Ricardo je također, zbog istog razloga, želio da u svim zemljama u radnoj klasi bude ukusa za udobnosti i užitke, i da valja "svim pravnim sredstvima poticati njihova nastojanja da ih pribave". Začudo, da bi izbjegli zakonu prirode, ljudima se ovdje nametalo da povise svoju razinu izgladnjivanja. Ipak, bili su ovo nedvojbeno iskreni pokušaji klasičnih ekonomista da spase sirotinju sudbine čijem su pripremanju pridonijele upravo njihove teorije.

U slučaju Ricarda, sama je teorija uključivala element koji je djelovao kao protuteža krutom naturalizmu. Ovaj element, koji prožima cijeli njegov sustav, i čvrsto je utemeljen u njegovoj teoriji vrijednosti, jest

⁴³ Hazlitt, W., *A Reply to the Essay on Population by the Rev. T. R. Malthus in a Series of Letters*, 1803.

načelo rada. Doprinosio je ono što su Locke i Smith bili započeli, humaniziranje ekonomske vrijednosti; želio je vratiti čovjeku ono što su fiziokrati pripisivali prirodi. Svojim pogrešnim teoremom golemo domašaja, Ricardo je pridavao radu isključivu sposobnost tvorbe vrijednosti, čime je sve zamislive transakcije u ekonomskom društvu sveo na načelo jednake razmjene u društvu slobodnih ljudi.

Unutar samog Ricardova sustava koegzistirali su naturalistički i humanistički čimbenici koji su se nadmetali za prevlast u ekonomskom društvu. Dinamika ove situacije imala je silnu snagu. Kao njena posljedica, kretanje ka konkurencijskom tržištu steklo je neodoljiv zamah prirodnog procesa. Jer sad se vjerovalo da samoregulatorno tržište proizlazi iz neumoljivih zakona prirode, te da je skidanje okova tržištu neizbježna nužnost. Stvaranje tržišta rada bilo je čin rezanja živog organizma što su ga na društvenom tijelu vršili oni koje je za njihovu zadaću čeličila sigurnost kakvu može dati jedino znanost. Ovoj je izvjesnosti pripadalo da mora nestati Zakon o sirotinji. Ricardo kaže: "Načelo gravitacije nije izvjesnije od tendencije takvih zakona da pretvaraju bogatstvo i snagu u bijedu i slabost ... dok na kraju sve klase ne zarazi pošast opće bijede".⁴⁴ Bio bi doista moralna kukavica onaj koji, znajući ovo, ne bi smogao snage da spasi čovječanstvo od samoga sebe okrutnom operacijom ukidanja sirotinjske potpore. Glede ove točke, bili su posve istog mišljenja Townsend, Malthus i Ricardo, Bentham i Burke. Ma koliko se žestoko razlikovali po metodi i nazoru na svijet, bili su suglasni glede protivljenja načelima političke ekonomije i glede *Speenhamlanda*. Upravo je ova podudarnost mišljenja, koja su proizlazila iz dijametralno oprečnih nazora na svijet, činila ekonomski liberalizam neodoljivom silom; jer što su podjednako odobravali ultrareformator Bentham i ultratradicionalist Burke automatski je poprimalo obilježje nečega po sebi očitoga.

Samo je jedan čovjek shvatio značenje teške kušnje, možda zbog toga što je jedini među vodećim umovima epohe posjedovao temeljito praktičko poznavanje industrije i bio k tomu otvoren dubljom viziji. Nijedan mislilac nije zašao dalje od Roberta Owena u područje industrijskoga društva. Bio je duboko svjestan distinkcije između društva i države; nije u njega bilo, kao u Godwina, predrasude protiv države, već ju je naprosto promatrao s obzirom na ono što bi ona mogla obavljati: korisno uplitanje

⁴⁴ Ricardo, D., *Principles of Political Economy and Taxation* (ur. Gonner, 1929., str. 86.).

radi otklanjanja zla od zajednice - nipošto organiziranje društva. Jednako tako nije u njega bilo animoziteta prema stroju, koji je za njega neutralnog karaktera. Ni politički mehanizam države, ni tehnološki aparat stroja, nisu krili od njega glavni fenomen: *društvo*. Odbacio je animalistički pristup društvu, zajedno s njegovim maltusovskim i rikardovskim ograničenjima. Uporište je njegove misli napuštanje kršćanstva, uz optužbu da ono "individualizira", da odgovornost za karakter pripisuje samome pojedincu, čime poriče, po mišljenju Owena, zbilju društva i svemoćni formativni utjecaj društva na karakter. Pravo značenje napada na "individualizaciju" počiva u Owenovom inzistiranju na društvenom podrijetlu ljudskih motiva. "Toliko su odijeljeni individualizirani čovjeka i sve što je uistinu vrijedno u kršćanstvu, da je u svoj vječnosti nemoguće njihovo sjedinjenje". Owenovo otkriće društva je ono što ga je navelo da nadide kršćanstvo i dosegne stajalište onkraj njega. Shvaćajući da je društvo zbiljsko, shvatio je istinu da se čovjek mora konačno pokoriti društvu. Njegov je socijalizam, moglo bi se reći, temeljen na reformi ljudske svijesti, do čega valja doći putem priznavanja zbilje društva. "Ukoliko bi ma koji od uzroka zla bili neuklonjivi novim snagama što će ih ljudi steći", kaže on, "ljudi će znati da su ta zla nužna i neizbježna; te će prestati djetinjaste beskorisne pritužbe."

Owen je možda gajio pretjeranu predodžbu o tim snagama; vjerojatno inače ne bi bio predložio mirovnim sucima grofovije Lanark da društvo valja smjesta nanovo pokrenuti polazeći od "nukleusa društva" koji bijaše otkrio u svojim seoskim zajednicama. Takvi uzleti mašte privilegija su genija, bez kojega čovječanstvo ne bi moglo postojati zbog nedostatka razumijevanja sebe. Još je značajnija bila neuklonjiva granica slobode na koju je ukazivao, a ona bijaše dana nužnim ograničenjima koja su postavljena odsutnosti zla u društvu. Owen je, međutim, smatrao da će ta granica postati vidljivom tek kad čovjek preobrazi društvo pomoću novih snaga što ih je stekao; tada će čovjek morati prihvatiti ovu granicu u duhu zrelosti kojoj su strane djetinjaste pritužbe.

Robert Owen je 1817. godine opisao put kojim je krenuo čovjek Zapada, a njegove su riječi sazele problem nastupajućeg stoljeća. Ukazao je na goleme posljedice koje proizlaze iz tvornica, "*prepusti li ih se njihovu prirodnu napretku*". "Opće širenje tvornica po cijeloj zemlji stvara novi karakter u njezinim žiteljima; budući pak da se taj karakter formira na načelu koje je posve nesklono individualnoj i općoj

sreći, stvarat će on najneželjenija i trajna zla, ukoliko se njegovu tendenciju ne bi suzbijalo zakonodavnim uplitanjem i usmjeravanjem." Organiziranje cijelog društva na načelu dobiti i profita mora imati dalekosežne posljedice. On je te posljedice formulirao s obzirom na ljudski karakter, jer najočigledniji je učinak novoga institucionalnog sustava bio uništenje tradicionalnog karaktera naseljenih stanovništava, njihovo pretvaranje u novu vrstu ljudi, migratornih, nomadskih, bez samopoštovanja i discipline – grubih, bešćutnih bića, primjer kojih su i radnik i kapitalist. Nastavio je s generalizacijom da je navedeno načelo nesklono individualnoj i društvenoj sreći. Na ovaj će se način stvarati teška zla, ukoliko tendencije svojstvene tržišnim institucijama ne budu sputavane svjesnim društvenim usmjeravanjem koje postaje učinkovito putem zakonodavstva. Stanje radništva, prema njemu za žaljenje, bilo je, doduše, dijelom posljedica "sustava doplatka". Međutim, njegovo je zapažanje bilo u bitnome podjednako istinito glede gradskih i seoskih radnika, naime da su "oni sada u stanju beskrajno veće degradacije i bijede nego što su bili prije uvođenja tih tvornica, o čijem im uspjehu sada ovisi golo održavanje života". I ovdje je udario u čvrsto tlo, naglašavajući degradaciju i bijedu, a ne dohotke. Ukazao je, također, opet opravdano, da je glavni uzrok ove degradacije ovisnost o tvornici glede gola održavanja života. Shvatio je činjenicu da ono što je naizgled prvenstveno ekonomski problem jest, po svojoj biti, društvenim problemom. Ekonomski gledano, radnik je zasigurno bio eksploatiran: nije u razmjeni primao što bi mu pripadalo. Ali, ma koliko važno, nije ovo bilo ni blizu svemu. Možda je, usprkos eksploataciji, financijski stajao bolje nego ranije. Međutim, načelo posve nesklono individualnoj i općoj sreći razaralo je njegovo društveno okružje, njegovo susjedstvo, njegov ugled u zajednici, njegovo umijeće; riječju, sve one odnose s prirodom i čovjekom na kojima je ranije počivala njegova ekonomska egzistencija. Industrijska je revolucija dovela do socijalnog izmještanja golemih razmjera, a problem siromaštva bio je samo ekonomski aspekt ovoga zbivanja. Owen je opravdano dao svima na znanje da će, ukoliko zakonodavno uplitanje i usmjeravanje ne bi suzbilo ove razorne sile, uslijediti velika i trajna zla.

Nije, u ovo vrijeme, predvidio da će se samozaštita društva, na koju je pozivao, pokazati nespojivom s funkcioniranjem samoga ekonomskog sustava.

II.

Samozaštita društva

Čovjek, priroda i organizacija proizvodnje

Tijekom jednoga stoljeća dinamikom modernog društva upravljalo je dvostruko kretanje: trajno se širilo tržište, ali tom je kretanju suprotstavljeno protivno kretanje, koje je sprečavalo širenje tržišta u određenim smjerovima. Ma koliko ovo protivno kretanje bilo od životne važnosti za zaštitu društva, ono je, u krajnjoj liniji, bilo nespojivo sa samoreguliranjem tržišta, i stoga sa samim tržišnim sustavom.

Taj se sustav razvijao vrlo brzo; preplavio je prostor i vrijeme te je, stvaranjem bankovnog novca, proizveo dotle nepoznatu dinamiku. U vrijeme kad je dospio do svoga maksimalnog opsega, otprilike 1914., obuhvaćao je svaki dio planeta, sve njegove stanovnike i još nerodene naraštaje, kako fizičke osobe tako i velika fiktivna tijela zvana korporacijama. Novi se način života širio planetom težeći univerzalnosti kakvoj nema ravne od vremena kad je kršćanstvo krenulo u svoj uspon, s tim da je ovaj put kretanje bilo na potpuno materijalnoj razini.

Međutim, istodobno je na djelu bilo i protivno kretanje. Ono je bilo više od uobičajenoga obrambenog ponašanja društva suočenog s promjenama; bilo je reakcija na izmještanje koje je napadalo tkivo društva i koje bi bilo uništilo samu organizaciju proizvodnje što ju je tržište stvaralo.

Točna je spoznaja Roberta Owena: tržišno bi gospodarstvo, prepušteno razvitku prema vlastitim zakonima, stvorilo velika i trajna zla.

Proizvodnja je uzajamno djelovanje čovjeka i prirode; ako ovaj proces valja organizirati posredstvom samoregulatornog mehanizma trampe i razmjene, onda čovjek i priroda moraju biti dovedeni u orbitu toga mehanizma; mora ih se podvrgnuti ponudi i potražnji, postupati s njima kao s robama, kao s dobrima koja su proizvedena za prodaju.

Upravo je takav red stvari u tržišnom sustavu. Čovjek nazvan radom, a priroda zemljom, postali su nečim što je na prodaju; uporaba radne snage može se posvuda kupovati i prodavati po cijeni zvanj nadnica, a uporaba zemlje ugovarati po cijeni zvanj renta. Postojala su tržišta

rada i zemlje, te je ponuda i potražnja na oba regulirana visinom nadnica odnosno renti; ustrajno se podupiralo fikciju da su rad i zemlja proizvedeni za prodaju. Kapital, uložen u razne kombinacije rada i zemlje, mogao je stoga teći iz jedne u drugu granu proizvodnje, kako je to zahtijevalo automatsko ujednačavanje zarada u raznim granama.

Međutim, dok bi se proizvodnju teoretski moglo organizirati na ovaj način, robna je fikcija zanemarivala činjenicu da bi se prepuštanje sudbine zemljina tla i ljudi tržištu svodilo na njihovo uništavanje. Protukretanje se stoga sastojalo u sprečavanju djelovanja tržišta glede čimbenika proizvodnje, rada i zemlje. Ovo je bila glavna funkcija intervencionizma.

Organizacija proizvodnje također je bila ugrožena s iste strane. U opasnosti je bilo pojedinačno poduzeće – industrijsko, poljoprivredno ili trgovinsko – u mjeri u kojoj su ga pogađale promjene razine cijena. Jer u tržišnom sustavu pad cijena škodi poslovanju; ukoliko ne bi razmjerno pali svi elementi troškova, “trajna poduzeća” bila bi prisiljena na likvidiranje, premda je do pada cijena moglo doći naprosto zbog načina na koji je organiziran monetarni sustav, a ne zbog općeg pada troškova. Upravo se to događa, kao što ćemo vidjeti, u uvjetima samoregulatornog tržišta.

Kupovnu moć ovdje, u načelu, donosi i regulira djelovanje samoga tržišta; ovo je značenje tvrdnje da je novac roba, čiju količinu kontrolira ponuda i potražnja onih dobara koja funkcioniraju kao novac, a na to se svodi poznata klasična teorija novca. Po toj je doktrini novac samo drugi naziv za robu koja se rabi u razmjeni češće nego ostale, i koja se stoga pribavlja uglavnom radi olakšavanja razmjene. Nebitno je rabe li se u tu svrhu kože, goveda, školjke ili zlato; vrijednost predmeta koji funkcioniraju kao novac određena je kao da ih se traži samo zbog njihove korisnosti glede ishrane, odijevanja, ukrašavanja ili drugih svrha. Rabi li se kao novac zlato, njegovom vrijednošću, količinom i kretanjima upravljaju posve isti zakoni koji važe za druge robe. Svako bi drugo sredstvo razmjene značilo stvaranje novca izvan tržišta, a čin njegova stvaranja – bilo od strane banaka ili vlade – predstavljao bi uplitanje u samoreguliranje tržišta. Presudno je ovdje da dobra što ih se rabi kao novac nisu drugačija od ostalih roba; da njihovu ponudu i potražnju, kao i ostalih roba, regulira tržište; i da su zbog toga inherentno pogrešna sva poimanja koja pripisuju novcu ma kakav drugi karakter osim onoga da je roba koju se rabi kao sredstvo neizravne razmjene. Iz toga proizlazi također da, ako se kao novac rabi zlato, novčanice moraju, ukoliko

postoje, predstavljati zlato. Ricardova škola željela je ponudu novca od strane Bank of England organizirati sukladno ovoj doktrini. Doista se nije mogla zamisliti nijedna druga metoda koja bi očuvala monetarni sustav od "uplitanja" države i time štitila samoreguliranje tržišta.

Prema tome, situacija glede poduzeća bila je vrlo slična onoj glede prirodne i ljudske supstancije društva. Samoregulatorno je tržište bilo prijetnja njima svima, i to iz bitno sličnih razloga. Ako su tvorničko zakonodavstvo i socijalni zakoni bili potrebni da bi se industrijskoga čovjeka zaštitilo od implikacija robne fikcije glede radne snage, i ako su zemljišni zakoni i agrarne carine stvorene nužnošću zaštite prirodnih resursa i kulture sela od implikacija robne fikcije u odnosu na njih, jednako je točno da su središnje bankarstvo i upravljanje monetarnim sustavom bili potrebni da bi se tvornice i druga proizvodna poduzeća zaštitila od zla sadržanog u robnoj fikciji primijenjenoj na novac. Prilično je paradoksalno da je od razornih učinaka samoregulatornog tržišta valjalo zaštititi ne samo ljudska bića i prirodne resurse, nego i organizaciju same kapitalističke proizvodnje.

Vratimo se onome što smo nazvali dvostrukim kretanjem. Može ga se personificirati kao djelovanje dvaju organizacijskih načela u društvu, od kojih svako sebi postavlja specifične institucionalne ciljeve, ima podršku određenih društvenih snaga i koristi vlastite distinktivne metode. Jedno je načelo ekonomskoga liberalizma, koje teži uspostavljanju samoregulatornog tržišta, oslanja se na podršku poslovnih klasa, te ponajčešće koristi *laissez-faire* i slobodnu trgovinu kao svoje metode; drugo je načelo društvene zaštite, koje teži očuvanju čovjeka i prirode kao i proizvodne organizacije, oslanjajući se na promjenljivu podršku onih koje najneposrednije pogađa pogubno djelovanje tržišta – prvenstveno, ali ne isključivo, radnih i zemljišnih klasa – i koristi zaštitno zakonodavstvo, restriktivna udruženja i druga sredstva intervencije kao svoje metode.

Važan je naglasak na klasama. Usluge društvu, što su ih obavljale zemljišne, srednje i radne klase, oblikovale su cijelu socijalnu povijest devetnaestoga stoljeća. Uloge im je oblikovalo to što ih se moglo koristiti za obavljanje raznih funkcija koje su proizlazile iz ukupne situacije društva. Srednje su klase bile nositelji tržišnog gospodarstva u nastajanju; njihovi su poslovni interesi, promatrani u cjelini, tekli paralelno s općim interesom za proizvodnju i zaposlenost; ako je poslovanje jačalo, bilo je šanse za zaposlenja svima i za rente vlasnicima; ako su se širila tržišta,

moglo se slobodno i lako ulagati; ako su poslovni krugovi uspješno konkurirali strancu, valuta je bila sigurna. S druge strane, poslovne klase nisu imale organ kojim bi osjetile opasnosti sadržane u iskorištavanju fizičke snage radnika, uništavanju obiteljskoga života, razbijanju susjedstava, ogoljavanju šuma, zagađivanju rijeka, pogoršavanju stručnih standarda, razaranju običaja pojedinih društvenih skupina, i općoj degradaciji postojanja, nastambi i umijeća kao i bezbrojnih oblika privatnog i javnog života koji ne utječu na profite. Srednje su klase ostvarivale svoju funkciju razvijanjem gotovo svetoga vjerovanja u sveopću blagotvornost profita, premda ih je ovo diskvalificiralo da budu čuvari drugih interesa, jednako važnih za dobar život kao i unapređenje proizvodnje. Ovdje je počivala šansa onih klasa koje nisu zaokupljene primjenom skupih, kompliciranih ili specifičnih strojeva u proizvodnji. Grubo gledano, zemljišnoj je aristokraciji i seljaštvu pripala zadaća čuvanja ratničkih kvaliteta nacije, koje su i dalje pretežno ovisile o ljudima i tlu, dok su radni ljudi, u manjoj ili većoj mjeri, postali predstavnici općih ljudskih interesa, koji su ostali siročad. Međutim, povremeno je svaka društvena klasa zastupala, makar i nesvjesno, interese šire od vlastitih.

Oko prijelaza u dvadeseto stoljeće, kad je opće pravo glasa bilo već prilično prošireno, radnička je klasa bila utjecajan čimbenik u državi; poslovne klase, čiji utjecaj na zakonodavnu vlast više nije bio neupitan, postale su pak svjesne političke moći koja je proizlazila iz njihova vodstva industrije. Ovo osobito lokaliziranje utjecaja i moći nije stvaralo poteškoće dokle god je tržišni sustav nastavljao funkcionirati bez velikog stresa i napregnutosti; ali kad, zbog svojstvenih mu razloga, više nije bilo tako, i kad su se razvile napetosti među društvenim klasama, samo je društvo bilo ugroženo činjenicom da su sukobljene strane pretvarale vladu i biznis, državu i industriju, u svoja uporišta. Dvije vitalne funkcije društva, političku i ekonomsku, rabilo se i zlorabilo kao oružja u borbi za posebne interese. Iz takve je opasne pat-pozicije ponikla u dvadesetom stoljeću fašistička kriza.

Opće crte kretanja koje je oblikovalo socijalnu povijest devetnaestoga stoljeća namjeravamo stoga opisati iz ovih dvaju kutova gledanja. Jedan je dan sukobom organizacijskih načela ekonomskoga liberalizma i društvene zaštite, koji je vodio duboko ukorijenjenoj institucionalnoj napregnutosti; drugi, sukobom klasa, koji je, u uzajamnom djelovanju s prvim, pretvarao krizu u katastrofu.

Rođenje liberalne vjere

Ekonomski je liberalizam bio organizacijsko načelo društva koje je stvaralo tržišni sustav. Rođen kao puka sklonost nebirokratskim metodama, razvio se do prave vjere u čovjekovo svjetovno spasenje pomoću samoregulatornog tržišta. Takav je fanatizam bio posljedica iznenadnog otežanja zadaće na koju se dao: veličine patnji što ih se imalo nanijeti nedužnim osobama kao i golemog opsega isprepletenih promjena do kojih je dolazilo u uspostavljanju novoga poretka. Liberalna je vjera poprimila svoj evandeoski žar tek u reakciji na potrebe potpuno razvijenoga tržišnog gospodarstva.

Datirati politiku *laissez-fairea* ranije no što se stvarno pojavila, kao što se to često čini, i smjestiti ju u vrijeme prve uporabe ove krilatice u Francuskoj sredinom osamnaestoga stoljeća, bilo bi potpuno nehistorijski; sa sigurnošću se može reći da tijekom još dva naraštaja ekonomski liberalizam nije bio više od isprekidane tendencije. Tek je 1820-ih godina značio zalaganje za tri klasična načela: da bi rad trebalo da nađe sebi cijenu na tržištu; da bi stvaranje novca trebalo da ovisi o automatskom mehanizmu; da bi dobra trebalo da slobodno teku iz zemlje u zemlju bez smetnji ili povlastica; ukratko, za tržište rada, zlatni standard i slobodnu trgovinu.

Pripisivati Françoisu Quesnayju da je zamišljao takvo stanje stvari bilo bi malo pretjerano. Sve što su fiziokrati zahtijevali u merkantilističkom svijetu bio je slobodan izvoz žita radi osiguravanja većega dohotka poljoprivrednicima, zakupnicima i zemljovlasnicima. Gleda ostaloga, njihov je *ordre naturel* bio samo usmjeravajuće načelo za reguliranje manufakture i poljoprivrede od strane vlade, za koju se pretpostavljalo da je svemoćna i sveznajuća. Quesnayjevim je *Maximes* bila namjera opskrbiti takvu vladu gledištima potrebnim za pretvaranje načela iz *Tableau* u praktičku politiku, a ponudio je i periodičko pribavljanje statističkih podataka u tu svrhu. Ideja o sustavu samoregulatornih tržišta nije mu bila ni na kraj pameti.

U Engleskoj se također usko tumačilo *laissez-faire*; to je načelo značilo slobodu od propisa koji bi regulirali proizvodnju; nije obuhvaćalo trgovinu. Pamučna proizvodnja, isprva beznačajna, izrasla je u vodeću izvoznju granu zemlje, čudo toga vremena, a ipak je uvoz tiskanih pamučnih tkanina ostao zabranjen pozitivnim propisom. Unatoč tradicionalnu monopolu na domaćem tržištu, davala se premija na izvoz kalika i muselina. Protekcionizam je bio toliko uvriježen, da su manchesterski tvorničari pamuka zahtijevali 1800. zabranu izvoza pređe, premda svjesni da im to znači gubitak poslova. Kazne za izvoz alata šteta ih se koristilo u proizvodnji pamučnih dobara, jednim su zakonom iz 1791. proširene na izvoz modela ili specifikacija. Slobodnotrgovinsko podrijetlo pamučne industrije jest mit. Oslobođenost od reguliranja u sferi proizvodnje je sve što je ta industrija htjela: slobodu u sferi razmjene još uvijek se smatralo opasnošću.

Moglo bi se pretpostaviti prirodno širenje slobode proizvodnje iz čisto tehnološkoga područja u područje zapošljavanja rada. Međutim, Manchester je tek relativno kasno postavio zahtjev za slobodnim radom. Pamučna proizvodnja nije nikada podlijegala Zakonu o radnicima, pa nju stoga nisu sputavale ni godišnje procjene nadnica niti pravila o šegrtovanju. Stari Zakon o sirotinji, kojemu su tako žestoko prigovarali liberali iz kasnijeg vremena, bio je pak od pomoći manufakturstima; ne samo da ih je opskrbljivao općinskim šegrtima, već im je također dopuštao da se oslobode odgovornosti za otpuštene uposlenike, čime su velik dio tereta nezaposlenosti prebacivali na javna sredstva. Čak ni sustav *Speenhamlanda* nije isprva bio nepopularan među tvorničarima pamuka: sve dok moralne posljedice sustava doplataka nisu smanjile proizvodnu sposobnost radnika, ta je industrija mogla sasvim lijepo smatrati da joj obiteljske potpore *Speenhamlanda* pomažu u održavanju rezervne armije rada, prijeko potrebne radi izlaženja nakraj s velikim fluktuacijama trgovine. U vrijeme kad je zapošljavanje u poljoprivredi još uvijek bilo na rok od godine dana, industriji je bilo vrlo važno da joj takav fond mobilnog rada bude na raspolaganju u razdobljima ekspanzije. Otuda napadi tvorničara na Zakon o naseljavanju koji je sprečavao fizičku mobilnost rada. Ipak, nije prihvaćeno ukidanje toga zakona sve do 1795., a tada je pak nadomješten s još više, a ne manje, paternalizma u odnosu na Zakon o sirotinji. Pauperizam je još uvijek ostao brigom vlastelina i sela; čak i oštri kritičari *Speenhamlanda*, kao Burke, Bentham i Malthus,

nisu sebe smatrali toliko predstavnicima industrijskoga napretka koliko predlagačima zdravih načela ruralne administracije.

Tek je 1830-ih godina ekonomski liberalizam izbio kao križarska strast, a *laissez-faire* postao ratobornom vjerom. Tvorničarska je klasa zahtijevala promjene u Zakonu o sirotinji, jer je sprečavao rast industrijske radničke klase čiji bi dohodak ovisio o obavljenom poslu. Važnost poduhvata što ga je podrazumijevalo stvaranje slobodnog tržišta rada postala je sada vidljiva, baš kao i veličina bijede što će je se nanijeti žrtvama napretka. Sukladno tome, početkom 1830-ih očita je godina promjena raspoloženja. Pretisak Towsendove *Rasprave*, objavljen 1817., sadržavao je predgovor pisan kao pohvala dalekovidnosti kojom se autor oborio na sirotinjsko zakonodavstvo i zahtijevao njegovo potpuno napuštanje; međutim, urednici su upozorili na opasnost njegova "ishitrenog i nepromišljenog" prijedloga da bi vanjsku potporu sirotinji trebalo ukinuti u, prema njima, tako kratkom roku od *deset* godina. Ricardova *Načela*, koja su se pojavila iste te godine, inzistirala su na nužnosti ukidanja sustava doplataka, ali snažno nalagala da bi to trebalo činiti tek vrlo postepeno. Pitt, učenik Adama Smitha, odbacio je takav postupak zbog patnji što bi ih donio nedužnima. Peel je još 1829. "dvojio može li se bezopasno ukloniti sustav doplataka na način koji ne bi bio postepen".⁴⁵ Međutim, nakon političke pobjede srednje klase, 1832., prijedlog zakona o dopuni sirotinjskog zakonodavstva prihvaćen je u svom najekstremnijem obliku i hitro stavljen na snagu, bez razdoblja odgode njegove primjene. *Laissez-faire* se katalizirao u nastojanje beskompromisne okrutnosti.

Slično razjarivanje ekonomskog liberalizma, njegovo pretvaranje iz akademskog interesa u bezgranični aktivizam, dogodilo se u druga dva područja industrijske organizacije: pitanjima valute i trgovine. Glede oba ova područja *laissez-faire* je prerastao u gorljivu vjeru kad je postala očevidna beskorisnost svih rješenja osim ekstremnih.

Prvu je jasnu predstavu valutnoga pitanja englesko društvo dobilo u obliku općega porasta troškova života. Cijene su se udvostručile između 1790. i 1815. Realne su nadnice pale, a poslovanje je bilo pogođeno radom deviznih tečajeva. Međutim, tek je s panikom 1825. solidna valuta postala načelo ekonomskog liberalizma, tj. tek kad su se Ricardova načela već toliko duboko usjekla u misli kako političara tako i poslovnih

⁴⁵ Webb, S. i B., *op. cit.*

ljudi da je "standard" održavan unatoč ogromnom broju financijski unesrećenih. To je bio početak onoga nepokolebljivog vjerovanja u automatski upravljački mehanizam zlatnog standarda, bez kojega se tržišni sustav nikad ne bi mogao pokrenuti.

Međunarodna slobodna trgovina zahtijevala je ništa manji čin vjere. Njezine su implikacije bile potpuno ekstravagantne. Značila je da će Engleska glede svoje opskrbe hranom ovisiti o inozemnim izvorima; da će žrtvovati svoju poljoprivredu, ako bude potrebno, i ući u novi oblik života u kojemu će biti sastavnim dijelom neke neodređeno zamišljene svjetske cjeline budućnosti; da će u toj planetarnoj zajednici vladati mir ili će je se, ne bude li takvom, morati učiniti bezopasnom po Veliku Britaniju snagom njezine ratne mornarice; i da će se engleska nacija suočiti s izgledima trajnih industrijskih izmještanja uz tvrdo vjerovanje u svoju superiornu pronalazačku i proizvodnu sposobnost. Vjerovalo se, međutim, kad bi samo žito cijeloga svijeta moglo slobodno teći u Britaniju, da bi njezine tvornice bile u stanju nižim cijenama konkurirati cijelome svijetu. I ovdje je mjeru potrebne odlučnosti određivala veličina zadaće i zamašnost rizika do kojih dovodi njezino potpuno prihvaćanje. Međutim, sve što bi bilo manje od potpunog prihvaćanja, značilo bi sigurnu propast.

Utopijske pobude dogme *laissez-fairea* ne shvaćaju se potpuno sve dok ih se promatra zasebno. Tri načela – konkurencijsko tržište rada, automatski zlatni standard i međunarodna slobodna trgovina – tvorila su cjelinu. Žrtve do kojih je dovelo postizanje bilo kojeg od tih ciljeva bile su beskorisne, ako ne još gore od toga, ukoliko se podjednako ne bi osiguralo postizanje i ostala dva cilja. Bilo je to: sve ili ništa.

Svatko je, primjerice, mogao vidjeti da zlatni standard znači opasnost smrtonosne deflacije i, možda, kobne nestašice novca u panici. Tvorničar se, prema tome, mogao nadati da će održati svoj položaj jedino ukoliko je bio siguran u rastuće razmjere proizvodnje po cijenama koje bi uključivale njegovu nagradu (drugim riječima, jedino ukoliko bi nadnice pale barem razmjerno općem padu cijena, što bi mu omogućilo iskorištavanje sve šireg svjetskog tržišta). Stoga je prijedlog (1846.) zakona o ukidanju žitnoga zakonodavstva, koje je ograničavalo uvoz žita, bio prirodni nastavak Peelova Zakona o bankama iz 1844., a oba su pretpostavljala radničku klasu koja je, nakon Zakona o dopuni sirotinjskog zakonodavstva (1834.), bila prisiljena davati najbolje od sebe pod prijetnjom gladi, tako da su nadnice bile regulirane cijenom žita. Ove su tri velike mjere tvorile koherentnu cjelinu.

Planetarni se domašaj ekonomskog liberalizma moć sada uočiti jednim pogledom. Ništa manje od samoregulatornog tržišta u svjetskim razmjerima ne bi moglo osigurati funkcioniranje ovoga ogromnog mehanizma. Ukoliko cijena rada ne bi ovisila o najjeftinijem dostupnom žitu, nije bilo jamstva da nezaštićene industrije neće podleći vlasti dobrovoljno prihvaćenog "žandara", zlata. Širenje svjetskoga tržišta u devetnaestom stoljeću bilo je sinonim za istodobno širenje međunarodne slobodne trgovine, konkurencijskog tržišta rada i zlatnog standarda; pripadali su jedno drugome. Nije čudo što se ekonomski liberalizam pretvorio u svjetovnu religiju kad su postale očevodne velike opasnosti ovoga poduhvata.

Nije bilo ničega prirodnog u vezi s *laissez-faireom*; nikad ne bi bilo došlo do slobodnih tržišta da se naprosto pustilo da stvari idu svojim tokom. Baš kao što su tvornice pamučne robe – vodeća industrija slobodne trgovine – stvorene uz pomoć zaštitnih carina, izvoznih premija i neizravnog subvencioniranja nadnica, država je nametnula i sam *laissez-faire*. U tridesetim i četrdesetim godinama, došlo je ne samo do bujice zakonodavstva, kojim su se ukidali restriktivni propisi, nego i do golemog povećanja administrativnih funkcija države, koja je sada bila opskrbljena središnjom birokracijom, sposobnom ostvariti zadaće što su ih postavljale pristaše liberalizma. Sa stajališta tipičnog utilitarista, ekonomski je liberalizam bio društveni projekt, koji je trebalo ostvariti radi najveće sreće najvećega broja ljudi; *laissez-faire* nije bio metoda da se nešto postigne, već je bio ono što valja postići. Istina, zakonodavstvo nije moglo učiniti ništa izravno, osim ukidanjem štetnih ograničenja. Međutim, to ne znači da *vlada* nije mogla činiti ništa, osobito neizravno. Naprotiv, utilitaristički je liberal vidio u vladi veliko sredstvo za postizanje sreće. Glede materijalnog boljitka, vjerovao je Bentham, utjecaj zakonodavstva je "kao ništa" u usporedbi s nesvjesnim doprinosom "ministra policije". Od tri stvari koje su potrebne za ekonomski uspjeh – sklonost, znanje i moć – privatna osoba posjeduje samo sklonost. Po Benthamovu učenju, vlada može, jeftinije nego privatne osobe, osigurati znanje i moć. Zadaća je izvršne vlasti prikupljati statistiku i informacije, poticati znanost i eksperimentiranje, kao i osigurati bezbrojna sredstva konačne realizacije u području vladanja društvom. Bentamovski je liberalizam značio zamjenu parlamentarne akcije djelovanjem pomoću administrativnih organa.

Bilo je širokog prostora za to. Za razliku od Francuske, u Engleskoj reakcija nije vladala pomoću administrativnih metoda, već se koristila isključivo zakonodavstvom parlamenta da bi provela političku represiju. "Revolucionarna kretanja iz 1785. i 1815.-1820. nisu suzbijana djelovanjem ministarstava već zakonodavstvom parlamenta. Suspenzija Zakona *habeas corpus*, te usvajanje Zakona o kleveti i 'šest zakona' iz 1819., bile su oštre mjere prisile; međutim, nema u njima ni znaka nastojanja da se administraciji dade karakter kakav je imala u kontinentalnim zemljama Europe. U mjeri u kojoj je ukinuta sloboda pojedinca, činjeno je to zakonima parlamenta i njihovom provedbom".⁴⁶ Jedva što su ekonomski liberali 1832. postigli utjecaj na vladu, stanje se potpuno promijenilo u prilog administrativnih metoda. "Neto rezultat zakonodavne aktivnosti koja je, premda različitim stupnjevima intenzivnosti, karakterizirala razdoblje nakon 1832., postepena je izgradnja vrlo složenoga administrativnog stroja, kojemu su stalni popravci, obnova, rekonstrukcija i prilagodavanje novim zahtjevima, jednako potrebni kao i postrojenju moderne tvornice".⁴⁷ Ovaj rast administracije odražavao je duh utilitarizma. Benthamov legendarni panoptikon, njegova najosobnija utopija, zvjezdolika je zgrada iz čijeg bi središta upravitelji zatvora mogli držati pod najučinkovitijim nadzorom najveći broj zatvorskih ptičica uz najmanje javne troškove. Slično tome, njegovo je omiljeno načelo "nadgledivosti" osiguravalo da u utilitarističkoj državi ministar na vrhu održava učinkovitu kontrolu nad cijelom lokalnom administracijom.

Put slobodnom tržištu je otvoren, i držan otvorenim, pomoću golemog povećanja stalnoga, centralno organiziranog i kontroliranog intervencionizma. Bilo je krajnje komplicirano dovesti "jednostavnu i prirodnu slobodu" Adama Smitha u sklad s potrebama ljudskoga društva. Neka o tome posvjedoči složenost odredbi u bezbrojnim zakonima o ograđivanju: veličina birokratske kontrole sadržane u provedbi novih sirotinjskih zakona, koju je, prvi put od vladavine kraljice Elizabete, učinkovito nadzirala središnja vlast; ili povećanje vladine administracije do kojeg je dovodila hvalevrijedna zadaća municipalne reforme. Pa ipak, sva su ova uporišta vladinog uplitanja izgrađena imajući u vidu organiziranje neke jednostavne slobode – kao što je sloboda glede zemljišta, rada ili

⁴⁶ Redlich i Hirst, J., *Local Government in England*, sv. II., str. 240., citirano u Dicey, A. V., *Law and Opinion in England*, str. 305.

⁴⁷ Ilbert, *Legislative Methods*, str. 212.-213., citirano u Dicey, A. V., *op. cit.*

municipalnog upravljanja. Baš kao što, suprotno očekivanju, pronalaženje strojeva koji ušteđuju rad nije smanjilo nego je zapravo povećalo uporabu ljudskog rada, tako je i uvođenje slobodnih tržišta, umjesto da ukloni potrebu za kontrolom, propisima i intervencijom, enormno povećalo njihov raspon. Administratori su morali stalno stražariti, kako bi osigurali slobodno djelovanje sustava. Prema tome, čak i oni koji su najžarkije željeli osloboditi državu svih nepotrebnih dužnosti i čija je cijela filozofija zahtijevala sužavanje državnih aktivnosti, nisu mogli doli povjenti istoj toj državi nove moći, organe i sredstva potrebna za uspostavljanje *laissez-fairea*.

Ovaj je paradoks natkriljen još jednim. Dok je gospodarstvo *laissez-fairea* bilo proizvod namjernog djelovanja države, kasnija su ograničavanja *laissez-fairea* započela na spontani način. *Laissez-faire* je bio planiran; nije bilo tako glede planiranja. Naprijed je pokazana istinitost prve polovine ove tvrdnje. Ako je ikada bilo svjesne uporabe izvršne vlasti u službi namjerne politike pod kontrolom vlade, činili su to bentamovci u herojskom razdoblju *laissez-fairea*. O drugoj je polovini prvi dao misliti istaknuti liberal Dicey, koji je stavio sebi u zadaću istražiti podrijetlo *anti-laissez-fairea* ili, kako ga je on zvao, "kolektivističkog" trenda u engleskom javnom mnijenju, čije je postojanje bilo vidljivo od kraja 1860ih godina. Na svoje je iznenađenje utvrdio da se ne mogu naći dokazi o postojanju takvog trenda *osim u samim zakonodavnim aktima*. Točnije rečeno, nisu se mogli naći nikakvi dokazi "kolektivističkog" trenda u javnom mnijenju *prije* zakona za koje se činilo da predstavljaju takav trend. Glede kasnijeg "kolektivističkog" javnog mnijenja, Dicey je zaključio da je "kolektivističko" zakonodavstvo moglo samo biti njegovim glavnim izvorom. Konačni je rezultat njegovoga prodornog istraživanja da je u onih koji su izravno odgovorni za restriktivne zakone iz 1870-ih i 1880-ih godina bila potpuno odsutna ma kakva smišljena namjera širenja funkcija države ili ograničavanja slobode pojedinca. Pokazalo se da je zakonodavni glavni udar kretanja protiv samoregulatornog tržišta, kretanja kakvo se razvilo u pola stoljeća nakon 1860., bio spontan, neusmjeravan javnim mnijenjem, i potaknut čisto pragmatičkim duhom.

Ekonomski se liberali moraju snažno protiviti ovome gledištu. Njihova se cijela društvena filozofija temelji na ideji da je *laissez-faire* bio prirodni razvitak, te da je kasnije *anti-laissez-faire* zakonodavstvo bilo rezultatom namjernog djelovanja protivnika liberalnih načela. Nije pretjerano reći

da ova dva uzajamno isključiva tumačenja dvostrukoga kretanja povlače, za sobom istinitost ili neistinitost liberalnog stajališta danas.

Liberalni pisci poput Spencera i Sumnera, Misesa i Lippmanna, opisuju dvostruko kretanje na način bitno sličan našem, ali tom kretanju daju potpuno drugačije tumačenje. Dok je po našem gledanju pojam samoregulatornog tržišta bio utopijski, a napredak je takvog tržišta zaustavljen realističnom samozaštitom društva, po njihovu je gledanju sav protekcionizam bio pogreška zbog nestrpljenja, gramzljivosti i kratkovidnosti, pogreška bez koje bi tržište bilo riješilo svoje poteškoće. Pitanje koje je od ova dva gledanja ispravno možda je najvažniji problem novije društvene povijesti, o kojemu ovisi ništa manje nego presude glede zahtjeva ekonomskoga liberalizma da bude temeljno organizacijsko načelo u društvu. Prije no što se vratimo svjedočenju činjenica, potrebna je preciznija formulacija pitanja.

U budućnosti će se našem vremenu pripisati da je doživjelo kraj samoregulatornog tržišta. Ugled ekonomskog liberalizma na njegov vrhuncu doživjele su 1920-e godine. Stotine milijuna ljudi mučene su pokorom inflacije; ekspropirane su cijele društvene klase, cijele nacije. Stabilizacija valuta postala je žarišnom točkom u političkoj misli naroda i vlada; obnova zlatnoga standarda postala je najvišim ciljem svakoga organiziranog nastojanja na ekonomskom području. Otplatu inozemnih zajmova i povratak stabilnim valutama smatralo se kriterijima racionalnosti u politici; nijedna privatna patnja, nijedno narušavanje suvereniteta nije se smatralo prevelikom žrtvom za ponovno postizanje monetarne bespriječnosti. Nevolje nezaposlenih koje je deflacija ostavila bez posla; neimaština javnih službenika otpuštenih bez i mršave naknade; čak i odricanje od nacionalnih prava i gubitak ustavnih sloboda - sve se to smatralo pravednom cijenom koju valja platiti radi udovoljavanja potrebama zdravih državnih proračuna i zdravih valuta, tih *a priori* zahtjeva ekonomskoga liberalizma.

Tridesete su godine doživjele da se apsoluti iz dvadesetih dovode u pitanje. Nakon nekoliko godina, tijekom kojih su valute praktički obnovljene i državni proračuni uravnoteženi, dvije su se najmoćnije zemlje, Velika Britanija i Sjedinjene Države, našle u poteškoćama, napustile zlatni standard i krenule na upravljanje svojim valutama. U cjelini se odbijalo otplaćivati međunarodne dugove te su se načela ekonomskoga liberalizma stala zanemarivati od strane najbogatijih i

najrespektabilnijih. Ministarstva financija Velike Britanije i Sjedinjenih Država, raniji revni čuvari liberalne vjere, prisilila su sredinom tridesetih godina Francusku i neke druge države, koje su se još uvijek pridržavale zlatnoga standarda, na njegovo napuštanje.

U četrdesetim je godinama ekonomski liberalizam pretrpio još teži poraz. Iako su Velika Britanija i Sjedinjene Države odstupile od monetarne ortodoksije, zadržale su načela i metode liberalizma u industriji i trgovini, općoj organizaciji svoga ekonomskog života. Ovo će se pokazati čimbenikom ubrzanja rata i hendikepom u njemu, jer ekonomski je liberalizam stvorio i hranio iluziju da diktaturama predstoji ekonomska katastrofa. Zbog ove su vjere demokratske vlade posljednje shvatile implikacije upravljanih valuta i usmjeravane trgovine, čak i kad se dogodilo da silom prilika same prakticiraju te metode; također, ostavština je ekonomskoga liberalizma zatvorila put pravodobnom ponovnom naoružavanju u ime uravnoteženih državnih proračuna i slobodnog poduzetništva, za koje se pretpostavljalo da daju jedine sigurne temelje ekonomskoj snazi u ratu. U Velikoj je Britaniji proračunska i monetarna ortodoksija nametnula privrženost tradicionalnom strateškom načelu ograničenog uplitanja u rat zemlji koja je stvarno bila suočena s totalnim ratom; u Sjedinjenim su se Državama pojedini krugovi korisnika sustava – poput industrija nafte i aluminijske – ušančili iza tabua liberalnog poslovanja i uspješno se odupirali pripremama za industrijsko izvanredno stanje. Da nije bilo tvrdoglavog i ostrašćenog inzistiranja ekonomskih liberala na svojim zabudama, vođe bi se ljudske vrste, kao i mase slobodnih ljudi, bili bolje opremili za teške kušnje toga vremena i možda ih čak mogli posve izbjeći.

Stoljetna načela društvene organizacije, koja je obuhvaćala cijeli civilizirani svijet, ne bivaju odbačena zbivanjima jednoga desetljeća. I u Velikoj Britaniji i u Sjedinjenim Državama, milijuni su neovisnih poslovnih jedinica izvodile svoje postojanje iz načela *laissez-faire*. Njegov upadljiv neuspjeh na jednom području nije mu razorio ugled na svima. Štoviše, njegova djelomična pomrčina mu je možda čak ojačala utjecaj, jer je omogućila njegovim braniteljima da tvrde kako je nepotpuna primjena njegovih načela bila razlogom za sve poteškoće stavljene mu na teret.

Ovo je zapravo posljednji preostali argument ekonomskoga liberalizma danas. Njegovi apologeti ponavljaju u beskrajnim varijacijama kako bi liberalizam bio ispunio ono što se od njega očekivalo da nije bilo politika

koje su zagovarali njegovi kritičari; da nisu za naše nedaće odgovorni konkurencijski sustav i samoregulatorno tržište već uplitanje u taj sustav i intervencije u to tržište. A ovu argumentaciju potkrepljuju ne samo bezbrojna novija narušavanja ekonomske slobode, već i nedvojbena činjenica da je kretanje ka širenju sustava samoregulatornih tržišta naišlo u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća na ustrajno protivno kretanje koje je ometalo slobodno djelovanje takvog gospodarstva.

Ekonomskom je liberalu tako moguće formulirati argumentaciju koja povezuje sadašnjost s prošlošću u koherentnu cjelinu. Jer tko bi poricao da vladina intervencija u poslovanje može potkopati pouzdanje? Tko će poreći da bi nezaposlenost katkad bila manja da nije zakonom osigurane pomoći nezaposlenome? Da privatnom poslovanju škodi konkurencija javnih radova? Da deficitno financiranje može ugrožavati privatna investiranja? Da paternalizam vodi slabljenju poslovne inicijative? Budući da je tako danas, sigurno nije bilo drukčije u prošlosti. Tko može dvojiti da je opće protekcionističko kretanje, socijalno i nacionalno, započeto u Europi oko 1870-ih godina, remetilo i ograničavalo trgovinu? Tko može dvojiti da su tvornički zakoni, socijalno osiguranje, municipalno gospodarenje, zdravstvene službe, javne uslužne djelatnosti, carine, premije i subvencije, karteli i trustovi, embargo na useljavanje, na kretanja kapitala, na uvoz – da ne govorimo o manje otvorenim ograničenjima kretanja ljudi, dobara i plaćanja – morali djelovati kao prepreke funkcioniranju konkurencijskoga sustava: razvlačiti poslovne depresije, otežavati nezaposlenost, produbljivati financijske krize, smanjivati trgovinu i jako škoditi samoregulatornom mehanizmu tržišta? Liberal inzistira da je korijen svega zla upravo ovo uplitanje u slobodu zapošljavanja, trgovine i valuta, što su ga prakticirale razne škole socijalnog, nacionalnog i monopolističkog protekcionizma od treće četvrtim devetnaestoga stoljeća; da nije bilo nesvete alijanse radničkih sindikata i radničkih stranaka s monopolističkim tvorničarima i agrarnim interesima, koji su zbog svoje kratkovidne gramzljivosti udružili snage kako bi osujetili ekonomsku slobodu, svijet bi danas uživao plodove gotovo automatskog sustava stvaranja materijalnog blagostanja. Liberalni vode neumorno ponavljaju da je tragedija devetnaestoga stoljeća proizišla iz nesposobnosti čovjeka da ostane vjeran nadahnuću ranih liberala; da je plemenita inicijativa naših predaka osujećivana strastima nacionalizma i klasnoga rata, interesnih skupina i monopolista,

a nadasve sljepilom radnih ljudi glede konačne blagotvornosti ncograničene ekonomske slobode, blagotvornosti u odnosu na sve ljudske interese pa i njihove. Na taj je način, tvrdi se, velik intelektualni i moralni napredak osujećen intelektualnim i moralnim slabostima narodne većine; ono što je duh prosvjetiteljstva bio postigao uništile su sile sebičnosti. Ovo je, sažeto rečeno, obrana ekonomskoga liberala. Ako se to ne opovrgne, on će i dalje ostati za govornicom u borbi argumenata.

Izoštrimo sliku glede ovoga pitanja. Valja se suglasiti da je liberalno kretanje, zaokupljeno širenjem tržišnog sustava, naišlo na zaštitno protukretanje, koje je vodilo sputavanju toga sustava; na takvoj pretpostavci počiva zapravo i naša teza o dvostrukom kretanju. Ali dok mi tvrdimo da bi inherentna apsurdnost ideje o samoregulatornom tržišnom sustavu bila tijekom vremena uništila društvo, liberal optužuje najraznovrsnije elemente da su osujetili veliku inicijativu. Budući da nije u stanju navesti dokaze o ma kojem takvom udruženom nastojanju da se osujeti liberalno kretanje, liberal uzmiče do praktički neoborive hipoteze o potajnom djelovanju. Ovo je mit o antiliberalnoj uroti, koji je u ovom ili onom obliku zajednički svim liberalnim tumačenjima zbivanja iz 1870-ih i 1880-ih godina. Obično se usponu nacionalizma i socijalizma pripisuje da je igrao glavnu ulogu u tom mijenjanju pozornice; negativni su likovi u predstavi tvorničarska udruženja i monopolisti, agrarne interesne skupine i radnički sindikati. Prema tome, liberalna doktrina u svom najproduhovljenijem obliku hipostazira djelovanje nekoga dijalektičkog zakona u modernom društvu, koji osujećuje nastojanja prosvjetljena uma, a u svojoj se najgrubljoj verziji svodi na napadanje političke demokracije, kao tobože glavnog izvora intervencionizma.

Svjedočanstvo činjenica odlučno proturječi liberalnoj tezi. Anti-liberalna urota je čista izmišljotina. Veliku raznovrsnost oblika u kojima se pojavilo "kolektivističko" protukretanje ne može se pripisati sklonosti udruženih interesnih skupina prema socijalizmu ili nacionalizmu, već isključivo širem rasponu životno važnih društvenih interesa kojima je škodilo širenje tržišnog mehanizma. Ovo objašnjava sve osim posvudašnjih reakcija pretežno praktičkoga karaktera što ih je pobuđivalo širenje tog mehanizma. Intelektualne mode nisu igrali ama baš nikakvu ulogu u ovome procesu; nije, prema tome, bilo mjesta za predrasudu, koju liberal smatra ideološkom silom u pozadini antiliberalnog razvitka. Iako je istina da su 1870-e i 1880-e godine doživjele kraj ortodoksnog liberalizma

te da se za sve presudne probleme današnjice može dokazati da imaju podrijetlo u tom vremenu, netočno je reći da je prijelaz na socijalni i nacionalni protekcionizam bio posljedica ma kojeg drugog uzroka doh manifestacija slabosti i opasnosti svojstvenih sustavu samoregulatornog tržišta. Ovo se može pokazati na više od jednoga načina.

Prvo, zapanjujuća je raznovrsnost pitanja glede kojih se poduzimala akcija. To bi, samo po sebi, isključilo mogućnost združena djelovanja. Citirat ćemo popis intervencija što ga je sastavio Herbert Spencer 1884., kad je optužio liberale da su napustili svoja načela priklonivši se "restriktivnom zakonodavstvu".⁴⁸ Raznolikost područja interveniranja teško da bi mogla biti veća. Godine 1860. dana je ovlast da se osiguraju "analitičari hrane i pića, s tim da ih se plaća iz mjesnih daća"; slijedi zakon koji osigurava "inspekciju plinare"; proširenje Zakona o rudnicima po kojemu "postaje kažnjivo zapošljavati dječake ispod dvanaest godina života, koji ne pohađaju škole, te ne znaju čitati i pisati". Godine 1861. dana je ovlast "skrbnicima iz sirotinjskih zakona da se pobrinu za provedbu vakcinacije"; mjesni su odbori ovlašteni "određivati cijene unajmljivanja sredstava prijevoza"; i stanovitim su lokalno formiranim tijelima "dane ovlasti da oporezuju mjesno stanovništvo zbog radova na ruralnom odvodnjavanju i navodnjavanju, i opskrbi vodom za stoku". Godine 1862. usvojen je zakon po kojemu postaje nedopušten "rudnik ugljena s jednim oknom"; i zakon koji Vijeću za medicinsku izobrazbu daje isključivo pravo "da se pobrine za farmakopeju, čiju će cijenu odrediti Ministarstvo financija". Spencer je, obuzet stravom, ispunio nekoliko stranica nabrojanjem ovih i sličnih mjera. Godine 1863. došlo je do "proširenja obvezne vakcinacije na Škotsku i Irsku". Usvojen je također zakon po kojemu se imenuju inspektori da bi utvrđivali je li "hrana zdrava ili nezdrava"; i Zakon o dimnjačarima, da bi se spriječilo mučenje i konačno umiranje djece natjerane na čišćenje preuskih odvoda"; i Zakon o zaraznim bolestima; i Zakon o javnim knjižnicama s dodjeljivanjem lokalnih ovlasti "po kojima većina može oporezivati manjinu radi knjiga u njima". Spencer je naveo ove mjere kao jednako toliko neoboriv dokaz aniliberalne urote. Pa ipak, svaki se od ovih zakona bavio nekim problemom koji proizlazi iz modernih industrijskih uvjeta, i bio je usmjeren na zaštitu nekog javnog interesa s obzirom na opasnosti koje su svojstvene ili takvim uvjetima ili svakako tržišnoj metodi bavljenja

⁴⁸ Spencer, H., *The Man vs. the State*, 1884.

njima. Nepristranom umu oni dokazuju čisto praktičku i pragmatičku prirodu "kolektivističkog" protukretanja. Većina onih koji su donijeli ove mjere bili su uvjereni pristaše *laissez-fairea* i zasigurno nisu željeli da njihov pristanak na stvaranje vatrogasne brigade u Londonu znači protest protiv načela ekonomskoga liberalizma. Naprotiv, predlagatelji su ovih zakonodavnih akata bili u pravilu beskompromisni protivnici socijalizma, ili bilo kojega drugog oblika kolektivizma.

Drugo, prijelaz od liberalnih na "kolektivistička" rješenja događao se ponekad preko noći i bez ikakve svijesti o tome kod onih koji su angažirani u procesu zakonodavnog promišljanja. Dicey navodi klasičan primjer Zakona o naknadi radnicima, koji se bavi odgovornošću poslodavca za štetu počinjenu njegovim radnicima tijekom njihove zaposlenosti. Povijest raznih zakona koji utjelovljuju ovu ideju od 1880. pokazuje dosljednu privrženost individualističkom načelu da se odgovornost poslodavca njegovu uposleniku mora regulirati na način strogo istovjetan onome po kojemu se ravna njegova odgovornost ostalima, ma kome izvan poduzeća. Bez gotovo ikakve promjene u javnome mnijenju poslodavac je iznenada 1897. pretvoren u osiguravatelja svojih radnika glede svake štete koju bi pretrpjeli tijekom svoje zaposlenosti, što je, kao što Dicey opravdano napominje, "potpuno kolektivističko zakonodavstvo". Ne bi se mogao navesti bolji dokaz da zamjenu liberalnog načela antiliberalnim nije uzrokovala promjena bilo glede vrste interesa kojih se to ticalo ili glede tendencije mišljenja primijenjenih na to pitanje, već isključivo evolucija uvjeta u kojima se problem pojavio i u kojima mu se tražilo rješenje.

Treće, postoji neizravni ali najupečatljiviji dokaz što ga daje usporedba ovoga razvitka u raznim zemljama vrlo različite političke i ideološke konfiguracije. Viktorijanska Engleska i Bismarckova Prusija bile su vrlo različite, a obje su se znatno razlikovale od Francuske u Trećoj republici ili carevine Habzburgovaca. Međutim, svaka je od ovih zemalja prošla kroz razdoblje slobodne trgovine i *laissez-fairea*, nakon kojeg je slijedilo razdoblje antiliberalnog zakonodavstva glede javnog zdravstva, tvorničkih uvjeta, municipalnog gospodarenja, socijalnog osiguranja, prijevoznih subvencija, javnih uslužnih djelatnosti, poslovnih udruženja itd. Bilo bi lako predočiti uredan kalendar s godinama u kojima je došlo do analognih promjena u raznim zemljama. Naknade radnicima ozakonjene su u Engleskoj 1880. i 1897., u Njemačkoj 1879., u Austriji 1887., u Francuskoj

1899.; tvornička je inspekcija uvedena u Engleskoj 1833. u Prusiji 1853., u Austriji 1883., u Francuskoj 1874. i 1883; municipalno gospodarenje, uključujući upravljanje javnim uslužnim djelatnostima, uveo je Joseph Chamberlain, otpadnik od anglikanske crkve i kapitalist, u Birminghamu 1870-ih godina; Karl Lueger, katolički "socijalist" i progonitelj Židova, u carskom Beču 1890-ih godina; raznovrsne lokalne koalicije u municipalitetima Njemačke i Francuske. Snage podrške ovome bile su u nekim slučajevima nasilno reakcionarne i antisocijalističke kao u Beču, u drugim vremenima "radikalno imperijalističke" kao u Birminghamu ili najčišće liberalne boje kao u slučaju Francuza Edouarda Herriota gradonačelnika Liona. U protestantskoj Engleskoj, konzervativni su i liberalni kabineti radili povremeno na upotpunjavanju tvorničkog zakonodavstva. U Njemačkoj su u njegovu postizanju sudjelovali rimokatolici i socijaldemokrati; u Austriji, crkva i njezine najborbenije pristaše; u Francuskoj su neprijatelji crkve i žestoki antiklerikalci bili odgovorni za donošenje gotovo istovjetnih zakona. Prema tome, mnoštvo je stranaka i društvenih slojeva, pod najrazličitijim parolama, i s vrlo različitim motivacijama, provodilo skoro posve iste mjere u nizu zemalja glede velikog broja kompliciranih predmeta. Očito nije ništa apsurdnije doći zaključiti da su ih u potaji pokretale iste ideološke predrasude ili uski skupinski interesi, kako bi to stajalo u legendi o antiliberalnoj uroti. Naprotiv, sve govori u prilog pretpostavci da su objektivni razlozi nezaobilazne prirode silili zakonodavce na djelovanje.

Četvrto, znakovita je činjenica da su u raznim vremenima sami ekonomski liberali zagovarali ograničenja slobode ugovaranja i *laissez-fairea* u jednom broju jasno određenih slučajeva velike teorijske i praktičke važnosti. Antiliberalna predrasuda nije, dakako, mogla biti njihovim motivom. Imamo u vidu, s jedne strane, načelo udruživanja rada i, s druge strane, propise o poslovnim korporacijama. Prvo se odnosi na pravo radnika da se udružuju u cilju povećavanja svojih nadnica, drugo na pravo trustova, kartela i drugih oblika kapitalističkih povezivanja, da povišuju cijene. U oba se slučaja opravdano iznosio prigovor da se slobodu ugovaranja ili *laissez-faire* koristi radi ograničavanja trgovine. Bila riječ o udruženjima radnika koja povišuju nadnice, ili o poslovnim udruženjima koja povišuju cijene, zainteresirane su strane očito mogle koristiti načelo *laissez-fairea* da bi suzile tržište rada ili drugih roba. Vrlo je znakovito da su u oba slučaja dosljedni liberali, od Lloyda

Georgea i Theodora Roosevelta do Thurmana Arnolda i Waltera Lippmanna, podredili *laissez-faire* zahtjevu za slobodnim konkurencijskim tržištem; odlučno su tražili reguliranja i ograničenja, kaznene zakone i prisilu, dokazujući, kao što bi to činio bilo koji "kolektivist", da radnički sindikati ili korporacije, ovisno o kome je bila riječ, "zlorabe" slobodu ugovaranja. Teorijski gledano, *laissez-faire* ili sloboda ugovaranja podrazumijeva slobodu radnika da uskrate svoj rad, bilo pojedinačno ili zajednički, ako su tako odlučili; podrazumijeva također slobodu poslovnih ljudi da dogovaraju prodajne cijene bez obzira na želje potrošača. Ali u praksi se takva sloboda sukobljavala s institucijom samoregulatornoga tržišta, a u takvom se sukobu samoregulatornom tržištu uvijek davala prednost. Drugim riječima, ako bi se potrebe samo-regulatornog tržišta pokazale nespojivima sa zahtjevima *laissez-fairea*, ekonomski liberal se okretao protiv *laissez-fairea* i preferirao – kao što bi to bilo koji antiliberal učinio – takozvane kolektivističke metode reguliranja i ograničavanja. Propisi o radničkim sindikatima i antitrustovsko zakonodavstvo proizlazili su iz ovoga stava. Bolji se konačni dokaz ne bi moglo ponuditi glede neizbježnosti antiliberalnih ili "kolektivističkih" metoda u uvjetima modernog industrijskog društva, no što je činjenica da su čak i ekonomski liberali sami redovito rabili takve metode u presudno važnim područjima industrijske organizacije.

Uzged rečeno, ovo pomaže pojašnjavanju pravoga značenja izraza "intervencionizam", kojim ekonomski liberali rado označavaju suprotnost svojoj politici, ali samo odaju misaonu zbrku. Suprotnost intervencionizma je *laissez-faire*, a upravo smo vidjeli da se ekonomski liberalizam ne može poistovjećivati s *laissez-faireom* (premda nema štete ako se u običnom govoru te izraze rabi kao uzajamno zamjenjive). Strogo govoreći, ekonomski liberalizam jest organizacijsko načelo društva u kojemu se proizvodne djelatnosti temelje na instituciji samoregulatornog tržišta. Istina, nakon što se približno postiglo takav sustav, manje je potrebno intervencija jedne vrste. Međutim, to je daleko od izjave da su tržišni sustav i intervencija međusobno isključivi pojmovi. Jer dokle god taj sustav nije uspostavljen, ekonomski liberali moraju pozivati, i bez kolebanja pozivaju, na intervenciju države radi njegova uspostavljanja, a, kad je uspostavljen, radi njegova održavanja. Ekonomski liberal može, prema tome, bez ikakve nedosljednosti pozivati državu da koristi silu zakona; može čak prizivati nasilne snage građanskoga rata da stvore

preduvjete samoregulatornog tržišta. U Americi, Jug se pozivao na argumente *laissez-fairea* da bi opravdao ropstvo; Sjever je pak pozivao na intervenciju vojske radi uspostavljanja slobodnog tržišta rada. Stoga je optužba o intervencionizmu, kad je izriču liberalni pisci, prazna parola, koja znači osudu jednog te istog skupa akcija ovisno o tome da li ih slučajno odobravaju ili ne. Jedino načelo koje ekonomski liberali mogu održavati bez nedosljednosti jest načelo samoregulatornog tržišta, uključivalo ono intervencije ili ne.

Reći ćemo, kao sažetak, da je protukretanje s obzirom na ekonomski liberalizam i *laissez-faire* posjedovalo sve očigledne karakteristike spontane reakcije. Pojavilo se na bezbrojnim nepovezanim točkama bez uočljivih spona između izravno pogođenih interesnih skupina kao, bez ikakvoga ideološkog suglasja među njima. Čak su i prilikom rješavanja jednog te istog problema, kao u slučaju naknada radnicima rješenja prelazila iz individualističkog u "kolektivistički" oblik, iz liberalnog u antiliberalni, iz "*laissez-faire*" načina u intervencionistički, bez ikakve promjene ekonomskog interesa, ideoloških utjecaja ili političkih snaga, na djelu, već samo kao rezultat rastućeg shvaćanja prirode dotičnog problema. Moglo bi se također pokazati da je u raznim zemljama, na posve određenom stadiju njihova industrijskoga razvitka, došlo do vrlo sličnog prijelaza od *laissez-fairea* na "kolektivizam", što ukazuje na dubinu i međuovisnost temeljnih uzroka procesa kojeg ekonomski liberali tako površno pripisuju promjenama raspoloženja ili raznim interesima. Konačno, analiza pokazuje da čak ni radikalni pristaše ekonomskoga liberalizma nisu mogli izbjeći pravilu koje *laissez-faire* čini neprimjenjivim na razvijene industrijske uvjete; jer u presudnom su slučaju sindikalnih i antitrustovskih propisa ekstremni liberali sami morali pozivati na mnogostruke intervencije države, kako bi nasuprot monopolističkim sporazumima osigurali preduvjete djelovanja samoregulatornog tržišta. Čak je slobodnoj trgovini i konkurenciji bila potrebna intervencija da bi bile ostvarive. Liberalni je mit o "kolektivističkoj" uroti 1870-ih i 1880-ih godina protivan svim činjenicama.

Nalazimo da naše tumačenje dvostrukoga kretanja potvrđuju dokazi. Jer ako je, kao što smo naglašavali, tržišno gospodarstvo bilo prijetnja ljudskim i prirodnim sastojcima društvenog tkiva, što bi se drugo mogle očekivati doli poriv mnoštva različitih ljudi da odlučno traže neku vrstu zaštite? To smo i utvrdili. Također, očekivalo bi se da do toga dođe bez

ikakvih teorijskih ili intelektualnih predrasuda u tih ljudi i bez obzira na njihove stavove prema načelima na kojima počiva tržišno gospodarstvo. I to se pokazalo. Rekli smo također da bi usporedna povijest postupanja vlada mogla ponuditi kvazi-eksperimentalnu podršku našoj tezi, ako bi se moglo pokazati da su posebni interesi bili neovisni o specifičnim ideologijama nazočnim u određenom broju različitih zemalja. Za ovo nam je također bilo moguće navesti upečatljive dokaze. Konačno, ponašanje je samih liberala dokazalo da održavanje slobode trgovine – rečeno našim jezikom, održavanje samoregulatornog tržišta – ne samo da ne isključuje intervencije, već ih zapravo zahtijeva, i da su sami liberali redovno pozivali na prisilno djelovanje države, kao u slučaju sindikalnog i antitrustovskog zakonodavstva. Prema tome, ništa ne bi moglo biti odlučnije od dokaza što ih povijest pruža glede pitanja koje je od dvaju suprotstavljenih tumačenja dvostrukoga kretanja ispravno: ono ekonomskoga liberala, koji tvrdi da njegova politika nikad nije imala šansu, već su je ugušili kratkovidni sindikalci, marksistički intelektualci, gramzljivi tvorničari i reakcionarni zemljovlasnici; ili ono njegovih kritičara, koji upozoravaju na sveopću “kolektivističku” reakciju glede širenja tržišnog gospodarstva u drugoj polovini devetnaestoga stoljeća kao na potpun dokaz opasnosti po društvo svojstvene utopijskome načelu samoregulatornog tržišta.

Rođenje liberalne vjere (nastavak): Klasni interes i društvene promjene

Da bi se razotkrila stvarna osnovica politike u devetnaestom stoljeću, potrebno je prethodno potpuno razbiti liberalni mit o kolektivističkoj uroti. Po toj je legendi protekcionizam bio naprosto rezultat mračnih interesa agraraca, tvorničara i sindikalaca, koji su sebično onesposobili automatski mehanizam tržišta. Marksističke stranke, u drugom obliku i, dakako, sa suprotnom političkom tendencijom, razmišljaju na jednako pristrani način. (Irelevantno je ovdje što se suština Marxove filozofije usredotočila na cjelinu društva i na neekonomsku prirodu čovjeka.⁴⁹) Sam je Marx slijedio Ricarda u ekonomskom definiranju klasa, a ekonomska je eksploatacija nedvojbeno obilježje buržoaske epohe.

Ovo je u popularnom marksizmu dovelo do grube klasne teorije društvenog razvitka. Pritisci zbog tržišta i zona utjecaja jednostavno su pripisani profitnom motivu šake financijera. Imperijalizam je objašnjen kao kapitalistička urota da se vlade potaknu na vođenje ratova u interesu krupnoga biznisa. Smatralo se da ratove uzrokuju ovi interesi udruženi s poduzećima za proizvodnju oružja, koja su čudesno stekla sposobnost da utjeraju cijele narode u pogubne politike, protivne njihovim vitalnim interesima. Liberali i marksisti su se zapravo slagali izvođeci protekcionistički pokret iz snage posebnih interesa; objašnjavajući agrarne pristojbe političkim utjecajem reakcionarnih zemljovlasnika; pripisujući rast monopolističkih oblika poduzeća gladi industrijskih magnata za profitom; predstavljajući rat kao posljedicu razuzdana biznisa.

Liberalni je ekonomski nazor na svijet tako dobio snažnu podršku uske klasne teorije. Podupirući stajališta suprotstavljenih klasa, liberali

⁴⁹ Marx, K., *Nationalökonomie und Philosophie*. U "Der Historische Materialismus", 1932.

i marksisti su zastupali istovjetne postavke. Stvorili su neprobjnu argumentaciju tvrđnji da je protekcionizam devetnaestog stoljeća rezultat klasnog djelovanja i da je takvo djelovanje moralo prvenstveno služiti ekonomskim interesima pripadnika dotičnih klasa. Zajedno su gotovo u potpunosti onemogućavali cjelovit pogled na tržišno društvo i na funkciju protekcionizma u tom društvu.

Klasni interesi zapravo nude samo ograničeno objašnjenje dugoročnih kretanja u društvu. Sudbina je klasa mnogo češće određena potrebama društva nego što bi sudbina društva bila određena potrebama klasa. S obzirom na neku posve određenu strukturu društva, klasna teorija daje rezultate; ali što ako sama ta struktura doživljava promjene? Klasa koja je ostala bez funkcije može se raspasti i biti preko noći nadomještena novom klasom ili klasama. Također, šanse klasa u borbi ovisit će o njihovoj sposobnosti da pridobiju podršku van kruga svojih pripadnika, a to će pak ovisiti o njihovu ostvarivanju zadaća što ih postavljaju interesi širi od njihovoga. Prema tome, ni rođenje niti smrt klasa, ni njihovi ciljeve niti mjera u kojoj ih ostvaruju; ni njihova suradnja niti njihov antagonizam, ne mogu se razumjeti odvojeno od situacije društva kao cjeline.

Tu situaciju pak u pravilu stvaraju vanjski uzroci, kao što su promjena klime, prinos žetve, novi neprijatelj, novo oružje što ga koristi stari neprijatelj, nastanak novih ciljeva zajednice ili, uostalom, otkriće novih metoda postizanja tradicionalnih ciljeva. Ako se želi da funkcija zasebnih interesa u društvenom razvitku postane jasna oni se moraju promatrati u njihovu odnosu prema takvoj ukupnoj situaciji.

Bitna uloga što je klasni interesi igraju u društvenim promjenama pripada prirodi stvari. Jer svaki širi oblik promjene mora pogoditi razne dijelove zajednice na različite načine, ako ni zbog čega a ono zbog razlika zemljopisnog položaja, te ekonomske i kulturne snage. Zasebni su interesi stoga prirodna poluga društvenih i političkih promjena. Bio izvorom promjena rat ili trgovina, iznenadni izumi ili promjene prirodnih uvjeta, razni će dijelovi društva zastupati različite metode prilagođavanja (uključujući nasilne) i svoje će interese prilagođavati na način drugačiji od onoga drugih skupina koje bi možda htjeli predvoditi; prema tome, nemamo objašnjenje *kako* je došlo do neke promjene ako nismo u stanju ukazati na skupinu ili skupine koju su ostvarile tu promjenu. Ipak, krajnji uzrok određuju vanjske snage, a društvo se na unutarnje snage oslanja jedino u pogledu mehanizma promjena. "Izazov" biva upućen društvu

kao cjelini; "odgovor" dolazi posredstvom skupina, dijelova društva i klasa.

Stoga puki klasni interesi ne mogu pružiti zadovoljavajuće objašnjenje bilo kojega dugoročnog društvenog procesa. Prvo, jer promatrani proces može odlučiti o postojanju same klase; drugo, jer interesi danih klasa određuju samo ciljeve i svrhe prema kojima te klase teže, ali ne i uspjeh ili neuspjeh takvih nastojanja. Nema ničega magičnog u klasnim interesima što bi osiguravalo pripadnicima jedne klase podršku pripadnika drugih klasa. Pa ipak, svakodnevno dolazi do takve podrške. Zapravo je protekcionizam takav primjer. Nije ovdje problem zašto su agrarci, tvorničari ili sindikalisti željeli povećati svoje dohotke putem protekcionističkog djelovanja, već zašto su uspjeli u takvom postupanju; nije pitanje zašto su poslovni ljudi i radnici željeli uspostaviti monopole za svoje robe, već zašto su postigli svoj cilj; nije pitanje zašto su neke skupine željele djelovati na sličan način u stanovitom broju kontinentalnih zemalja Europe, već zašto su takve skupine postojale u ovim inače različitim zemljama i svugdje podjednako postigle svoje ciljeve; nije pitanje zašto su oni koji uzgajaju žito nastojali prodavati ga skupo, već zašto su redovito uspijevali uvjeriti one koji kupuju žito da pomognu povisivanju njegove cijene.

Drugo, postoji jednako pogrešna doktrina o bitno ekonomskoj prirodi klasnih interesa. Iako je ljudsko društvo naravno uvjetovano ekonomskim faktorima, motivi pojedinačnih ljudi samo su iznimno određeni zahtjevima zadovoljavanja materijalnih potreba. Što je društvo devetnaestoga stoljeća bilo organizirano na pretpostavci da se takvu motivaciju može učiniti svcopćom, osobitost je toga vremena. Bilo je stoga primjereno, prilikom analiziranja toga društva, dopustiti relativno velik prostor djelovanju ekonomskih motiva. Moramo, međutim, paziti da ne bismo unaprijed presudili o ovom pitanju koje se odnosi upravo na mjeru u kojoj takva neobična motivacija može biti dovedena do učinkovitosti.

Čisto ekonomska pitanja, koja utječu na zadovoljavanje potreba, neusporedivo su manje relevantna za klasno ponašanje nego pitanja društvenoga uvažavanja. Zadovoljavanje potreba može, dakako, biti posljedicom takvog uvažavanja, osobito kao njezin vanjski znak ili nagrada što je ona donosi. Međutim, interesi se neke klase najizravnije odnose na ugled i rang, na status i sigurnost, tj. oni su prvenstveno socijalni a ne ekonomski.

Klase i skupine koje su na mahove sudjelovale u općem kretanju prema protekcionizmu nakon 1870., nisu to činile prvenstveno zbog svojih ekonomskih interesa. "Kolektivističke" mjere, propisane presudnih godina, pokazuju da se samo iznimno radilo o interesu bilo koje pojedine klase, a i kad je bilo tako, taj se interes rijetko mogao opisati kao ekonomski. Sigurno je da nikakvim "kratkovidnim ekonomskim interesima" nije služio zakon koji gradskim vlastima daje pravo da preuzmu zanemarene ornamentalne prostore; ili propisi koji zahtijevaju čišćenje pekara toplom vodom i sapunom barem jednom u šest mjeseci; ili zakon po kojemu je postalo obvezno provjeravati užad i sidra. Takvim se mjerama naprosto reagiralo na potrebe industrijske civilizacije s kojima se tržišne metode nisu mogle nositi. Velika većina ovih intervencija nije imala nikakve izravne veze s dohocima, a jedva da je bilo i posredne veze. Ovo važi praktički za sve zakone koji se odnose na zdravstvo i seoska imanja, javne objekte i knjižnice, tvorničke uvjete i socijalno osiguranje. Ovo važi ništa manje glede javnih uslužnih djelatnosti, obrazovanja, prijevoza i bezbrojnih drugih pitanja. Ali čak i gdje je u tome bilo novčanih vrijednosti, one su bile sekundarne u odnosu na druge interese. Gotovo uvijek se radilo o profesionalnom statusu, zaštićenosti i sigurnosti, obliku čovjekova života, širini njegove egzistencije, stabilnosti njegova okružja. Nipošto ne bi trebalo umanjivati novčanu važnost nekih tipičnih intervencija, poput carina ili naknada radnicima. Ali čak su i u ovim slučajevima nenovčani interesi neodvojivi od novčanih. Carine su značile profit kapitalistima i nadnice radnicima, ali su u krajnjoj liniji značile i sigurnost u pogledu nezaposlenosti, stabiliziranje regionalnih uvjeta, osiguravanje protiv likvidiranja industrija i, možda više od svega, izbjegavanje bolna gubitka statusa, do čega neizbježno dolazi premještanjem čovjeka na posao za koji je manje stručan i manje iskusan.

Čim se oslobodimo opsesije da učinkoviti mogu postati jedno zasebni interesi, nikada opći, i s njom povezane predrasude po kojoj ograničujemo interese ljudskih skupina na njihov novčani dohodak, širina i sveobuhvatnost protekcionističkoga kretanja gube svoju tajnovitost. Dok novčane interese nužno izražavaju jedino osobe na koje se oni odnose, ostale interese izražavaju širi krugovi ljudi. Na bezbrojne načine utječu na pojedince - kao na susjede, stručnjake, potrošače, pješačke, prigradske putnike, sportaše, planinare, vrtlare, pacijente, majke ili ljubavnike - te

prema tome mogu biti predstavljeni od strane bilo koje vrste teritorijalnih ili funkcionalnih udruga, kao što su crkve, gradska tijela, bratske lože, klubovi, sindikati ili, što je najuobičajnije, političke stranke zasnovane na širokim načelima pripadništva. Pretjerano usko poimanje interesa mora zapravo voditi iskrivljenoj slici socijalne i političke povijesti, a nijedna čisto monetarna definicija interesa ne može ostaviti mjesta vitalnoj potrebi za društvenom zaštitom, čije predstavljanje obično pripada osobama koje su odgovorne za opće interese zajednice – u modernim su uvjetima to aktualne vlade. Upravo zbog toga što je tržište ugrožavalo socijalne a ne ekonomske interese različitih presjeka pučanstva, osobe iz različitih ekonomskih slojeva nesvjesno su udruživale snage kako bi se sukobile s tom opasnošću.

Prema tome, djelovanje klasnih snaga je i unapređivalo i ometalo širenje tržišta. S obzirom na to da je strojnoj proizvodnji bilo potrebno uspostavljanje tržišnog sustava, poslovne su klase jedine bile u položaju da prednjače u toj ranoj preobrazbi. Nova je klasa poduzetnika nastala iz ostataka starijih klasa, kako bi na sebe preuzela razvitak koji je bio sukladan interesima zajednice kao cjeline. Međutim, ako je uspon industrijalaca, poduzetnika i kapitalista bio rezultat njihove vodeće uloge u ekspanzionističkom kretanju, obrana je pripala tradicionalnim zemljovlasničkim klasama i radničkoj klasi u nastajanju. I ako je unutar poslovnih krugova kapitalistima bilo suđeno da se zalažu za strukturna načela tržišnog sustava, uloga nepopustljivog branitelja društvenog tkiva pripala je, s jedne strane, feudalnoj aristokraciji i, s druge strane, nastajućem industrijskom proletarijatu. Ali dok će zemljovlasničke klase prirodno tražiti rješenje za sva zla u održavanju stanja prošlosti, radnici su, do stanovite točke, bili u položaju da nadidu granice tržišnog društva i posuđuju rješenja iz budućnosti. Ovo ne znači da su povratak u feudalizam ili proglašavanje socijalizma bili među mogućim pravcima djelovanja; ali ipak pokazuje potpuno različite smjerove u kojima su snage agraraca i gradske radničke klase bile sklone tražiti olakšanje u stanju nevolje. Slomi li se tržišno gospodarstvo, a svaka je veća kriza sadržavala takvu prijetnju, zemljovlasničke bi klase mogle pokušati povratak vojnom ili feudalnom režimu paternalizma; tvornički bi radnici pak vidjeli potrebu uspostavljanja zadružne republike rada. U krizi bi "odgovori" mogli upućivati na rješenja koja se uzajamno isključuju. Pukom sukobu klasnih interesa, koji bi se inače riješio kompromisom, pripao je fatalni značaj.

Sve bi nas ovo trebalo upozoriti da se ne oslanjamo previše na ekonomske interese danih klasa u objašnjavanju povijesti. Takav bi pristup prešutno podrazumijevao danost tih klasa u smislu u kojem je to moguće jedino u nerazorivom društvu. Na taj bi način van domašaja ostale one presudne faze povijesti kad se neka civilizacija srušila ili prolazi kroz preobrazbu, kad se u pravilu oblikuju nove klase, katkad u najkraćem vremenu, iz ostataka starijih klasa ili čak iz vanjskih elemenata poput stranih avanturista ili izopćenika. Često su u povijesnom stjecaju okolnosti nove klase nastale naprosto zbog zahtjeva trenutka. Stoga je odnos klase prema društvu u cjelini ono što u krajnjoj liniji potpuno određuje njezinu ulogu u drami; a njezin je uspjeh određen širinom i raznovrsnošću interesa kojima je, mimo vlastitih, u stanju služiti. Politika uskoga klasnog interesa uistinu ne može dobro zaštititi čak ni taj interes – pravilo je to koje dopušta tek vrlo malo iznimki. Osim ako je alternativa društvenom uređenju pad u potpuno razaranja, nikakva grubo sebična klasa ne može održati sebe u vodstvu.

Kako bi pouzdano pokazali da je krivnja na tobožnjoj kolektivističkoj uroti, ekonomski liberali moraju poricati da je iskrsnula bilo kakva potreba zaštite društva. Nedavno su radosno pozdravili gledišta nekih znanstvenika koji su odbacili tradicionalno učenje o industrijskoj revoluciji, po kojemu se oko 1790-ih godina na nesretne radne klase Engleske bijaše sručila katastrofa. Prema ovim piscima, obične ljude nije pogodilo ništa što bi imalo karakter iznenadnog pogoršanja životnog standarda. Bilo im je, u prosjeku, znatno bolje poslije nego prije uvođenja tvorničkog sustava, a glede brojki nitko ne bi mogao poreći njihovo brzo povećavanje. Po prihvaćenim mjerilima ekonomske dobrobiti – realnim nadnicama i populacijskim podacima – pakao ranoga kapitalizma, tvrdili su, nije postojao; daicko od toga da bi bile eksploatirane, radne su klase ekonomski bile dobitnici, te je očito nemoguće dokazivati potrebu društvene zaštite od sustava koji je koristio svima.

To je zbunilo kritičare liberalnog kapitalizma. Tijekom sedamdesetak godina znanstvenici i kraljevska povjerenstva na isti su način javno osuđivali užase industrijske revolucije, a sjajno je društvo pjesnika, mislilaca i pisaca ožigosalo njezine okrutnosti. Smatralo se utvrđenom činjenicom da su mase bile iznurivane i izgladnjivane od strane bešćutnih eksploatatora njihove bespomoćnosti; da su ograđivanja lišila ljude sa

sela njihovih domova i malih zemljišta, te ih bacila na tržište rada stvoreno reformom sirotinjskog zakonodavstva; i da dokazane tragedije male djece, ponekad tjerane na rad do smrti u rudnicima i tvornicama, predstavljaju jeziv dokaz neimaštine masa. Uobičajeno je tumačenje industrijske revolucije doista počivalo na stupnju eksploatacije što su ga omogućila ograđivanja iz osamnaestoga stoljeća, te na niskim nadnicama radnika beskućnika, koje objašnjavaju kako velike profite pamučne industrije tako i brzo akumuliranje kapitala u rukama ranih tvorničara. A ono za što ih se optuživalo bila je eksploatacija, bezgranična eksploatacija njihovih sugrađana, koja je bila najdublji uzrok tolike bijede i krajnjeg poniženja. Sve je ovo sada naizgled bilo opovrgnuto. Ekonomski su povjesničari obznanili vijest da je uklonjena crna sjena koja bijaše zamračila prva desetljeća tvorničkoga sustava. Jer kako je moglo biti socijalne katastrofe tamo gdje je bilo nedvojbenoga ekonomskog poboljšanja?

Đakako, socijalna nesreća je zapravo prvenstveno kulturna pojava, a ne ekonomski fenomen, koji se može mjeriti podacima o dohotku ili populacijskom statistikom. Kulturne katastrofe koje pogađaju široke slojeve običnih ljudi ne mogu naravno biti česte; ali nisu česta ni kataklizmička zbivanja poput industrijske revolucije, ekonomskoga potresa koji je u manje od pola stoljeća golemu masu engleskoga seljačkog stanovništva, udomaćen narod, pretvorio u bespomoćne migrante. Međutim, ako su takvi potresi iznimni u povijesti klasa, oni su uobičajeno zbivanje u sferi dodira kultura, između naroda raznih rasa. Uvjeti su u biti isti. Razlika je uglavnom u tome što društvena klasa tvori dio društva koje nastava jedno te isto zemljopisno područje, dok do dodira kultura dolazi obično između društava naseljenih u različitim zemljopisnim regijama. U oba slučaja dodir može djelovati razorno na slabiju stranu. Uzrok propadanja je tada dezintegracija kulturnog okružja žrtve, a ne, kao što se to često vjeruje, ekonomska eksploatacija. Ekonomski proces može, đakako, pružiti sredstvo razaranja, i gotovo će uvijek ekonomska inferiornost učiniti da slabiji podlegnu, ali neposredni uzrok njegove propasti nije zbog toga ekonomski; on počiva u smrtonosnoj povredi nanesejoj institucijama u kojima je slabijemu utjelovljeno njegovo društveno postojanje. Posljedica je gubitak samopoštovanja i moralnih mjerila, bilo da je riječ o narodu ili klasi, bilo da proces proizlazi iz takozvanog "sukoba kultura" ili iz promjene položaja klase unutar granica društva.

Onome tko proučava rani kapitalizam ova je paralela vrlo značajna. Stanje nekih urođeničkih plemena u Africi danas, očividno je slično stanju radnih klasa Engleske tijekom ranih godina devetnaestoga stoljeća. Kafar iz Južne Afrike, plemeniti divljak, koji se u svom rodnom *kraalu* osjećao socijalno sigurnijim od ikoga, pretvoren je u ljudsku varijantu polupripitomljene životinje, odjevene u "nepovezane, prljave, ružne krpe, kakve ne bi nosio ni najdegeneriraniji bijelac"⁵⁰, pretvoren je u neodredivo biće, bez samopoštovanja i moralnih mjerila, u pravo ljudsko smeće. Ovaj opis podsjeća na sliku kojom je Robert Owen ocrtao svoje radne ljude, kad im se obratio u New Lanarku, kazujući im u lice, hladno i objektivno kao što bi istraživač društva evidentirao činjenice, zašto su postali takvom propalom ruljom; a pravi se uzrok njihova propadanja ne bi mogao prikladnije opisati doli njihovim životarenjem u "kulturnom vakuumu" – taj izraz rabi jedan antropolog⁵¹ da bi opisao uzrok kulturnog propadanja nekih junačkih crnih plemena iz Afrike pod utjecajem dodira s bijelom civilizacijom. Istrunuli su im obrti, uništeni su politički i socijalni uvjeti njihova postojanja, umiru od dosade, prema glasovitoj Riversovoj izreci, ili trate svoje živote i supstanciju u raskalašenosti. Dok im vlastita kultura ne nudi više nikakve ciljeve vrijedne napora ili žrtve, rasni snobizam i predrasude zatvaraju im put prikladnom sudjelovanju u kulturi bijelih uljeza⁵². Zamijenimo li prepreku boje socijalnom preprekom, javljaju se "dviije nacije" iz 1840-ih godina, pri čemu je mjesto Kafara opravdano pripalo stanovniku slamova koji tetura po Kingsleyjevim romanima.

Neki koji su spremni prihvatiti da život u kulturnoj praznini nije život uopće, unatoč tome očekuju, reklo bi se, da će ekonomske potrebe automatski ispuniti tu prazninu i učiniti da se život pokaže podnošljivim u ma kakvim uvjetima. Ovoj pretpostavci oštro proturječe rezultati antropološkog istraživanja. Dr Mead kaže: "Ciljevi zbog kojih će pojedinci raditi određeni su kulturom, a ne da bi bili reakcija organizma na vanjsku kulturom nedefiniranu situaciju, poput puke nestašice hrane." "Proces kojim se skupinu divljaka pretvara u rudare zlata ili posadu broda, ili ih se naprosto lišava svakoga poticaja da ulažu napore i ostavlja da, ne trudeći se ni oko čega, umiru kraj potoka još punih ribe, može se

⁵⁰ Millins, gospođa S. G., *The South Africans*, 1926.

⁵¹ Goldenweiser, A., *Anthropology*, 1937.

⁵² Goldenweiser, A., *ibid.*

činiti tako neobičnim, tako stranim prirodi društva i njegovom normalnom funkcioniranju, da bismo rekli kako je taj proces patološki", a ipak, dodaje ona, "upravo će se ovo, u pravilu, dogoditi nekom narodu usred silovitih promjena uvedenih ili barem uzrokovanih izvana ...". Dr Mead zaključuje: "Ovaj grubi kontakt, ovo istrgavanje bezazlenih naroda iz njihovih *mores*, prečesto je a da ne bi zavrijedilo pozornost socijalnog povjesničara."

Međutim, socijalni povjesničar ne uspijeva shvatiti tu poruku. Još uvijek odbija vidjeti da je elementarna sila dodira kultura, koja sada revolucionira kolonijalni svijet, ista ona koja je pred jedno stoljeće stvorila turobne scene ranoga kapitalizma. Jedan je antropolog⁵³ izveo opći zaključak: "U biti su, usprkos brojnim razlikama, teško rješive situacije kod egzotičnih naroda danas iste kakve su bile među nama desetljećima ili stoljećima ranije. Nova tehnička sredstva, novo znanje, novi oblici bogatstva i moći, povećali su socijalnu mobilnost, tj. doveli su do migracija pojedinaca, uspona i pada obitelji, diferencijacije skupina, novih oblika vodstva, novih modela života, drukčijih vrednovanja." Thurnwaldov je prodorni um uvidio da je kulturna katastrofa crnoga društva danas vrlo analogna kulturnoj katastrofi velikoga dijela bijeloga društva u ranim danima kapitalizma. Jedino socijalni povjesničar još uvijek ne shvaća bit ove analogije.

Ništa nam tako potpuno ne zamućuje sliku društva kao ekonomistička predrasuda. Eksploataciju se toliko ustrajno stavljalo u prvi plan kolonijalnog problema, da to pitanje zavređuje posebnu pozornost. Također, bijeli je čovjek eksploatirao zaostale narode svijeta na ljudima očit način, i činio to tako često, tako ustrajno, i s takvom nemilosrdnošću, da bi izgledalo kao da se zagovara krajnja neosjetljivost ukoliko eksploataciji ne bi bilo dodijeljeno najvažnije mjesto u svakom razmatranju kolonijalnog problema. Međutim, upravo nam ovaj naglasak što ga se stavlja na eksploataciju skriva pogledu još veće pitanje kulturne degeneracije. Definira li se eksploatacija u strogo ekonomskom smislu, kao trajna neadekvatnost odnosa razmjene, nameće se pitanje da li je zapravo bilo eksploatacije. Katastrofa urođeničke zajednice izravna je posljedica brzog i žestokog razbijanja temeljnih institucija žrtve (čini se da nije, u cjelini gledano, relevantno je li pri tome rabljena sila ili ne). Ove institucije bivaju razbijane samom činjenicom da se tržišno

⁵³ Thurnwald, R. C., *Black and White in East Africa; The Fabric of a New Civilization*, 1935.

gospodarstvo natura zajednici koja je organizirana potpuno drugačije; rad i zemlja pretvaraju se u robe, što je pak samo kratka formula za likvidiranje svake i bilo koje institucije kulture u organskom društvu. Promjene dohodovnih i populacijskih podataka očito nisu nesumjerljive s takvim procesom. Tko bi se, na primjer, potrudio poricati eksploatiranost nekoga ranije slobodnog naroda koji je odvučen u ropstvo, makar standard življenja njegovih pripadnika u zemlji kojoj su prodani bio, u nekom umjetnom smislu, možda poboljšan u usporedbi s onim kakav je bio u rodnoj im šikari. Pa ipak, ništa se ne bi promijenilo ako bismo pretpostavili da je pobijeđenim urođenim ostavljena sloboda, i da čak nisu morali pretjerano plaćati nametnuta im jeftina pamučna dobra, te da im je skapavanje od gladi uzrokovano "samo" razaranjem njihovih društvenih institucija.

Navest ćemo poznati primjer Indije. Indijske su mase umirale od gladi u drugoj polovini devetnaestog stoljeća, ali ne zbog toga što ih je eksploatirao Lancashire; nestajale su u gomilama jer je razorena indijska seoska zajednica. Nedvojbeno je točno da su do toga dovele sile ekonomske konkurencije, naime stalnim konkuriranjem strojno proizvedenih bala tkanine, po nižim cijenama, ručno tkanom *chaddaru*; ali to dokazuje suprotnost od ekonomske eksploatacije, jer damping je postupak obrnut procjenjivanju. Stvarni uzrok pojavama opće gladi u posljednjih pedeset godina bilo je slobodno plasiranje žita na tržište u kombinaciji s lokalnim podbačajima dohodaka. Loše žetve su, dakako, dio ove slike, ali otpremanje žita željeznicom omogućilo je slanje pomoći ugroženim područjima; nevolja je bila što ljudi nisu mogli kupiti žito po cijenama koje su jako rasle, a na slobodnom je, ali nepotpuno organiziranom tržištu, moralo doći do njihova rasta u reakciji na oskudicu. U ranijim su vremenima postojale male lokalne žitnice kao zaštita od loših žetvi, ali tome je sada bio kraj ili su se one izgubile na velikom tržištu. Prevencija opće gladi zbog toga je sada obično poprimala oblik javnih radova, kako bi se omogućilo pučanstvu da kupuje po povišenim cijenama. Tri ili četiri velike gladi, koje su desetkovale Indiju pod britanskom vladavinom nakon pobune, nisu, prema tome, bile posljedicom ni elementarnih nepogoda niti eksploatacije, već naprosto nove tržišne organizacije rada i zemlje, koja je razbila staro selo a da nije zapravo riješila njegove probleme. U uvjetima feudalnog režima i seoske zajednice, opća se je glad sprečavala pomoću *noblesse oblige*, klanovske solidarnosti i

reguliranja tržišta žita; u uvjetima vladavine tržišta nije se pak moglo, po pravilima igre, spriječiti da narod skapava od gladi. Izraz "eksploatacija" preslaba je oznaka za situaciju koja je postala stvarno teška tek nakon što je ukinut nemilosrdni monopol Istočnoindijske kompanije, i u Indiji uvedena slobodna trgovina. Pod monopolistima situacija se prilično učinkovito držala pod kontrolom pomoću arhaične organizacije sela, koja je uključivala besplatnu razdiobu žita, a u uvjetima slobodne i jednake razmjene je pak umiralo na milijune Indijaca. Ekonomski gledano, Indiji se možda pomoglo, na dugi rok joj se sigurno pomoglo, ali socijalno je ona dezorganizirana, zbog čega je pala žrtvom bijede i degradacije.

Barem u nekim je slučajevima suprotnost eksploatacije, ako smijemo tako reći, pokrenula dezintegrativni dodir kultura. Prisilno dodjeljivanje zemlje sjevernoameričkim Indijancima 1887., prema našoj financijskoj ljestvici računanja, koristilo je svakome pojedinačno. Međutim, ta je mjera gotovo uništila fizičku egzistenciju ove rase, što je istaknuti slučaj evidentirane kulturne degradacije. Moralni genij Johna Colliera* popravio je njihov položaj skoro pola stoljeća kasnije svojim inzistiranjem na potrebi povratka plemenskim zemljišnim posjedima: danas su sjevernoamerički Indijanci, barem na nekim mjestima, ponovno živa zajednica, a to je čudo postignuto *socijalnom restauracijom*, a ne ekonomskim poboljšanjem. O šoku razomoga dodira kultura svjedoči dirljivo rođenje glasovita plesa duhova**, verzije igre ruku Indijanaca naroda Pawnee, oko 1890., upravo u vrijeme kad je poboljšavanje ekonomskih uvjeta činilo urođeničku kulturu ovih Indijanaca anakroničnom. Glede drugoga ekonomskog pokazatelja, činjenica da čak ni povećanje stanovništva ne isključuje kulturu katastrofu podjednako je dokazana antropološkim istraživanjem. Prirodne stope povećanja stanovništva mogu zapravo biti pokazateljem kako kulturne vitalnosti tako i kulturne degradacije. Izvorno značenje riječi "proleter", koje povezuje plodnost i prosjačenje, upečatljiv je izraz ove ambivalentnosti.

Ekonomistička je predrasuda bila izvorom kako grube eksploatacijske teorije o ranom kapitalizmu tako i ne manje grube, premda znanstvenije, zablude koja je kasnije poricala postojanje socijalne katastrofe. Značajna implikacija ovoga potonjeg i novijeg tumačenja povijesti jest rehabilitacija

* Američki sociolog i vladin povjerenik za Indijance, nap. prev.

** Glavni ritual religije koja je propovijedala kraj širenja bijelaca na Zapad i povratak zemlje američkim urođenicima, nap. prev.

laissez-faire gospodarstva. Jer ako liberalna ekonomije nije uzrokovala nesreću, onda je protekcionizam, koji je lišio svijet koristi što ih donose slobodna tržišta, bio bezobziran zločin. Mrštilo se sada na sam izraz "industrijska revolucija", jer sadrži preuveličano predočavanje onoga što je u biti bilo spor proces promjena. Prema tvrdnjama ovih znanstvenika bijaše se dogodilo samo to da je postepeno razvijanje snaga tehnološkog napretka preobražavalo živote ljudi; mnogi su nedvojbeno patili tijekom ovih promjena, ali se u cjelini radilo o neprekidnom poboljšanju. Ovaj sretni ishod bio je posljedicom gotovo nesvjesnog djelovanja ekonomskih snaga i one su obavljale svoj blagotvorni posao unatoč uplitanju nestrpljivih sudionika procesa, koji su prenaglašavali neizbježne poteškoće toga vremena. Takav je zaključak bio zapravo poricanje da je društvu prijetila opasnost od novoga gospodarstva. Da je revidirana povijest industrijske revolucije odgovarala činjenicama, protekcionističkom bi kretanju nedostajalo svako objektivno opravdanje i *laissez-faire* bi bio obranjen. Materijalistička zabluda glede prirode socijalne i kulturne katastrofe poduprla je tako legendu da su sva zla toga vremena uzrokovana našim udaljavanjem od ekonomskoga liberalizma.

Ukratko, nisu pojedine skupine ili klase bile izvorom takozvanoga kolektivističkog kretanja, premda je na ishod odlučno utjecao karakter upletenih klasnih interesa. Ono što je u krajnjoj liniji činilo da se stvari događaju, bili su interesi društva kao cjeline, premda je njihova obrana pretežno padala na jedan a ne na drugi dio stanovništva. Čini se opravdanim naš prikaz zaštitnog kretanja grupirati oko društvenih supstancija ugroženih tržištem, a ne oko klasnih interesa.

Točke opasnosti dane su glavnim smjerovima napada. Konkurencijsko tržište rada udaralo je po nositelju radne snage, čovjeku. Međunarodna slobodna trgovina bila je prvenstveno prijetnja najvećoj djelatnosti ovisnoj o prirodi, poljodjelstvu. Zlatni je standard doveo u opasnost proizvodne organizacije, koje glede svoga funkcioniranja ovise o relativnom kretanju cijena. Na svakom od ovih područja razvila su se tržišta koja su značila latentnu prijetnju društvu u nekim vitalnim aspektima njegova postojanja.

Lako je razlikovati tržišta rada, zemlje i novca; ali nije tako lako razlikovati u nekoj kulturi one njezine dijelove čije jezgro tvore ljudska bića ili njihova prirodna okružja ili proizvodne organizacije. Čovjek i priroda su praktički *jedno* u kulturnoj sferi; a novčani aspekt proizvodnoga

poduzeća ulazi u samo jedan društveno vitalni interes, naime, u jedinstvo i koheziju nacije. Iako su, prema tome, tržišta fiktivnih roba - rada, zemlje i novca – distinktna i odvojena, prijetnje društvu, što su ih ona sadržavala, nisu uvijek strogo odvojive.

Unatoč tome, opći prikaz institucionalnog razvitka društva na Zapadu tijekom presudnih osamdeset godina (1834.-1914.) mogao bi upućivati na svaku od ovih točaka opasnosti na sličan način. Jer bilo da je riječ o čovjeku, prirodi ili proizvodnoj organizaciji, tržišna je organizacija izrastala u opasnost i posve određene su skupine ili klase zahtijevale zaštitu. U svakom od ovih slučajeva znatan vremenski razmak između razvitka u Engleskoj, zemljama kontinentalne Europe i Amerike imao je važno značenje, ali ipak je do smjene stoljeća protekcionističko protukretanje stvorilo analognu situaciju u svim zemljama Zapada.

Prema tome, zasebno ćemo se baviti obranom čovjeka, prirode i proizvodne organizacije – pokretom samoočuvanja, kojemu se kao rezultat pojavilo čvršće isprepletano društvo, a ipak društvo kojemu je prijetila opasnost potpunog razdora.

Tržište i čovjek

Odvajati rad od ostalih aktivnosti u životu, i podvrgnuti ga zakonima tržišta, značilo je uništiti sve organske oblike egzistencije i zamijeniti ih drugačijom vrstom organizacije, atomističkom i individualističkom.

Takvoj je shemi razaranja najbolje služila primjena načela slobode ugovaranja. Ovo je u praksi značilo da se mora likvidirati neugovorne organizacije rodbinstva, susjedstva, struke i vjere, jer one od pojedinca zahtijevaju privrženost i time mu ograničuju slobodu. Predstaviti ovo načelom neuplitanja, kao što su to liberalni ekonomisti obično činili, bilo je samo izrazom usađene predrasude u prilog jedne posve određene vrste uplitanja, naime takvoga koje bi razorilo neugovorne odnose između pojedinaca i spriječilo njihovo spontano ponovno stvaranje.

Ova je posljedica uspostavljanja tržišta rada danas upadljivo očigledna u kolonijalnim područjima. Urodenike valja prisiliti da pribavljaju sredstva za život prodavanjem svoga rada. U ovu se svrhu mora razoriti njihove tradicionalne institucije, i spriječiti njihovo ponovno formiranje, jer pojedincu u primitivnom društvu u pravilu ne prijete skapavanje od gladi, osim ako mu zajednica u cjelini nije u takvoj nevolji. Na primjer, u uvjetima zemljišnog sustava *kraal*, u kojemu žive Kafari, "oskudica je nemoguća: kome god je potrebna pomoć dobiva je bezuvjetno".⁵⁴ Ni jedan Kwakiutl "nije nikada ni najmanje riskirao da će ostati gladan".⁵⁵ "Nema skapavanja od gladi u društvima koja žive na rubu održanja života".⁵⁶ Načelo zaštićenosti od oskudice jednako je tako priznavano u indijskoj seoskoj zajednici i, mogli bismo dodati, u skoro svakoj i bilo kojoj vrsti društvene organizacije sve do oko početka šesnaestoga stoljeća u Europi, kad je na Sorboni humanist Vives obrazlagao moderne ideje o sirotinji. Upravo odsutnost opasnosti individualnog skapavanja od gladi čini primitivno društvo donekle čovječnijim od tržišnog gospodarstva i istodobno manje

⁵⁴ Mair, L. P., *An African People in the Twentieth Century*, 1934.

⁵⁵ Loeb, E. M., *The Distribution and Function of Money in Early Society*. U "Essays in Anthropology", 1936.

⁵⁶ Herskovits, M. J., *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940.

ekonomskim. Protivno onome što bismo očekivali, početni se doprinos bijeloga čovjeka svijetu crnoga čovjeka sastojao pretežno u tome što ga je upoznao s uporabama pokore gladi. Tako kolonisti mogu odlučiti da sasjedu stabla kruhovca, kako bi stvorili umjetnu oskudicu hrane, ili pak nametnuti urođenicima porez na kolibe, kako bi ih prisilili da u trampa daju svoj rad. Posljedice su u oba slučaja slične onima ograđivanja iz vremena Tudorovih i skitalačkim hordama što su ih stvarala ograđivanja. Jedno je izvješće Lige naroda spomenulo, s primjerenim užasom, nedavnu pojavu zloslutne figure s europske scene iz šesnaestoga stoljeća: "čovjeka bez gospodara", u afričkom *bushu*.⁵⁷ Tijekom kasnoga srednjeg vijeka njega se moglo naći jedino u "pukotinama" društva.⁵⁸ Bio je on zapravo prethodnik nomadskoga radnika iz devetnaestog stoljeća.⁵⁹

Međutim, ono što bijeli čovjek možda još uvijek povremeno prakticira u zabačenim područjima svijeta danas, naime slamanje društvenih struktura kako bi iz njih izvukao element rada, bijeli su ljudi u osamnaestom stoljeću činili bijelom stanovništvu u slične svrhe. Hobbesovu grotesknu viziju države – ljudskoga levijatana čije se golemo tijelo sastoji od beskonačnog broja ljudskih tijela – zasjenila je Ricardova konstrukcija tržišta rada: tok ljudskih života čija je ponuda regulirana količinom hrane što im je stavljena na raspolaganje. Iako se uzimalo u obzir da postoji uobičajeni standard, ispod kojega nije mogla potonuti nadnica nijednog radnika, također se vjerovalo da ovo ograničenje postaje djelotvorno jedino ako je radnik sveden na izbor da bude ostavljen bez hrane ili da ponudi svoj rad na tržištu za cijenu kakvu mu može postići. Uzgred rečeno, ovo objašnjava inače neobjašnjiv propust klasičnih ekonomista, naime odgovor na pitanje zašto su smatrali da je jedino kazna skapavanja od gladi, a ne i mamac visokih nadnica, u stanju stvoriti tržište rada koje bi funkcioniralo. I u ovom pogledu kolonijalno je iskustvo potvrdilo njihovo. Jer što je veća nadnica, to je manji poticaj urođeniku da ulaže napore; za razliku od bijelog čovjeka, njegovi ga kulturni standardi ne sile da zarađuje što je moguće više novca. Analogija je vrlo upečatljiva, jer rani je radnik također mrzio tvornicu, u kojoj se osjećao degradiran i mučen, kao i urođenik koji se obično prepušta radu na naš način jedino ako mu se prijeti tjelesnim kažnjavanjem ili čak fizičkim sakaćenjem.

⁵⁷ Thurnwald, R. C., *op. cit.*

⁵⁸ Brinkmann, C. "Das soziale System des Kapitalismus", *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

⁵⁹ Toynbee, A., *Lectures on the Industrial Revolution*, 1887., str. 98.

Lionski su manufakturisti iz osamnaestoga stoljeća žestoko zagovarali niske nadnice prvenstveno iz socijalnih razloga.⁶⁰ Tvrdili su da će se jedino radom premoren i podjarmljen radnik odreći povezivanja sa svojim drugovima i bijega iz stanja osobnog ropstva, u kojemu može biti prisiljen činiti što god bi gospodar tražio od njega. Pravna prisila i župsko kmetstvo kao u Engleskoj, stroge mjere apsolutističkog vladanja radom kao u kontinentalnim zemljama Europe, peonski rad kao u počecima zemalja zapadne hemisfere, bili su preduvjeti "voljnoga radnika". Ali konačni je stadij dostignut primjenom "kazne prirode", gladi. Kako bi se oslobodilo njezino djelovanje, valjalo je likvidirati organsko društvo, koje je odbijalo dopustiti da pojedinac umre od gladi.

Zaštita društva pada u prvom redu na vladare, koji mogu izravno nametati svoju volju. Međutim, ekonomski liberali posve olako pretpostavljaju da su ekonomski vladari skloni biti blagotvorni, dok politički vladari to nisu. Izgleda da Adam Smith nije mislio tako kad je odlučno zahtijevao da se upravljanje putem povlaštene kompanije u Indiji zamijeni izravnom britanskom vladavinom. Tvrdio je da bi politički vladari imali paralelne interese sa svojim podanicima, čije bi bogatstvo povećavalo njihov prihod, a interesi su trgovca prirodno antagonistički prema interesima njegovih kupaca.

Zemljovlasnicima Engleske je pripalo, u skladu s interesom i sklonosti, da štite živote običnih ljudi od napada industrijske revolucije. *Speenhamland* je bio opkop izgrađen u obranu tradicionalne ruralne organizacije, kad je metež promjena preplavio seoska područja i uzgred činio poljoprivredu neizvjesnom djelatnošću. Zbog svoje prirodne nesklonosti da se pokore potrebama manufakturnih gradova, vlastelini su prvi zauzeli stav u onome što će se pokazati izgubljenom bitkom stoljeća. Pa ipak, njihov otpor nije bio uzaludan; spriječio je propast nekoliko naraštaja, i omogućio vrijeme za skoro potpuno ponovno prilagođavanje. Tijekom presudnog razdoblja od četrdeset godina usporio je gospodarski napredak, a kad je 1834. reformski parlament ukinuo *Speenhamland*, zemljovlasnici su preusmjerili svoj otpor na tvorničke zakone. Crkva i vlastela su sada poticali narod protiv tvorničara, čija bi prevlast slomila opiranje zahtjevu za jeftinom hranom, i time, posredno, stvorila opasnost iscrpljivanja renti i desetine. Oastler je primjerice, bio "svećenik, torijevac i

⁶⁰ Heckscher, E. F., *op. cit.*, sv. II., str. 168.

protekcionist⁶¹; čak štoviše filantrop. Takvi su bili, uz razne mješavine ovih sastojaka torijevskoga socijalizma, i ostali veliki borci u tvorničkome pokretu: Sadler, Southey i Lord Shaftesbury. Ali predosjećaj opasnosti novčanih gubitaka, koji je poticao glavninu njihovih sljedbenika, pokazao se itekako utemeljenim: manchesterski su izvoznici uskoro bučno zahtijevali niže nadnice, što je značilo jeftinije žito – ukidanje *Speenhamlanda* i rast tvornica zapravo su pripremili put za uspjeh agitiranja protiv Zakona o žitu 1846. godine. Ipak, u Engleskoj je, zbog razloga vanjskih samom tom pitanju, uništavanje poljoprivrede odgođeno za cijeli jedan naraštaj. Disraeli je u međuvremenu temeljio torijevski socijalizam na protestu protiv Zakona o reformi sirotinjskoga zakonodavstva, a konzervativni su zemljovlasnici Engleske nametnuli jednom industrijskom društvu radikalno nove tehnike života. Prijedlog zakona o deset sati rada iz 1847., što ga je Karl Marx slavio kao prvu pobjedu socijalizma, bio je djelom prosvijetljeni reakcionara.

Sami radni ljudi jedva da su bili nekim faktorom u ovom velikom kretanju, čiji je učinak bio da im je omogućio, govoreći figurativno, preživjeti "plovidbu roblja preko Atlantika": imali su gotovo jednako malo udjela u određivanju vlastite sudbine kao crni teret Hawkinsovi brodova. Ipak, upravo je ovaj nedostatak aktivnog sudjelovanja britanske radničke klase u rješavanju vlastite sudbine odredio tok engleske socijalne povijesti, i učinio je, bilo to dobro ili loše, toliko drugačijom od one u kontinentalnim zemljama Europe.

Ima nečeg osobitog u neusmjerenim uzbuđenjima, u nezgrapnim traganjima i zabludama jedne klase u nastajanju, čiju je pravu prirodu povijest već odavno pokazala. Politički je britanska radnička klasa bila određena Zakonom o parlamentarnoj reformi iz 1832., koji je odbio njezinim pripadnicima dati pravo glasa; ekonomski pak, Zakonom o reformi sirotinjskoga zakonodavstva iz 1834., koji je njezine pripadnike razlikovao od paupera i isključio ih iz potpore. Neko je još vrijeme buduća industrijska radnička klasa dvojila nije li joj ipak spas u povratku seoskom životu i uvjetima obrtništva. Kroz dva desetljeća nakon *Speenhamlanda*, njezina su nastojanja bila usredotočena na sprečavanje slobodne uporabe strojeva, bilo postizanjem provedbe klauzula o šegrtovanju iz Zakona o radnicima bilo izravnim djelovanjem kao u ludizmu. Ovaj stav gledanja

⁶¹ Dicey, A. V., *op. cit.*, str. 226.

u prošlost potrajao je kao skrovita tendencija tijekom cijeloga owenovskog pokreta, sve do kraja četrdesetih godina, kad prijedlog zakona o deset sati rada, zalaz čartizma i početak zlatnog doba kapitalizma, bijahu zatrli predodžbu prošlosti. Do tog je vremena britanska radnička klasa *in statu nascendi* bila zagonetkom samoj sebi; jedino ako se s razumijevanjem prate njezina napola nesvjesna komešanja, moguće je zamisliti veličinu gubitka što ga je Engleska trpjela zbog toga što nije radničkoj klasi dala ravnopravan udio u nacionalnom životu. Kad su sagorjeli owenizam i čartizam, Engleska je ostala siromašnijom za onu supstanciju iz koje se još stoljećima mogao graditi anglosaksonski ideal slobodnog društva.

Čak i da je owenovski pokret rezultirao samo neznatnim lokalnim aktivnostima, bio bi tvorio spomenik stvaralačkoj mašti ljudske vrste; čak i da čartizam nije prodro van granica one jezgre koja je začela ideju o "nacionalnom prazniku" za stjecanje narodnih prava, bio bi pokazao da su neki iz naroda još uvijek u stanju snivati vlastite snove i da su uzimali mjeru društvu koje bijaše zaboravilo lik čovjeka. Međutim, u oba se slučaja dogodilo više. Niti je owenizam bio nadahnućem sićušne sekte, niti je čartizam bio ograničen na političku *élite*; oba su pokreta obuhvaćala stotine tisuća obrtnika i stručnih radnika, nekvalificiranih radnika i radnih ljudi, te su po svojem golemom sljedbeništvu bili među najvećim socijalnim pokretima u modernoj povijesti. I ma koliko bili različiti, a slični samo glede mjere svoga neuspjeha, služili su dokazom koliko je od samog početka bila neizbježna potreba zaštite čovjeka od tržišta.

Owenizam nije izvorno bio ni politički pokret niti pokret radničke klase. Predstavljao je čežnju običnih ljudi, izudaranih prispijećem tvornice, da otkriju oblik egzistencije koji bi čovjeka činio gospodarom stroja. U biti je težio nečemu što bi se nama činilo zaobilaznjem kapitalizma. Takva bi nas formula morala, dakako, voditi u nekoj mjeri pogrešnom mišljenju, jer još se nije bilo spoznalo organizirajuću ulogu kapitala i prirodu samoregulatornog tržišta. Ipak, ta formula možda najbolje izražava duh Owena, koji nipošto nije bio neprijatelj stroja. Vjerovao je da bi unatoč stroju čovjek trebalo da ostane vlastitim poslodavcem; načelo suradnje ili "udruživanja" riješilo bi problem stroja bez žrtvovanja bilo slobode pojedinca, bilo socijalne solidarnosti, bilo čovjekova dostojanstva ili njegova suosjećanja prema sebi ravnima.

Snaga owenizma počivala je u tome što mu je nadahnuće bilo izrazito praktičko, a ipak su mu se metode temeljile na uvažavanju čovjeka kao cjeline. Iako se u biti radilo o problemima svakidašnjeg života, poput kvalitete hrane, stanovanja i obrazovanja, razine nadnica, izbjegavanja nezaposlenosti, potpore u slučaju bolesti i sličnoga, dovodilo je to do pitanja koja su bila jednako široka kao moralne snage što su ih prizivala. Uvjerenje da je moguće, kad bi se samo našla prava metoda, obnoviti čovjekovu egzistenciju, osposobilo je korijenje ovoga pokreta da prodru u onaj dublji sloj u kojemu se oblikuje sama osobnost. Rijetko je kada bilo manje intelektualiziranoga socijalnog pokreta sličnog domašaja; uvjerenja onih koji su se angažirali u njemu punila su značenjem čak i njihove naizgled najtrivijalnije aktivnosti, tako da nije bilo potrebe ni za kakvom danom vjerom. Njihova je vjera zapravo bila proročka, jer su inzistirali na metodama rekonstrukcije koje su nadilazile tržišno gospodarstvo.

Owenizam je bio religija industrije, čiji je nositelj bila radnička klasa.⁶² Njegovo je bogatstvo oblika i inicijativa bilo bez premca. Praktički je on bio početak modernoga sindikalnog pokreta. Osnivala su se kooperativna društva, angažirana pretežno u maloprodaji svojim članovima. Nisu ona, dakako, bila uobičajene potrošačke zadruge, već prije prodavaonice što su ih podupirali entuzijasti odlučni posvetiti profit svoga poduhvata unapređenju owenovskih planova, a osobito utemeljivanju "sela suradnje". "Njihove su aktivnosti bile skoro isto toliko odgojne i propagandističke koliko i komercijalne; cilj im je bio stvaranje Novoga Društva, njihovim udruženim nastojanjem". "Sindikalne radionice", što su ih gradili članovi sindikata, bile su više naravi proizvođačkih zadruga, u kojima su nezaposleni stručni radnici mogli naći posao ili, u slučaju štrajkova, zaraditi nešto novca, umjesto primanja štrajkaške plaće. Kroz owenovsku "burzu rada" ideja kooperativnog fonda razvila se u instituciju *mutu generis*. Bit je "burze" ili "bazara" oslanjanje na komplementarnost raznih umijeća; vjerovalo se da stručni radnici mogu, zadovoljavajući uzajamno svoje potrebe, postići svoju emancipaciju od uspona i padova tržišta; ovome se kasnije pridružila uporaba radnoga novca, koji je bio u znatnom optjecaju. Takvo se sredstvo danas može činiti fantazijom, ali u Owenovo je vrijeme još uvijek bio neproučen ne samo karakter rada za nadnicu nego i bankovnog novca. Socijalizam nije bio bitno drugačiji

⁶² Cole, G. D. H., *Robert Owen*, 1925. Znatno smo se ovdje oslonili na to djelo

od projekata i izuma što ih je obilato stvarao bentamovski pokret. Za eksperimentiranje je još uvijek bila raspoložena i respektabilna srednja klasa, a ne samo buntovna opozicija. Sam je Jeremy Bentham uložio novac u Owenov futuristički odgojni projekt u New Lanarku, i zaradio dividendu. "Owenovska društva" u užem smislu bila su udruženja ili klubovi namijenjeni da podupiru planove za "sela suradnje", što smo ih opisali u vezi s potporom sirotinji; ovo je ishodište zadruge poljoprivrednih proizvođača, ideje kojoj je predstojao dug i ugledan život. Prva nacionalna proizvođačka organizacija sa sindikalnim ciljevima bio je Sindikat građevinskih radnika, koji je nastojao izravno regulirati građevinsku djelatnost izgradnjom "zgrada u najširim razmjerima" i uvođenjem vlastite valute, te želio pokazati sredstva ostvarivanja "velike asocijacije za emancipiranje proizvođačkih klasa". Granske proizvođačke zadruge iz devetnaestoga stoljeća datiraju od ovoga poduhvata. Iz Sindikata - ili Ceha - građevinskih radnika, i njegova "parlamenta", ponikao je još ambiciozniji udruženi Savez struka, koji je tijekom kratkoga vremena obuhvaćao gotovo milijun radnika i obrtnika u svojoj labavoj federaciji strukovnih sindikata i zadružnih društava. Ideja mu je bila industrijski revolt mimim sredstvima, što nam se neće činiti proturječnim pamti li kako se u mesijanskom svitanju pokreta radnih ljudi vjerovalo da će sama svijest o njihovoj misiji činiti njihove aspiracije neodoljivima. Mučenici iz Tolpuddlea pripadali su ruralnom ogranku ove organizacije. Propagandu za tvorničko zakonodavstvo obavljala su "regeneracijska društva"; kasnije su pak osnivana etička društva, preteče sekularističkoga pokreta. Ideja o nenasilnom otporu potpuno je razvijena u njihovu krugu. Poput saintsimonizma u Francuskoj, owenizam je u Engleskoj pokazivao sve karakteristike vjerskoga nadahnuća; ali dok je Saint-Simon radio na renesansi kršćanstva, Owen je bio prvi protivnik kršćanstva među modernim vođama radničke klase. Potrošačke zadruge Velike Britanije, oponašane po cijelome svijetu, bile su, dakako, najistaknutiji praktički izdanak owenizma. Što se izgubio zamah owenizma ili je, točnije rečeno, održan jedino u perifernoj sferi potrošačkoga pokreta, pojedinačno je najveći poraz duhovnih snaga u povijesti industrijske Engleske. Ipak, mora da je bilo skoro bezgranične intelektualne i moralne snage u narodu koji je, nakon moralnog iskvarivanja iz razdoblja *Speenhamlanda*, još uvijek posjedovao sposobnost brzog oporavljanja, potrebnu za tako maštovit i dugo održavan stvaralački napor.

U owenizmu je, s obzirom na njegovo obraćanje cijelom čovjeku, bilo još uvijek tragova onoga srednjovjekovnog nasljeđa korporativnoga života koje je našlo izraz u Cehu građevinskih radnika i u "selima suradnje", ruralnoj sceni svoga društvenog ideala. Iako je bio izvorom modernog socijalizma, njegovi se prijedlozi nisu temeljili na imovinskom pitanju, koje je pravni aspekt jedino kapitalizma. Našavši se, kao Saint-Simon, pred novom pojavom industrije, owenizam je prepoznao izazov stroja. Međutim, karakteristična je crta owenizma da je inzistirao na *društvenom* pristupu: odbio je prihvatiti podjelu društva na ekonomsku i političku sferu, i zbog toga zapravo odbacio političku akciju. Prihvaćanje zasebne ekonomske sfere, podrazumijevalo bi priznavanje načela dobiti i profita, kao organizacijske sile u društvu. Owen je to odbio učiniti. Njegov je genij uvidio da je inkorporiranje stroja moguće jedino u novom društvu. Industrijski aspekt stvari nije mu nipošto bio ograničen na ono ekonomsko u njima (to bi podrazumijevalo tržišno gledanje na društvo, koje je on odbacio). New Lanark ga je naučio da je u radnikovu životu nadnica samo jedan među mnogim faktorima, poput prirodnoga i kućnog okružja, kvalitete i cijena roba, stabilnosti posla, sigurnosti namještenja. (Tvornice New Lanarka, kao i neka druga poduzeća prije njih, držale su svoje uposlenike na platnome popisu čak i kad za njih nije bilo posla). Međutim, promjena je obuhvaćala mnogo više od toga. Obrazovanje djece i odraslih, osiguravanje zabave, plesa i glazbe, i opće usvajanje visokih moralnih i osobnih mjerila starih i mladih, stvaralo je atmosferu u kojoj je industrijska populacija kao cjelina postigla novi status. Tisuće su ljudi iz cijele Europe (pa čak i Amerike) posjećivale New Lanark kao da se radilo o rezervatu budućnosti, u kojemu je postignuto nemoguće djelo vođenja uspješnoga tvorničkog posla s ljudskom populacijom. A nadnice su u Owenovu poduzeću bile znatno manje od onih u nekim susjednim gradovima. Profit New Lanarka proizlazio je prvenstveno iz visoke proizvodnosti rada u kraćem radnom vremenu, zahvaljujući izvrsnoj organizaciji i odmorim ljudima, prednostima koje su nadmašivale povećanje realnih nadnica do kojega je došlo u obliku izdašnog osiguravanja potrepština za pristojan život. Takav je život sam po sebi objašnjavao raspoloženja bliska obožavanju kojima su se radnici držali Owena. Iz iskustava poput ovih, Owen je izvodio socijalni pristup problemu industrije, pristup širi od ekonomskoga.

Još je jedno priznanje njegovoj pronicavosti što je, unatoč ovome sveobuhvatnom nazoru, shvatio prodornu prirodu konkretnih fizičkih činjenica koje su vladale radnikovom egzistencijom. Njegov se vjerski osjećaj bunio protiv praktičkog transcendentizma što ga je Hannah More pokazivala u svojim religijskim traktatima. Jedan od njih hvali primjer djevojke iz Lancashirea, koja je radila u rudniku. Odvedena je u jamu u dobi od devet godina, da bi vukla kolica zajedno sa svojim bratom, koji je bio dvije godine mlađi.⁶³ "Veselo ga je slijedila [svoga oca] dolje u ugljenokop, pokapajući sebe u utrobu zemlje, i tamo se mlada, bez traženja olakšica na račun svoga spola, pridružila na istome poslu rudarima, soju muškaraca uistinu grubih, ali vrlo korisnih zajednici." Otac je pred djecom poginuo u nesreći dolje u rudniku. Potražila je zatim posao služavke, ali joj je škodilo što je radila u rudniku, pa nije uspjela. Na sreću, utješnom providnošću, koja nedaće pretvara u blagoslove, njezino ponašanje i strpljenje privuklo je pozornost, te je došlo do raspitivanja u rudniku te je dobila tako toplu preporuku da je primljena na posao. "Ova priča", zaključuje se u traktatu, "može poučiti siromašne kako rijetko koje stanje života može biti tako nisko da ih spriječi u njihovu uzdizanju do stanovitog stupnja neovisnosti ako su odlučni truditi se, i da uopće ne može biti situacije toliko bijedne da onemogući primjenu mnogih plemenitih vrlina." Sestre More dale su prednost radu među izgladnjelim radnicima, ali su odbijale čak i zanimati se za njihove fizičke patnje. One su smatrale da će se fizički problem industrijalizma riješiti tako da se radnicima naprosto priznaju status i funkcije iz obilne im velikodušnosti. Hannah More je tvrdila da je otac njezine junakinje vrlo koristan pripadnik društva; poslodavci su joj pohvalama priznali njezin rang. Hannah More je vjerovala da ništa više od toga nije potrebno za društvo koje bi funkcioniralo.⁶⁴ Owen je okrenuo leđa takvom kršćanstvu, koje nije bilo spremno da se uhvati u koštac sa stvarnim svijetom čovjeka i kojemu je bilo milije veličati imaginarni status i funkciju svoje jadne junakinje, umjesto da se suoči s užasnim objavljem koje je nadilazilo Novi zavjet, otkrićem čovjekova položaja u složenom društvu. Nitko ne može sumnjati u iskrenost koja je pobuđivala uvjerenje Hannah More da će siromašni, što spremnije

⁶³ More, H., *The Lancashire Colliery Girl*, svibanj 1795.; vidjeti u Hammond, J. L. i B., *The Town Labourer*, 1917., str. 230.

⁶⁴ Vidjeti Drucker, P. F., *The End of Economic Man*, 1939., str. 93., o britanskim protestantima; i *The Future of Industrial Man*, 1942., str. 21. i 194. o statusu i funkciji.

se pomire sa svojim stanjem degradacije, to lakše naći nebesku utjehu, a jedino se u to ona uzdala, kako glede spasa siromašnih, tako i glede glatkoga funkcioniranja tržišnog društva, u koje je čvrsto vjerovala. Ali ove su se prazne komušine kršćanstva, na kojima je vegetirao duhovni život najplemenitijih pripadnika viših klasa, ukazivale kao jadne u usporedbi sa stvaralačkom vjerom industrijske religije u duhu koje su obični ljudi Engleske nastojali spasiti društvo. Međutim, kapitalizmu je tek predstojala budućnost.

Čartistički se pokret obraćao toliko drugačijem skupu impulsa da se gotovo moglo predvidjeti njegovu pojavu nakon praktičkoga neuspjeha owenizma i njegovih preuranjenih inicijativa. Bio je on čisto političko nastojanje, koje je ustavnim putevima podnijelo zahtjev za utjecaj na vlast; njegov je pokušaj da izvrši pritisak na vlast bio na tradicionalnoj liniji reformskoga pokreta, koji bijaše osigurao pravo glasa srednjim klasama. Šest točaka Povelje* zahtijevale su učinkovito narodno pravo glasa. Beskompromisna krutost kojom je reformirani parlament tijekom trećine stoljeća odbacivao takvo proširenja prava glasa, zatim uporaba sile imajući u vidu očitu masovnu podršku masa Povelji, te odvratnost što su je liberali iz 1840-ih godina osjećali prema ideji vlasti naroda – sve to dokazuje da je pojam demokracije bio stran engleskim srednjim klasama. Tek kad je radnička klasa prihvatila načela kapitalističkoga gospodarstva, a sindikati odredili glatko funkcioniranje industrije svojom glavnom brigom, srednja je klasa dopustila pravo glasa bolje situiranim radnicima; dakle, dugo nakon što je čartistički pokret jenjao te nakon što je postalo sigurno da radnici neće pokušati rabiti to pravo glasa u službi bilo kakvih vlastitih ideja. Sa stajališta širenja tržišnih oblika egzistencije, ovo je moglo biti opravdano, jer je pridonosilo svladavanju prepreka što su ih postavljali preostali organski i tradicionalni oblici života među radnim ljudima. Što se tiče potpuno drugačije zadaće obnavljanja snage običnih ljudi, čiji su životi obeskorijenjeni industrijskom revolucijom, i njihova uvođenja u pastvu zajedničke nacionalne kulture, to je ostalo neučinjeno. Dodjeljivanje prava glasovanja običnim ljudima, u vrijeme kad je već bila nanesena nepopravljiva šteta njihovoj sposobnosti sudjelovanja u vodstvu, nije moglo popraviti stanje. Vladajuće su klase počinile pogrešku protezanja načela beskompromisne klasne vladavine

* People's Charter – Narodna povelja iz 1838. kojom englesko radništvo zahtijeva demokratizaciju parlamentarnog sustava. Odatle i naziv *čartizam*.

na vrstu civilizacije koja je zahtijevala kulturno i odgojno jedinstvo naroda ukoliko se željelo da ovaj bude zaštićen od degenerativnih utjecaja.

Čartistički je pokret bio politički, te ga je stoga lakše razumjeti nego owenizam. Ipak, dvojbena je može li se shvatiti emocionalna snaga, ili čak i opseg toga pokreta, bez nešto mašte u osvrtanju na ta vremena. Godine 1789. i 1830. učinile su revoluciju uobičajenom institucijom u Europi; datum ustanka u Parizu 1848. bio zapravo predskazan u Berlinu i Londonu točnošću koja je uobičajenija glede otvaranja kakvoga sajma, a ne društvenog prevrata; "prateće" su revolucije odmah izbile u Berlinu, Beču, Budimpešti i nekim gradovima Italije. U Londonu je također vladala visoka napetost, jer svatko je, uključujući same čartiste, očekivao nasilnu akciju radi prisiljavanja parlamenta da narodu odobri glasovanje. (Pravo na glasovanje imalo je manje od 15 posto odraslih muškaraca.) Nikada u cijeloj povijesti Engleske nije tolika koncentracija snage stavljena u pripravnost za obranu zakona i poretka kao 12. travnja 1848.; stotine tisuća građana bilo je spremno u svojstvu pomoćnih redara okrenuti toga dana svoje oružje na čartiste. Pariška je revolucija došla prekasno da dovede narodni pokret u Engleskoj do pobjede. U to je vrijeme slabio duh pobunc, što ga je razdražio Zakon o reformi sirotinjskoga zakonodavstva, kao i patnje iz "gladnih četrdesetih godina"; val rastuće trgovine povećavao je zaposlenost i kapitalizam je počeo ostvarivati svoja obećanja. Čartisti su se mirno razišli. Parlament nije čak ni razmatrao njihov predmet sve do kasnijega datuma, kad im je u Donjem domu zahtjev odbijen većinom od pet prema jedan. Uzalud su prikupljeni milijuni potpisa. Uzalud su se čartisti ponašali kao građani koji poštuju zakone. Pobjednici su njihov pokret ukinuli ismijavanjem. Tako je završilo najveće političko nastojanje naroda Engleske da konstituiraju tu zemlju kao narodnu demokraciju. Godinu ili dvije kasnije, čartizam je bio gotovo zaboravljen.

Industrijska je revolucija prispjela u zemlje kontinentalne Europe pola stoljeća kasnije. Tamo radnička klasa nije bila otjerana sa zemlje pokretom ograđivanja; naprotiv, mamci visokih nadnica i urbanog života potakli poluropskoga poljoprivrednog radnika da napusti vlastelinstvo i odseli u grad, gdje se družio s tradicionalnom donjom srednjom klasom i imao priliku steći urbano držanje. Daleko od toga da bi se osjećao poniženim, činilo mu se da ga novo okruženje uzdiže. Van dvojbe je da su

stambeni uvjeti bili užasni, a alkoholizam i prostitucija bujali su među nižim slojevima gradskih radnika još početkom dvadesetoga stoljeća. Ipak, nije moguće uspoređivati moralnu i kulturnu katastrofu engleskoga radnika iz kućne radinosti ili nasljednog posjednika zemlje, čovjeka časnog podrijetla, koji je utvrdio da beznadno tone u socijalno i fizičko blato slamova kakvoga tvorničkog kraja, i slovačkoga ili, uostalom, pomेरanskoga poljoprivrednog radnika, što se gotovo preko noći pretvarao iz nadničara, koji je stanovao u štali, u industrijskoga radnika moderne metropole. Slično je moglo biti iskustvo irskog ili velškog nadničara, ili gorštaka sa zapada, kad su lunjali uličicama ranog Manchestera ili Liverpoola; ali sinu engleskoga slobodnjaka, ili radniku protjeranom iz kolibe i kućne radinosti, sigurno se nije činilo da mu je status poboljšao. A nedavno emancipirani seljački neotesanac kontinentalne Europe, ne samo da je pak imao priličnu šansu uzdići se u donje srednje klase obrtnika i trgovaca, s njihovim dugim kulturnim tradicijama, već je čak i buržoazija, koja ga je socijalno nadvisivala, bila politički u istome čamcu, skoro jednako isključena iz redova stvarne vladajuće klase kao i on sam. Snage rastuće srednje i radničke klase bile su u čvrstom savezu protiv feudalne aristokracije i rimskog episkopata. Inteligencija, osobito sveučilišni studenti, cementirala je savez ovih dviju klasa u njihovu zajedničkome napadu na apsolutizam i povlaštenost. Srednje klase u Engleskoj - zemljovlasnici i trgovci u sedamnaestom stoljeću ili zakupnici zemlje i poslovni ljudi u devetnaestome - bile su dovoljne jake da same zaštite svoja prava, te nisu čak ni u svome skoro revolucionarnom nastojanju 1832. tražile podršku radništva. Štoviše, engleska je aristokracija stalno asimilirala najbogatije među pridošlicama i širila gornje redove društvene hijerarhije, dok u ostalim europskim zemljama još uvijek polufeudalna aristokracija nije sklapala brakove sa sinovima i kćerima buržoazije, a nepostojanje institucije prvorodstva hermetički je izoliralo njezine pripadnike od ostalih klasa. Svaki je uspješan korak prema jednakim pravima i slobodama stoga podjednako koristio srednjoj i radničkoj klasi zemalja kontinentalne Europe. Od 1830., ako ne i od 1789., pripadalo je europskoj kontinentalnoj tradiciji da radnička klasa pomaže buržoaziji u bitkama protiv feudalizma, ako ni zbog čega drugoga - prema tadašnjoj izreci - da bi je srednja klasa prevarila glede plodova pobjede. Međutim, bez obzira je li radnička klasa dobivala ili gubila, njezino se iskustvo povećavalo i ciljevi su joj se uzdizali do političke razine. To se zvalo postizanjem klasne svijesti.

Marksističke su ideologije kristalizirale nazor na svijet urbanog radnika, kojega su okolnosti poučile da koristi svoju industrijsku i političku snagu kao oružje velike politike. Dok su britanski radnici razvili neusporedivo veće iskustvo u osobnim i socijalnim problemima sindikalizma, uključujući taktiku i strategiju industrijskoga djelovanja, a ostavljali nacionalnu politiku svojim pretpostavljenima, radnik Srednje Europe postao je politički socijalist, naviknut na bavljenje problemima državištva – istina, prvenstveno onima koji su se odnosili na njegove vlastite interese, poput tvorničkih zakona i socijalnog zakonodavstva.

Ako je bilo vremenskog razmaka od nekih pola stoljeća između industrijalizacije Velike Britanije i europskih kontinentalnih zemalja, razmak glede uspostavljanja nacionalnog jedinstva bio je puno veći. Italija i Njemačka prispjele su tek tijekom druge polovice devetnaestog stoljeća do onog stadija ujedinjenja što ga je Engleska postigla stoljećima ranije, a male su države Istočne Europe dospjele do njega još kasnije. U ovom procesu gradnje države, radničke su klase odigrale vitalnu ulogu, koja je dodatno pojačala njihovo političko iskustvo. U industrijsko doba takav je proces neizbježno uključivao socijalnu politiku. Bismarck je u okviru nastojanja na ujedinjenju Drugoga rajha uveo epohalni program socijalnog zakonodavstva. Talijansko je jedinstvo ubrzano nacionalizacijom željeznica. U Austrougarskoj monarhiji, toj mješavini rasa i naroda, sama je kruna opetovano pozivala radne klase na podršku u poslu centralizacije i gradnje imperijalnog jedinstva. U ovoj su široj sferi također, svojim utjecajem na zakonodavstvo, socijalističke stranke i sindikati našli mnoge povoljne prilike za služenje interesima industrijskoga radnika.

Materijalističke su predrasude zamutile ukupnu sliku problema radničke klase. Britanskim je piscima bilo teško shvatiti grozan utisak što su ga rani kapitalistički uvjeti u Lancashireu ostavljali na promatračce iz kontinentalne Europe. Ukazivali su na još niži standard života mnogih srednjoeuropskih kvalificiranih radnika u tekstilnim industrijama, čiji su uvjeti rada često bili vjerojatno upravo onako loši kao njihovih engleskih drugova. Međutim, takva je usporedba skrivala upravo ono što je bitno: poboljšanje socijalnog i političkog statusa radnika na kontinentu, za razliku od pogoršanja radnikova statusa u Engleskoj. Radnik kontinentalne Europe nije proživio degradirajuću pauperizaciju *Speenhamlanda*, niti je u njegovu iskustvu bilo ičega usporedivog s opekotinama što ih je nanio

Novi zakon o sirotinji. Njemu su promjene zapravo značile uspon iz kmetskoga statusa u status tvorničkog radnika, a vrlo skoro i sindikaliziranog radnika s pravom glasovanja. Tako je izbjegao kulturnu katastrofu, do koje je došlo nakon industrijske revolucije u Engleskoj. Kontinent se, k tomu, industrijalizirao u vrijeme kad je prilagođavanje novim proizvodnim tehnikama već postalo moguće, zahvaljujući, gotovo isključivo, oponašanju engleskih metoda društvene zaštite.⁶⁵

Kontinentalnom je radniku bila potrebna zaštita ne toliko od djelovanja industrijske revolucije – u socijalnom smislu nije nikada ni bilo nečega takvog na kontinentu – koliko od normalnog djelovanja tvorničkih uvjeta i onih na tržištu rada. Nju je postigao uglavnom uz pomoć zakonodavstva, dok su se njegovi britanski drugovi više oslanjali na dobrovoljno udruživanje - sindikate – i njihovu moć da monopoliziraju rad. Do socijalnog je osiguranja došlo relativno mnogo brže na kontinentu negoli u Engleskoj. Ova se razlika lako može objasniti političkim sklonostima na kontinentu, i relativno ranim proširenjem prava glasovanja na radne mase. Dok je, ekonomski gledano, razlici između prisilnih i dobrovoljnih metoda zaštite – zakonodavstvu nasuprot sindikalizmu – moguće olako pripisati preveliku težinu, njezine su posljedice, politički gledano, bile velike. Na kontinentu sindikati su bili tvorevinom političke stranke radničke klase; u Engleskoj politička je stranka bila tvorevinom sindikata. Dok je na kontinentu sindikalizam postao više-manje socijalistički, u Engleskoj je čak i politički socijalizam ostao bitno sindikalni. Prema tome, opće pravo glasovanja, koje je u Engleskoj vodilo povećavanju nacionalnog jedinstva, na kontinentu je ponekad imalo suprotan učinak. Tamo su se, a ne u Engleskoj, obistinile zle slutnje Pitta i Peela, Tocquevillea i Macaulayja, da će vladavina naroda donijeti opasnost za ekonomski sustav.

Ekonomski gledano, engleske i kontinentalne metode društvene zaštite vodile su gotovo istovjetnim rezultatima. Postigle su što se namjeravalo: ometanje tržišta glede onoga čimbenika proizvodnje što ga se naziva radnom snagom. Takvo bi tržište služilo svojoj svrsi jedino ako bi nadnice padale paralelno s cijenama. Ljudski gledano, takav je postulat za radnika značio krajnju nestabilnost zarade, potpunu odsutnost profesionalnih standarda, kukavno pristajanje da ga se na slijepo povlači

⁶⁵ Knowles, L., *The Industrial and Commercial Revolution in Great Britain During the 19th Century*, 1926.

i gura naokolo, potpunu ovisnost o hirovima tržišta. Mises je opravdano tvrdio kako bi radnici, "da ne postupaju kao sindikalisti, već da smanjuju svoje zahtjeve i mijenjaju svoja boravišta i zanimanja sukladno zahtjevima tržišta rada, tijekom vremena mogli naći posao". Ovo sažima stanje u sustavu koji se temelji na postulatu o robnom karakteru rada. Nije na robu da odlučuje gdje bi trebalo da bude ponuđena na prodaju, za koju bi svrhu trebalo da se rabi, po kojoj bi joj cijeni trebalo dopustiti da pređe iz ruke u ruku, i na koji bi je način trebalo trošiti ili uništiti. Taj je dosljedni liberal napisao: "Nikome nije palo na pamet da bi pomanjkanje nadnica bio bolji izraz od pomanjkanja zaposlenosti, jer ono što nezaposlenoj osobi nedostaje nije rad nego nagrada za rad." Mises je u pravu, ali nije smio pripisivati sebi originalnost glede ove tvrdnje; 150 godina prije njega biskup Whately je rekao: "Kad čovjek moli za posao, ne pita on za rad nego za nadnicu". Ipak, istina je da, govoreći tehnički, "nezaposlenost u kapitalističkim zemljama jest posljedica činjenice da politika, kako vlade tako i sindikata, teži održavanju razine nadnica koja nije u skladu s postojećom proizvodnošću rada". Jer kako bi moglo biti nezaposlenosti, pita Mises, doli zbog činjenice da radnici "nisu voljni raditi uz nadnicu što bi je mogli dobiti na tržištu rada za onaj posebni posao kojega su sposobni i voljni obavljati?" Ovo čini jasnim stvarno značenje zahtjeva poslodavaca da rad bude mobilan, a nadnice fleksibilne: upravo ono što smo prethodno opisali kao tržište na kojemu ljudski rad jest roba.

Prirodni cilj svake društvene zaštite bio je uništiti takvu instituciju i postići da njezino postojanje bude nemoguće. Tržištu rada je zapravo dopušteno da zadrži svoju glavnu funkciju jedino pod uvjetom da nadnice i uvjeti rada, standardi i propisi, budu takvi da štite ljudski karakter navodne robe, rada. Tvrditi da se socijalno zakonodavstvo, tvornički zakoni, osiguranje za slučaj nezaposlenosti i, iznad svega, sindikati, nisu uplitali u mobilnost rada i fleksibilnost nadnica, a tako se ponekad tvrdi, podrazumijevalo bi da su te institucije potpuno promašile svoju svrhu, koja je upravo uplitanje u zakone ponude i potražnje glede ljudskoga rada, i njegovo uklanjanje iz orbite tržišta.

Tržište i priroda

Ono što nazivamo zemljom element je prirode nerazdvojivo isprepleten sa čovjekovim institucijama. Izolirati taj element i oblikovati za njega tržište, možda je najneobičniji od svih poduhvata naših predaka.

Tradicionalno, zemlja i rad nisu odvojeni; rad je dio života, zemlja ostaje dio prirode, život i priroda tvore jasnu cjelinu. Zemlja je stoga tijesno povezana s organizacijama rodbinstva, susjedstva, obrta i vjere – plemenom i hramom, selom, cehom i crkvom. Jedno “veliko tržište” je mehanizam ekonomskog života koji obuhvaća tržišta za faktore proizvodnje. Budući da su ovi faktori nerazlučivi od elemenata ljudskih institucija, čovjeka i prirode, lako je vidjeti da tržišno gospodarstvo pretpostavlja društvo čije su institucije podređene zahtjevima tržišnog mehanizma.

Ta je zamisao jednako utopijska kad se radi o zemlji kao i o radu. Ekonomska je funkcija samo jedna od mnogih vitalnih funkcija zemlje. Ona daje čovjekovu životu stabilnost; mjesto je njegova stanovanja; uvjet je njegove fizičke sigurnosti; ona je i krajolik i godišnje doba. Zamišljati mu život bez zemlje, po prilici je kao zamišljati da se rodio bez ruku i nogu. A ipak je odvajanje zemlje od čovjeka, i organiziranje društva na način da zadovolji zahtjeve tržišta nekretnina, bilo bitnim dijelom utopijskoga koncepta tržišnog gospodarstva.

I ovdje pravo značenje takvog poduhvata postaje očigledno na području moderne kolonizacije. Često je irelevantno je li kolonistu neko zemljište potrebno radi rudnoga bogatstva u njemu, ili ga želi samo kako bi prisilio urođenika da proizvodi višak hrane i sirovina; ne mijenja mnogo na stvari ni radi li urođenik pod izravnim nadzorom kolonista, ili pod nekim oblikom posredne prisile, jer se u svakom pojedinom slučaju mora prethodno razbiti društveni i kulturni sustav urođeničkog života.

Postoji tijesna analogija između kolonijalne situacije danas i situacije u Zapadnoj Europi pred jedno ili dva stoljeća. Međutim, za postizanje mobilnosti zemlje, što se u egzotičnim područjima može sabiti u nekoliko

godina ili desetljeća, u Zapadnoj je Europi bilo možda potrebno jednako toliko stoljeća.

Do takvog je poticaja došlo rastom drugih oblika kapitalizma, osim čisto komercijalnoga. U Engleskoj je, u vremenima Tudorovih, počeo nastajati poljoprivredni kapitalizam, sa svojom potrebom za individualiziranim tretmanom zemlje, što uključuje ograđivanja i konverzije. Od početka osamnaestoga stoljeća postoji i manufakturni kapitalizam, koji je – u Francuskoj kao i u Engleskoj – bio uglavnom ruralni, te su mu bila potrebna gradilišta za njegove pogone i radnička naselja. Najznačajnije je od svih djelovao, premda s više utjecaja na uporabu zemlje nego na vlasništvo nad njom, rast industrijskih gradova u devetnaestom stoljeću, i njihova potreba za praktički neograničenim količinama hrane i sirovina.

Naizgled nema baš sličnosti u odgovorima na ove poticaje, ali ipak su oni predstavljali etape u podređivanju površine planeta potrebama industrijskog društva. Prvi je stadij bio komercijalizacija zemljina tla, koja je činila mobilnim feudalni prihod sa zemlje. Drugi je bio forsirani rast proizvodnje hrane i organskih sirovina, u službi potreba industrijske populacije, koja je brzo rasla u nacionalnim razmjerima. Treći je bio proširenje takvog sustava proizvodnje viška u druge zemlje i kolonijalne teritorije. S ovim posljednjim korakom, zemlja i njezin proizvod konačno se bijahu uklopili u shemu samoregulatornoga svjetskog tržišta.

Komercijalizacija zemljina tla bila je samo drugi naziv za likvidiranje feudalizma, koje bijaše započelo, u gradskim središtima Zapada baš kao i u Engleskoj, u četrnaestome stoljeću, a zaključeno je kojih pet stotina godina kasnije, tijekom europskih revolucija, kad su ukinuti ostaci kmetstva. Odvojiti čovjeka od zemljina tla značilo je rastvaranje ekonomskoga tijela na njegove elemente, kako bi se svaki element mogao uklopiti u onaj dio sustava u kojemu je najkorisniji. Novi je sustav početno uspostavljen pokraj staroga, kojega je pokušavao asimilirati i apsorbirati time što je osiguravao vlast nad onim tлом koje je još uvijek bilo vezano pretkapitalističkim sponama. Ukinuta je feudalna sekvestracija zemlje. "Cilj je bio eliminiranje svih prava na zemlju koja su pripadala organizacijama rodbinstva ili susjedstva, osobito onih čvrstoga aristokratskog podrijetla, kao i crkve – prava koja su izuzimala zemlju iz trgovine i hipotekarnih ugovora".⁶⁶ Nešto je od ovoga postignuto snagom i nasiljem

⁶⁶ Brinkmann, C. "Das soziale System des Kapitalismus", *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

pojedinaca, nešto revolucijama odozdo ili odozgo, nešto ratom i osvajanjem, nešto zakonodavnim djelovanjem, nešto administrativnim pritiskom, nešto spontanim sitnim djelovanjem privatnih osoba tijekom dugih razdoblja. Je li izmještanje brzo zacijelilo ili je uzrokovalo otvorenu ranu na društvenom tijelu prvenstveno je ovisilo o mjerama koje su se poduzimale da se regulira ovaj proces. Same su vlasti uvodile snažne čimbenike promjena i prilagođavanja. Primjerice, oduzimanje crkvenih zemljišta bilo je jednim od temelja moderne države sve do vremena talijanskoga *Risorgimenta* i, uzgred, jedno od glavnih sredstava reguliranog prenošenja zemlje u ruke privatnih pojedinaca.

Pojedinačno najveći koraci poduzeti su francuskom revolucijom i bentamovskim reformama iz 1830-ih i 1840-ih godina. "Najpovoljnije je stanje za prosperitet poljoprivrede", po riječima Benthama, "kad nema nikakvih nepromjenjivih redova nasljeđivanja, nikakvih neotuđivih nadarbina, nikakvih zajedničkih zemljišta, nikakvih prava iskupljivanja, nikakvih desetina ...". Takva sloboda poslovanja imovinom, osobito zemljišnom imovinom, tvorila je bitan dio Benthamova shvaćanja slobode pojedinca. Proširiti tu slobodu na ovaj ili onaj način bio je cilj i rezultat donošenja propisa poput zakonodavstva o dosjelnosti, Zakona o nasljeđivanju, Zakona o globama i naplatama, Zakona o nekretninama, općega Zakona o ograđivanju iz 1841. i njegovih sljednika,⁶⁷ kao i zakonodavstva o lenskom zemljišnom posjedu od 1841. pa sve do 1926. U Francuskoj i na velikom dijelu kontinenta Napoleonov je zakonik utemeljio oblike imovine svojstvene srednjoj klasi, učinivši zemlju komercijalnim dobrom, a hipoteku građanskopravnim ugovorom.

Drugi korak, koji se preklapa s prvim, bilo je podređivanje zemlje potrebama urbanog stanovništva koje se brzo povećavalo. Iako se zemljino tlo ne može učiniti fizički mobilnim, njegovi proizvodi mogu postati takvi ako to omogućuju sredstva prijevoza i propisi. "*Tako mobilnost dobara do neke mjere kompenzira pomanjkanje interregionalne mobilnosti faktora*; ili (što je zapravo ista stvar) trgovina ublažava mane nepogodnoga zemljopisnog razmještaja proizvodnih sredstava."⁶⁸ Takvo je mišljenje bilo potpuno strano tradicionalnom nazoru na svijet. "Valja jako naglasiti da se ni u antičkih naroda niti tijekom ranoga srednjeg vijeka nisu redovno kupovala i prodavala dobra svakidašnjega

⁶⁷ Dicey, A. V., *op. cit.*, str. 226.

⁶⁸ Ohlin, B., *Interregional and International Trade*, 1935., str. 42.

života.⁶⁹ Viškovi žita bili su namijenjeni opskrbi obližnjega kraja, osobito lokalnoga grada; tržišta žita su sve do petnaestoga stoljeća imala strogo lokalnu organizaciju. Međutim, rast gradova je potaknuo zemljovlasnike da proizvode prvenstveno radi prodaje na tržištu i – u Engleskoj – rast metropole prisilio je vlasti da ublaže ograničenja u pogledu trgovine žitom i dopuste da ona postane regionalna, premda ne i nacionalna.

Tijekom vremena gomilanje stanovništva u industrijskim gradovima u drugoj polovici osamnaestoga stoljeća potpuno je promijenilo situaciju – najprije u nacionalnim, a zatim u svjetskim razmjerima.

Pravo značenje slobodne trgovine bilo je ostvariti ovu promjenu. Mobilnost proizvoda zemlje proširila se sa susjednoga seoskog okružja na tropska i subtropska područja – industrijsko-poljoprivredna podjela rada primijenjena je na čitavom planetu. Posljedica je toga da su narodi dalekih zona uvučeni u vrtlog promjena čije im podrijetlo nije bilo jasno, a europske su pak nacije, u pogledu svojih svakidašnjih aktivnosti, postale ovisne o još uvijek neosiguranoj integraciji života čovječanstva. Sa slobodnom je trgovinom došlo do novih i golemih rizika planetarne međuovisnosti.

Opseg društvene obrane od sveopćeg izmještanja bio je širok koliko i fronta napada. Iako su običajno pravo i zakonodavstvo ponekad ubrzavali promjene, ponekad su ih i usporavali. Promatra li se, međutim, bilo koje pojedino vrijeme, običajno pravo i zakonom stvarano pravo nisu nužno djelovali u istom smjeru.

Prilikom nastajanja tržišta rada, običajno je pravo igralo uglavnom pozitivnu ulogu – robnu su teoriju rada prvi odlučno izrekli pravnici, a ne ekonomisti. Običajno je pravo također, glede pitanja radničkih udruženja i odredbi o uroti, favoriziralo slobodno tržište rada, premda je ovo značilo ograničavanje slobode udruživanja organiziranih radnika.

Međutim, što se tiče zemlje, običajno je pravo promijenilo svoju ulogu od poticanja promjena na suprotstavljanje njima. Tijekom šesnaestoga i sedamnaestog stoljeća, običajno je pravo nerijetko inzistiralo na vlasnikovu pravu da profitabilno poboljšava svoje zemljište, makar to dovodilo do teških izmještanja u odnosu na nastambe i zaposlenost. U

⁶⁹ Bücher, K. *Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904. Vidjeti također Penrose, E. F. *Population Theories and Their Application*, 1934., gdje se citira Longfield, 1834., glede prvoga spominjanja ideje da kretanja roba mogu biti smatrana supstitutima kretanju čimbenika proizvodnje.

kontinentalnim zemljama Europe ovaj proces koji je zemlju učinio mobilnom, kao što znamo, doveo je do prihvaćanja rimskog prava, a u Engleskoj se pak običajno pravo nije dalo, te je uspjelo premostiti jaz između ograničenih srednjovjekovnih imovinskih prava i moderne individualne imovine, a da pri tome nije žrtvano načelo stvaranja prava od strane sudaca, koje je vitalno za ustavnu slobodu. Od osamnaestoga stoljeća pak, običajno je pravo u pogledu zemlje djelovalo kao konzervator prošlosti, nasuprot moderniziranju od strane zakonodavstva. Tijekom vremena su, međutim, bentamovci došli na svoje te je, između 1830. i 1860., sloboda stvaranja ugovora proširena na zemlju. Ovaj je snažan trend obrnut tek u 1870-tim godinama, kad je zakonodavstvo radikalno promijenilo smjer svoga djelovanja. Započelo je "kolektivističko" razdoblje.

Inercija običajnog prava namjerno je pojačavana zakonima koji su se izričito donosili da bi se nastambe i zanimanja ruralnih klasa zaštitili od posljedica ugovorne slobode. Uložen je sveobuhvatni napor da se osigura stanovit stupanj zdravoga i udobnog stanovanja siromašnih; dodjeljivana su im zemljišta, što im je davalo priliku da pobjegnu iz slamova i udišu svježi zrak prirode, "džentlmenova parka". Bijedni irski zakupnici i stanovnici londonskih slamova oslobođeni su vlasti tržišnih zakona propisima što ih je zakonodavstvo stvaralo radi zaštite njihovih nastambi od moloha napretka. Na kontinentu su zakupnik, seljak i poljoprivredni radnik spašeni od najžešćih posljedica urbanizacije pretežno zakonskim propisima i administrativnom akcijom. Pruski konzervativci poput Rodbertusa, čiji je junkerski socijalizam utjecao na Marxa, bili su rođena braća torijevskim demokratima Engleske.

Sada se pak problem zaštite javljao u odnosu na poljoprivredne populacije čitavih zemalja i kontinenata. Međunarodna slobodna trgovina, ukoliko ne bi bila pod kontrolom, mora nužno eliminirati sve veće i veće kompaktne cjeline poljoprivrednih proizvođača.⁷⁰ Ovom je neizbježnom procesu razaranja jako smetao diskontinuitet koji je svojstven razvitku modernih sredstava prijevoza, jer ona su preskupa da ih se proširi u nova područja planeta ukoliko očekivana nagrada nije velika. Kad su pak golema ulaganja u gradnju parnih brodova i željeznica počela donositi plodove, cijeli su kontinenti postali pristupačni, i bujica žita slila se na nesretnu Europu. To je bilo protivno klasičnom predskazivanju. Ricardo ga je uzdigao do aksioma prema kojem se najprije naseljavaju najplodnija

⁷⁰ Borkenau, F., *The Totalitarian Enemy*, 1939., poglavlje "Towards Collectivism".

zemljišta. Ovo je izvrgnuto poruzi na spektakularan način kad su željeznice našle plodnija zemljišta na dijametralno suprotnim točkama planete. Srednja je Europa, suočena s potpunim uništenjem svojega ruralnog društva, bila prisiljena zaštititi seljaštvo uvođenjem žitnih zakona.

Ali, ako su se organizirane države Europe mogle zaštititi od neželjenih posljedica međunarodne slobodne trgovine, politički neorganizirani kolonijalni narodi to nisu mogli. Pobuna protiv imperijalizma bila je uglavnom nastojanje egzotičnih naroda da postignu potreban politički status kako bi se zaštitili od socijalnih izmještanja što su ih uzrokovale europske trgovinske politike. Zaštita koju je bijeli čovjek, suverenim statusom svojih zajednica, mogao sebi lako osigurati, bila je van domašaja obojnog čovjeka dokle god mu je nedostajao preduvjet za to, politička vlast.

Poslovne su klase bile pokroviteljem zahtjeva da se zemlja učini mobilnom. Cobden je zaprepastio engleske zemljovlasnike svojim otkrićem da je poljoprivreda "biznis", i da oni koji su bez novca moraju nestati. Radne klase bijahu pridobivene za slobodnu trgovinu čim je postalo očigledno da ona pojeftinjuje hranu. Sindikati su postali bastioni antiagrarizma, a revolucionarni je socijalizam, bez razlike, seljaštvo svijeta označio masom reakcionara. Vjera u međunarodnu podjelu rada bila je nedvojbeno progresivna; a njezine se protivnike često regrutiralo među onima čije je rasuđivanje bilo oslabljeno njihovim osobnim interesima ili pomanjkanjem prirodne inteligencije. Nekolicina neovisnih i nepristranih umova, koji bijahu otkrili varke neograničene slobodne trgovine, zbog svoje malobrojnosti nisu mogli nikoga impresionirati.

Iako nije bilo jasne svijesti o tim varkama, njihove posljedice nisu zbog toga bile manje stvarne. Velik utjecaj zemljoposjedničkih interesa u Zapadnoj Europi tijekom devetnaestog stoljeća te opstanak feudalnih oblika života u Srednjoj i Istočnoj Europi toga vremena, može se zapravo objasniti vitalnom zaštitnom funkcijom ovih snaga i njihovim nastojanjem da uspore proces kojim zemlja postaje mobilnom. Često se postavljalo pitanje: što je omogućilo feudalnoj aristokraciji u kontinentalnim zemljama Europe da održi svoj utjecaj u državi srednje klase, nakon što su otpale vojne, pravosudne i administrativne funkcije kojima je dugovala svoju prevlast? Katkad se, kao objašnjenje, spominjala teorija "preživjelit", po kojoj se postojanje institucija ili značajki koje su ostale bez funkcije

nastavlja po inerciji. Međutim, bolje bi odgovaralo istini reći da ni jedna institucija ne nadživljava svoju funkciju – kad se čini da je tako, to je stoga što služi nekoj drugoj funkciji, ili funkcijama, koje *ne moraju uključivati onu izvornu*. Tako su feudalizam i zemljoposjednički konzervativizam zadržali snagu dokle god su služili svrsi ograničavanja pogubnih posljedica procesa koji je zemlju činio mobilnom. U ovo su vrijeme pristalice slobodne trgovine bili zaboravili da zemljišta tvore dio teritorija zemlje i da teritorijalno obilježje suverenosti nije samo rezultat sentimentalnih uspomena, već i čvrstih činjenica, a među njima i ekonomskih. “Za razliku od nomadskih naroda, poljodjelac se vezuje uz poboljšanja *fiksirana uz neko određeno mjesto*. Bez takvih poboljšanja ljudski bi život morao ostati elementaran, i malo se razlikovati od životinjskoga. I kako je samo veliku ulogu u povijesti odigralo sve što je nepokretno! Upravo to vezuje ljudsku zajednicu uz mjesto na kojem se ona nalazi: iskrčena i obrađena zemljišta, kuće i ostale zgrade, sredstva komuniciranja, raznovrsna postrojenja potrebna za proizvodnju, uključujući industriju i rudarstvo, sva trajna i nepomična poboljšanja. Njih se ne može stvoriti improviziranjem, već ih se mora graditi postepeno strpljivim naporima brojnih naraštaja, te zajednica ne može dopustiti sebi da ih žrtvuje i počne iznova drugdje. Otuda *teritorijalno* obilježje suverenosti, koje prožima naša politička shvaćanja.”⁷¹ Tijekom jednoga stoljeća omalovažavane su ove očite istine.

Ekonomski bi se argument moglo lako proširiti da uključi uvjete zaštićenosti i sigurnosti povezane s integritetom tla i njegovih resursa – takvi su uvjeti snaga i izdržljivost pučanstva, obilje zaliha hrane, količina i karakter obrambenih materijala, čak i klima zemlje, kojoj može škoditi ogoljavanje šuma, erozija i nestajanje gornjega sloja tla djelovanjem vjetrova; sve to u krajnjoj liniji ovisi o čimbeniku zemlja, a ništa od toga pak ne reagira na tržišni mehanizam ponude i potražnje. Kad vlada sustav koji je potpuno ovisan o tržišnim funkcijama u pogledu zaštite svojih egzistencijalnih potreba, povjerenje će se prirodno okrenuti onim snagama van tržišnog sustava koje su u stanju osigurati zajedničke interese ugrožene tim sustavom. Takvo je gledište u skladu s našom ocjenom pravih izvora klasnog utjecaja: umjesto da (neobjašnjenim) utjecajem reakcionarnih klasa pokušavamo objasniti razvitke protivne općemu trendu vremena, skloniji smo objasniti utjecaj takvih klasa činjenicom da one,

⁷¹ Hawtrey, R. G., *The Economic Problem*, 1933.

makar i slučajno, podupiru razvitke koji su samo naizgled protivni općem interesu zajednice. Što takva politika često sasvim lijepo služi njihovim vlastitim interesima, samo je još jedna ilustracija istine da se klase uspijevaju nesrazmjerno okoristiti ovim uslugama koje će možda pružiti puku.

Speenhamland je bio takav primjer. Vlastelin, koji je vladao selom, otkrio je način usporavanja rasta ruralnih nadnica i prijetećeg izmještanja tradicionalne strukture seoskoga života. Izabrana metoda nužno je, na dugi rok, vodila krajnje sramotnim rezultatima. Pa ipak, vlastela ne bi bila u stanju održati svoju praksu da postupajući tako nije pomagala zemlji kao cjelini da se nosi s plimnim valom industrijske revolucije.

Na europskom je kontinentu pak agrarni protekcionizam bio nužnost. Međutim, najaktivnije intelektualne snage toga vremena bile su angažirane u jednoj avanturi koja im je premještala kut gledanja na način da sakrije od njih pravo značenje lošega agrarnog stanja. U tim je okolnostima skupina sposobna da zastupa ugrožene ruralne interese mogla steći utjecaj nesrazmjeran svome broju. Protekcionističko je protukretanje zapravo uspjelo stabilizirati europska seoska područja i smanjiti slijevanje seoskog stanovništva u gradove prema gradovima koje je bilo pošast toga vremena. Reakcija je bila beneficijar društveno korisne funkcije koju je stjecajem okolnosti obavila. Ista funkcija koja je dopustila reakcionarnim klasama u Europi da se posluže tradicionalnim raspoloženjima u svojoj borbi za agrarne carine, bila je u Americi, pola stoljeća kasnije, zaslužna za uspjeh TVA i drugih progresivnih socijalnih tehnika. Iste potrebe društva koje su koristile demokraciji u novome svijetu jačale su utjecaj aristokracije u starome.

Protivljenje pretvorbi zemlje u mobilnu, sociološki gledano, pozadina je borbe između liberalizma i reakcije, koja je tvorila političku povijest kontinentalne Europe u devetnaestom stoljeću. U toj su borbi vojska i više svećenstvo bili saveznici zemljovlasničkih klasa, koje su bile gotovo potpuno izgubile svoje neposrednije funkcije u društvu. Budući da ove klase nisu tradicijom i ideologijom vezane uz javne slobode i parlamentarnu vladavinu, one su sada bile podložne svakom reakcionarnom rješenju čorsokaka kojemu je moglo voditi tržišno gospodarstvo i njegov korolar, ustavna vladavina.

Ukratko, ekonomski liberalizam je bio povezan s liberalnom državom, a zemljovlasnički interesi nisu bili u takvoj vezi, što je na kontinentu bilo izvorom njihove trajne političke važnosti, koja je stvarala protustruje

pruske politike u vrijeme Bismarcka, hranila klerikalni i vojni *revanche* u Francuskoj, osiguravala feudalnoj aristokraciji utjecaj na dvoru u habsburškoj carevini, činila crkvu i vojsku zaštitnicima prijestolja u propadanju. Budući da je ta veza trajala duže od presudna dva naraštaja, što je John Maynard Keynes jednom označio kao praktičku alternativu vječnosti, sada se zemlji i zemljišnoj imovini pripisivala urođena naklonost reakciji. Engleska osamnaestoga stoljeća, sa svojim torijevskim pristašama slobodne trgovine i pionirima agrarizma, bila je jednako zaboravljena kao prisvajatelji iz vremena Tudorovih i njihove revolucio-narne metode stvaranja novca iz zemlje; fiziokratske zemljovlasnike Francuske i Njemačke, i njihov entuzijazam za slobodnu trgovinu, izbrisala je iz javnog mnijenja moderna predrasuda o vječnoj zaostalosti ruralne scene. Herbert Spencer, kojemu je jedan naraštaj bio dovoljan kao uzorak vječnosti, naprosto je poistovjetio militarizam sa reakcijom. Njemu bi bila nezamisliva socijalna i tehnološka prilagodljivost što je u novije vrijeme pokazuje japanska, ruska ili nacistička vojska.

Takva su mišljenja bila usko vremenski ograničena. Golema industrijska postignuća tržišnog gospodarstva ostvarena su po cijenu velike štete supstanciji društva. Feudalne su klase našle u tome priliku da, zago-varanjem vrлина zemlje i njezinih obrađivača, obnove ponešto od svoga izgubljenog ugleda. U književnom je romantizmu priroda dovedena u savez s prošlošću; u agrarnom pokretu devetnaestoga stoljeća feudalizam je pokušavao, ne bez uspjeha, obnoviti svoju prošlost, predstavljajući sebe kao čuvara čovjekova prirodnog prebivališta, tla. Ta ratna varka ne bi bila djelovala, da opasnost nije bila stvarna.

Međutim, vojska i crkva su također stjecale ugled time što su bile na raspolaganju za "obranu zakona i reda", koji je sada postao krajnje ranjiv, a vladajuća srednja klasa nije bila osposobljena da osigura ovaj zahtjev novoga gospodarstva. Tržišni je sustav bio alergičniji na pobune nego ijedan drugi ekonomski sustav za koji znamo. Vlade Tudorovih oslanjale su se na pobune kao sredstvo skretanja pozornosti na lokalne pritužbe; možda bi bilo nekoliko obješenih kolovoda i druge štete nije bilo. Uspon financijskoga tržišta značio je potpuni razlaz s takvim stavom; nakon 1797. pobune prestaju biti narodnim obilježjem londonskoga života, te njihovo mjesto postepeno preuzimaju sastanci, na kojima se, barem u načelu, broje ruke, koje bi inače zadavale udarce.⁷² Pruski kralj koji je proglasio

⁷² Trevelyan, G. M., *History of England*, 1926., str. 533. "Engleska je pod Walpolcom

da je čuvanje mira podanikova prva i najistaknutija dužnost, postao je poznat po ovome paradoksu; ipak vrlo skoro je to bilo uobičajeno mišljenje. Narušavanje mira u devetnaestome stoljeću, ako bi bilo počinjeno od strane naoružane gomile, smatralo se početnim stadijem ustanka i akutnom opasnošću po državu; dolazilo je do rasula na burzama i cijenama nije bilo dna. Metež s pucnjavom na ulicama metropole mogao je uništiti znatan dio nominalnoga nacionalnog kapitala. A ipak srednje klase nisu bile vojnički nastrojene; narodna se demokracija dičila što je masama omogućila da budu glasne; buržoazija na kontinentu je pak još uvijek gajila sjećanja na svoju revolucionarnu mladost, kad se sama suočila s tiranskom aristokracijom na barikadama. Na kraju je seljaštvo, najmanje zaraženo liberalnim virusom, smatrano jedinim slojem čiji bi se pripadnici osobno založili za "zakon i red". Podrazumijevalo se da je jednom od funkcija reakcije podsjećati radne klase na njihovo mjesto u društvu, kako ne bi zavladao panika na tržištima. Iako se ova usluga tek rijetko zahtijevala, raspoloživost seljaštva, kao branitelja imovinskih prava, jačala je agrarni tabor.

Povijest 1920-ih godina bila bi bez toga neobjašnjiva. Kad se u Srednjoj Europi, prenapregnuta ratom i porazom, slomila društvena struktura, radnička je klasa bila jedina kojoj se moglo obratiti sa zadaćom da stvari gura dalje. Vlast je svugdje nametnuta sindikatima i socijaldemokratskim strankama: Austrija, Mađarska, pa čak i Njemačka, proglašene su republikama, premda nije poznato ranije postojanje aktivne republikanske stranke u bilo kojoj od ovih zemalja. No čim je prošla akutna opasnost od rasula i usluge sindikata postale suvišnima, srednje su klase pokušale isključiti radne klase od svakoga utjecaja na javni život. Ovo se naziva kontrarevolucionarnom fazom poslijeratnoga razdoblja. A zapravo nikada nije bilo ozbiljne opasnosti komunističkoga režima, jer radnici su bili organizirani u stranke i sindikate čiji je odnos prema komunistima bio aktivno neprijateljski. (Mađarska je imala boljševičku epizodu, koja joj je doslovno nametnuta kad obrana od francuske invazije nije naciji ostavila nikakvu alternativu.) Opasnost nije bio boljševizam, već nepoštivanje pravila tržišnog gospodarstva od strane sindikata i stranaka

još uvijek bila aristokracija, razblažena pobunama." Hannah More je svoju pjesmu "Pobuna" napisala "devedeset pete. u godini oskudice i nespokojstva" — bila je to godina *Speenhamlanda*. Vidjeti *The Repository Tracts*, sv. I., New York, 1835. Također *The Library*, 1940., četvrta serija, sv. XX., str. 295., o "Cheap Repository Tracts (1795-98)".

radničke klase u izvanrednom stanju. Naime, u tržišnom gospodarstvu mogu inače neškodljiva remećenja javnog reda i poslovnih običaja predstavljati smrtnu opasnost⁷³, jer bi mogli uzrokovati slom ekonomskog režima o kojemu društvo ovisi u pogledu svoga kruha svagdašnjega. Ovo objašnjava zašto je u nekim zemljama došlo do neobične zamjene tobožnje predstojeće diktature industrijskih radnika stvarnom diktaturom seljaštva. Tijekom čitavih dvadesetih godina seljaštvo je određivalo ekonomsku politiku u stanovitom broju zemalja u kojima je inače igralo tek skromnu ulogu. Desilo se da je ono tada bilo jedina klasa kojoj se moglo obratiti za održavanje zakona i reda u modernom značenju tog izraza.

Žestoki agrarizam poslijeratne Europe obilježje je, ali ne i objašnjenje, povlaštenog tretmana dodijeljenog seljačkoj klasi zbog političkih razloga. Od *Lappo* pokreta u Finskom do austrijskoga *heimwehra*, seljaci su se pokazali pobornicima tržišnog gospodarstva; to ih je učinilo politički prijeko potrebnima. Oskudica hrane u prvim poslijeratnim godinama, kojoj se ponekad pripisivala njihova prevlast, jedva da je tu imala udjela. Primjerice, Austrija je, da bi osigurala financijsku korist seljacima, morala sniziti svoje prehrambene standarde održavanjem carina na žito, premda je jako ovisila o uvozu glede svojih prehrambenih potreba. Ali seljački je interes valjalo štiti pod svaku cijenu, makar je agrarni protekcionizam mogao značiti bijedu stanovnicima gradova i neopravdano visoke troškove proizvodnje izvoznim industrijama. Ranije neutjecajna klasa seljaka stekla je na ovaj način prevlast posve nesrazmjernu svojoj ekonomskoj važnosti. Strah od boljševizma bio je sila koja je činila njihov politički položaj neoborivim. A taj strah pak nije bio, kao što smo vidjeli, strah od diktature radničke klase – ničega čak ni sličnog tome nije bilo na obzorju – već je to bio strah od paralize tržišnog gospodarstva, ukoliko se s političke pozornice ne bi uklonile sve snage koje bi, pod pritiskom teškoća, mogle odbaciti pravila tržišne igre. Dokle god su seljaci bili jedina klasa sposobna za uklanjanje tih snaga, njihov je ugled bio velik i mogle su ucjenjivati urbanu srednju klasu. Čim je konsolidiranje moći države i – čak i prije toga – oblikovanje urbane donje srednje klase u jurišne odrede od strane fašista, oslobodilo buržoaziju ovisnosti o

⁷³ Hayes, C., *A Generation of Materialism, 1870-1890*, napominje da je "većina pojedinačnih država, barem u Zapadnoj i Srednjoj Europi, sada posjedovala naizgled vrhunsku unutarnju stabilnost".

seljaštvu, njegov je ugled brzo splasnulo. Kad je "unutarnji neprijatelj" u gradu i tvornici bio neutraliziran ili podjarmljen, seljaštvo je vraćeno svome ranijem skromnom položaju u industrijskom društvu.

Nije bilo takvog smanjenja utjecaja krupnih zemljovlasnika. Njima je u prilog djelovao jedan stalniji čimbenik – rastuća vojna važnost poljoprivredne samodovoljnosti. Veliki je rat javnosti utuvio u glavu temeljne strateške činjenice te je nepromišljeno oslanjanje na svjetsko tržište ustupilo mjesto paničnom gomilanju kapaciteta za proizvodnju hrane. "Reagrarizacija" Srednje Europe, koju je pokrenuo strah od boljševizma, dovršena je u znaku autarkije. Osim argumenta o "unutarnjem neprijatelju" postojao je sada argument o "vanjskom neprijatelju". Liberalni su ekonomisti, kao i obično, vidjeli samo romantično zastranjivanje, potaknuto neutemeljenim ekonomskim učenjima, tamo gdje su u stvarnosti žestoka politička zbivanja razbuđivala čak i najpriprostije umove u pogledu irelevantnosti ekonomskih momenata pred sve bližim raspadom međunarodnog sustava. Ženeva je nastavila svoja jalova nastojanja da uvjeri narode kako su opasnosti protiv kojih se osiguravaju imaginarne, te kad bi svi djelovali složno, slobodna bi se trgovina mogla obnoviti i od toga bi svi imali korist. U začuđujuće lakovjernoj atmosferi toga vremena, mnogi su uzimali kao zajamčeno da bi rješenje ekonomskoga problema (što god to moglo značiti), ne samo smanjilo opasnost od rata, nego zapravo otklonilo tu opasnost zauvijek. Stogodišnji je mir bio stvorio nesavladiv zid iluzija, koji je skrivao činjenice. Pisci toga vremena isticali su se nedostatkom realizma. A. J. Toynbee je nacionalnu državu smatrao skućenom predrasudom, Ludwig von Mises suverenost smiješnom iluzijom, a Norman Angel rat pogrešnom poslovnom računicom. Svijest o bitnoj prirodi političkih problema potonula je do besprimjerno niske razine.

Za slobodnu se trgovinu 1846. borilo i izborilo, na pitanju žitnih zakona osamdeset godina kasnije, ponovno se za nju borilo na istom pitanju i ovaj put doživjelo poraz. Problem autarkije salijetao je tržišno gospodarstvo od početka. S obzirom na to, ekonomski su liberali istjerivali sablast rata i naivno temeljili svoje zalaganje na pretpostavci neuništivog tržišnog gospodarstva. Prošlo je nezapaženo da su njihovi argumenti samo pokazivali u kolikoj je opasnosti narod koji se glede svoje sigurnosti oslanja na tako krhku instituciju kao što je samoregulatorno tržište. Pokret za autarkiju iz dvadesetih godina bio je bitno proročki: ukazivao

je na potrebu prilagođavanja nestajanju jednoga poretka. Veliki je rat iznio na vidjelo opasnost i ljudi su djelovali sukladno tome; ali budući da su djelovali deset godina kasnije, veza između uzroka i posljedice omalovažavala je kao nerazumna. Komentar mnogih suvremenika bio je: "Zašto se zaštićivati od opasnosti koje su minule?" Ova pogrešna logika zamaglila je ne samo razumijevanje autarkije nego i, što je još važnije, fašizma. Oboje zapravo objašnjava činjenica da, nakon što je u opće mnijenje ušao dojam opasnosti, strah ostaje latentan dokle god mu se ne uklone uzroci.

Ustvrdili smo da nacije Europe nisu nikada prevladale šok ratnog iskustva, koji ih je neočekivano suočio s opasnostima međuovisnosti. Unatoč tome što je obnovljena trgovina, što je mnoštvo međunarodnih konferencija dočaravalo idile mira, i što su se brojne vlade izjašnjavale za načelo slobode trgovine, nijedan narod nije mogao zaboraviti da ga ni zdrava valuta ni neoboriva kreditna vjerodostojnost neće spasiti bespomoćnosti, ako nema vlastite izvore hrane i sirovina, ili je siguran u njihovu vojnu dostupnost. Ništa nije moglo biti logičnije od dosljednosti kojom je ova temeljna prosudba oblikovala politiku zajednica. Izvor opasnosti nije bio uklonjen. Zašto onda očekivati da jenja strah?

Slična je zabluda zavarala one kritičare fašizma – a velika ih je većina bila takva – koji su opisivali fašizam kao hir lišen onoga što se naziva politički *ratio*. Govorilo se da Mussolini bijaše otklonio boljševizam od Italije, dok je statistika dokazivala kako val štrajkova bijaše splasnuo više od godinu dana prije marša na Rim. Naoružani su radnici, istina, zaposjeli tvornice 1921. Međutim, je li to bio razlog da ih se razoruža 1923., nakon što se odavno bijahu povukli sa zidova gdje su bili na straži? Hitler je tvrdio da je spasio Njemačku od boljševizma. Međutim, nije li bilo moguće pokazati da se poplava nezaposlenosti, koja je prethodila njegovu kancelarstvu, bila povukla prije njegova uspona na vlast? Tvrditi da je otklonio ono što više nije postajalo kad se on bijaše pojavio bilo je, kako se dokazivalo, protivno zakonu uzroka i posljedice, koji mora važiti i u politici.

Zapravo, u Njemačkoj je kao i u Italiji, povijest razdoblja neposredno poslije rata dokazala da boljševizam nije imao ni najmanje izgleda za uspjeh. Ali je također nepobitno pokazala da bi se, u izvanrednom stanju, radnička klasa, njezini sindikati i stranke, mogli ne obazirati na pravila tržišta, koja su utemeljila slobodu ugovaranja i svetost privatne imovine

kao apsolute – a ta mogućnost mora imati najpogubnije učinke na društvo, obeshrabriti ulaganja, spriječiti akumulaciju kapitala, držati nadnice na preniskoj razini, ugrožavati valutu, potkopavati inozemni kredit, slabiti povjerenje i paralizirati poduzetništvo. Izvor latentnog straha, koji je, presudnim stjecajem okolnosti, bio izbio u fašističkoj panici, nije bila iluzorna opasnost od komunističke revolucije, već neporeciva činjenica da su radničke klase bile u stanju nametnuti možda razorne intervencije.

Nije moguće uredno razdvojiti opasnosti po čovjeka i prirodu. Reakcije su i radničke klase i seljaštva na tržišno gospodarstvo vodile protekcionizmu, prva uglavnom u obliku socijalna zakonodavstva i tvorničkih zakona, a druga u obliku agrarnih carina i zemljišnih zakona. Međutim, postojala je važna razlika: u izvanrednom stanju, europski su zakupnici zemlje i seljaci branili tržišni sustav, a politike radničke klase ga ugrožavale. Iako su oba krila protekcionističkoga pokreta izazivala krizu inherentno nestabilnoga sustava, društveni slojevi povezani sa zemljom bili su skloni stvarati kompromise s tržišnim sustavom, a široka se klasa rada nije ustezala kršiti njegova pravila i u potpunosti ga osporavati.

Tržište i proizvodna organizacija

Čak je i sam kapitalistički biznis trebalo zaštititi od neograničenog djelovanja tržišnog mehanizma. Ovo bi nas moralo osloboditi sumnjičavosti što je sami izrazi "čovjek" i "priroda" ponekad bude u sofisticiranim umovima, koji su skloni osuditi svaki razgovor o zaštiti rada i zemlje kao proizvod zastarjelih ideja, ako ne i pukoga kamufliranja skupina s posebnim interesima.

A zapravo je u slučaju proizvodnoga poduzeća, kao i u slučaju čovjeka i prirode, opasnost bila stvarna i objektivna. Potreba za zaštitom nastajala je zbog načina na koji je bila organizirana ponuda novca u tržišnom sustavu. Moderno središnje bankarstvo zapravo je sredstvo stvoreno u cilju davanja zaštite bez koje bi tržište uništilo vlastitu djecu, svakovrsna poslovna poduzeća. Na kraju je, međutim, upravo ovaj oblik zaštite najneposrednije pridonio slomu međunarodnog sustava.

Dok su opasnosti kojima vrtlog tržišta ugrožava zemlju i čovjeka prilično očite, nije tako lako shvatiti opasnosti po poslovanje svojstvene monetarnom sustavu. Međutim, ako profit ovisi o cijenama, onda monetarni mehanizmi, o kojima ovise cijene, moraju biti životno važni za funkcioniranje svakoga sustava motiviranog profitom. Iako promjene prodajnih cijena, gledano na dugi rok, ne moraju naškoditi profitima, jer će dolaziti do odgovarajućega povećanja ili smanjenja troškova, ovo ne važi u kratkom roku, jer mora proći neko vrijeme prije no što će doći do promjene ugovorno utvrđenih cijena. Među njima je cijena rada, koja se dakako, kao i mnoge druge cijene, utvrđuje ugovorom. Stoga će, ako zbog monetarnih razloga razina cijena opada tijekom duljeg vremena, poduzecima prijetiti likvidacija, praćena razaranjem proizvodne organizacije i golemim uništavanjem kapitala. Problem su bile cijene u padu, a ne niske cijene. Hume je postao utemeljiteljem kvantitativne teorije novca svojim otkrićem da nema štete po poslovni život ako se količina novca smanji napola, jer cijene će se prilagođavanjem naprosto spustiti na

pola svoje ranije razine. Zaboravio je da usput može doći do uništavanja poduzeća.

Ovo je lako razumljiv razlog zbog kojega je sustav robnoga novca, što bi ga tržišni mehanizam stvarao da nije vanjskoga uplitanja, nespojiv s industrijskom proizvodnjom. Robni je novac naprosto jedna od roba koja funkcionira kao novac i njezinu se količinu stoga, u načelu, uopće ne može povećati, osim smanjivanjem količine roba koje ne funkcioniraju kao novac. U praksi, robni je novac najčešće zlato ili srebro, čiju se količinu može povećati, ali ne mnogo, unutar kratkog vremena. Međutim, povećanje proizvodnje i trgovine, koje nije praćeno povećanjem količine novca, mora uzrokovati pad razine cijena – upravo onu vrstu razorne deflacije koja nam je na umu. Oskudica novca dovela je do stalna i teška nezadovoljstva u trgovačkim zajednicama sedamnaestoga stoljeća. Kako bi se trgovina zaštitila od pojačanih deflacija, još odavno je stvoren znakovni novac koji je pratio uporabu zlatnog ili srebrnog novca kad se povećavao obujam poslovanja. Tržišno gospodarstvo nije bilo moguće bez posredstva takvoga umjetnog novca.

Prava se poteškoća pojavila s potrebom za stabilnim deviznim tečajevima i, zbog toga, uvođenjem zlatnoga standarda, po prilici u vrijeme napoleonskih ratova. Stabilni su tečajevi postali nužni i za samo postojanje engleskoga gospodarstva; London je postao financijsko središte rastuće svjetske trgovine. Međutim, ništa osim robnoga novca nije moglo služiti tome cilju zbog očitog razloga što znakovni novac, bio on bankovni ili prisilnog tečaja, nije mogao biti u optjecaju na stranom tlu. Stoga je zlatni standard – što je prihvaćeni naziv za sustav međunarodna robnog novca – bio izbio u prvi plan.

Ali za domaće je svrhe, kao što znamo, novac od plemenitih kovina neprikladan upravo zato što je roba te se njegova količina ne može povećavati po volji. Raspoloživu se količinu zlata može povećati za nekoliko postotaka tijekom godine, ali ne i za toliko desetaka postotaka unutar nekoliko tjedana, koliko bi ga moglo biti potrebno da nosi iznenađno povećanje transakcija. U odsutnosti novčanih znakova, poslovanje bi se moralo ili smanjiti ili nastaviti uz mnogo niže cijene, što bi dovelo do gospodarske krize i stvaralo nezaposlenost.

Problem je, u svom najjednostavnijem obliku, ovaj: robni je novac bio životno važan za postojanje vanjske trgovine; znakovni novac za postojanje unutarnje trgovine. U kojoj mjeri se to dvoje moglo uskladiti?

U uvjetima devetnaestog stoljeća, vanjskoj je trgovini i zlatnom standardu pripadala neosporavana prednost u odnosu na potrebe unutarnjeg poslovanja. Funkcioniranje zlatnog standarda zahtijevalo je snižavanje domaćih cijena kad god je tečaju prijetila deprecijacija. Budući da se deflacija događa putem kreditnih ograničenja, proizlazi da se funkcioniranje robnog novca uplitalo u funkcioniranje kreditnog sustava. To je bila stalna opasnost za poslovanje. Međutim, odbaciti potpuno znakovni novac i valutu ograničiti na robni novac, nije uopće dolazilo u obzir, jer takav bi lijek bio gori od same bolesti.

Središnje je bankarstvo uvelike ublažavalo ovu manu kreditnog novca. Centraliziranjem ponude kredita u zemlji, bilo je moguće izbjeći masovno izmještanje poduzeća i zaposlenosti, čemu je vodila deflacija i organizirati deflaciju na način da se apsorbira šok i rasporedi njegov teret po cijeloj zemlji. Banka je u svojoj normalnoj funkciji ublažavala neposredne posljedice povlačenja zlata na optjecaj banknota kao i smanjenog optjecaja banknota na poslovanje.

Banka je mogla koristiti razne metode. Kratkoročni su zajmovi mogli premostiti jaz uzrokovan kratkoročnim gubicima zlata i potpuno izbjeći potrebu za kreditnim ograničenjima. Ali čak i kad su ograničenja kredita bila neizbježna, a često je bilo tako, djelovanje banke imalo je zaštitni učinak: povisivanjem diskontne stope, kao i operacijama na otvorenom tržištu, banka je raspoređivala posljedice ograničenja na cijelu zajednicu premještajući teret ograničenja na najjača ramena.

Predložimo si presudni slučaj prijenosa jednostranih plaćanja iz jedne zemlje u drugu, koji bi mogao biti uzrokovan pomakom potražnje od domaćih vrsta hrane na inozemne. Zlato što ga se sada mora poslati u inozemstvo radi plaćanja za uvezenu hranu bilo bi, da nije toga, korišteno za tuzemna plaćanja, pa njegova odsutnost mora uzrokovati opadanje domaćih prodaja i, i kao posljedicu, pad cijena. Ovu vrstu deflacije zovemo "transakcijskom", jer se rasprostire od pojedinačnog poduzeća do poduzeća, ovisno o njihovim slučajnim poslovnim odnosima. Tijekom vremena će rasprostiranje deflacije prispjeti do izvoznih tvrtki i tako postići izvozni višak koji predstavlja "realan" transfer. Ali nevolja i šteta, uzrokovana time zajednici kao cjelini, bit će mnogo veća nego što je bilo strogo neophodno za postizanje takva izvoznoga viška. Jer uvijek postoje poduzeća kojima posve malo nedostaje da bi bila sposobna izvoziti, kojima je potreban jedino poticaj blagoga smanjenja troškova

da "izađu iz rova", a takvo bi se smanjenje najekonomičnije postiglo tankim rasprostranjem deflacije po cijeloj poslovnoj zajednici.

Upravo je ovo jedna od funkcija središnje banke. Široki pritisak njezine diskontne politike i njezinih operacija na otvorenom tržištu, prisiljavao je domaće cijene da se spuštaju više-manje ravnomjerno i omogućavao tvrtkama "na domak izvoza" da nastave ili povećaju izvoz, a u likvidaciju su morale samo najneefikasnije tvrtke. Tako se mogao postići "realan" transfer uz mnogo manje izmještanja nego što bi ga bilo potrebno da se isti izvozni višak postigne nerazumnoom metodom nasumičnih i često katastrofalnih šokova, što su ih prenosili uski kanali "transakcijske deflacije".

Okolnost da je, unatoč ovim sredstvima ublažavanja učinaka deflacije, ishod ipak uvijek iznova bio potpuna dezorganizacija poslovanja i, kao posljedica toga, masovna nezaposlenost, najjača je od svih optužbi protiv zlatnoga standarda.

Pitanje novca pokazalo je vrlo stvarnu analogiju s pitanjima rada i zemlje. Primjena robne fikcije na sve troje vodila je njihovu efektivnom uključivanju u tržišni sustav, a istodobno su nastajale teške opasnosti po društvo. U slučaju novca, opasnost je prijetila proizvodnom poduzeću čije je postojanje ugrožavao svaki pad razine cijena što bi ga uzrokovala uporaba robnog novca. I ovdje su se morale poduzeti zaštitne mjere, a posljedica je toga da je isključno djelovanje samousmjeravajućega mehanizma tržišta.

Središnje bankarstvo svelo je automatizam zlatnoga standarda na puki privid. Ono je značilo središnje upravljanje novcem; samoregulatorni mehanizam opskrbljivanja kreditom zamijenjen je manipuliranjem. Premda to sredstvo nije uvijek bilo namjerno i svjesno. Sve se više uvidalo da međunarodni zlatni standard može biti učinjen samoregulatornim jedino ako se pojedinačne zemlje odreknu središnjega bankarstva. Ludwig von Mises bijaše jedini dosljedni pristaša čistoga zlatnog standarda koji je stvarno zagovarao ovaj očajnički korak; da se uvažio njegov savjet, nacionalna bi gospodarstva bila pretvorena u gomilu ruševina.

Glavnina zbrke koja postoji u monetarnoj teoriji posljedica je razdvajanja politike i ekonomije, tog istaknutog obilježja tržišna društva. Tijekom više od jednoga stoljeća, novac je smatran čisto ekonomskom kategorijom, robom koju se koristi radi posredne razmjene. Ako je zlato

ona roba kojoj se u tu svrhu daje prednost, postoji zlatni standard. (Atribut "internacionalni" u vezi s tim standardom bio je bez značenja, jer s gledišta ekonomista ne postoje nacije; transakcije se ne obavljaju između nacija, već između pojedinaca, čija je politička pripadnost jednako irelevantna kao boja njihove kose.) Ricardo je indoktrinirao Englesku devetnaestoga stoljeća uvjerenjem da izraz "novac" označava posrednika u razmjeni, da su banknote naprosto prikladne u tu svrhu, da se njihova korisnost sastoji u lakšem baratanju njima nego zlatom, a da im vrijednost pak proizlazi iz sigurnosti koju nam one daju da posjedujući njih možemo doći u bilo koje vrijeme do posjeda same robe, zlata. Iz toga je slijedilo da je nacionalni karakter valuta nevažan, jer one su samo različiti znakovi koji predstavljaju istu robu. I ako je nerazborito da vlada ulaže ikakve napore kako bi došla u posjed zlata (jer se razdioba te robe, kao i bilo koje druge, sama regulirala na svjetskome tržištu) još je nerazboritije zamišljati da su ti nacionalno različiti znakovi od ikakve važnosti za blagostanje i prosperitet dotičnih zemalja.

Međutim, institucionalno odvajanje političke i ekonomske sfere nije nikada bilo potpuno i upravo je glede pitanja novca ono nužno bilo nepotpuno; premda se činilo da državna kovnica samo posvjedočuje težinu kovanica, zapravo je država bila jamac vrijednosti znakovnog novca, koji je prihvaćala prilikom plaćanja poreza i inače. Ovaj novac nije bio sredstvo razmjene, već sredstvo plaćanja; nije bio roba, već kupovna moć; daleko od toga da bi sam posjedovao korisnost, bio je naprosto žeton koji utjelovljuje kvantificirano potraživanje za stvarima koje su se mogle kupiti. Društvo čija je razdioba ovisila o posjedovanju takvih znakova kupovne moći, bilo je očito konstrukcija potpuno drugačija od tržišnog gospodarstva.

Ovdje, dakako, nemamo posla sa slikama stvarnosti, već sa pojmovnim obrascima, što ih se koristi u svrhu razjašnjavanja. Nije moguće tržišno gospodarstvo koje bi bilo odvojeno od političke sfere; ipak, takva je konstrukcija, nakon Davida Ricarda, bila osnovicom klasične ekonomije, čiji pojmovi i pretpostavke nisu shvatljivi mimo nje. Društvo se, po ovome "nacrtu", sastoji od pojedinaca koji trampe, a posjeduju asortiman roba – dobara, zemljišta, rada i njihovih sastavina. Novac je naprosto jedna od roba, koju se trampiti češće nego druge, i stoga pribavlja u svrhu uporabe u razmjeni. Takvo "društvo" može biti nestvarno; ipak, ono sadrži bitne elemente konstrukcije od koje su kretali klasični ekonomisti.

Gospodarstvo kupovne moći⁷⁴ još je nepotpunija slika stvarnosti. Ipak, neka od njegovih obilježja nalikuju našem stvarnom društvu mnogo više nego paradigma tržišnog gospodarstva. Pokušajmo zamisliti "društvo" u kojemu je svaki pojedinac snabdjeven određenom količinom kupovne moći koja mu omogućuje da potražuje dobra, a na svakom je od njih oznaka cijene. Novac u takvu gospodarstvu nije roba; nema nikakvu upotrebljivost sam po sebi; služi jedino za kupnju dobara na kojima su istaknute cijene, po prilici kao u našim prodavaonicama danas.

Iako teorem robnog novca znatno nadmašuje svog suparnika u devetnaestom stoljeću, kad su institucije glede mnogih bitnih elemenata odgovarale tržišnom obrascu, od početka dvadesetog stoljeća postojano je odnosila pobjedu koncepcija kupovne moći. Dezintegracijom zlatnog standarda, praktički je prestao postojati robni novac, te je bilo najprirodnije da ga je moralo zamijeniti shvaćanje novca kao kupovne moći.

Vraćajući se od mehanizama i pojmova društvenim snagama koje su bile na djelu, važno je shvatiti da su same vladajuće klase podupirale upravljanje novcem pomoću središnje banke. Takvo se upravljanje nije, dakako, smatralo uplitanjem u instituciju zlatnoga standarda; naprotiv, bilo je dio pravila igre po kojima je trebao funkcionirati zlatni standard. Budući da je održavanje zlatnoga standarda bilo aksiomatsko i da mehanizmu središnjeg bankarstva nikad nije bilo dopušteno djelovati na način da dovede zemlju do napuštanja zlata, već je naprotiv najviša direktiva banke bila ostati uvijek i u svim uvjetima pri zlatu, činilo se da upravljanje novcem ne dovodi ni do kakvoga načelnog pitanja. Ali to je važilo samo dotle dok su kretanja involvirane razine cijena bila najviše onih beznačajnih 2-3 posto, koliko je razdvajalo takozvane zlatne točke. Čim bi kretanje unutarnje razine cijena, potrebno za održavanje stabilnog tečaja, postalo mnogo veće, kad bi skočilo na 10 posto ili 30 posto, potpuno se mijenjala situacija. Takva bi silazna kretanja razine cijena širila bijedu i uništavanje. Činjenica da se upravlja valutama postala je od temeljne važnosti, jer je značila da su metode središnjega bankarstva stvar politike, tj. nešto o čemu bi moglo biti potrebno odlučivanje u političkom sustavu zemlje. Velika institucionalna važnost središnjega bankarstva počiva zapravo u činjenici da su time pitanja upravljanja novcem uvučena u sferu politike. Posljedice su morale biti dalekosežne.

⁷⁴ Temeljnu teoriju takva gospodarstva razradio je F. Schafer (Wellington, Novi Zelandi

Bile su dvojake. Na unutarnjem planu, monetarna je politika bila samo još jedan oblik intervencionizma i sudari ekonomskih klasa kristalizirali su se oko ovoga pitanja, koje je tako duboko povezano sa zlatnim standardom i uravnoteženim državnim proračunima. Unutarnji sukobi u tridesetim godinama često su, kao što ćemo vidjeti, bili usredotočeni na ovo pitanje, koje je odigralo važnu ulogu u rastu antidemokratskog pokreta.

Na inozemnom planu, uloga nacionalnih valuta bila je silno važna, premda se u to vrijeme ovu činjenicu jedva uvidalo. Vladajuća filozofija devetnaestoga stoljeća bila je pacifistička i internacionalistička; svi su obrazovani ljudi bili "u načelu" pristaše slobodne trgovine, a bili su to ništa manje i u praksi, uz ograničenja koja se danas ukazuju kao začuđujuće umjerena. Izvor je ovoga nazora na svijet bio, dakako, ekonomski; mnogo je istinskog idealizma izvimalo iz sfere trampe i trgovine – vrhunskim su paradoksom čovjekove sebične potrebe opravdavali njegove najplemenitije pobude. Međutim, od 1870-ih godina uočljiva je emocionalna promjena, premda nije bilo odgovarajućeg raskida s vladajućim idejama. Svijet je i dalje vjerovao u internacionalizam i međuovisnost, mada je djelovao prema impulsima nacionalizma i samodovoljnosti. Liberalni se nacionalizam pretvarao u nacionalni liberalizam, sa svojim izrazitim nagnućima prema protekcionizmu i imperijalizmu u odnosu na inozemstvo, te monopolističkom konzervativizmu kod kuće. Nigdje nije ta proturječnost bila tako oštra, a ipak tako malo svjesna, kao na monetarnom području. Jer dogmatsko je vjerovanje u međunarodni zlatni standard i dalje pridobivalo neograničene lojalnosti ljudi, a istodobno je uspostavljen valutni znakovni novac, koji se temeljio na suverenosti raznih sustava središnjega bankarstva. Pod pokroviteljstvom internacionalnih načela, nesvjesno su građeni nesavladivi bedemi novoga nacionalizma u obliku središnjih emisijskih banaka.

A zapravo je novi nacionalizam bio korolar novoga internacionalizma. Nacije nisu mogle podnijeti međunarodni zlatni standard - a njima je trebao služiti - ukoliko ne bi bile osigurane od opasnosti kojima je on ugrožavao zajednice što ga se pridržavaju. Potpuno monetarizirane zajednice ne bi mogle izdržati razorne posljedice naglih promjena razine cijena, potrebnih za održavanje stabilnih tečajeva, ukoliko šok ne bi bio ublažen pomoću neovisne politike središnjega bankarstva. Nacionalna znakovna valuta bila je sigurno jamstvo ove relativne sigurnosti, jer je

omogućavala središnjoj banci da djeluje kao štitnik između unutarnjeg i vanjskog gospodarstva. Ako je platnoj bilanci prijetila nelikvidnost, takvu bi se poteškoću prebrodilo pomoću rezervi i inozemnih zajmova; ako se moralo stvoriti potpuno novu ekonomsku ravnotežu, koja bi uključivala pad domaće razine cijena, ograničavanje kredita se moglo rasprostrijeti na najracionalniji način, eliminiranjem onih koji su neefikasni i stavljanjem tereta na one koji su efikasni. Odsutnost takvog mehanizma onemogućila bi svakoj razvijenoj zemlji da ostane pri zlatu bez razornih posljedica po svoje blagostanje, bilo u pogledu proizvodnje, dohotka ili zaposlenosti.

Ako je poslovna klasa bila glavni junak tržišna gospodarstva, bankar je bio rođeni vođa te klase. Zaposlenost i zarade ovisile su o profitabilnosti poslovanja, a ona je pak ovisila o stabilnom tečaju i pouzdanim kreditnim uvjetima, što je oboje bilo pod paskom bankara. On je čvrsto vjerovao da je to dvoje nerazdvojivo. Zdrav državni proračun i stabilni unutarnji kreditni uvjeti pretpostavljali su stabilne devizne tečajeve; isto tako, tečajevi nisu mogli biti stabilni ukoliko domaći kredit nije bio siguran i financijsko kućanstvo države u ravnoteži. Ukratko, blizanke bankareva povjerenja bile su zdrave domaće financije i vanjska stabilnost valute. Zbog toga su bankari kao klasa posljednji primijetili kad je oboje izgubilo svoje značenje. Nema zapravo ničega iznenađujućeg ni u prevladavajućem utjecaju međunarodnih bankara dvadesetih godina, niti u njihovu padanju u sjenu tridesetih. Zlatni se standard dvadesetih godina još uvijek smatrao *glavnim* preduvjetom povratka stabilnosti i prosperitetu, pa zbog toga nijedan zahtjev što bi ga postavili njegovi profesionalni čuvari, bankari, nije smatran suviše velikim teretom, pod uvjetom da je obećavao osigurati stabilne devizne tečajeve; kad se, nakon 1929., ovo pokazalo nemogućim, unutarnja je stabilnost valute bila imperativnom potrebom, a za njezino je osiguravanje bankar bio najmanje kvalificiran.

Ni na kojem području slom tržišnog gospodarstva nije bio tako nagao kao na području novca. Agrarne carine, kojima se uplitalo u uvoz proizvoda stranih zemalja, razbile su slobodnu trgovinu; sužavanje i reguliranje tržišta rada ograničilo je pregovaranje na ono što je zakon prepustio odlučivanju stranaka. Međutim, ni u slučaju rada niti u slučaju zemlje nije bilo formalno naglog i potpunog raskola u tržišnom mehanizmu do kakvog je došlo na području novca. Na drugim tržištima nije bilo ničega usporedivog s napuštanjem zlatnog standarda od strane Velike Britanije 21. rujna 1931.; čak ni sličan postupak Amerike u lipnju 1933.

nije imao sličan efekt. Iako je velika depresija, koja je započela 1929., do tada već bila otplavila veći dio svjetske trgovine, metode se nisu zbog toga nimalo izmijenile, niti je to utjecalo na vladajuće ideje. Međutim, konačni slom zlatnog standarda bio je konačan slom tržišnog gospodarstva.

Ekonomski je liberalizam krenuo sto godina ranije, a bilo mu se suprotstavilo protekcionističko protukretanje, koje je sada probilo posljednji bedem tržišnog gospodarstva. Novi je skup vladajućih ideja nadomjestio svijet samoregulatornog tržišta. Na zaprepaštenje goleme većine suvremenika, buknule su neslućene snage karizmatskog vodstva i autarkijskog izolacionizma, koje su pretvarale društva u nove oblike.

Oslabljeno samoreguliranje

Tijekom pola stoljeća 1879.-1929., društva Zapada razvila su se u gusto spletene jedinice, u kojima su latentne bile snažne razorne napregnutosti. Neposredniji izvor ovakva razvitka bilo je oslabljeno samoreguliranje tržišnog gospodarstva. Budući da je društvo bilo prisiljeno pokoravati se potrebama tržišnog mehanizma, nesavršenosti funkcioniranja toga mehanizma stvarale su kumulativne napregnutosti u društvenom tijelu.

Oslabljeno samoreguliranje posljedica je protekcionizma. U jednom su smislu, naravno, tržišta uvijek samoregulatorna, jer dovode do stvaranja cijene koja čisti tržište; međutim, ovo važi za sva tržišta, bila slobodna ili ne. Ali samoregulatorni tržišni *sustav* podrazumijeva, kao što smo već pokazali, nešto posve drugačije, naime tržišta elemenata proizvodnje – rada, zemlje i novca. Budući da funkcioniranje takvih tržišta sadrži opasnost uništenja društva, svrha je samozaštitnog djelovanja zajednice spriječiti njihovo uspostavljanje ili, kad su već nastala, sprečavati njihovo slobodno funkcioniranje.

Ekonomski su liberali navodili Sjedinjene Države kao neoboriv dokaz sposobnosti tržišnog gospodarstva da funkcionira. Tijekom jednog stoljeća u Americi se potpuno slobodno trgovalo radom, zemljom i novcem, a ipak navodno nisu bile potrebne nikakve mjere društvene zaštite te je, osim carina, industrijski život tekao neometan uplitanjem države.

Objašnjenje toga je, dakako, jednostavno: neograničenost rada, zemlje i novca. Sve do 1890-ih godina bilo je prostranih nenaseljenih područja, te je dostajalo besplatne zemlje; sve do velikog rata slobodno je pritjecala ponuda nekvalificiranog rada;⁷⁵ sve do kraja stoljeća nije bilo obvezanosti na održavanje stabilnog tečaja. Stalno je bila dostupna neograničena količina rada, zemlje i novca; prema tome, nije postojao samoregulatorni tržišni sustav. Dokle god su prevladavali ovi uvjeti, ni radu ni zemlji ni

⁷⁵ Penrose, E. F., *op. cit.* Malthusov je zakon valjan jedino pod pretpostavkom da je količina zemlje ograničena.

poslovnoj organizaciji nije bila potrebna vrsta zaštite koju može pružiti jedino državna intervencija.

Čim je nestalo ovih uvjeta, nastupila je društvena zaštita. Kad se niže vrste rada nije više moglo neograničeno nadomještati iz neiscrpnog rezervoara useljenika, a njegove se više vrste nisu više mogle besplatno naseljavati na zemlji; kad su zemljino tlo i prirodni resursi postali oskudni te je valjalo postupati s njima domaćinski; kad je uveden zlatni standard zbog uklanjanja valute iz politike i povezivanja unutarnje trgovine sa svjetskom – Sjedinjene Države su uhvatile korak sa stoljećem europskog razvitka: pojavile su se, i to u najvećim razmjerima, zaštita tla i njegovih obrađivača, socijalna sigurnost za rad, u obliku sindikalizma i zakonodavstva, te središnje bankarstvo. Najprije je došlo do monetarnog protekcionizma: utemeljen je Sustav federalnih rezervi radi usklađivanja potreba zlatnog standarda s regionalnim zahtjevima; slijedio je protekcionizam glede rada i zemlje. Dovoljno je bilo desetljeće prosperiteta, u dvadesetima, da dovede do depresije, tako žestoke da je tijekom nje New Deal počeo graditi opkop oko rada i zemlje, širi od bilo kojega u Europi. Amerika je, dakle, pružila izrazit dokaz, i pozitivan i negativan, naše teze da je društvena zaštita bila dopunom navodno samoregulatornoga tržišta.

U isto je vrijeme protekcionizam svugdje stvarao čvrstu ljusku nastajuće jedinice društvenog života. Ta se nova cjelina lijevala u nacionalnom kalupu, ali je po svemu ostalome jedva nalikovala svojim prethodnicama, opuštenim nacijama prošlosti. Nova je vrsta nacije u oklopu izražavala svoj identitet nacionalnim znakovnim valutama, a njih je štitila suverenost nepovjerljivija i apsolutnija od ičega za što se ranije znalo. Za te je valute vladalo zanimanje i vani, jer upravo je od njih građen međunarodni zlatni standard, glavni instrument svjetskog gospodarstva. Ako je novac sada otvoreno vladao svijetom, na taj je novac utiskivan nacionalni žig.

Takav bi naglasak na nacijama i valutama bio neshvatljiv liberalima, čija su razmišljanja uobičajeno previđala stvarna obilježja svijeta u kojemu žive. Ako je nacija po njima anakronizam, nacionalne su valute smatrali nečim što nije vrijedno čak ni pozornosti. Nijedan ekonomist liberalne epohe koji bi držao do sebe nije dovodio u sumnju irelevantnost činjenice da su se različiti komadi papira različito nazivali na različitim stranama političkih granica. Bilo je posve jednostavno zamijeniti jednu denominaciju drugom na deviznom tržištu, instituciji čije funkcioniranje

nije moglo zakazati, jer, na sreću, nije bila pod kontrolom države i političara. Zapadna je Europa doživljavala novo prosvjetiteljstvo, a visok je položaj među njegovim babarogama pripadao "tribalističkom" shvaćanju nacije, čija je navodna suverenost predstavljala, prema liberalima, prevladavanje skućenog mišljenja. Sve do 1930-ih godina, ekonomski je *bedeker* sadržavao sigurnu informaciju da je novac puko sredstvo razmjene i stoga po definiciji nebitan. Slijepa mrlja u tržišnom mišljenju bila je *podjednako* neosjetljiva na fenomene nacije i novca. Pristaša slobodne trgovine bio je nominalist u pogledu obojega.

Ova je povezanost vrlo značajna, a ipak je ostala nezamijećena u to vrijeme. Javljali su se, tu i tamo, kritičari doktrina o slobodnoj trgovini, kao i kritičari ortodoksnih doktrina o novcu, ali jedva da je itko uvidio da ova dva skupa doktrina iskazuju raznim izrazima isto stajalište, te da je u slučaju pogrešnosti jednoga i drugo isto tako pogrešno. William Cunningham i Adolph Wagner razotkrivali su kozmopolitske zablude učenja o slobodnoj trgovini, ali ih nisu povezali s novcem; Macleod i Gessel su pak napali klasične teorije novca, a ipak ostali privrženi kozmopolitskom sustavu trgovanja. Konstitutivnu su važnost valute u uspostavljanju nacije kao odlučne ekonomske i političke jedinice vremena pisci liberalnog prosvjetiteljstva isto tako potpuno previdjeli kao njihovi prethodnici iz osamnaestog stoljeća postojanje povijesti. Takvo su stajalište zastupali najbriljantniji ekonomski mislioci, od Ricarda do Wiesera, od Johna Stuarta Milla do Marshalla i Wicksella, a obični su obrazovani ljudi bili odgajani u vjerovanju da zaokupljenost ekonomskim problemom nacije ili valute obilježava osobu stigmom inferiornosti. Spajanje ovih zabluda u monstruoznu postavku da nacionalne valute igraju životno važnu ulogu u institucionalnom mehanizmu naše civilizacije, smatralo bi se irelevantnim paradoksom, lišenim smisla i značenja.

A zapravo su nova nacionalna jedinica i nova nacionalna valuta bile neodvojive. Upravo je valuta nacionalnom i međunarodnom sustavu osiguravala njihove mehanizme i dovela na scenu ona obilježja koja su rezultirala naglošću sloma. Monetarni sustav, na kojemu se temeljio kredit, postao je uže za spasavanje, kako nacionalnoga, tako i međunarodnog gospodarstva.

Protekcionizam je bio akcija u tri smjera. Zemlja, rad i novac igrali su svaki svoju ulogu, ali dok su zemlja i rad bili povezani s posve određenim pa makar i širokim društvenim slojevima, seljaštvom i

radnicima, monetarni je protekcionizam bio, u većoj mjeri, nacionalni čimbenik, koji je često stapao razne interese u kolektivnu cjelinu. Iako je i monetarna politika mogla ne samo sjedinjavati nego i razdvajati, objektivno je monetarni sustav bio najjači među ekonomskim silama koje su integrirale naciju.

Rad i zemlja su prvenstveno bili razlozima socijalnog zakonodavstva, odnosno žitnih carina. Poljoprivrednici bi protestirali protiv tereta koji su koristili radniku i povisivali nadnice, a radnici bi pak prigovarali svakom povišenju cijene hrane. Ali kad bi zakoni o žitu i zakoni o radu već bili na snazi – u Njemačkoj od početka osamdesetih godina – postalo bi teško ukloniti jedno bez uklanjanja drugoga. Odnos između poljoprivrednih i industrijskih carina bio je još tješnji. Od kad je Bismarck (1879.) popularizirao ideju svestranog protekcionizma, politički je savez zemljovlasnika i industrijalaca za uzajamno očuvanje carina bio obilježjem njemačke politike; uzajamne su usluge u borbi za carine bile jednako uobičajene kao i uspostavljanje kartela radi osiguravanja privatnih koristi od carina.

Vladala je tendencija stapanja unutarnjega i vanjskog, socijalnog i nacionalnog protekcionizma.⁷⁶ Rastući troškovi života, potaknuti žitnim zakonima, stvarali su povod tvorničarevu zahtjevu za zaštitnim carinama, što je on rijetko propuštao koristiti kao sredstvo kartelske politike. Sindikati su prirodno inzistirali na većim nadnicama koje bi kompenzirale povećane troškove života te nisu mogli opravdano prigovarati onim carinskim tarifama koje su bile dopuštene kako bi poslodavac izašao nakraj s povećanjem nadnica. Nakon što je računovodstvo socijalnog zakonodavstva utemeljeno na razini nadnica uvjetovanoj carinama, ne bi bilo pravedno očekivati od poslodavaca da nose teret takvog zakonodavstva ukoliko ne bi bili sigurni u daljnju protekciju. Uzgred rečeno, ovo je bila tanka činjenična podloga optužbe o kolektivističkoj uroti, koja je navodno bila odgovorna za protekcionistički pokret. Time se, međutim, posljedica proglašava uzrokom. Izvori su toga pokreta bili spontani i široko razasuti, ali, kad je već nastao, nije dakako mogao, ne stvarati paralelne interese, koji su bili privrženi njegovu nastavljanju.

Važnija od sličnosti interesa bila je jednolika rasprostranjenost zbiljskih uvjeta, što su ih stvarale združene posljedice takvih mjera. Ako je život bio, kao i uvijek, u raznim zemljama različit, podrijetlo sadašnjih

⁷⁶ Carr, E. H., *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, 1940.

razlika moglo se naći u posve određenim zakonodavnim i administrativnim postupcima zaštitne namjere, jer uvjeti su proizvodnje i rada sada uglavnom ovisili o carinama, oporezivanju i socijalnim zakonima. Čak i prije no što su Sjedinjene Države i britanski dominioni ograničili useljavanje, smanjivao se broj iseljenika iz Ujedinjenog Kraljevstva, unatoč teškoj nezaposlenosti, zbog po općem priznanju znatno poboljšane socijalne klime u matičnoj zemlji.

Međutim, ako su carinske tarife i socijalni zakoni stvarali umjetnu klimu, monetarna je politika stvarala nešto što je bilo ravno uistinu umjetnim vremenskim uvjetima, koji su se mijenjali iz dana u dan i utjecali na neposredne interese svakoga pripadnika zajednice. Integrativna moć monetarne politike daleko je nadilazila takvu moć drugih vrsta protekcionizma, njihovih sporih i nezgrapnih aparata, jer utjecaj je monetarne zaštite bio stalno aktivan i stalno se mijenjao. Ono o čemu su razmišljali poslovni čovjek, organizirani radnik, kućanica i ono što su, razmatrajući čemu bi vrijeme moglo biti pogodovati, odabrali u mislima poljoprivrednik koji je planirao ljetinu, roditelji koji su vagali šanse svoje djece, ljubavnici koji su čekali da se ožene, bilo je izravnije određeno monetarnom politikom središnje banke nego bilo kojim drugim pojedinačnim čimbenikom. Ako je ovo važno čak i uz stabilnu valutu, neusporedivo je više važno kad je valuta bila nestabilna, pa je trebalo donijeti sudbonosnu odluku da se ide na inflaciju ili deflaciju. Identitet nacije politički je uspostavljala državna vlast; ekonomski je on bio povjeren središnjoj banci.

S međunarodnog stanovišta, monetarni je sustav poprimio čak još veću važnost ako je to bilo moguće. Sloboda novca bila je, što je prilično paradoksalno, posljedica ograničenja trgovine. Jer što su brojnije postajale prepreke kretanju dobara i ljudi preko granica, to se djelotvornije moralo očuvati slobodu plaćanja. Kratkoročni se novac, jedan sat od izdavanja naloga, premještao s bilo koje točke planeta na drugu; modaliteti međunarodnih plaćanja između vlada i između privatnih korporacija i pojedinaca bili su jednoliko regulirani; neotplaćivanje vanjskih dugova ili pokušaji izigravanja proračunskih jamstava, čak i od strane vlada zaostalih zemalja, smatralo se svetogrđima, i kažnjavalo izgonom kreditno nedostojnih van svijeta. U svim pitanjima koja su bila relevantna za svjetski monetarni sustav, svugdje bijahu ustanovljene

slične institucije: predstavnička tijela, pisani ustavi koji su određivali njihovu nadležnost i regulirali objavljivanje državnih proračuna, proglašavanje zakona, ratificiranje ugovora, metode preuzimanja finansijskih obveza, pravila javnog računovodstva, prava stranaca, nadležnost sudova, domicil mjenica i time, po implikaciji, status emisijske banke, posjednika stranih obveznica i vjerovnika svih vrsta. Ovo je povlačilo za sobom usklađivanje glede uporabe novčanica i kovanog novca, poštanskih propisa, te burzovnih i bankovnih metoda. Ni jedna vlada, osim možda najmoćnijih, nije mogla dopustiti sebi da zanemari tabue novca. Za internacionalne svrhe, valuta je bila nacija; a ni jedna nacija, ni u jednom vremenskom roku, nije mogla egzistirati izvan međunarodnog sustava.

Za razliku od ljudi i dobara, novac je bio slobodan od svih mjera sputavanja, te je i dalje razvijao svoju sposobnost provedbe poslova na bilo kojoj udaljenosti u bilo koje vrijeme. Što je teže postajalo premještati stvarne predmete, to je lakše postajalo prenositi potraživanja na njih. Iako je trgovanje robama i uslugama usporeno, a bilanca toga trgovanja nesigurno fluktuirala, platna se bilanca skoro automatski održavala likvidnom pomoću kratkoročnih zajmova, koji su lepršali planetom, i poslova financiranja, koji su samo donekle uzimali u obzir vidljivu trgovinu. Plaćanja, dugovi i potraživanja ostali su van djelovanja rastućih prepreka što ih se podizalo protiv razmjene dobara; brzi rast elastičnosti i sveobuhvatnosti međunarodnoga monetarnog mehanizma kompenzirao je, na neki način, sve uže kanale svjetske trgovine. Kad je, početkom tridesetih godina, svjetska trgovina spala na kapi, međunarodno davanje kratkoročnih zajmova doseglo je dotle nečuven stupanj mobilnosti. Dokle god je funkcionirao mehanizam međunarodnih kretanja kapitala i kratkoročnih kredita, nikakva neravnoteža stvarne trgovine nije bila prevelika da bi se savladala metodama knjigovodstva. Socijalno izmještanje izbjegnuto je pomoću kreditnih kretanja; ekonomska se neravnoteža ispravljala finansijskim sredstvima.

Kad drugo nije uspijevalo, oslabljeno samoreguliranje tržišta vodilo je političkoj intervenciji. Kad poslovni ciklus nije prema očekivanju obnovio zaposlenost, kad uvoz nije uspio stvoriti izvoz, kad bi propisi o bankovnim rezervama ugrozili poslovanje panikom, kad bi inozemni dužnici odbijali plaćati, vlade su morale reagirati na takve nevolje. U stanju nužde, jedinstvo društva dolazilo je na svoje posredstvom intervencije.

U kojoj je mjeri država bila potaknuta na uplitanje, ovisilo je o konstituciji političke sfere i o stupnju ekonomske nevolje. Dokle god je pravo glasovanja bilo ograničeno, te su samo malobrojni ostvarivali politički utjecaj, problem intervencionizma nije bio ni blizu tako ozbiljan kao kad je opće pravo glasovanja pretvorilo državu u organ vladajućega milijuna – istoga onog milijuna koji je, u ekonomskom području, često morao s ogorčenjem nositi teret onih kojima se vlada. I dokle god je zaposlenost bila obilna, dohoci sigurni, proizvodnja kontinuirana, životni uvjeti pouzdani i cijene stabilne, intervencionistički je pritisak bio po prirodi stvari manji nego što je postao kad je otegnuta kriza pretvorila industriju u ruševinu nerabljenih oruđa i uzaludnih nastojanja.

I u međunarodnim su razmjerima korištene političke metode kao dopuna nesavršenom samoreguliranju tržišta. Rikardovska je trgovinska i valutna teorija bahato zanemarivala razliku statusa raznih zemalja, koja je proizlazila iz njihovih različitih sposobnosti proizvodnje bogatstva, različite opremljenosti za izvoz, različitog trgovinskog, prijevoznog i bankovnog iskustva. Velika Britanija je, prema liberalnoj teoriji, bila samo jedan od brojnih atoma u svijetu trgovine, posve istoga ranga kao Danska i Gvatemala. A svijet se stvarno sastojao od ograničenog broja zemalja, koje su se dijelile na zemlje zajmodavatelje i zemlje zajmoprimatelje, zemlje izvoznice i one koje su praktički samodovoljne, zemlje s raznolikim izvozom i one koje u pogledu izvoza i uzimanja inozemnih zajmova ovise o prodaji jedne jedine robe, kao što je pšenica ili kava. Teorija je mogla ne obzirirati se na takve razlike, ali u praksi nije bilo moguće jednako tako zanemarivati njihove posljedice. Strane bi se zemlje često zatekle u stanju da ne mogu otplaćivati svoje dugove, ili su im valute deprecirale, što je ugrožavalo njihovu solventnost; ponekad bi odlučile izravnati vagu političkim sredstvima, te bi dimule u imovinu stranih ulagača. Ni u kojem se od ovih slučajeva nije moglo osloniti na procese ekonomskog samoozdravljenja, premda bi, po klasičnoj doktrini, ti procesi nepogrešivo donijeli isplatu vjerovniku, obnovili valutu i zaštitili stranca od ponavljanja sličnih gubitaka. Međutim, to bi zahtijevalo da su dotične zemlje više-manje ravnopravni sudionici u sustavu svjetske podjele rada, a nipošto nije bilo tako. Uzaludno je bilo očekivati da će zemlja čija je valuta pala uvijek automatski povećati izvoz i time ponovno postići ravnotežu svojih plaćanja, ili da će je potreba za stranim kapitalom prisiliti na obeštećivanje stranca i nastavljanje otplate duga. Povećane su prodaje kave ili nitrata,

primjerice, mogle jako sniziti cijene na svojem tržištu, te bi nepoštovanje lihvarskoga inozemnog duga izgledalo poželjnijim od deprecijacije nacionalne valute. Mchanizam svjetskog tržišta nije mogao dopustiti trpljenje takvih rizika. Umjesto toga poslalo bi se topovnjače na mjesto događanja i vlada, koja bi obustavila plaćanja, postupila ona prijeverno ili ne, bila je suočena s alternativom bombardiranja ili namirenja. Nije bila na raspolaganju nikakva druga metoda da se nametne plaćanje, izbjegnu veliki gubici i održi funkcioniranje sustava. Slična se praksa koristila kao poticaj kolonijalnim narodima da prepoznaju prednosti trgovine, kad urođenici ne bi odmah – ili ne bi uopće – shvatili teorijski nepogrešiv argument o uzajamnoj koristi. Još je očitija bila nužnost intervencionističkih metoda, ako je kojim slučajem dotični dio svijeta bio bogat sirovinama, koje su potrebne za europske proizvode, a nikakva prethodno uspostavljena harmonija nije osiguravala nastajanje čežnje za europskim proizvodima u urođenika, čije su prirodne potrebe ranije bile potpuno drugačijega smjera. Dakako, nije bilo za očekivati pojavu ni jedne od ovih poteškoća u navodno samoregulatornom sustavu. Međutim, što češće je dolazilo do plaćanja jedino uz prijetnju oružanom intervencijom, što češće su trgovinske rute držane otvorene jedino pomoću topovnjača, što češće je trgovina slijedila zastavu, a zastava pak slijedila potrebe osvajačkih vlada, to je očitije postajalo da se moraju koristiti politička sredstva radi održavanja ravnoteže u svjetskom gospodarstvu.

Razorne napregnutosti

Iz takve ujednačenosti temeljnih institucionalnih rješenja, proizašla je zanimljiva sličnost obrasca zbivanja, koji se u pola stoljeća od 1879. do 1929. proširio po golemu prostoru.

Beskrajno mnoštvo ličnosti i pozadina, mentaliteta i povijesnih preteča, davali su lokalnu boju i naglasak posebnosti sudbinama mnogih zemalja, a ipak je širom glavnine svijeta civilizacija bila istoga tkiva. Ova je sličnost nadilazila podudarnost kulturnih obilježja, što su zajednička narodima koji koriste slična oruđa, uživaju u sličnim rasonodama i slično nagrađuju napore. Slična je zapravo bila funkcija konkretnih zbivanja u povijesnom kontekstu života, vremenom omeđena komponenta kolektivnog postojanja. Analiza ovih tipičnih napregnutosti i stresova morala bi reći mnogo o mehanizmu koji je stvarao neobično ujednačen obrazac povijesti tijekom ovoga razdoblja.

Napregnutosti je moguće grupirati prema glavnim institucionalnim sferama. Glede unutarnjega gospodarstva, najraznovrsniji će simptomi neravnoteže – kao pad proizvodnje, zaposlenosti i zarada – biti ovdje predstavljeni tipičnom pokorom *nezaposlenosti*. Glede unutarnje politike, postojala je borba i pat pozicija društvenih snaga, što ćemo tipizirati kao *napetost među klasama*. Poteškoće na području međunarodne ekonomike, koje su se koncentrirale oko takozvane platne bilance, a obuhvaćale su opadanje izvoza, nepovoljne odnose razmjene, oskudicu uvoznih sirovina i gubitke na inozemnim ulaganjima, označit ćemo kao skupinu s karakterističnim oblikom napregnutosti, naime *pritiskom na devizne tečajeve*. Konačno, napetosti ćemo u međunarodnoj politici obuhvatiti kao *imperijalistička suparništva*.

Razmotrimo sada zemlju koja je, tijekom poslovne depresije, pogođena nezaposlenošću. Lako je vidjeti da su sve mjere ekonomske politike, o kojima bi banke mogle odlučivati radi stvaranja zaposlenosti, ograničene prijekim potrebama stabilnog tečaja. Banke neće moći povećavati ili dodatno davati kredite industriji bez obraćanja središnjoj

banci, a ova će, po svojoj ulozi, odbiti da ih u tome podržava, jer sigurnost valute zahtijeva suprotno postupanje. Ukoliko se pak napregnutost proširi od industrije na državu – sindikati bi mogli potaći bliske im političke stranke na pokretanje pitanja u parlamentu - domašaj će svake politike potpore ili javnih radova biti ograničen zahtjevima ravnoteže državnog proračuna, još jednog preduvjeta stabilnog tečaja. Zlatni će standard, prema tome, spriječiti akciju ministarstva financija jednako učinkovito kao i akciju emisijske banke, a zakonodavna će se vlast naći suočena s posve istim ograničenjima koja su važila za industriju.

U granicama nacije moglo se, dakako, napregnutost nezaposlenosti trpjeti alternativno u industrijskoj ili u vladinoj zoni. Ako je u nekom posebnom slučaju kriza prevladana deflacijskim pritiskom na nadnice, onda je, moglo bi se reći, teret pao prvenstveno na ekonomsku sferu. Međutim, ako je ta bolna mjera izbjegnuta pomoću javnih radova, subvencioniranih iz poreza na nasljedstvo, glavni bi udar napetosti pao na političku sferu (isto bi se dogodilo ako bi smanjenje nadnica bilo sindikatima nametnuto nekom vladinom mjerom unatoč stečenim pravima). U prvom slučaju – deflacijskoga pritiska na nadnice – napetost bi ostala unutar tržišne zone i izrazila bi se promjenom dohodaka, što bi je pronijela promjena cijena; u drugom slučaju – javnih radova ili ograničavanja sindikata – dolazilo je do promjene glede pravnoga statusa ili oporezivanja, što je utjecalo prvenstveno na politički položaj pogođene skupine.

Nadalje, napregnutost nezaposlenosti mogla se proširiti izvan granica nacije i utjecati na devizni tečaj. To se moglo dogoditi bilo da su korištene političke ili ekonomske metode suzbijanja nezaposlenosti. U uvjetima zlatnog standarda – a stalno pretpostavljamo da je on na snazi – svaka je vladina mjera koja uzrokuje proračunski deficit mogla pokrenuti deprecijaciju valute; ako se pak ekspanzijom bankovnog kredita borilo protiv nezaposlenosti, rastuće bi domaće cijene pogodile izvoz i tim bi putem naškodile platnoj bilanci. U oba bi slučaja tečaj pao i zemlja bi osjetila pritisak na svoju valutu.

Napregnutost koja je izvirala iz nezaposlenosti mogla je alternativno izazvati vanjsku napetost. U slučaju slabe zemlje, ovo je ponekad imalo vrlo teške posljedice po njezin međunarodni položaj. Pogoršao bi joj se status, zanemarivala njezina prava, bila bi joj nametnuta vanjska kontrola. njezine bi nacionalne aspiracije bile osujećene. U slučaju jakih država,

pritisak je mogao skrenuti u jagmu za stranim tržištima, kolonijama, zonama utjecaja, i druge oblike imperijalističkog suparništva.

Napregnutosti koje su proizlazile iz tržišta selile su se tako amotamo, između tržišta i ostalih glavnih institucionalnih zona, pogadajući, ovisno o slučaju, ponekad funkcioniranje područja vlasti, ponekad zlatnog standarda, ponekad sustava ravnoteže sila. Svako je područje bilo relativno neovisno od ostalih i težilo je vlastitoj ravnoteži; kad se ova ravnoteža ne bi postigla, uvijek bi došlo do širenja neravnoteže u ostale sfere. Upravo je relativna autonomija sfere bila uzrokom što su se napregnutosti nakupljale i stvarale napetosti koje bi vremenom eksplodirale na više-manje stereotipne načine. Iako se devetnaesto stoljeće u mašti bavilo gradnjom liberalne utopije, ono je u zbilji prepuštalo stvari određenom broju konkretnih institucija čiji su mehanizmi bili dominantni.

Najbliži pristup shvaćanju stvarne situacije bilo je možda retoričko pitanje jednog ekonomista koji je, još nedavne 1933. godine, pozivao na odgovornost protekcionističke politike "*pretežne većine vlada*". Njegovo je pitanje glasilo može li biti ispravnom politika koju svi stručnjaci jednodušno osuđuju kao potpuno pogrešnu, grubo lažnu i protivnu svim načelima ekonomske teorije? Odgovorio je bezuvjetnim "Ne".⁷⁷ Međutim, uzalud bi se u liberalnoj literaturi tražile činjenice koje bi imale obilježje očiglednosti. Jedini je odgovor beskrajno nizanje zlouporaba od strane vlada, političara i državnika, čija su neznanja, ambicije, gramzljivosti i kratkovidne predrasude tobože odgovorne za dosljedno vođene politike protekcionizma u "pretežnoj većini" zemalja. Rijetko se može naći makar i logičko rasuđivanje o ovome predmetu. Od skolastičkoga prkosa empirijskim činjenicama znanosti na ovamo nije bilo tako užasne smotre pukih predrasuda. Jedini je intelektualni odgovor bio dopunjavanje mita o protekcionističkoj uroti mitom o imperijalističkoj pomami.

Liberalna je argumentacija tvrdila, u mjeri u kojoj je postajala artikulirana, da su se u nekom trenutku početkom 1880-ih godina u zemljama Zapada počele komešati imperijalističke strasti, koje su uništile plodno djelo ekonomskih mislilaca svojim emocionalnim prizivanjem plemenskih predrasuda. Ove su politike sentimenta postepeno nakupljale snagu i konačno dovele do prvoga svjetskog rata. Nakon velikoga rata snage prosvjetiteljstva imale su još jednu priliku obnoviti vladavinu razuma, ali

⁷⁷ Haberler, G., *Die internationale Handel*, 1933., str. VI.

je iznenadna provala imperijalizma, osobito od strane malih novih zemalja, kasnije također "siromaha", poput Njemačke, Italije i Japana, prevrnula kola napretka. "Lukava životinja", političar, porazila je mozgovna središta ljudske vrste – Ženevu, Wall Street i londonski City.

U ovom komadu popularne političke teologije imperijalizam predstavlja starog Adama. Smatra se da je imperijalizam urođen državama i carstvima; pojest će svoje susjede bez ikakvih moralnih ustručavanja. Druga polovica ove tvrdnje je istinita, ali prva nije. Iako imperijalizam, kad i gdje se pojavi, ne čeka na racionalno ili moralno opravdanje za ekspanziju, protivno je činjenicama da su države i carstva uvijek ekspanzionistička. Teritorijalni savezi nisu nužno željni proširiti svoje granice; ni gradovi, ni države, ni carstva nisu pod takvom prisilom. Suprotna tvrdnja je pogrešno shvaćanje nekih tipičnih situacija kao općega zakona. U stvari, moderni je kapitalizam, protivno popularnim predrasudama, započeo dugim razdobljem sklonosti kontrakciji; tek je kasno u njegovu razvitku došlo do zaokreta prema imperijalizmu.

Začetnik je antiimperijalizma Adam Smith, koji je otuda anticipirao ne samo američku revoluciju nego i pokret za Malu Englesku iz idućega stoljeća. Razlozi su toga prijeloma bili ekonomski: brzo širenje tržišta, koje je započelo sedmogodišnjim ratom, učinilo je da su imperiji izašli iz mode. Dok su zemljopisna otkrića, zajedno s relativno sporim sredstvima prijevoza, favorizirala prekomorske plantaže, brze su komunikacije pretvorile kolonije u skupi luksuz. Daljnji je faktor koji je nepovoljno djelovao na plantaže bio izvoz, koji je sada po važnosti zasjenio uvoz; ideal kupčeva tržišta ustupio je mjesto prodavateljevju tržištu, a taj je cilj sada bio ostvariv jednostavnim sredstvom nižih cijena, kojima se svladavalo konkurente, vremenom i same koloniste. Nakon što su izgubljene kolonije s atlantske obale, Kanada je jedva uspjela održati se u Imperiju (1837.); čak je jedan Disraeli zagovarao likvidiranje zapadnoafričkih posjeda; Država Orange uzalud je nudila da se pridruži Imperiju; a nekim je otocima na Pacifiku, koje se danas smatra stožerima svjetske strategije, dosljedno odbijan prijem. Pristaše slobodne trgovine i protekcionisti, liberali i žestoki torijevci, udružili su se u popularnom uvjerenju da su kolonije gubitna aktiva, kojoj je suđeno postati političkom i financijskom pasivom. Svatko tko se zalagao za kolonije u stoljeću između 1780. i 1880. smatran je pristašom *ancien régime*a. Srednja je klasa javno osuđivala rat i osvajanje kao dinastijske makinacije i ugađala

pacifizmu (François Quesnay je prvi zatražio lovorike mira za *laissez-faire*). Francuska i Njemačka išle su tragom Engleske. Francuska je znatno usporila tempo svoje ekspanzije, a čak je i njezin imperijalizam sada bio više kontinentalan nego kolonijalan. Bismarck je s prezirom odbio platiti za Balkan cijenu makar i jednoga života te je stao svim svojim utjecajem iza antiklonijalne propagande. Takav je bio stav vlada u vrijeme kad su kapitalističke kompanije zaposjedale čitave kontinente: kad je Istočnoindijska kompanija raspuštena na navaljivanje nestrpljivih izvoznika iz Lancashirea, a sjajne figure Warrena Hastingsa i Clivea u Indiji ustupile mjesto anonimnim trgovcima s njihovim balama tkanine. Vlade su ostajale po strani. Canning je ismijavao zamisao o interveniranju u korist investitorskoga kockanja i prekomorskih špekulacija.

Razdvajanje politike i ekonomije širilo se sada u vanjske poslove. Dok kraljica Elizabeta nije bila sklona prestrogo razlikovati svoj privatni dohodak i gusarski dohodak, Gladstone bi bio smatrao klevetom tvrdnju da se britanska vanjska politika stavlja u službu onih koji ulažu u inozemstvu. Dopustiti stapanje državne moći i trgovinskih interesa nije bila devetnaestostoljetna ideja; naprotiv, rani su viktorijski državnici proglasili samostalnost politike i ekonomije maksimum međunarodnog ponašanja. Jedino se u usko određenim slučajevima očekivalo od diplomatskih predstavnika da budu aktivni u korist privatnih interesa svojih državljana; potajna širenja tih prigoda javno su se poricala, a u slučaju kad bi se dokazala, bila su primjereno kritizirana. Načelo neuplitanja države u stvari privatnog poslovanja održavano je ne samo kod kuće nego i u inozemstvu. Nije bilo predviđeno uplitanje domaće vlade u privatne poslove, niti se od ministarstava vanjskih poslova očekivalo vođenje računa o privatnim interesima u inozemstvu, osim u širem nacionalnom smislu. Ulaganja su bila pretežno poljoprivredna i locirana kod kuće; još uvijek se smatralo da su ulaganja u inozemstvu igra na sreću i vjerovalo da česti potpuni gubici što su ih ulagači trpjeli bivaju obilno nadoknađeni sramotnim uvjetima lihvarskoga davanja zajmova.

Promjena je došla iznenada, i ovaj put istodobno u svim vodećim zemljama Zapada. Dok je Njemačka ponovila domaći razvitak Engleske uz vremenski razmak od pola stoljeća, vanjska će zbivanja svjetskoga opsega nužno pogađati sve zemlje sudionice trgovine na sličan način. Takvo je zbivanje bilo povećanje ritma i obujma međunarodne trgovine,

kao i opće činjenje zemlje mobilnom, na što je ukazivao golem prijevoz žita i poljoprivrednih sirovina s jednog na drugi dio planeta uz neznatne troškove. Ovaj je ekonomski potres izmjestio živote desetaka milijuna ljudi u ruralnoj Europi. Unutar nekoliko godina slobodna je trgovina bila stvar prošlosti, te je do daljnjeg širenja tržišnog gospodarstva dolazilo u potpuno novim uvjetima.

Same je ove uvjete postavljalo "dvostruko kretanje". Obrazac međunarodne trgovine, koja se sada ubrzano širila, nailazio je na uvođenje protekcionističkih institucija, namijenjenjenih sprečavanju sveobuhvatnog djelovanja tržišta. Agrarna kriza i velika depresija 1873.-1886. poljuljale su povjerenje u ekonomsko samoozdravljenje. Od sada na dalje tipične se institucije tržišnog gospodarstva obično moglo uvoditi jedino ako su ih pratile protekcionističke mjere, tim više jer su se od kraja 1870-ih i početka 1880-ih godina nacije uobličavale u organizirane jedinice kakve bi teško trpjele zbog izmještanja, što ih povlači za sobom svako naglo prilagođavanje potrebama vanjske trgovine ili deviznih tečajeva. Vrhovno sredstvo širenja tržišnog gospodarstva, zlatni standard, bilo je stoga obično praćeno istodobnim uvođenjem tipičnih protekcionističkih politika toga vremena, poput socijalnog zakonodavstva i carina.

Glede ove točke također tradicionalna liberalna verzija o kolektivističkoj uroti nije odgovarala činjenicama. Sustav slobodne trgovine i zlatnoga standarda nisu neodgovorno osujećivali sebični zagovornici carina i socijalni zakoni meka srca; naprotiv, samo je nastupanje zlatnog standarda ubrzavalo širenje ovih protekcionističkih institucija, koje su bile tim dobrodošnije što su tegobniji bili fiksni tečajevi. Od ovoga vremena na dalje, carine su, tvornički zakoni i aktivna kolonijalna politika, bili preduvjetima vanjski stabilne valute (Velika Britanija, sa svojom golemom industrijskom superiornošću, bila je iznimka koja dokazuje pravilo). Jedino se uz postojanje ovih preduvjeta moglo bez opasnosti uvesti metode tržišnog gospodarstva. Gdje su takve metode nametnute bespomoćnom narodu uz nepostojanje zaštitnih mjera, kao u egzotičnim i polukolonijalnim regijama, dolazilo je zbog toga do neizrecivih patnji.

Ovdje se krije rješenje prividnog paradoksa imperijalizma – ekonomski neobjašnjivog i stoga tobože iracionalnog odbijanja zemalja da međusobno trguju sa svakim odreda i njihovog nastojanja da umjesto toga stječu inozemna i egzotična tržišta. Zemlje su bile prisiljene postupati na ovaj način naprosto iz straha od posljedica sličnih onima što ih nemoćni narodi

nisu mogli otkloniti. Razlika je bila samo u tome što je tropsko stanovništvo nesretne kolonije bacano u krajnju bijedu i degradaciju, često do točke fizičkog uništenja, a odbijanje je zemlje Zapada bilo pak potaknuto prijetnjom manje ali još uvijek dovoljno stvarne opasnosti da bi je trebalo izbjeći gotovo pod svaku cijenu. Nevažno je što opasnost nije bila, kao i u slučaju kolonija, bitno ekonomska; nije bilo razloga, osim zbog predrasuda, tražiti mjeru socijalnoga izmještanja u ekonomskim veličinama. Očekivati da će neka zajednica ostati ravnodušna prema pokori nezaposlenosti, premještanju industrija i zanimanja, i prema moralnim i psihičkim mučenjima do kojih pri tome dolazi, samo zbog toga što bi ekonomske posljedice mogle, na dugi rok, biti zanemarive, znači uistinu pretpostavljati nešto apsurdno.

Nacija je jednako često bila pasivni primatelj i aktivni inicijator napregnutosti. Ako je zemlju teško pritiskalo neko vanjsko zbivanje, njezin je unutarnji mehanizam funkcionirao na uobičajeni način, premještajući pritisak iz ekonomske u političku zonu ili obrnuto. Do značajnih je primjera te vrste došlo u poslijeratnom razdoblju. Poraz je nekim zemljama Srednje Europe stvorio vrlo umjetne uvjete, koji su uključivali žestok pritisak u obliku reparacija. Tijekom više od jednoga desetljeća, njemačkom je domaćom scenom dominiralo premještanje vanjskog tereta između industrije i države – između nadnica i profita s jedne, te socijalnih potpora i poreza s druge strane. Nacija je kao cjelina bila nositelj reparacija, a domaći se položaj mijenjao ovisno o načinu na koji je zemlja – vlada i biznis zajedno – izlazila na kraj s tim poslom. Nacionalna je solidarnost stoga bila usidrena u zlatnom standardu, što je činilo održavanje vanjske vrijednosti valute vrhovnom obvezom. Dawesovu je planu izričit cilj štititi njemačku valutu. Po Youngovu je planu taj uvjet postao apsolutan. Tijek njemačkih unutarnjih zbivanja u ovome razdoblju bio bi neshvatljiv ako se ne bi imalo u vidu obvezu držanja vanjske vrijednosti *reichsmarke* neoslabljenom. Kolektivna odgovornost za valutu stvorila je neuništiv okvir unutar kojega su se poduzeća i stranke, industrija i država, prilagođavali ovoj napregnutosti. Međutim, ono što je poražena Njemačka morala otrpjeti kao posljedicu izgubljenog rata, svi su narodi sve do velikog rata izdržali dobrovoljno, naimo umjetno integriranje svojih zemalja kroz pritisak stabilnih tečajeva. Jedino pomirenost s neizbježnim zakonima tržišta može objasniti dostojanstvenu mirmoću kojom se nosio taj križ.

Moglo bi se prigovoriti da je ovaj opći prikaz rezultat stalnoga pretjeranog pojednostavnjivanja. Tržišno gospodarstvo nije nastalo tijekom jednoga dana, tri se tržišta nisu kretala ukorak kao trojka, protekcionizam nije imao paralelne učinke na svim tržištima, i tako dalje. Ovo je, dakako, točno; samo što promašuje pitanje o kojemu je riječ.

Kao što je svima poznato, ekonomski je liberalizam samo stvorio novi mehanizam od više ili manje razvijenih tržišta; sjedinio je razne vrste već postojećih tržišta i koordinirao njihove funkcije u jedinstvenu cjelinu. Također, razdvajanje rada i zemlje bilo je u to vrijeme već dobrano na putu, a isto tako i razvitak tržišta novca i kredita. U svakom je trenutku sadašnjost bila povezana s prošlošću i nigdje da se nađe prijelom.

Međutim, institucionalne su promjene - takva im je priroda - počinjale djelovati naglo. Presudan je stadij dosegnut uspostavljanjem tržišta rada u Engleskoj, na kojemu je radnicima prijetilo izglednjivanje ako se ne bi pokorili pravilima rada za nadnicu. Čim je poduzet ovaj drastičan korak, pokrenuo se mehanizam samoregulatornog tržišta. Njegovo je djelovanje na društvo bilo tako silovito, da su se gotovo odmah, bez ikakve prethodne promjene u mišljenju, pojavile snažne zaštitne reakcije.

Također, tržišta raznih elemenata industrije pokazivala su sada, unatoč svojoj vrlo različitoj prirodi i podrijetlu, paralelan razvitak. Teško da je moglo biti drugačije. Zaštita čovjeka, prirode i proizvodne organizacije, značila je uplitanje u tržišta rada i zemlje, kao i posrednika u razmjeni novca, te je time, *ipso facto*, oslabila samoreguliranje sustava. Budući da je svrha uplitanja bila vratiti zdravlje životima ljudi i njihovu okružju, dati im stanovitu sigurnost položaja, intervencija je nužno ciljala na smanjivanje fleksibilnosti nadnica i mobilnosti rada, davanje stabilnosti dohocima i kontinuiteta proizvodnji, uvođenje javne kontrole nad nacionalnim resursima i upravljanje valutama radi izbjegavanja remetilačkih promjena razine cijena.

Depresija iz 1873.-1886. i agrarna nevolja iz sedamdesetih trajno su povećale napregnutost. Depresija je započela kad je Europa bila u zlatnim vremenima slobodne trgovine. Novi je njemački *Reich* nametnuo Francuskoj klauzulu najpovlaštenije, obvezao se ukloniti carine na sirovo željezo, i uveo zlatni standard. Do kraja ove depresije, Njemačka se okružila zaštitnim carinama, uspostavila opću kartelsku organizaciju, izgradila zaokružen sustav socijalnog osiguranja i provodila nasrtljivu kolonijalnu politiku. Pruski duh, koji je bio među pionirima slobodne

trgovine, očito je jednako malo odgovoran za prijelaz u protekcionizam kao i za uvođenje "kolektivizma". Sjedinjene su Države imale čak i veće carine nego *Reich*, i bile na svoj način jednako "kolektivističke"; snažno su subvencionirale gradnju dugih željezničkih pruga i razvile golemu formaciju trustova.

Sve su zemlje Zapada slijedile isti trend, bez obzira na svoj nacionalni mentalitet i svoju povijest.⁷⁸ S međunarodnim zlatnim standardom stavljena je na snagu najambicioznija od svih tržišnih zamisli koja je podrazumijevala apsolutnu neovisnost tržišta o nacionalnim vlastima. Svjetska je trgovina sada značila organizaciju života na planeti pod vlašću samoregulatornog tržišta, koje je obuhvaćalo rad, zemlju i novac, a zlatni je standard bio čuvar toga gargantuovskog automata. Nacije i narodi bili su samo lutke u predstavi potpuno van njihove kontrole. Štitili su se od nezaposlenosti i nestabilnosti pomoću središnjih banaka i carinskih tarifa, dopunjenih zakonima o migraciji. Svrha je ovih sredstava bila da osjećuju razorne učinke slobodne trgovine združene s fiksnim valutama i uplitala su se, u mjeri postizanja svoje svrhe, u djelovanje ovih mehanizama. Iako je svako pojedino ograničavanje imalo svoje korisnike, čiji su iznimni profiti ili nadnice bili porez na ostale građane, često je jedino *iznos* toga poreza bio neopravdan, a ne i sama zaštita. Na dugi rok postojao je sveobuhvatni pad cijena, koji je koristio svima.

Bila zaštita opravdana ili ne, učinci intervencija izveli su na vidjelo jednu slabost svjetskoga tržišnog sustava. Uvozne carine jedne zemlje ometale su izvoz drugoj i silile je da traži tržišta u politički nezaštićenim dijelovima svijeta. Ekonomski imperijalizam bio je pretežno borba između velikih sila za povlasticu širenja svoje trgovine u politički nezaštićena tržišta. Izvozni je pritisak pojačavala jagma za zalihama sirovina, koju je uzrokovala prerađivačka groznica. Vlade su davale podršku svojim državljanima koji se bijahu upustili u poslove u zaostalim zemljama. Trgovina i zastava su se utrkivale, jedna drugoj za petama. Imperijalizam i poslušna priprema za autarkiju bili su tendencija velikih sila, koje su se našle sve ovisnije o sve manje pouzdanom sustavu svjetskoga gospodarstva. A ipak je imperativno bilo kruto održavati integritet međunarodnoga zlatnog standarda. Ovo je bio jedan od institucionalnih izvora razdora.

⁷⁸ G. D. H. Cole naziva sedamdesete godine "daleko najaktivnijim razdobljem socijalna zakonodavstva u cijelu devetnaestome stoljeću".

Slična je proturječnost djelovala unutar nacionalnih granica. Protekcionizam je pridonosio pretvaranju konkurencijskih tržišta u monopolistička. Sve se manje moglo tržišta opisivati kao autonomne i automatske mehanizme atoma u konkurenciji. Pojedince su sve više zamjenjivala udruženja, a ljudi i kapital se sjedinjavali u nekonkurencijske skupine. Ekonomsko je prilagođavanje postalo sporo i teško. Samoreguliranje tržišta bilo je vrlo otežano. Na kraju su neprilagođene cjenovne i troškovne strukture produžavale depresije, neprilagođena oprema dovodila do kasnijega likvidiranja neprofitabilnih ulaganja, neprilagođene razine cijena i dohodaka uzrokovale socijalnu napetost. I ma koje da je tržište u pitanju – rada, zemlje, ili novca – napregnutost bi nadilazila ekonomsku zonu, te se ravnotežu moralo obnavljati političkim sredstvima. Unatoč tomu, institucionalno odvajanje političke od ekonomske sfere bilo je konstitutivno za tržišno društvo, pa se ta odvojenost morala održavati ma kakvu napetost ona donosila. To je bio drugi izvor remetilačke napregnutosi.

Bližimo se završetku našega prikaza. Ipak, ostaje nam još izložiti znatan dio naše argumentacije. Jer čak i ako smo uspjeli dokazati van svake dvojbe da je u biti preobrazbe neuspjeh tržišne utopije, još uvijek smo dužni pokazati na koji su način stvarna zbivanja bila određena tim uzrokom.

U jednom smislu ovo je nemoguć pothvat, jer povijest ne biva oblikovana ni jednim pojedinim čimbenikom. Ipak, unatoč čitavu svome bogatstvu i raznolikosti, tok povijesti ima svoje situacije koje se ponavljaju i alternative koje objašnjavaju opću sličnost u strukturi zbivanja epohe. Nije potrebno brinuti o nepredvidivim vrtlozima na rubu, ako smo u stanju do neke mjere obrazložiti pravilnosti koje su upravljale strujama i protustrujama u tipičnim uvjetima.

Takve je uvjete u devetnaestom stoljeću davao mehanizam samoregulatornog tržišta, čijim se zahtjevima moralo udovoljavati u nacionalnom i međunarodnom životu. Iz toga su mehanizma proizlazile dvije osobitosti civilizacije: njezin kruti determinizam i njezin ekonomski karakter. Tadašnje je shvaćanje imalo tendenciju povezivati to dvoje i pretpostavljati da je determinizam proizlazio iz prirode ekonomske motivacije, po kojoj se od ljudi očekivalo da slijede vlastite novčane interese. A između to dvoje zapravo nema povezanosti. "Determinizam", koji je tako uočljiv u mnogim pojedinostima, bio je naprosto posljedica mehanizma tržišnog

društva i njegovih predvidivih alternativa, čija se strogost pogrešno pripisivala snazi materijalističkih motivacija. Sustav ponude, potražnje i cijene, uvijek će se uravnotežiti, ma koji bili motivi pojedinaca, a opće je poznato da su kod većine ljudi ekonomski motivi, sami po sebi, mnogo manje učinkoviti negoli takozvani emocionalni motivi.

Čovječanstvo je bilo u vlasti novih mehanizama, a ne motiva. Ukratko, napregnutost je proizlazila iz zone tržišta; otuda se širila u političku sferu, obuhvaćajući tako cjelinu društva. Međutim, napetost unutar pojedinačnih nacija ostajala je latentnom dokle god je i dalje funkcioniralo svjetsko gospodarstvo. Tek kad se raspala posljednja od njegovih preživjelih institucija, zlatni standard, uzeo je konačno maha stres unutar nacija. Ma koliko bile različite njihove reakcije na novu situaciju, u biti su one predstavljale prilagođavanja na nestanak tradicionalnoga svjetskog gospodarstva; kad se ono dezintegriralo, potopljena je sama tržišna civilizacija. Ovo objašnjava gotovo nevjerojatnu činjenicu da je jednu civilizaciju razdiralo slijepo djelovanje institucija koje nemaju sposobnost osjećanja, a jedina im je svrha bila automatsko povećavanje materijalnog blagostanja.

Ali kako se stvarno dogodilo ono što je bilo neizbježno? Kako se to pretvorilo u politička zbivanja, koja su srž povijesti? Sukob klasnih snaga odlučno je ušao u ovaj konačni stadij propasti tržišnog gospodarstva.

Treći dio

Preobrazba u toku

Vladavina naroda i tržišno gospodarstvo

Kad je 1920-ih godina došlo do sloma međunarodnog sustava, ponovo su se pojavila gotovo zaboravljena pitanja ranoga kapitalizma. Prvo je i najistaknutije među njima bilo pitanje vladavine naroda.

Fašistički napad na narodnu demokraciju samo je oživio pitanje političkog intervencionizma, koje je salijetalo povijest tržišna gospodarstva, jer to je pitanje bilo jedva više od drugoga naziva za odvajanje ekonomske od političke sfere.

U pogledu rada, pitanje intervencionizma prvi put je zaoštreno *Speenhamlandom* i novim Zakonom o sirotinji s jedne strane, i parlamentarnom reformom i čartističkim pokretom s druge. Glede zemlje i novca, važnost intervencionizma jedva da je bila manja, makar sukobi nisu bili tako spektakularni. U kontinentalnim zemljama Europe s vremenskim je zaostajanjem dolazilo do sličnih poteškoća u vezi s radom, zemljom i novcem, zbog čega su se sukobi odnosili na industrijski modernije, ali socijalno manje ujedinjeno okružje. Svugdje je odvajanje ekonomske i političke sfere bilo rezultatom iste vrste razvitka. Polazne su točke bile, i u Engleskoj i na kontinentu, uspostavljanje konkurencijskog tržišta rada i demokratizacija političke države.

Speenhamland je opravdano opisivao kao preventivni čin intervencije, koji je ometao stvaranje tržišta rada. Bitka za industrijsku Englesku najprije je vođena, i privremeno izgubljena, na *Speenhamlandu*. U ovoj su borbi klasični ekonomisti skovali krilaticu intervencionizam, i ožigosali *Speenhamland* kao umjetno uplitanje u zapravo nepostojeći tržišni poredak. Townsend, Malthus i Ricardo na slabšem su temelju, na uvjetima sirotinjskog zakonodavstva podigli zgradu klasične ekonomije, najimpozantnije konceptualno sredstvo razaranja koje je ikad usmjereno protiv istrošenog poretka. Ipak, sustav doplataka tijekom još jednoga naraštaja zaštitio je granice sela od privlačnosti visokih urbanih nadnica.

Sredinom 1820-ih godina, Huskisson i Peel su širili putove vanjske trgovine, dopušten je izvoz strojeva, skinut je embargo s izvoza vunениh proizvoda, ukinuta su prijevozna ograničenja, olakšano je emigriranje, dok je formalno ukidanje Zakona o radnicima glede šegrtovanja i procjena nadnica praćeno ukidanjem zakonodavstva protiv udruživanja. A zakon *Speenhamlanda*, sa svojim demoraliziranjem, još se uvijek širio od grofovije do grofovije, odvrćajući radnika od čestitog rada i čineći sam pojam neovisnoga radnog čovjeka nečim neprimjerenim. Iako je tržištu rada došlo vrijeme, "zakon" vlastele je sprečavao njegovo rođenje.

Reformski parlament dao se odmah na ukidanje sustava doplataka, Novi zakon o sirotinji, kojim je postignut ovaj cilj, nazvan je najvažnijim aktom socijalnog zakonodavstva koji je ikad donesen u Donjem domu. A srž je toga zakonskog prijedloga bila naprosto ukidanje *Speenhamlanda*. Ništa ne bi moglo odlučnije dokazati da je u ovo vrijeme puka odsutnost intervencije na tržištu rada prepoznata kao činjenica od konstitutivne važnosti za cijelu buduću strukturu društva. Toliko o ekonomskom izvoru napetosti.

U političkom smislu, parlamentarna je reforma iz 1832. postigla mirnu revoluciju. Izmjenama i dopunama sirotinjskog zakonodavstva, koje su izvršene 1834., promijenjena je društvena stratifikacija zemlje, i neke od temeljnih činjenica engleskoga života reinterpretirane su na radikalno nove načine. Novi je sirotinjski zakon ukinuo opću kategoriju *sirotinje*, "poštene sirotinje", "radne sirotinje" – izraze koje je Burke žestoko napadao. Ranija je *sirotinja* podijeljena na fizički bespomoćne paupere, kojima je mjesto u ubožnici, i neovisne radnike, koji zarađuju sredstva za život radom za nadnicu. Ovo je stvorilo potpuno novu kategoriju sirotinje, nezaposlene, koji su se pojavili na socijalnoj sceni. Dok bi pauperu, radi čovječnosti, trebalo davati potporu, nezaposlenima *ne bi* trebalo, radi industrije, davati potporu. Ništa nije značilo što nezaposleni radnik nije kriv za svoju sudbinu. Nije bilo važno je li on mogao naći posao da je stvarno pokušao, ili to nije mogao, već je bitno bilo sljedeće: ukoliko mu ne bi prijetila opasnost skapavanja od gladi, s omrznutom ubožnicom kao jedinom alternativom, slomio bi se nadnični sustav, što bi bacilo društvo u bijedu i kaos. Priznavalo se da ovo znači kažnjavanje nedužnoga. Izopačenost ove okrutnosti sastojala se upravo u emancipiranju radnika radi neprikrivene svrhe da prijetnja njegova uništenja glada

postane učinkovitim. Ovaj način postupanja čini shvatljivim turoban osjećaj napuštenosti koji nam govori iz djela klasičnih ekonomista. Međutim, radi sigurnog zaključavanja vrata prekobrojnima, koji su sada bili zatočeni unutar granica tržišta rada, vladi je postavljen nalog da zatomljuje vlastite želje, nalog čiji je smisao bio da bi – prema riječima Harriett Martineau - država pružanjem ma kakve potpore nedužnim žrtvama “kršila prava naroda”.

Kad je čartistički pokret za razbaštinjene zatražio ulazak na terene države, odvojenost ekonomije i politike prestala je biti akademskim pitanjem te je postala neosporivim uvjetom postojećega sustava društva. Bilo bi krajnje glupo predati provedbu Novoga zakona o sirotinji, s njegovim znanstvenim metodama mentalnog mučenja, predstavnicima upravo onih ljudi kojima je taj tretman bio namijenjen. Lord Macaulay je bio samo dosljedan kad je u Domu lordova, u jednom od najelokventnijih govora što ga je ikada održao koji veliki liberal, zatražio bezuvjetno odbacivanje čartističke peticije u ime institucije imovine, na kojoj počiva sva civilizacija. Sir Robert Peel nazvao je Povelju dovođenjem Ustava u pitanje. Što opakije je tržište rada izobličavalo živote radnika, to ustrajnije su oni galamili za pravo glasovanja. Zahtijevanje narodne vladavine bilo je političkim izvorom napetosti.

U ovim je uvjetima konstitucionalizam poprimio posve novo značenje. Do tada su ustavna jamstva protiv nezakonitog uplitanja u imovinska prava bila usmjerena jedino protiv samovoljnih postupaka odozgo. Lockeova vizija nije nadilazila granice zemljišne i trgovinske imovine te je ciljala samo na isključivanje bahatih postupaka krune poput oduzimanja crkvenih imanja u vrijeme Henryja VIII., pljačkanja Državne kovnice novca u vrijeme Charlesa I., ili prestanka plaćanja računa od strane Državne riznice u vrijeme Charlesa II. Odvajanje vlade od poslovnog života, u Lockeovu smislu, postignuto je na egzemplaran način poveljom o neovisnoj Bank of England 1694. Trgovinski je kapital pobijedio u svom odmjeravanju snaga s krunom.

Sto godina kasnije, valjalo je štiti industrijsku, a ne trgovinsku imovinu, i to ne od krune nego od naroda. Samo se nerazumijevanjem moglo sedamnaestostoljetna značenja primjenjivati na devetnaestostoljetne situacije. Podjela vlasti, koju je u međuvremenu izumio Montesquieu (1748.), koristila se sada za odvajanje naroda od vlasti nad svojim ekonomskim životom. Američki Ustav, oblikovan u farmersko-obrtničkom

okružju, od strane vodstva koje je unaprijed bilo upozoreno engleskom industrijskom scenom, potpuno je izdvojio ekonomsku sferu iz nadležnosti Ustava, stavio time privatnu imovinu pod najveću zamislivu zaštitu, i stvorio jedino pravno utemeljeno tržišno društvo na svijetu. Unatoč općem pravu glasovanja, američki su glasači bili nemoćni pred vlasnicima.⁷⁹

U Engleskoj je postalo nepisanim dijelom ustavnog prava da se radničkoj klasi mora uskratiti pravo glasovanja. Zatvorene su čartističke vođe; zakonodavno tijelo, koje je predstavljalo posve mali dio stanovništva, izrugivalo se milijunima njihovih sljedbenika, a vlasti su često sam zahtjev za glasovanjem tretirale kao kazneno djelo. Duhu kompromisa, koji je navodno karakteristika britanskog sustava, nije bilo ni traga – to je kasniji izum. Bolje plaćenom sloju radništva dopušteno je sudjelovati u vijećanjima nacije tek nakon što je radnička klasa preživjela “gladne četrdesete”, te se pojavio njezin poslušan naraštaj koji će ubrati plodove “zlatne epohe” kapitalizma; tek nakon što je gornji sloj kvalificiranih radnika stvorio svoje sindikate i odvojio se od neprosvijecene mase osiromašenih radnika; tek nakon što su se radnici pomirili s nametnutim sustavom što im ga je namijenio Novi zakon o sirotinji. Čartisti su se borili za pravo da zaustave žrvanj tržišta, koji je mljeo živote ljudi. Međutim, narodu su odobrena prava tek kad je već bila izvršena ta užasna prilagodba. U Engleskoj i van nje, od Macaulayja do Misesa, od Spencera do Sumnera, nije bilo borbenoga liberala koji nije izrazio uvjerenje da narodna demokracija predstavlja opasnost za kapitalizam.

Iskustvo s pitanjem rada ponovljeno je na pitanju valute. I opet su 1920-e godine nagovijestile 1790-e. Bentham je prvi uvidio da su inflacija i deflacija intervencije u pravo na imovinu; inflacija je porez na poslovanje, a deflacija uplitanje u njega.⁸⁰ Otada su rad i novac, nezaposlenost i inflacija, uvijek politički bili u istoj kategoriji. Cobbett je javno žigosao zlatni standard zajedno s Novim zakonom o sirotinji; Ricardo je podupirao oboje i to vrlo sličnim argumentima, tvrdeći da su rad i novac podjednako robe te da vlada nema pravo uplitati se u dvoje. Bankari protivnici uvođenja zlatnoga standarda, poput Atwooda iz Birminghama, našli su

⁷⁹ Hadley, A. T., *Economics. An Account of the Relations between Private Property and Public Welfare*, 1896.

⁸⁰ Bentham, J., *Manuat of Political Economy*, o inflaciji kao “prisilnoj štedljivosti” (str. 44.) i “posrednom oporezivanju” (str. 45., fusnota). Vidjeti također *Principles of Civil Code*, pogl. 15.

se na istoj strani sa socijalistima, poput Owena. A Mises je, stoljeće kasnije, još uvijek neprestano ponavljao da rad i novac nisu ništa više briga vlade nego bilo koja druga roba na tržištu. U prethodnoj Americi iz osamnaestog stoljeća, jeftin je novac bio ekvivalent *Speenhamlandu*, ekonomski demoralizirajuća koncesija vlade galami naroda. Francuska je revolucija, sa svojim asigntatima, pokazala da je narod u stanju uništiti valutu, a povijest američkih država nije pridonijela nestajanju te sumnje. Burke je poistovjetio američku demokraciju s valutnim poteškoćama, a Hamilton se nije plašio samo nesloge nego i inflacije. Međutim, dok su se u Americi devetnaestog stoljeća populisti i stranke za valutnu ekspanziju uobičajeno gložili s magnatima Wall Streeta, u Europi je optužba o inflacionizmu postala učinkovitim argumentom protiv demokratskih zakonodavnih tijela tek 1920-ih godina, i to s dalekosežnim političkim posljedicama.

Socijalna zaštita i uplitanje u valutu nisu bila samo analogna nego često i istovjetna pitanja. Od uspostavljanja zlatnoga standarda, valutu je jednako mnogo ugrožavala rastuća razina nadnice koliko i izravna inflacija – oboje je moglo smanjiti izvoz i tijekom vremena sniziti tečaj. Ova jednostavna veza između dvaju temeljnih oblika intervencije, postala je stožernom točkom politike u dvadesetim godinama. Stranke zabrinute za sigurnost valute, protestirale su jednako mnogo protiv prijetećih deficita državnog proračuna koliko i protiv politike jeftinog novca, protivile se na taj način koliko “rizičnoj inflaciji” toliko i “kreditnoj inflaciji”, čime su, praktički gledano, javno osuđivale socijalne terete i visoke nadnice, sindikate i stranke rada. Važna je bila suština, ne oblik, i tko bi uopće mogao imati sumnji u pogledu tvrdnje da neograničena pomoć nezaposlenima može jednako učinkovito narušavati ravnotežu državnog proračuna koliko i preniska kamatna stopa voditi cijene u inflaciju – i to s istim pogubnim posljedicama po tečaj? Državni je proračun s Gladstoneom postao savješću britanske nacije. Kod zaostalijih je naroda stabilna valuta mogla zauzeti mjesto državnog proračuna. Ali rezultat je bio vrlo sličan. Bilo da se moralo smanjiti nadnice ili socijalne službe, tržišni je mehanizam neizbježno određivao posljedice njihova nesmanjivanja. S gledišta ove analize, u Velikoj je Britaniji “nacionalna” vlada iz 1931. ostvarila, na skroman način, istu funkciju kao američki New Deal. I jedno i drugo su bili postupci prilagođavanja pojedinačnih zemalja u velikoj preobrazbi. Međutim, prednost je britanskog slučaja što u njemu nema čimbenika

koji kompliciraju, poput građanskih razdora ili ideoloških promjena mišljenja, pa on jasnije pokazuje presudna obilježja.

Od 1925. valuta Velike Britanije nije bila čvrsta. Povratak zlatu nije praćen odgovarajućim podešavanjem razine cijena, koja je bila izrazito iznad svjetskoga pariteta. Vrlo je malo ljudi bilo svjesno apsurdnosti puta na koji su zajednički bili krenuli vlada i Banka, stranke i sindikati. Snowden, ministar financija u prvoj laburističkoj vladi (1924.), bio je jedan od najtvrdih zagovornika zlatnog standarda, a ipak nije shvatio, upuštajući se u obnovu funte, kako time obvezuje svoju stranku da preuzme odgovornost za pad nadnica ili da krene u bespuće. Sedam godina kasnije, laburisti su bili prisiljeni – sam ih je Snowden na to tjerao – učiniti oboje. Trajno iscrpljivanje depresijom pokazalo se u jesen 1931. na funti. Uzalud je slom općeg štrajka 1926. stvorio sigurnost da neće biti daljnjeg povećanja razine nadnica – nije spriječio povećanje financijskoga tereta socijalnih službi, osobito u vidu bezuvjetne potpore nezaposlenima. Nije bila potrebna bankarska “uzrujanost” (premda je bila prisutna) da bi se naciju uvjerilo u alternativu između zdravoga državnog proračuna i zdrave valute s jedne strane i poboljšanje socijalnih službi te depreciranu valutu s druge strane – bila deprecijacija uzrokovana visokim nadnicama i padom izvoza ili naprosto deficitarnim trošenjem. Drugim riječima, moralo je doći ili do kresanja socijalnih službi ili do pada tečaja. Budući da laburisti nisu bili u stanju odlučiti ni jedno ni drugo – kresanje je bilo protivno sindikalnoj politici, a napuštanje zlata bi se smatralo svetogrđem – svrgnuti su s vlasti, te su tradicionalne stranke učinile *oboje*, skresale socijalne službe i, na kraju, napustile zlato. Odbačena je bezuvjetna potpora nezaposlenima; uvedena je provjera imovinskog stanja. Istodobno su političke tradicije zemlje pretrpjele značajnu promjenu. Suspendiran je dvostranački sustav i nije bilo znakova žurbe da ga se nanovo uspostavi. Dvanaest je godina kasnije još uvijek bio u pomrčini, sa svim znacima protiv njegovog skorog povratka. Bez ikakva tragičnog gubitka blagostanja ili slobode, ta je zemlja, suspendiranjem zlatnog standarda, poduzela odlučan korak prema preobrazbi. Ovome su se tijekom drugoga svjetskog rata pridružile promjene glede metoda liberalnog kapitalizma. Međutim, nije bilo namjere da te promjene budu trajne, pa one stoga nisu maknule zemlju iz zone opasnosti.

U svim je važnim europskim zemljama sličan mehanizam bio na djelu, i to u velikoj mjeri s istim učincima. U Austriji 1923., u Belgiji i Francuskoj

1926., i u Njemačkoj 1931., radničke su stranke morale napustiti vlast kako bi se "spasilo valutu". Državnici poput Scipela, Francquija, Poincaréa ili Brüninga, uklonili su radničke stranke iz vlada, smanjili socijalne službe i pokušali slomiti otpor sindikata promjenama nadnica. Svugdje se radilo o ugroženosti valute, i jednako se posvuda odgovornost pripisivala previsokim nadnicama i neuravnoteženim državnim proračunima. Takvo pojednostavnjenje nije baš ispravan odnos prema raznovrsnom mnoštvu prisutnih problema, koji su obuhvaćali gotovo svako pitanje ekonomske i financijske politike, uključujući ona vanjske trgovine, poljoprivrede i industrije. Ipak, što pozornije razmatramo ova pitanja, to jasnije mora postati da su na kraju valuta i državni proračun bili žarištem neriješenih problema između poslodavaca i uposlenika, a ostatak stanovništva podupirao je čas jednu čas drugu vodeću skupinu.

Takozvani Blumov eksperiment (1936.) bio je još jedan primjer. Radničke su stranke bile u vladi, ali pod uvjetom da se ne nametne embargo na izvoz zlata. Francuski New Deal nije imao šansu, zbog toga što je vlada bila vezana u pogledu presudnog pitanja valute. Slučaj Francuske ima dokaznu snagu, jer čim su, kao i u Engleskoj, stranke rada postale neškodljive, stranke srednje klase bez daljnjeg su ustručavanja napustile obranu zlatnog standarda. Ovi primjeri pokazuju koliko je postulat o solidnoj valuti osujećivao narodne politike.

Američko iskustvo donosi istu pouku na drugi način. Nije moglo doći do pokretanja New Deala bez napuštanja zlata, premda je zapravo razmjena s inozemstvom bila gotovo nevažna. U uvjetima zlatnog standarda, vođama financijskog tržišta po prirodi stvari povjerava se zaštita stabilnog tečaja i zdravoga unutarnjeg kredita, o čemu uvelike ovise državne financije. Bankovna je organizacija tako u položaju da osujeti svaki unutarnji potez u ekonomskoj sferi koji joj se ne sviđa, bili joj razlozi dobri ili loši. Gledano politički, vlade su se morale u pitanjima valute i kredita savjetovati s bankarima, koji jedini mogu znati ugrožava li neka financijska mjera tečaj i tržište kapitala. Što socijalni protekcionizam nije u ovom slučaju doveo do pat pozicije, valja zahvaliti činjenici da su Sjedinjene Države na vrijeme napustile zlato. Jer iako tehničke prednosti napuštanja zlata nisu bile značajne (a razlozi koje je administracija navela bili su, kao i obično, vrlo tanki) ovaj je korak doveo do političkog razvlašćivanja Wall Streeta. Panika je način vladanja financijskog tržišta. Slabljenje utjecaja Wall Streeta u tridesetim godinama, spasilo je

Sjedinjene Države da ne dožive socijalnu katastrofu na način kontinentalne Europe.

Međutim, jedino je u Sjedinjenim Državama, s obzirom na neovisnost te zemlje o svjetskoj trgovini i njezin izrazito jak valutni položaj, zlatni standard pretežno bio pitanje unutarnje politike. U drugim je zemljama napuštanje zlata bilo ravno ispadanju iz svjetskog gospodarstva. Velika je Britanija bila možda jedina iznimka, jer njezin je udio u svjetskoj trgovini bio tako velik da je mogla određivati modalitete po kojima bi trebalo da djeluje međunarodni monetarni sustav i time uvelike premještat teret zlatnog standarda na tuđa leđa. Nijedan od ovih uvjeta nije postojao u zemljama poput Njemačke, Francuske, Belgije i Austrije. Kod njih je uništenje valute značilo odvajanje od vanjskog svijeta, i time žrtvovanje industrija ovisnih o uvoznim sirovinama, te dezorganiziranje vanjske trgovine na kojoj je počivala zaposlenost, a sve to bez šanse da sličan stupanj deprecijacije nametnu svojim snabdjevačima i time izbjegnu unutarnje posljedice pada zlatne vrijednosti valute, kao što je to učinila Velika Britanija.

Tečaj je bio vrlo učinkoviti dio poluge koja je pritiskala razinu nadnica. Prije no što bi tečaj doveo stvari do točke odlučivanja, obično je pitanje nadnica povećavalo napetost ispod površine. Međutim, tečajni je mehanizam najučinkovitije obavljao ono što zakoni tržišta često nisu mogli nametnuti primateljima nadnica s obzirom na njihov otpor. Valutni je pokazatelj činio da su svima bile vidljive nepovoljne posljedice intervencionističkih sindikalnih politika za tržišni mehanizam (a njegove svojstvene slabosti, među njima i poslovni ciklus, uzimale su se sada kao gotova činjenica).

Apsurdi u koje shvaćanje rada kao robe mora uvući zajednicu, uistinu su najbolja ilustracija utopijske naravi tržišnog društva. Štrajk, kao normalno sredstvo pogađanja u industrijskim odnosima, sve se češće smatrao obijesnim prekidanjem društveno korisnog rada, što istodobno smanjuje društveni dobitak iz kojega konačno moraju proizići nadnice. Sa srdžbom se gledalo na štrajkove solidarnosti, a opći su štrajkovi smatrani opasnošću za postojanje zajednice. U stvari, štrajkovi u vitalnim službama i javnim uslužnim djelatnostima ucjenjuju građane i ujedno ih uvlače u zamršeni problem pravih funkcija tržišta rada. Od rada se očekuje da nađe sebi cijenu na tržištu, a svaka je druga cijena, koju se ne bi tako uspostavilo, neekonomska. Dokle god rad postupa u skladu s

ovom svojom odgovornošću, ponašat će se kao element u ponudi onoga što on jest, roba "rad", i odbijati će da se proda ispod one cijene koju je kupac još uvijek u stanju platiti. Idući dosljedno do kraja, ovo znači da je glavna dužnost rada biti gotovo stalno u štrajku. Teško je smisliti išta apsurdnije od ove postavke, a ipak je ona jedini logičan izvod iz teorije o radu kao robi. Izvor ovoga nepodudaranja teorije i prakse je, dakako, činjenica da rad nije uistinu roba i da bi u slučaju uskraćivanja ponude rada samo radi osiguravanja njegove prave cijene (kao što se ne povećava ponuda svih ostalih roba u sličnim okolnostima) ubrzo došlo do raspada društva, jer se ne bi imalo od čega živjeti. Valja primijetiti da se ovaj moment vrlo rijetko spominje, ili ga i nema, kad liberalni ekonomisti raspravljaju o pitanju štrajka.

Vratimo se zbilji: metoda utvrđivanja nadnica štrajkovima bila bi razorna u svakoj vrsti društva, a da i ne spominjemo naše društvo koje se diči svojom utilitarističkom racionalnošću. Radnik zapravo nema u sustavu privatnog poduzetništva nikakvu sigurnost glede svoga zaposlenja i ta je okolnost dovela do teškoga pogoršanja njegova statusa. Dodajmo ovome opasnost masovne nezaposlenosti, i funkcija sindikata postaje moralno i kulturno vitalna za održavanje minimalnih standarda glavnine naroda. Jasno je pak da svaka metoda intervencije koja radnicima pruža zaštitu mora ometati mehanizam samoregulatornog tržišta i tijekom vremena smanjiti sam fond potrošačkih dobara koji im donosi nadnice.

Ponovno su se, inherentnom nužnošću, pojavili bitni problemi tržišnog društva: intervencionizam i valuta. Postali su središtem politike u dvadesetim godinama. Ekonomski liberalizam i socijalistički intervencionizam ovisili su o svojim različitim odgovorima na ova pitanja.

Ekonomski se liberalizam upustio u veličanstveno nastojanje da obnovi samoreguliranje sustava eliminiranjem svih intervencionističkih politika koje su dirale u slobodu tržišta zemlje, rada i novca. Dao se na to da konačno riješi, u stanju nužde, stoljetni problem sadržan u tri temeljna načela: u načelu slobodne trgovine, načelu slobodnog tržišta rada i načelu slobodnog funkcioniranja zlatnoga standarda. Postao je zapravo predvodnik junačkog pokušaja da se obnovi svjetska trgovina, uklone sve izbjegive prepreke mobilnosti rada i rekonstruiraju stabilni tečajevi. Potonji cilj bio je ispred ostalih. Jer ukoliko se ne bi obnovilo povjerenje u valute,

ne bi mogao funkcionirati mehanizam tržišta, a u tom je slučaju bilo iluzorno očekivati da će se vlade uzdržati od zaštite života svojih naroda svim raspoloživim sredstvima. Po prirodi stvari, ova su sredstva prvenstveno bile carine i socijalni zakoni radi osiguravanja hrane i zaposlenosti, tj. upravo ona vrsta intervencije koja je činila samoregulatorni sustav neizvedivim.

Postojao je još jedan neposredniji razlog za stavljanje obnove međunarodnoga monetarnog sustava na prvo mjesto: s obzirom na dezorganizirana tržišta i nestabilne tečajeve, međunarodni je kredit igrao sve vitalniju ulogu. Prije velikog rata, međunarodna kretanja kapitala (osim onih koja su bila povezana s dugoročnim ulaganjima) samo su pomagala da se platna bilanca održi likvidnom, a čak su i u toj funkciji bila strogo ograničena ekonomskim računicama. Kredit se davao samo onima za koje se smatralo da zavređuju povjerenje na osnovi poslovanja. Stanje je sada bilo obrnuto: dugove se stvaralo na političkoj osnovici, poput reparacija, a zajmovi su se davali na polupolitičkoj osnovici, radi omogućavanja otplate reparacija. Međutim, zajmovi su također davani iz razloga ekonomske politike, radi stabiliziranja svjetskih cijena ili da se ponovno uspostavi zlatni standard. Relativno zdrav dio svjetskog gospodarstva koristio je kreditni mehanizam kako bi, bez obzira na uvjete proizvodnje i trgovine, premostio jazove u relativno dezorganiziranim dijelovima svjetskog gospodarstva. Pomoću tobože svemoćnoga međunarodnog kreditnog mehanizma, u stanovitom broju zemalja postizala se umjetna ravnoteža platne bilance, državnog proračuna i tečaja. Sam se taj mehanizam temeljio na očekivanju povratka stabilnim tečajevima, što je opet bilo sinonimom za vraćanje zlatu. Elastična je traka zapanjujuće snage pridonosila održavanju privida jedinstva u ekonomskom sustavu koji se raspadao; hoće li pak ta traka podnijeti napregnutost, ovisilo je o pravodobnom vraćanju zlatu.

Postignućé Ženeve na svoj je način značajno. Da cilj nije bio bitno nemoguć, sigurno bi se bio ostvario, toliko je taj pokušaj bio vješt, ustrajan i ciljan. Kako su pak stvari stajale, ni jedna intervencija nije vjerojatno bila po svojim rezultatima katastrofalnija od ženevske. Upravo zbog toga što je uvijek izgledala gotovo uspješnom, silno je otežala posljedice konačnog neuspjeha. Između 1923., kad je unutar nekoliko mjeseci njemačka marka smrvljena u prašinu, i početka 1930., kad su sve važne valute svijeta bile na zlatu, Ženeva je koristila međunarodni kreditni

mehanizam kako bi premještala teret nepotpuno stabiliziranih gospodarstava Istočne Europe, najprije na leđa pobjednika sa Zapada, a zatim odatle na još šira leđa Sjedinjenih Država Amerike.⁸¹ Do sloma je došlo u Americi tijekom uobičajenoga poslovnog ciklusa, ali je, do vremena njegova dolaska, financijska mreža, što su je stvorili Ženeva i anglosaksonsko bankarstvo, zaplela gospodarstvo planeta u to užasno prevrtanje broda.

Međutim, više je toga bilo u pitanju. Tijekom dvadesetih godina moralo se, prema Ženevi, pitanja socijalne organizacije potpuno podrediti potrebama obnavljanja valute. Deflacija je bila najprečom potrebom; unutarnje su se institucije morale prilagođavati što su bolje mogle. Privremeno je trebalo odložiti čak i obnovu slobodnih unutarnjih tržišta i liberalne države. Jer deflacija, po riječima Izaslanstva za zlato, nije uspjela "pogoditi stanovite vrste dobara i usluga pa stoga nije uspjela dovesti do stabilne nove ravnoteže". Vlade su morale intervenirati kako bi smanjile cijene monopolskih artikala, snizile ugovorene ljestvice nadnica, i skresale stanarine. Deflacionistov je ideal postalo "slobodno gospodarstvo pod jakom vladom"; ali dok je izraz o vladi značio ono što je kazivao, naime izvanredne ovlasti i suspenziju javnih sloboda, "slobodno gospodarstvo" značilo je u praksi suprotnost onome što su te riječi kazivale, naime vladino usklađivanje cijena i nadnica (premda se usklađivanje vršilo s izričitom svrhom obnavljanja slobode tečajeva i slobodnih unutarnjih tržišta). Primarnost tečajeva povlačila je za sobom ništa manje nego žrtvovanje slobodnih tržišta i slobodnih vlada – dvaju stupova liberalnog kapitalizma. Ženeva je, prema tome, predstavljala promjenu cilja, ali ne i promjenu metoda; dok su inflatorne vlade, što ih je Ženeva osuđivala, podređivale stabilnost valute stabilnosti dohodaka i zaposlenosti, deflatorne su vlade, što ih je Ženeva dovodila na vlast, rabile ništa manje intervencija kako bi podredile stabilnost dohodaka i zaposlenosti stabilnosti valute. U Izvješću što ga je 1932. Izaslanstvo za zlato podnijelo Ligi naroda, tvrdi se da je s povratkom tečajne neizvjesnosti eliminirano glavno monetarno postignuće prethodnog desetljeća. U Izvješću pak nije rečeno da tijekom tih uzaludnih deflatornih nastojanja *nisu* obnovljena slobodna tržišta, premda *jesu* žrtvovane slobodne vlade. Iako se ekonomski liberali podjednako teorijski protive intervencionizmu i inflaciji, birali su između to dvoje i postavili ideal

⁸¹ Polanyi, K., "Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise". *Der Österreichische Volkswirt*, 1933. (dodatak).

solidne valute iznad ideala neintervencije. Pri takvom su postupanju slijedili logiku svojstvenu samoregulatornom gospodarstvu. Međutim, takav je pravac djelovanja vodio širenju krize, opteretio je financije nepodnošljivom napregnutošću masovnih ekonomskih izmještanja i gomilao je deficite raznih nacionalnih gospodarstava do točke na kojoj je postalo neizbježno razaranje ostataka međunarodne podjele rada. Tvrdoglavost kojom su ekonomski liberali, tijekom kritičnog desetljeća, u službi deflatorskih politika podupirali autoritarni intervencionizam, rezultirala je samo presudnim slabljenjem demokratskih snaga, koje bi inače možda bile otklonile fašističku katastrofu. Velika Britanija i Sjedinjene Države – gospodari a ne sluge valute – napustile su na vrijeme zlato i izmakle ovoj pogibelji.

Socijalizam je, u biti, tendencija, svojstvena industrijskoj civilizaciji; da transcendira samoregulatorno tržište njegovim svjesnim podređivanjem demokratskom društvu. On je prirodno rješenje industrijskim radnicima, koji ne vide nikakav razlog zbog kojega proizvodnja ne bi bila izravno regulirana i zbog kojega bi tržišta trebalo da budu nešto više od korisnoga ali podređenog obilježja u slobodnom društvu. S gledišta zajednice kao cjeline, socijalizam je samo nastavljanje težnje da društvo postane osobitim humanim odnosom osoba, težnje koja je u Zapadnoj Europi uvijek bila združena s kršćanskim tradicijama. S gledišta ekonomskog sustava, on je, naprotiv, korjenit razlaz s neposrednom prošlošću, utoliko što kida s nastojanjem da se privatni novčani dobiti učine općim poticajem proizvodnim aktivnostima i ne priznaje pravo privatnih pojedinaca da raspolažu glavnim sredstvima proizvodnje. Zbog ovoga je, u krajnjoj liniji, socijalističkim strankama teško reformirati kapitalističko gospodarstvo, čak i kad su odlučne ne dirati u imovinski sustav. Jer sami izgledi da bi se one mogle odlučiti na takvo postupanje, potkopavaju onu vrstu povjerenja koja je u liberalnom gospodarstvu od životne važnosti, naime apsolutno povjerenje u kontinuitet naslovâ na imovinu. Iako stvarni sadržaj imovinskih prava može podlijevati redefiniranju od strane zakonodavstva, pouzdanje u formalni kontinuitet bitno je za funkcioniranje tržišnog sustava.

Nakon velikoga rata, došlo je do dviju promjena koje utječu na položaj socijalizma. Prvo, tržišni se sustav pokazao nepouzdanim do točke gotovo potpunog kolapsa, a takvu manjkavost nisu očekivali čak ni njegovi kritičari; drugo, u Rusiji je uspostavljeno socijalističko gospodarstvo.

koje je predstavljalo potpuno novi smjer kretanja. Iako su uvjeti u kojima je došlo do ovog pothvata činili da on bude neprimjenjiv za zemlje Zapada, samo se postojanje sovjetske Rusije pokazalo prodornim utjecajem. Istina, Rusija se okrenula socijalizmu nemajući industriju, pismeno pučanstvo i demokratske tradicije – a sva su ta tri elementa, prema idejama Zapada, preduvjeti socijalizma. Zbog ovih su razlika njezine metode i rješenja neprimjenjivi drugdje, ali te razlike nisu spriječile socijalizam da postane svjetskom silom. U kontinentalnim zemljama Europe radničke su stranke uvijek bile socijalističkoga nazora te je za svaku reformu koju su one željele ostvariti, postojala, kao sama po sebi razumljiva, sumnja da služi socijalističkim ciljevima. U mimim vremenima, takva je sumnja bila neopravdana; socijalističke su stranke radničke klase bile, u cjelini gledano, opredijeljene za reformu kapitalizma, ne za njegovo revolucionarno zbacivanje. Međutim, drugačije je bilo u izvanrednim uvjetima. Ako tada uobičajene metode nisu bile dovoljne, pokušalo bi se s neuobičajenima, a u radničke bi stranke takve metode mogle uključivati zanemarivanje imovinskih prava. Pod pritiskom neposredne opasnosti, radničke bi se stranke mogle odvažiti na mjere koje bi bile socijalističke ili bi barem mogle izgledati takve borbenim pristašama privatnog poduzetništva. A sam bi takav nagovještaj bio dovoljan da dovede do zbrke na tržištima i pokrene opću paniku.

U uvjetima poput ovih, rutinski je sukob interesa između poslodavaca i uposlenika poprimao zlokobni karakter. Razilaženje ekonomskih interesa normalno bi završilo kompromisom; međutim, razdvojenost ekonomske i političke sfere u društvu imala je tendenciju da unosi u takve sukobe mogućnost teških posljedica za zajednicu. Poslodavci su, kao vlasnici tvornica i rudnika, bili izravno odgovorni za daljnje odvijanje proizvodnje u društvu (posve neovisno o njihovom osobnom interesu u pogledu profita). U načelu, oni bi imali podršku svih u svome nastojanju da održe funkcioniranje industrije. S druge strane, uposlenici su predstavljali velik dio društva; njihovi su se interesi također u znatnoj mjeri podudarali s interesima zajednice kao cjeline. Bili su jedina klasa na raspolaganju za zaštitu interesa potrošača, građana, ljudskih bića kao takvih, a njihova bi im brojnost, u uvjetima općeg prava glasovanja, davala prevlast u političkoj sferi. Međutim, zakonodavna vlast mora, kao i industrija, obavljati svoje formalne društvene funkcije. Njezinim je članovima povjereno formiranje zajedničke volje, usmjeravanje javne

politike, ozakonjivanje dugoročnih programa kod kuće i u inozemstvu. Ni jedno složeno društvo ne može biti bez funkcioniranja zakonodavnih i izvršnih tijela političke vrste. Sukob skupnih interesa koji bi imao za posljedicu paraliziranje organa industrije ili države – bilo koje od njih, ili obiju – tvorio bi neposrednu opasnost za društvo.

A upravo se ovo dogodilo u dvadesetim godinama. Rad se ušančio u parlamentu, gdje mu je brojnost davala težinu, a kapitalisti su gradili industriju kao tvrđavu iz koje bi vladali zemljom. Narodna su tijela reagirala nemilosrdnim uplitanjem u poslovanje, zanemarivanjem potreba postojećeg oblika industrije. Predvodnici industrije odvrćali su pučanstvo od privrženosti njegovim slobodno izabranim vladarima, a demokratska su tijela nastavljala ratovati protiv industrijskog sustava, o kojem je ovisilo svačije uzdržavanje. Doći će na kraju trenutak kad je i ekonomskom i političkom sustavu zaprijetila potpuna paraliza. Strah će obuzeti narod, a teret vodstva past će na one koji nude lak izlaz po ma kojoj konačnoj cijeni. Vrijeme je bilo zrelo za fašističko rješenje.

Povijest u zamahu društvenih promjena

Ako je ikada bilo političkog pokreta koji je odgovarao na potrebe objektivne situacije i nije bio rezultat slučajnih uzroka, takav je fašizam. Istovremeno je očit degenerativni karakter fašističkog rješenja. Nudio je izlaz iz institucionalnog ćorsokaka, koji je bio bitno sličan u velikom broju zemalja, a ipak bi taj lijek, ukoliko bi se pokušalo njime, svugdje doveo do smrtne bolesti. Na takav način nestaju civilizacije.

Fašističko rješenje za *impasse* do kojega je došao liberalni kapitalizam, može se opisati kao reforma tržišnog gospodarstva postignuta po cijenu odstranjivanja svih demokratskih institucija, i u industrijskom i u političkom području. Tako bi došlo do revitaliziranja ekonomskog sustava kojemu je prijetila propast, a sam bi narod bio podvrgnut preodgajanju, kojemu je namjena denaturalizirati pojedinca i učiniti ga nesposobnim da funkcionira kao odgovorna jedinica političke zajednice.⁸² Ovo preodgajanje, prema zasadama jedne političke religije koja je poricala ideju bratstva ljudi u svim njezinim oblicima, postizalo je činom masovnog obraćenja, što ga se nepokornima nametalo znanstvenim metodama torture.

Pojavu takvog pokreta u industrijskim zemljama planeta, pa čak i u jednom broju tek slabo industrijaliziranih zemalja, nije se smjelo pripisati, kao što su to suvremenici tako ustrajno činili, lokalnim uzrocima, nacionalnim mentalitetima ili povijesnim pozadinama. Fašizam je imao jednako malo zajedničkoga s velikim ratom kao i s Versailleskim ugovorom, s junkerskim militarizmom kao i s talijanskom temperamentalom. Taj se pokret pojavio u poraženim zemljama poput Bugarske i u pobjedničkim zemljama poput Jugoslavije, u zemljama sjevernjačkog temperamenta poput Finske i Norveške i južnjačkog temperamenta poput Italije i

⁸² Polanyi, K., "The Essence of Fascism". U *Christianity and the Social Revolution*, 1935.

Španjolske, u zemljama arijevske rase poput Engleske, Irske ili Belgije, i nearijevske rase poput Japana, Mađarske ili Palestine, u zemljama katoličkih tradicija poput Portugala i protestantskih tradicija poput Nizozemske, u ratničkim zajednicama poput Prusije i civilnima poput Austrije, u starim kulturama poput Francuske i novima poput Sjedinjenih Država i latinoameričkih zemalja. Zapravo nije bilo tipa pozadine – religijske, kulturne ili nacionalne tradicije – koji bi činio zemlju imunom na fašizam kad su već postojali uvjeti njegova nastajanja.

Upadljiv je, osim toga, nedostatak povezanosti između njegove materijalne i brojčane snage i njegove političke učinkovitosti. Sam izraz "pokret" navodi na pogrešno mišljenje, jer implicira neku vrstu učlanjenosti ili osobnog sudjelovanja mnogobrojnih ljudi. Ako je išta karakteristično za fašizam, to je njegova neovisnost o takvim znacima popularnosti. Iako je obično težio masovnom sljedbeništvu, njegova se potencijalna snaga nije računala po broju pristaša, nego po utjecaju osoba na visokom položaju, koje su bile benevolentne prema fašističkim vođama, pa su se ovi mogli oslanjati na to da će ih utjecaj takvih osoba u zajednici zaštititi od posljedica neuspješne pobune, što je uklanjalo rizike iz revolucije.

Zemlja koja se približavala fašističkoj fazi pokazivala je simptome kojima nije moralo pripadati postojanje fašističkog pokreta u pravom smislu riječi. Barem jednako važni znaci bili su širenje iracionalističkih filozofija, rasistička estetika, antikapitalistička demagogija, heterodokсна valutna gledišta, kritika stranačkog sustava, prošireno preziranje postojećeg demokratskog uređenja koji se označava "režimom" ili drugim takvim nazivima. Među krajnje raznolikim pretečama fašizma bili su u Austriji takozvana univerzalistička filozofija Othmara Spanna, u Njemačkoj poezija Stephana Georgea i kozmogonijski romantizam Ludwiga Klagesa, u Engleskoj D. H. Lawrenceov erotski vitalizam, u Francuskoj Georges Sorelov kult političkog mita. Hitlera je konačno dovela na vlast feudalna klika oko predsjednika Hindenburga, a Mussolini i Primo de Rivera su isto tako imenovani na svoje položaje od strane svojih suverena. Međutim, Hitlera je podupirao golem pokret, Mussolinija malen, Primo de Riveru nikakav. Ni u jednom slučaju nije pokrenuta stvarna revolucija protiv konstituirane vlasti; fašistička se taktika beziznimno svodila na hinjenu pobunu, pripremljenu uz prešutni pristanak vlasti, koja se pravila da je nadjačana silom. Ovo su samo glavne crte složene slike u kojoj se mora ostaviti mjesta za vrlo raznolike figure.

poput katoličkoga samostalnog demagoga u industrijskom Detroitu, političkog moćnika u zaostaloj Louisiani, japanskih vojnih urotnika i ukrajinskih antisovjetskih sabotera. Fašizam je od 1930-ih godina bio stalno nazočna politička mogućnost, gotovo trenutačna emocionalna reakcija u svakoj industrijskoj zajednici. Možda bi ga bilo bolje zvati "kretanjem", a ne "pokretom", radi ukazivanja na bezličnu prirodu krize, čiji su simptomi obično bili neodređeni i višeznačni. Ljudi često nisu mogli biti sigurni je li fašistički ili ne neki politički govor ili predstava, propovijed ili javna parada, metafizika ili umjetnička moda, pjesma ili stranački program. Nije bilo prihvaćenih kriterija fašizma, niti je on posjedovao konvencionalna načela. Ipak, jedno značajno obilježje svih njegovih organiziranih oblika bila je naglost kojom su se pojavljivali i postepeno iščezavali, da bi opet ponovno izbili uz nasilje nakon neodređenog razdoblja latentnosti. Sve se ovo uklapa u sliku društvene sile koja je jačala i slabila ovisno o objektivnoj situaciji.

Ono što smo nazvali ukratko "fašističkom situacijom" nije ništa drugo doli tipična prilika za lake i potpune fašističke pobjede. Odjednom bi se rasplinule goleme industrijske i političke organizacije rada i drugih vjernih pobornika ustavnih sloboda, a sićušne bi se fašističke snage lako riješile onoga što je dotle izgledalo premoćnom snagom demokratskih vlada, stranaka, sindikata. Ako "revolucionarnu situaciju" karakterizira psihička i moralna dezintegracija svih snaga otpora do točke na kojoj je šačici jedva naoružanih pobunjenika omogućeno zauzeti na juriš tobože neosvojive tvrđave *reakcije*, onda je "fašistička situacija" njezina potpuna paralela, osim u pogledu činjenice da su u ovom slučaju osvojeni na juriš bedemi *demokracije i ustavnih sloboda*, a njihova se obrana pokazala nedostatnom na isti spektakularan način. U Prusiji, srpnja 1932., legalna je vlada socijaldemokrata, ušančena u sjedištu legitimne moći, kapitulirala na samu prijetnju neustavnog nasilja od strane Herr von Papena. Kojih šest mjeseci kasnije, Hitler je mirnim putem zaposjeo najviše položaje vlasti, odakle je odmah pokrenuo revolucionarni napad svekolikog uništavanja institucija vajmarske republike i ustavnih stranaka. Zamišljati da je snaga pokreta stvarala situacije poput ovih i ne vidjeti da je situacija u ovom slučaju rađala pokret, znači ne shvatiti najistaknutiju pouku posljednjih desetljeća.

Fašizam je, kao i socijalizam, imao korijen u tržišnom društvu koje nije funkcioniralo. Otuda njegova nazočnost diljem svijeta, sveobuhvatnost

njegova domašaja, univerzalnost njegove primjene; pitanja su nadilazila ekonomsku sferu i urodila općom preobrazbom izrazito društvene vrste. Zračio je u skoro svako područje ljudske aktivnosti, bilo političke ili ekonomske, kulturne, filozofske, umjetničke ili religijske. I do neke se točke spajao s lokalnim i posebnim tendencijama. Nije moguće razumjeti povijest ovoga razdoblja, ako ne razlikujemo temeljno fašističko kretanje i efemerne tendencije s kojima se to kretanje stapalo u raznim zemljama.

U Europi dvadesetih godina, dvije su se takve tendencije osobito izdvajale i prekrivale manje jasan ali daleko obuhvatniji obrazac fašizma. Riječ je o kontrarevoluciji i nacionalističkom revizionizmu. Njihove su neposredne polazne točke bili mirovni ugovori i poslijeratne revolucije. Iako su ove tendencije bile strogo uvjetovane i ograničene na svoje specifične ciljeve, moglo ih se lako brkati s fašizmom.

Kontrarevolucije su bile uobičajeni povratni njihaj političkoga klatna prema stanju stvari koje je bilo nasilno poremećeno. Takva su kretanja bila tipična u Europi barem od engleskoga Commonwealtha i samo ograničeno povezana s društvenim procesima svoga vremena. U dvadesetim su godinama nastale brojne situacije ove vrste; naime, prevrati koji su uništili više od tuceta prijestolja u Srednjoj i Istočnoj Europi, bili su djelomično uzrokovani posljedicama poraza, a ne napredovanjem demokracije. Posao kontrarevolucije bio je uglavnom politički i pripao je, dakako, razvlaštenim klasama i skupinama: dinastijama, aristokracijama, crkvama, teškim industrijama i strankama koje su bile povezane s njima. Savezi i sukobi konzervativaca i fašista tijekom ovoga razdoblja odnosili su se uglavnom na udio koji bi trebao pripasti fašistima u kontra-revolucionarnom pothvatu. Fašizam je pak bio revolucionarna tendencija, usmjerena jednako toliko protiv konzervativizma koliko i protiv konkurentske mu revolucionarne sile socijalizma. To nije sprečavalo fašiste da traže moć u političkom području, nudenjem svojih usluga kontrarevoluciji. Naprotiv, svoje su zahtijevanje vlasti temeljili prvenstveno na navodnoj nemoći konzervativizma da obavi onaj posao koji je bio neizbježan ukoliko se želi spriječiti socijalizam. Konzervativci su, dakako, nastojali monopolizirati zasluge kontrarevolucije, i stvarno su je, kao u Njemačkoj, ostvarili sami. Lišili su stranke radničke klase utjecaja i vlasti, ne popuštajući nacistima. Slično tome, u Austriji su kršćanski socijalisti – konzervativna stranka – uglavnom razoružali radnike (1927.) bez ikakva ustupka “revoluciji zdesna”. Čak i gdje je fašističko sudjelovanje

u kontrarevoluciji bilo neizbježno, uspostavljene su "jake" vlade, koje su odložile fašizam u ropotarnicu. To se dogodilo u Estoniji 1929., u Finskoj 1932. i u Latviji 1934. Pseudoliberalni režimi privremeno su slomili moć fašizma u Mađarskoj 1922. i u Bugarskoj 1926. Jedino u Italiji konzervativci nisu bili u stanju ponovo uspostaviti radnu disciplinu u industriji bez pružanja prilike fašistima da steknu vlast.

U vojno poraženim zemljama, ali i u "psihički" poraženoj Italiji, nacionalni je problem poprimio veliku važnost. Postavljalo je to zadaću čija se neumitnost nije mogla poreći. Trajno razoružanje poraženih zemalja zasijecalo je dublje od svih ostalih pitanja; u svijetu u kojem je jedina postojeća organizacija međunarodnog prava, međunarodnog poretka i međunarodnog mira počivala na ravnoteži sila, jedan je broj zemalja lišen moći bez ikakve najave o vrsti sustava koji će zamijeniti stari. Liga naroda predstavljala je, u najboljem slučaju, poboljšani sustav ravnoteže sila, ali zapravo nije bila čak ni na razini na kojoj je potkraj bio Europski koncert, jer je sada nedostajao preduvjet opće rasprostranjenosti moći. Fašistički se pokret u nastajanju gotovo svugdje stavio u službu nacionalnog pitanja; jedva bi bio preživio bez ovog posla koji vraća snagu.

Međutim, koristio je ovo pitanje samo kao sredstvo; u drugim je vremenima udario u pacifističku i izolacionističku notu. U Engleskoj i Sjedinjenim Državama bio je u savezu s politikom popuštanja; u Austriji je *Heimwehr* surađivao s raznim katoličkim pacifistima; a katolički je fašizam bio načelno antinacionalistički. Hueyju Longu nije bio potreban granični sukob s Missisipijem ili Texasom da bi lansirao svoj fašistički pokret iz Baton Rougea. Slični su pokreti u Nizozemskoj i Norveškoj bili nenacionalistički do točke izdaje – Quisling je ime koje je moglo označavati pravoga fašista, ali sigurno ne i pravoga domoljuba.

U svojoj borbi za političku moć fašizam uživa punu slobodu zancmarivanja ili korištenja lokalnih pitanja po volji. Cilj mu nadilazi politički i ekonomski okvir: društveni je. Stavljajući političku religiju u službu degenerativnog procesa. Prilikom uspona isključuje samo mali broj emocija iz svoga orkestra; kao pobjednička strana pak, zabranjuje u njemu sve osim vrlo male skupine motivacija, premda opet krajnje karakterističnih. Ukoliko ne razlikujemo jasno ovu prividnu netrpeljivost na putu do vlasti i pravu netrpeljivost na vlasti, jedva se možemo nadati da ćemo razumjeti suptilnu ali odlučnu razliku između hinjena nacionalizma

nekih fašističkih pokreta tijekom revolucije, i specifično imperijalističkoga nenacionalizma što su ga razvili nakon revolucije.⁸³

Iako su konzervativci u pravilu uspijevali sami ostvariti unutarnje kontrarevolucije, bili su tek rijetko u stanju problematizirati nacionalno-internacionalni problem svojih zemalja. Brüning je 1940. tvrdio da je bio riješio pitanje njemačkih reparacija i razoružanja prije nego što je "klika oko Hindenburga" odlučila maknuti ga s dužnosti i predati vlast nacistima, kako slava ne bi pripala njemu.⁸⁴ Čini se nebitnim je li, u vrlo uskom smislu, bilo tako ili ne, jer pitanje jednakosti njemačkoga statusa nije bilo ograničeno na tehničko razoružanje, kao što podrazumijeva Brüning, već je uključivalo jednako vitalno pitanje demilitarizacije; također, nije bilo stvarno moguće zanemarivati snagu što ju je njemačka diplomacija crpla iz postojanja nacističkih masa, koje su prisegle radikalnim nacionalističkim politikama. Zbivanja su pouzdano dokazala da se jednakost statusa Njemačke nije mogla postići bez revolucionarnog odvajanja, i upravo u ovom svjetlu postaje očita užasna odgovornost nacizma, koji je poveo Njemačku slobode i jednakosti na put zločina. Fašizam se i u Njemačkoj i u Italiji mogao dočepati vlasti samo zato što je bio u stanju koristiti kao svoje sredstvo neriješena nacionalna pitanja, dok je u Francuskoj kao i u Velikoj Britaniji fašizam bio odlučno oslabljen svojim antipatriotizmom. Jedino se u malim i prirodno ovisnim zemljama mogao duh podložništva stranoj sili pokazati sredstvom u korist fašizma.

Slučajem je samo, kao što smo vidjeli, europski fašizam u dvadesetim godinama bio povezan s nacionalnim i kontrarevolucionarnim tendencijama. Radilo se o simbiozi između kretanja koja su bila samostalnog podrijetla te su se uzajamno snažila i stvarala utisak o bitnoj sličnosti, premda su zapravo bila bez srodnosti.

Uloga koju je fašizam igrao bila je u zbilji određena jednim čimbenikom: stanjem tržišnog sustava.

Tijekom razdoblja 1917.-1923., vlade su povremeno tražile pomoć fašista, kako bi obnovile zakon i red: više od toga nije bilo potrebno da bi se pokrenulo djelovanje tržišnog sustava. Fašizam je ostajao nerazvijen.

U razdoblju 1924.-1929., kad se obnova tržišnog sustava činila osiguranom, fašizam je potpuno iščezao kao politička snaga.

⁸³ Heymann, H., *Plan for Permanent Peace*, 1941. Vidjeti Brüningovo pismo od 8. siječnja 1940.

⁸⁴ Rauschning, H., *The Voice of Destruction*, 1940.

Poslije 1930., tržišno je gospodarstvo bilo u općoj krizi. Unutar nekoliko godina fašizam je postao svjetska sila.

Prvo razdoblje (1917.-1923.), stvorilo je uglavnom samo taj izraz. U stanovitom je broju europskih zemalja – Finskoj, Litvi, Estoniji, Latviji, Poljskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Grčkoj i Mađarskoj – došlo do agrarnih ili socijalističkih revolucija, dok je u drugima – među njima u Italiji, Njemačkoj i Austriji – industrijska radnička klasa stekla politički utjecaj. Vremenom su kontrarevolucije ponovno uspostavile unutarnju ravnotežu sila. U većini zemalja seljaštvo se okrenulo protiv urbanih radnika; u nekim su zemljama fašističke pokrete začeli časnici i zemljovlasnici, dajući upute seljacima; u drugima su se, poput Italije, nezaposleni i sitna buržoazija formirali su fašističke trupe. Nigdje se nije tražilo nešto više od zakona i reda, nije pokretano ni jedno pitanje radikalne reforme; drugim riječima, nije bio vidljiv nikakav znak fašističke revolucije. Ovi su pokreti bili fašistički samo po obliku, samo utoliko što su bande civila, takozvani neodgovorni elementi, koristili pritisak i nasilje uz prešutni pristanak osoba na vlasti. Antidemokratska filozofija fašizma već je bila rođena, ali još nije bila političkim čimbenikom. Trocki je podnio opsežno izvješće o situaciji u Italiji uoči Drugoga kongresa Kominterne 1920., ali nije čak ni spomenuo fašizam, premda su *fascies* već postojali neko vrijeme. Bilo je potrebno daljnjih deset ili više godina, da bi talijanski fašizam, nakon što je već dugo bio na vlasti u zemlji, razvio bilo što s obilježjem prepoznatljivoga društvenog sustava.

Godine 1924. i poslije nje, Europa i Sjedinjene Države bile su pozornicom silnoga gospodarskog poleta, koji je potopio svaku brigu o zdravlju tržišnog sustava. Proglašeno je da je ostvarena obnova kapitalizma. Likvidirani su i boljševizam i fašizam, osim u perifernim područjima. Kominternu je konsolidiranje kapitalizma proglasila činjenicom; Mussolini je veličao liberalni kapitalizam; sve su važne zemlje, osim Velike Britanije, bile u usponu. Sjedinjene su Države uživale legendarni prosperitet, a u kontinentalnoj Europi bilo je gotovo jednako tako dobro. Ugušen je Hitlerov *putsch*; Francuska je evakuirala Ruhr; *Reichsmark* je obnovljena kao čudom; Dawesov je plan uklonio politiku iz reparacija; Lokarno je bio na vidiku; a Njemačka je kretala u sedam godina obilja. Prije kraja 1926., zlatni je standard ponovno vladao od Moskve do Lisabona.

Tek je u trećem razdoblju – poslije 1929. – postao vidljiv pravi značaj fašizma. Očit je bio čorsokak tržišnog sustava. Sve do tada fašizam

jedva da je bio više negoli jedno od obilježja talijanske autoritame vlade, koja se inače malo razlikovala od vlada tradicionalnije vrste. Sad se pojavio kao alternativno rješenje problema industrijskog društva. Njemačka je prednjačila u revoluciji europskoga opsega, i fašistička je ustrojenost dala njezinoj borbi za moć dinamiku koja je uskoro obuhvatila pet kontinenata. Povijest je bila u zamahu društvenih promjena.

Jedan je događaj, iznenadan ali nipošto slučajan, pokrenuo razaranje međunarodnog sustava. Kriza Wall Streeta izrasla je do golemih dimenzija; pratila ju je odluka Velike Britanije da napusti zlato i, dvije godine kasnije, sličan potez Sjedinjenih Država. U isto se vrijeme prestala održavati Konferencija o razoružanju, a Njemačka je 1934. istupila iz Lige naroda.

Ova su simbolična zbivanja bila uvodom u epohu spektakularnih promjena organizacije svijeta. Tri sile, Japan, Njemačka i Italija, pobunile su se protiv *statusa quo* i sabotirale institucije mira, koje su se raspadale. Istodobno je zakazalo funkcioniranje zbiljske organizacije svjetskog gospodarstva: zlatni su standard suspendirali, barem privremeno, njegovi anglosaksonski tvorci; pod izlikom nemogućnosti plaćanja, odbijalo se vraćati inozemne dugove; postepeno su iščezavala tržišta kapitala i svjetska trgovina. Politički i ekonomski sustav planeta dezintegrirali su se zajednički.

Unutar samih nacija promjene nisu bile manje temeljite. Dvostranački su sustavi zamijenjeni jednostranačkim vladama, a ponekad i nacionalnim vladama. Međutim, vanjske sličnosti između zemalja diktature i zemalja koje su zadržale demokratsko javno mnijenje samo su služile da naglase vrhunsku važnost slobodnih institucija rasprave i odlučivanja. Rusija se okrenula socijalizmu u oblicima diktature. Liberalni je kapitalizam nestao u Njemačkoj, Japanu i Italiji, zemljama koje su se pripremale za rat, a u manjoj mjeri također i u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji. Međutim, nastajući režimi fašizma, socijalizma i New Deala, bili su slični jedino u pogledu odbacivanja načela *laissez-fairea*.

Dok je tok povijest tako pokrenut događajem koji je svima bio izvanjski, nacije su pojedinačno reagirale na izazov ovisno o svojim odredištima. Neke su bile nesklone promjenama; neke su im željno išle ususret; neke su bile ravnodušne. Rješenja su, također, tražile u raznim pravcima. Ipak, ova su rješenja, često radikalno različita, predstavljala s gledišta tržišnog gospodarstva samo dane alternative.

Među onima koji su bili odlučni okoristiti se općim izmještanjem da bi unaprijedili vlastite interese bila je skupina nezadovoljnih velikih sila, kojima se nestajanje sustava ravnoteže sila, čak i u njegovu oslabljenom obliku Lige naroda, ukazivalo rijetkom šansom. Njemačka je sada žudjela ubrzati propast tradicionalnoga svjetskog gospodarstva, koje je još uvijek pružalo uporište međunarodnom poretku, te je anticipirala kolaps toga gospodarstva, kako bi imala polaznu prednost u odnosu na svoje protivnike. Namjerno se izdvojila iz međunarodnog sustava kapitala, robe i valute, kako bi smanjila vlast vanjskoga svijeta nad njom kad bude smatrala pogodnim ne priznavati svoje političke obveze. Gajila je ekonomsku autarkiju da bi osigurala slobodu potrebnu za njezine dalekosežne ciljeve. Spiskala je zlatne rezerve, uništila kreditnu vjerodostojnost neizazvanim odbijanjem da poštuje obveze, i čak se, na neko vrijeme, odrekla povoljne vanjskotrgovinske bilance. Lako je uspijevala kamuflirati svoje prave namjere, jer ni Wall Street, ni londonski City, ni Ženeva nisu sumnjali da nacisti zapravo računaju na konačno raspadanje devetnaestostoljetnoga gospodarstva. Sir John Simon i Montagu Norman čvrsto su vjerovali da će Schacht tijekom vremena obnoviti ortodoksnu ekonomiju u Njemačkoj koja je, kako su oni smatrali, djelovala pod pritiskom te je potrebno samo financijski je pomagati pa da se vrati u pastvu. Iluzije poput ovih opstale su u Downing Streetu sve do vremena Münchena, a i kasnije. Dok je Njemačkoj njezina sposobnost da se prilagodi raspadanju tradicionalnog sustava uvelike pomogla u njezinim urotničkim planovima, Velika se Britanija zatekla teško hendikepirana svojom odanošću tom sustavu.

Iako je Engleska privremeno napustila zlato, njezino gospodarstvo i financije i dalje su se temeljili na načelima stabilnog tečaja i solidne valute. Otuda ograničenja u kojima se našla glede ponovnog naoružavanja. Koliko je njemačka autarkija bila rezultatom vojnih i političkih računica, koje su proizlazile iz njezine namjere da prednjačenjem stekne pogodnosti u općoj preobrazbi, toliko su britanska strategija i vanjska politika bile sputane njezinim konzervativnim financijskim vidokrugom. Strategija ograničenog ratovanja odražavala je gledanje otočkoga trgovačkog središta, koje se smatralo zaštićeno dokle god mu je ratna mornarica bila dovoljno jaka da osigura opskrbe koje je moglo kupiti po svijetu svojim solidnim novcem. Hitler je već bio na vlasti kad je 1933. Duff Cooper, uporni konzervativac, branio smanjenja vojnoga proračuna iz 1932. tvrdnjom da su izvršena "radi sprečavanja nacionalnog bankrota,

koji se tada smatrao znatno opasnijim nego posjedovanje neefikasne vojne službe". Više od tri godine kasnije, Lord Halifax je tvrdio da bi se mir mogao postići ekonomskim prilagodavanjima te da ne bi smjelo biti uplitanja u trgovinu, jer bi to otežavalo takva prilagodavanja. U samoj godini Münchena, Halifax i Chamberlain su još uvijek svodili britansku politiku na formulu "srebrnih metaka" i tradicionalnih američkih zajmova za Njemačku. Čak i nakon što je Hitler prešao Rubikon i okupirao Prag, Lord Simon je u Donjem domu odobrio ulogu Montagua Normana u predaji čeških zlatnih rezervi Hitleru. Simon je bio uvjerenja da integritet zlatnog standarda, čijoj je obnovi bilo posvećeno njegovo državištvo, ima veću težinu nego sve ostale računice. Suvremenici su vjerovali da je Simonovo djelovanje rezultat čvrsto odlučene politike popuštanja. A zapravo je ono bilo klanjanje duhu zlatnoga standarda, koji je i dalje upravljao nazorima vodećih ljudi londonskoga Cityja, ne samo u političkim nego i u strateškim pitanjima. U samome tjednu izbijanja rata, Foreign Office je, u odgovoru na usmenu poruku Hitlera Chamberlainu, formulirao britansku politiku u smislu tradicionalnih američkih zajmova za Njemačku.⁸⁵ Vojna nepripremljenost Engleske bila je pretežno posljedicom njezine odanosti ekonomiji zlatnog standarda.

Njemačka je isprva ubirala dobitke kakvi pripadaju ubojicama onoga čemu je suđeno umrijeti. Njezina je početna prednost trajala dokle god joj je likvidiranje istrošenog sustava iz devetnaestog stoljeća dopuštalo održati se u vodstvu. Razaranje liberalnog kapitalizma, zlatnog standarda i apsolutnih suvereniteta, bilo je uzgrednim rezultatom njezinih pljačkaških pohoda. Prilikom svoga prilagodavanja izolaciji, kojoj je sama težila, i tijekom svojih kasnijih ekspedicija trgovca robljem, stvorila je privremena rješenja za neke od problema preobrazbe.

Međutim, njezino je najjače političko sredstvo bila njezina sposobnost da prisili zemlje svijeta na postrojavanje protiv boljševizma. Učinila je sebe čelnim korisnikom preobrazbe zahvaljujući tome što je, s obzirom na problem tržišnog gospodarstva, prednjačila onim rješenjem koje je kroz dugo vrijeme izgledalo kao da pridobija bezuvjetnu odanost vlasničkih klasa, a zapravo i ne uvijek samo njih. Na tlu liberalne i marksističke pretpostavke o primarnosti interesa ekonomskih klasa, Hitleru je pobjeda bila sigurna. Ali nacija se, kao društvena jedinica, pokazala, na dugi rok, čak i relevantnijom od klase kao ekonomske jedinice.

⁸⁵ *British Blue Book*, br. 74., dokument 6106., 1939.

Uspón Rusije također je bio povezan s njezinom ulogom u preobrazbi. Strah od boljševizma bio je od 1917. do 1927. samo strah od nereda, koji bi mogao fatalno omesti obnovu tržišnog gospodarstva, jer ono je moglo funkcionirati jedino u atmosferi bezuvjetnog povjerenja. U sljedećem desetljeću, socijalizam je u Rusiji postao zbiljom. Kolektivizacija sela značila je zamjenu tržišnog gospodarstva metodama suradnje u pogledu odlučujućeg faktora zemlje. Rusija je dotle bila samo sjedištem revolucionarnog agitiranja protiv kapitalističkog svijeta, a sada se pojavila kao predstavnica novoga sustava koji bi mogao zamijeniti tržišno gospodarstvo.

Obično se ne shvaća da su boljševici, premda i sami gorljivi socijalisti, uporno odbijali "uspostaviti socijalizam u Rusiji". Sama su njihova marksistička uvjerenja unaprijed isključivala takav pokušaj u zaostaloj poljoprivrednoj zemlji. Zanemari li se potpuno iznimna epizoda takozvanoga "ratnog komunizma" 1920., vođe su se držale stajališta da svjetska revolucija mora započeti u industrijaliziranoj Zapadnoj Europi. Socijalizam u jednoj zemlji njima bi se činio pojmovnom proturječnošću, a kad je postao zbiljom, stari su ga boljševici odbacili skoro svi do jednoga. Pa ipak, upravo je ovaj smjer kretanja pokazao zapanjujući uspjeh.

Gledajući unatrag na četvrt stoljeća ruske povijesti, postaje vidljivo da se ono što nazivamo ruskom revolucijom zapravo sastojalo od dviju zasebnih revolucija, prve koja je utjelovila tradicionalne zapadnoeuropske ideale i druge koja je tvorila dio potpuno novoga razvitka iz tridesetih godina. Revolucija 1917.-1924. bila je zapravo *posljednji* od političkih ustanaka u Europi koji su slijedili obrazac engleskoga Commonwealtha i Francuske revolucije; revolucija koja je započela kolektivizacijom sela, oko 1930., bila je pak *prva* od velikih društvenih promjena koje su preobrazile naš svijet u tridesetim godinama. Jer prva je ruska revolucija postigla uništenje apsolutizma, feudalnoga zemljišnog posjeda i rasnog ugnjetavanja – i bila pravom nasljednicom ideala iz 1789.; druga je revolucija uspostavila socijalističko gospodarstvo. Sve u svemu, prva je bila samo ruski događaj – dovršila je dugi proces zapadnog razvitka na ruskom tlu – a druga je pak tvorila dio simultane univerzalne preobrazbe.

Rusija je u dvadesetim godinama naizgled bila odvojena od Europe i tražila rješenje vlastitog spasa. Pomnija bi analiza mogla opovrgnuti taj privid. Jer slom međunarodnog sustava bio je među čimbenicima koji su joj nametnuli odluku u godinama između dviju revolucija. "Ratni

komunizam” bio je 1924. zaboravljeni incident i Rusija je ponovno bila uspostavila slobodno unutarnje tržište žita, a zadržala državnu kontrolu vanjske trgovine i glavnih industrija. Sada je težila povećanju svoje vanjske trgovine, koja je ovisila pretežno o izvozu žita, drva, krzna i nekih drugih organskih sirovina, čije su cijene jako padale tijekom agrarne depresije koja je prethodila općem slomu trgovine. Nemoć Rusije da razvije izvoznu trgovinu po povoljnim uvjetima ograničila je njezin uvoz na strojeve te otuda stvaranje nacionalne industrije; ovo je pak djelovalo nepovoljno na uvjete razmjene između sela i grada – takozvane “škare” – i stoga povećavalo protivljenje seljaštva vlasti urbanih radnika. Na ovaj je način dezintegracija svjetskoga gospodarstva povećala napregnutost kojoj su bila izložena privremena rješenja agrarnog pitanja u Rusiji i ubrzala dolaženje kolhoza. Neuspjeh tradicionalnoga političkoga sustava Europe da pruži zaštitu i sigurnost djelovao je u istom smjeru, jer je dovodio do potrebe za naoružavanjem i time povećavao terete ubrzane industrijalizacije. Odsutnost devetnaestostoljetnog sustava ravnoteže sila, kao i nesposobnost svjetskog tržišta da apsorbira poljoprivredni proizvod Rusije, prisilili su je protiv njene volje na putove samodovoljnosti. Do socijalizma u jednoj zemlji dovela je nesposobnost tržišnog gospodarstva da osigura sponu između svih zemalja; ono što se ukazivalo kao ruska autarkija, bilo je naprosto nestajanje kapitalističkog internacionalizma.

Slom međunarodnog sustava oslobodio je energije povijesti – tračnice su položile tendencije inherentne tržišnom društvu.

Sloboda u složenom društvu

Civilizaciju devetnaestoga stoljeća nije uništio vanjski ili unutarnji nasrtaj barbara; vitalnost joj nisu iscrpla razaranja prvoga svjetskog rata, niti pobuna socijalističkog proletarijata ili fašističke donje srednje klase. Njezin slom nije ishod nekih navodnih zakona ekonomije, poput zakona o padu profitne stope ili onoga o nedovoljnoj potrošnji ili prekomjernoj proizvodnji. Njezina je dezintegracija posljedica potpuno drugačijega skupa uzroka: mjera što ih je društvo prihvatilo kako ono samo ne bio bilo uništeno djelovanjem samoregulatornog tržišta. Zanimare li se iznimne okolnosti, poput onih u Sjevernoj Americi u vrijeme postojanja nenaseljenih područja, sukob između tržišta i elementarnih zahtjeva organiziranoga društvenog života dao je stoljeću njegovu dinamiku i stvorio tipične napregnutosti i stresove koji su konačno uništili to društvo. Vanjski su ratovi samo ubrzali njegovu uništenje.

Nakon stoljeća slijepog “poboljšanja”, čovjek obnavlja svoju “habitat”. Da industrijalizam ne bi iskorijenio ljudsku vrstu, mora ga se podrediti zahtjevima čovjekove prirode. Prava kritika tržišnog društva nije da se ono temeljilo na ekonomiji – u stanovitom se smislu svako društvo mora temeljiti na njoj – već da se njegovo gospodarstvo temeljilo na koristoljublju. Takva je organizacija ekonomskog života potpuno neprirodna, u strogo empirijskom značenju *iznimnoga*. Mislioci devetnaestog stoljeća pretpostavljali su da čovjek u svojoj ekonomskoj aktivnosti teži profitu, da će ga njegove materijalističke sklonosti navesti na izbor manjega umjesto većeg napora, i na očekivanje da mu rad bude plaćen; ukratko, da će se u svojoj ekonomskoj aktivnosti biti sklon držati onoga što su oni opisivali kao ekonomsku racionalnost te da je svako suprotno ponašanje posljedica vanjskog uplitanja. Iz toga je proizlazilo da su tržišta prirodne institucije, da bi ona nastajala spontano kad bi se samo ljude ostavilo na miru. Ništa nije, dakle, moglo biti normalnije nego ekonomski sustav koji se sastoji od tržišta i kojim

upravljaju jedino tržišne cijene te se stoga ljudsko društvo temeljeno na takvim tržištima ukazivalo kao cilj svega napretka. Bilo takvo društvo, poželjno ili nepoželjno s moralnog stanovišta, njegova je ostvarljivost – ovo je bilo aksiomom – utemeljena u nepromjenljivim karakteristikama ljudske vrste.

A zapravo je, kao što sada znamo, ponašanje čovjeka, kako u njegovu primitivnom stanju tako i u cijelom toku povijesti, bilo gotovo suprotnost onome što je implicirano u ovom gledištu. Tvrdnja Franka H. Knighta da “nikakav specifično ljudski motiv nije ekonomski”, važi ne samo za društveni život uopće, već čak i za sam ekonomski život. Sklonost trampii, na koju se Adam Smith s toliko povjerenja oslonio u svojoj slici primitivnog čovjeka, nije uobičajena tendencija ljudskog bića u njegovim ekonomskim aktivnostima, već je osobito rijetka. Ne samo da dokazi suvremene antropologije pokazuju lažnost ovih racionalističkih konstrukcija, već je i povijest trgovine i tržišta bila potpuno drugačija od one koja je pretpostavljena u harmonističkim učenjima devetnaestostoljetnih sociologa. Ekonomska povijest razotkriva da nastajanje nacionalnih tržišta nije nipošto bilo rezultatom postepenog i spontanog emancipiranja ekonomske sfere od državne kontrole. Naprotiv, tržište je bilo ishodom svjesne i često nasilne intervencije države, koja je društvu nametala tržišnu organizaciju zbog neekonomskih ciljeva. A samoregulatorno tržište devetnaestog stoljeća pokazuje se, pri pomnijem promatranju, kao radikalno drugačije čak i od svojega neposrednog prethodnika po tome što se, glede svoje regulacije, oslanjalo na ekonomski osobni interes. *Nije urođena slabost devetnaestostoljetnoga društva što je ono bilo industrijsko, već što je bilo tržišno društvo.* Industrijska će civilizacija postojati i dalje, kad utopijski eksperiment samoregulatornog tržišta bude još samo puko sjećanje.

Međutim, premještanje industrijske civilizacije na novu netržišnu osnovicu čini se mnogima zadaćom čije je razmatranje previše beznadno. Plaše se institucionalnog vakuuma ili, još gore, gubitka slobode. Moraju li te opasnosti prevladati?

Velik dio goleme patnje, koja je neodvojiva od razdoblja preobrazbe, već je za nama. Iskusili smo najgore: socijalna i ekonomska izmještanja našeg vremena, tragične nestalnosti depresije, fluktuacije valute, masovnu nezaposlenost, promjene društvenog statusa, spektakularno uništenje povijesnih država. Plaćali smo, ne znajući to, cijenu promjena. Ma koliko

čovječanstvo još uvijek bilo daleko od svoje prilagodivosti uporabi strojeva, i ma koliko velike bile promjene koje su u toku, restauriranje prošlosti jednako je nemoguće kao premještanje naših nevolja na neki drugi planet. Takav jalovi pokušaj ne bi eliminirao demonske snage agresije i osvajanja, već bi im zapravo osigurao opstanak, čak i nakon njihova potpunog vojnog poraza. Uzrok zla bi postao posjednikom prednosti, odlučne u politici, da predstavlja ono što je moguće, nasuprot onome što je nemoguće, ma kako možda bile dobre namjere.

Osim toga, slom tradicionalnog sustava ne ostavlja nas na praznom prostoru. Ne bi bilo prvi put u povijesti da improvizacije sadrže klice velikih i trajnih institucija.

Unutar nacija svjedoci smo razvitka u kojemu ekonomski sustav prestaje određivati zakon društvu, te se osigurava primat društva nad tim sustavom. Ovo se može dogoditi na vrlo različite načine, demokratske i aristokratske, ustavne i autoritarne, možda čak na još posve nepredviđen način. Budućnost nekih zemalja može već biti sadašnjica u drugima, a neke možda još uvijek utjelovljuju prošlost ostalih. Međutim, ishod im je svima zajednički: tržišni sustav neće više biti samoregulatoran, čak ni u načelu, jer neće obuhvaćati rad, zemlju i novac.

Izvući rad s tržišta znači preobrazbu jednako korjenitu kao što je bilo uspostavljanje konkurencijskog tržišta rada. Ugovor o radu za nadnicu prestaje biti privatnim ugovorom, osim u pogledu podređenih i dopunskih točaka. Van tržišta određuju se ne samo uvjeti u tvornici, radno vrijeme i modaliteti ugovora, već i sama temeljna nadnica; uloga koja otuda pripada sindikatima, državi i drugim javnim tijelima, ovisi ne samo o karakteru tih institucija, nego i o stvarnoj organizaciji upravljanja proizvodnjom. Iako je u prirodi stvari da razlike u nadnicama moraju (i tako bi trebalo da bude) i dalje igrati bitnu ulogu u ekonomskom sustavu, motivi drugačiji od onih koji su izravno povezani s novčanim dohocima mogu znatno prevagnuti nad financijskim aspektom rada.

Maknuti zemlju s tržišta sinonim je za inkorporiranje zemlje u posve određene institucije kao što su poljoprivredno kućanstvo, zadruga, tvornica, gradska zajednica, škola, crkva, parkovi, prirodni rezervati itd. Ma koliko će i dalje biti prošireno individualno vlasništvo poljoprivrednih imanja, ugovori o zakupu zemlje moraju se baviti samo sporednim točkama, jer sva su bitna pitanja maknuta iz nadležnosti tržišta. Ovo važi i za glavne vrste hrane i organskih sirovina, jer određivanje njihovih

cijena nije ostavljeno tržištu. Okolnost da i dalje funkcioniraju konkurencijska tržišta za beskonačno mnoštvo proizvoda, ne mora dolaziti u sukob s konstitucijom društva, baš kao što ni vantržišno određivanje cijena u pogledu rada, zemlje i novca, ne smeta funkciji što je cijene imaju pri utvrđivanju troškova u vezi s raznim proizvodima. Zbog takvih mjera dolazi, dakako, do dubokih promjena u prirodi imovine, jer nema više nikakve potrebe dopuštati dohocima s naslova na imovinu da rastu bez ograničenja, samo radi toga da bi se osiguravalo zaposlenost, proizvodnju i uporabu resursa u društvu.

Oduzimanje kontrole novca tržištu ostvaruje se danas u svim zemljama. Nesvjesno je ovo u velikoj mjeri postignuto stvaranjem depozita, ali kriza zlatnog standarda u dvadesetima pokazala je da nipošto nije bila raskinuta spona između robnog i znakovnog novca. Od uvođenja "funkcionalnih financija" u svim važnim državama, usmjeravanje ulaganja i reguliranje stupanja štednje postalo je zadaćom vlade.

Uklanjanje elemenata proizvodnje – zemlje, rada i novca – s tržišta bilo je, prema tome, jednoobrazan čin samo s gledišta tržišta, koje je postupalo s njima kao da su robe. S gledišta ljudske zbilje, ono što je obnovljeno razvlašćivanjem robne fikcije počiva u svim smjerovima protezanja društva. Dezintegriranje jednolikoga tržišnog gospodarstva zapravo već dovodi do niza novih društava. Također, kraj tržišnog društva nipošto ne znači odsutnost tržišta. Ona i dalje, na razne načine, osiguravaju slobodu potrošača, pokazuju pomicanje potražnje, utječu na dohodak proizvođača i služe kao sredstvo računovodstva, dok u potpunosti prestaju biti organom ekonomskoga samoreguliranja.

Društvo devetnaestog stoljeća bilo je ograničeno ekonomijom ne samo u ovim unutarnjim metodama nego i u svojim međunarodnim metodama. Područje fiksnih deviznih tečajeva podudaralo se s civilizacijom. Dokle god su djelovali zlatni standard i – što je postalo gotovo njegovim korolarom - ustavni režimi, nositelj je mira bila ravnoteža sila. Taj je sustav djelovao posredstvom onih velikih sila – prva je i najvažnija bila Velika Britanija – koje su bile središtem svjetskih financija i tražile su uspostavljanje predstavničke vladavine u manje razvijenim zemljama. To se je zahtijevalo kao sredstvo obuzdavanja financija i valuta zemalja dužnika što je dovelo do potrebe postojanja kontroliranih državnih proračuna koja mogu osigurati jedino odgovorna tijela. Iako takve prosudbe u pravilu nisu bile svjesno nazočne u mislima državnika,

tomu je bilo tako samo zato što su zahtjevi zlatnog standarda imali rang aksioma. Ujednačen svjetski obrazac monetarnih i predstavničkih institucija bio je rezultatom rigidne ekonomije toga razdoblja.

Iz ove je situacije proizlazila relevantnost dvaju načela međunarodnog života u devetnaestom stoljeću: anarhijska suverenost i "opravdano" uplitanje u poslove drugih zemalja. Iako naizgled proturječna, ova su dva načela međusobno povezana. Suverenost je, dakako, bila čisto politički pojam, jer u uvjetima neregulirane vanjske trgovine i zlatnog standarda vlade nisu posjedovale nikakvu moć u odnosu na međunarodnu ekonomiju. Niti su mogle niti bi htjele obvezivati svoje zemlje glede monetarnih pitanja – ovakvo je bilo pravno stajalište. Zapravo, suverenim su državama smatrane samo zemlje koje su posjedovale monetarni sustav pod kontrolom središnje banke. U moćnih zemalja Zapada ova se beskonačna i neograničena nacionalna monetarna suverenost združivala sa svojom potpunom suprotnošću, neumoljivim pritiskom da se tkivo tržišnog gospodarstva i tržišnog društva proširi i drugdje. Posljedica je toga da su krajem devetnaestog stoljeća narodi svijeta bili institucionalno standardizirani u mjeri koja ranije nije bila poznata.

Ovaj je sustav sputavao kako svojom razrađenošću do tančina tako i svojom univerzalnošću. Anarhijska suverenost bila je zapreka svim učinkovitim oblicima međunarodne suradnje, što je upadljivo dokazala povijest Lige naroda; a nametnuta je ujednačenost unutarnjih sustava lebdjela kao stalna prijetnja nad slobodom nacionalnog razvitka, osobito u zaostalim zemljama, a katkad čak i u razvijenim ali financijski slabim zemljama. Ekonomska je suradnja bila ograničena na privatne institucije, koje su bile nepostojane i neučinkovite koliko i slobodna trgovina, dok se stvarna suradnja između naroda, što će reći između vlada, nije mogla čak ni zamisliti.

Posve je moguće da će situacija postavljati vanjskoj politici dva naizgled nespojiva zahtjeva: zahtijevat će suradnju među prijateljskim zemljama, tješnju nego što se to uopće moglo zamisliti u uvjetima devetnaestostoljetne suverenosti, a istodobno će postojanje reguliranih tržišta činiti da nacionalne vlade budu nepovjerljivije glede vanjskog uplitanja nego ikada ranije. Međutim, s nestankom automatskog mehanizma zlatnog standarda, vlade će utvrditi da je moguće odustati od onog obilježja apsolutne suverenosti koje je najviše smetalo, od odbijanja suradnje u međunarodnoj ekonomiji. Istodobno će postati

moguće drage volje tolerirati da druge nacije oblikuju svoje unutarnje institucije sukladno svojim sklonostima, čime se nadilazi pogubna devetnaest stoljetna dogma o nužnoj ujednačenosti unutarnjih režima u orbiti svjetskoga gospodarstva. Vidljivo je da se iz ruševina staroga svijeta pojavljuju temelji novoga svijeta: ekonomska suradnja vlada i sloboda organiziranja nacionalnog života po volji. U uvjetima stežućega sustava slobodne trgovine nije se mogla zamisliti nijedna od ovih mogućnosti, što je isključivalo mnoštvo metoda suradnje među nacijama. Dok se u uvjetima tržišnog gospodarstva i zlatnog standarda ideja federacije opravdano smatrala noćnom morom centralizacije i uniformnosti, kraj tržišnog gospodarstva mogao bi doista značiti učinkovitu suradnju i unutarnju slobodu.

Problem slobode javlja se na dvije različite razine: institucionalnoj i moralnoj ili religijskoj. Na institucionalnoj se razini radi o nalaženju ravnoteže između povećanih i smanjenih sloboda; ne susrećemo radikalno nova pitanja. Na temeljnijoj razini, nastaje dvojba glede same mogućnosti slobode. Pokazuje se da sredstva održavanja slobode onečišćuju i uništavaju samu slobodu. Upravo se na ovom planu mora tražiti rješenje problema slobode našeg doba. Institucije su utjelovljenja ljudske namjere i svrhe. Ne možemo postići slobodu kojoj težimo, ukoliko ne shvatimo pravi značaj slobode u složenom društvu.

Na institucionalnoj razini, regulacija istodobno širi i ograničava slobodu; značajan je jedino omjer postignutih i izgubljenih sloboda. Ovo je podjednako točno glede pravnih i stvarnih sloboda. Klase udobnog položaja uživaju slobodu što im je pruža dokolica u sigurnosti; prirodno je da nisu tako željne proširiti slobodu u društvu kao oni koji se zbog oskudnog dohotka moraju zadovoljiti minimumom slobode. Ovo postaje očiglednim čim se predloži prisila radi pravednijeg raspoređivanja dohotka, dokolice i sigurnosti. Iako ograničenje važi za sve, povlašteni su skloni negodovati kao da je usmjereno jedino protiv njih. Govore o ropstvu, premda je zapravo namjera zajamčenu slobodu koju oni sami uživaju jedino proširiti i na druge. Početno može biti potrebno smanjenje njihove dokolice i sigurnosti, pa stoga i slobode, kako bi se povisila razina svačije slobode u zemlji. Ali takvo premještanje, preoblikovanje i proširenje sloboda ne bi smjelo pružati razlog za tvrdnju da novo stanje mora nužno biti manje slobodno od staroga.

Međutim, postoje slobode čije je održavanje od najveće važnosti. One su, kao i mir, nusproizvod devetnaestostoljetnog gospodarstva, s tim da ih sada cijenimo same po sebi. Institucionalno odvajanje politike i ekonomije, koje se pokazalo smrtnom opasnošću za supstanciju društva, gotovo je automatski stvaralo slobodu nauštrb pravde i sigurnosti. Građanske slobode, privatno poduzetništvo i nadnični sustav stopili su se u obrazac života koji je favorizirao moralnu slobodu i neovisnost mišljenja. I ovdje su se pravne i stvarne slobode slile u zajednički fond, pa nije moguće uredno razdvajati njegove elemente. Neki su od njih pratitelji zala poput nezaposlenosti i špekulatorova profita; neki pripadaju najdragocjenijim tradicijama renesanse i reformacije. Svim dostupnim nam sredstvima moramo nastojati održati ove velike vrijednosti što smo ih naslijedili od propaloga tržišnog gospodarstva. Ovo je, zasigurno, velika zadaća. Unutar toga gospodarstva nisu se mogli institucionalizirati ni sloboda niti mir, jer svrha mu je bila stvarati profite i blagostanje, a ne mir i slobodu. Da bi ih uopće posjedovali, morat ćemo ubuduće svjesno težiti njima; moraju postati odabranim ciljevima društava prema kojima se krećemo. Ovo je možda pravi smisao sadašnjega svjetskog nastojanja da se učvrste mir i sloboda. O našem će uspjehu u uspostavljanju međunarodnog poretka ovisiti u kojoj će se mjeri afirmirati volja za mirom nakon što je prestao djelovati onaj interes za mirom koji je proizlazio iz devetnaestostoljetnog gospodarstva. Osobna će sloboda pak postojati u mjeri u kojoj budemo promišljeno stvarali nova jamstva njezina održanja i, dakako, proširenja. U uređenom se društvu mora institucionalno zaštititi pravo na neslaganje. Pojedinac mora imati slobodu da slijedi svoju savjest bez straha od sila kojima su povjerene administrativne zadaće u nekim područjima društvenog života. Trebalo bi da znanost i umjetnost uvijek budu pod zaštitom učenog svijeta. Prisila ne bi nikad smjela biti apsolutna; "prigovaratelju" valja ponuditi nišu u koju se on može povući, omogućiti mu izbor "drugoga najboljeg" rješenja koje bi mu pružilo priliku da živi svoj život. Tako će se osigurati pravo na neslaganje, kao karakteristično obilježje slobodnog društva.

Svako bi kretanje ka integraciji u društvu moralo, dakle, biti praćeno povećanjem slobode; koraci prema planiranju trebali bi uključivati jačanje prava pojedinca u društvu. Njegova bi nepovrediva prava morala biti obranjiva temeljem zakona čak i protiv najviših vlasti, bile one osobne ili anonimne. Pravi je odgovor na opasnost birokracije, kao izvor zloupotrebe

moći, stvaranje sfera arbitrarne slobode zaštićenih neprekršivim zakonima. Jer ma koliko se široko prakticalo decentraliziranje vlasti, bit će jačanja vlasti u središtu, i stoga opasnosti za slobodu pojedinca. Ovo važi ne samo u pogledu profesionalnih udruženja i sindikata, čija je funkcija da štite prava svakoga pojedinog člana, nego čak i u pogledu organa samih demokratskih zajednica. Sama njihova veličina može pojedincu stvoriti osjećaj bespomoćnosti, čak i ako nema razloga pomišljati na njihovu zlu volju. Pogotovo ako su njegova gledišta ili postupanja takva da diraju u osjetljiva mjesta onih na vlasti. Puko deklariranje prava ne može biti dovoljno; potrebne su institucije da prava budu učinkovita. *Habeas corpus* ne mora biti posljednje ustavno sredstvo utemeljivanja osobne slobode u pravu. *Bill of Rights* valja dopuniti do sada nepriznatim pravima građanina. Mora se učiniti da ta prava budu jača od svih vlasti, bilo državnih, municipalnih ili profesionalnih. Na čelu popisa trebalo bi biti pravo pojedinca na zaposlenje pod službeno priznatim uvjetima, neovisno o njegovim političkim ili vjerskim gledištima, boji ili rasi. Ovo podrazumijeva jamstva protiv odabiranja žrtava među uposlenicima ma kako suptilno ono bilo. Industrijski su tribunali znali zaštititi pojedinačnog pripadnika javnosti čak i od takvih aglomeracija arbitrarne moći kakve su bile predstavljene prvim željezničkim kompanijama. Daljnji primjeri izravnog suprotstavljanja tribunala mogućoj zloupotrebi moći jesu Nalog o bitnim radovima u Engleskoj i "zamrzavanje rada" u Sjedinjenim Državama tijekom izvanrednog stanja, propisi sa skoro neograničenim mogućnostima za diskriminiranje. Gdje god je javno mnijenje čvrsto podržavalo građanske slobode, tribunali ili sudovi su se uvijek pokazali sposobnima zaštititi osobnu slobodu. Nju treba braniti po svaku cijenu – čak i onu efikasnosti proizvodnje, štedljivosti potrošnje ili racionalnosti administracije. Industrijsko društvo može sebi priuštiti da bude slobodno.

Nestajanje tržišnog gospodarstva može postati početkom ere besprimjerne slobode. Pravna i stvarna sloboda mogu se učiniti širimima i općenitijima nego što su ikada bile; regulacija i kontrola mogu postići slobodu za sve, a ne samo za malobrojne. Ne slobodu kao nešto što pripada povlaštenima, ukaljanu već na izvoru, nego slobodu kao ozakonjeno pravo koje se širi daleko onkraj uskih granica političke sfere u najdublju organizaciju samoga društva. Na taj će se način stare slobode i građanska prava pripojiti fondu nove slobode, stvorene dokolicom i sigurnošću što ih industrijsko društvo nudi svima. Takvo društvo može sebi priuštiti da bude i pravedno i slobodno.

Nalazimo, međutim, da je put zapriječen moralnom smetnjom. Planiranje i kontrola se napadaju kao poricanje slobode. Slobodno poduzetništvo i privatno vlasništvo proglašavaju se bitnim sastojcima slobode. Društvo građeno na drugačijim temeljima navodno ne zavreduje da ga se naziva slobodnim. Slobodu što je stvara regulacija žigoše se kao neslobodu; pravdu, mogućnost izbora i socijalnu skrb, što ih ona nudi, ozloglašuje se kao prikrivanje ropstva. Uzalud su socijalisti obećavali carstvo slobode, jer sredstva određuju ciljeve: S.S.S.R. koristi planiranje, reguliranje i kontrolu kao svoja sredstva, ali slobode obećane u svome Ustavu još nije uveo u praksu, i vjerojatno, kao što dodaju kritičari, nikada neće ... Ali biti protiv regulacije znači biti protiv reforme. Kod liberala ideja slobode tako degenerira u puko zalaganje za slobodno poduzetništvo - koje je danas svedeno na fikciju tvrdom zbiljom divovskih trustova i bogatih monopola. Ovo znači potpunost slobode za one čijem dohotku, dokolici i sigurnosti nije potrebno povećanje te puko milostinju slobode za ljude koji bi uzalud pokušali koristiti svoja demokratska prava kako bi stekli zaštitu od moći vlasnika imovine. Ali to nije sve. Liberali zapravo nisu nigdje uspjeli ponovno uspostaviti slobodno poduzetništvo, koje je bilo osuđeno na neuspjeh zbog sebi svojstvenih razloga. Rezultat je njihovih nastojanja da je u više europskih zemalja ustoličen krupni biznis, a uzgred i razne vrste fašizma, kao u Austriji. Htjeli su izopćiti planiranje, reguliranje i kontrolu, kao opasne za slobodu, a zatim su ta sredstva primijenili zakleti neprijatelji slobode da bi je ukinuli u potpunosti. Međutim, pobjeda fašizma postala je praktički neizbježnom zbog protivljenja liberala svakoj reformi koja bi uključivala planiranje, reguliranje ili kontrolu.

Fašizam je, kao krajnje osujećivanje slobode, zapravo neizbježan rezultat liberalne filozofije, koja tvrdi da su moć i prisila zlo, da sloboda zahtijeva njihovu odsutnost iz ljudske zajednice. Nešto takvo naprosto nije moguće; u složenom društvu to postaje očito. Ovo ne ostavlja alternativu doli ostati vjeran jednoj iluzornoj ideji slobode i poricati zbilju društva, ili prihvatiti tu zbilju i odbaciti ideju slobode. Prvo je zaključak liberala, a drugo fašista. Nikakav se drugačiji zaključak ne čini mogućim.

Neizbježno dolazimo do zaključka da je sama mogućnost slobode u pitanju. Ako je regulacija jedino sredstvo širenja i jačanja slobode u složenu društvu, a uporaba je ovoga sredstva, po sebi, protivna slobodi, onda takvo društvo ne može biti slobodno.

U korijenu je dileme, očito, značenje same slobode. Liberalno je gospodarstvo pogrešno usmjeravalo naše ideale. Izgledalo je kao da se približava ispunjenju očekivanja koja su u svojoj biti utopijska. Nije moguće društvo u kojemu ne bi bilo moći i prisile, ni svijet u kojemu sila ne bi imala funkciju. Bila je iluzija pretpostavljati društvo oblikovano samom voljom i željom čovjeka. A upravo je to bilo rezultatom tržišnog gledanja na društvo, stajališta koje je poistovjećivalo ekonomiju s ugovornim odnosima, a ugovorne odnose sa slobodom. Gajila se radikalna iluzija da nema ničega u ljudskom društvu što ne bi proizlazilo iz htijenja ljudi i što se stoga ne bi moglo također ukloniti njihovim htijenjem. Pogled je bio ograničen tržištem, koje je "fragmentiralo" život na proizvođačev sektor koji bi dosegao svoj kraj kad mu proizvod prispije na tržište, i sektor potrošača, za koji sva dobra izvire s tržišta. Prvi je "slobodno" crpio svoj dohodak s tržišta, a drugi ga tamo "slobodno" trošio. Društvo je kao cjelina ostajalo nevidljivo. Moć države bila je nevažna, jer tržišni će mehanizam to glatkije funkcionirati što je manja njezina moć. Nije se moglo ni glasače niti vlasnike, ni proizvođače niti potrošače, smatrati odgovornima za brutalna ograničenja slobode. do kojih su dovodile pojave nezaposlenosti i neimaštine. Svaki je ispravan pojedinac mogao sebe zamišljati da je bez ikakve odgovornosti za postupke prisile od strane države, prisile koju je on, osobno, odbacivao: ili za ekonomsku patnju u društvu, koja njemu, osobno, nije donosila korist. On "živi od svoje zarade", "nikome nije dužan", te nije upleten u zlo moći i ekonomske vrijednosti. Nepostojanje njegove odgovornosti u tom smislu činilo se toliko očitim da je poricao njihovu stvarnost u ime svoje slobode.

Međutim, moć i ekonomska vrijednost su paradigma društvene zbilje. Ne izvire iz ljudskoga htijenja; u odnosu na njih nesuradnja je nemoguća. Funkcija moći jest osigurati onu mjeru prilagođavanja koja je potrebna za opstanak skupine; njezin je krajnji izvor mnijenje – a tko može ne biti ovog ili onog mnijenja? Ekonomska vrijednost osigurava korisnost dobara što se proizvode; ona mora postojati prije odluke o njihovoj proizvodnji; ona zapečaćuje podjelu rada. Njezini su izvori ljudske potrebe i oskudica – kako bi se onda moglo očekivati od nas da ne želimo neku stvar više nego drugu? Bilo koje mnijenje ili želja činit će nas sudionicima u stvaranju moći i u tvorbi ekonomske vrijednosti. Sloboda drugačijega postupanja nije zamisliva.

Prispjeli smo do završne faze svoje argumentacije.

Odbacivanje tržišne utopije dovodi nas licem u lice sa zbiljom društva. Ona je crta razdvajanja liberalizma s jedne strane, fašizma i socijalizma s druge. Razlika između to dvoje nije prvenstveno ekonomska. Ona je moralna i religijska. Čak i kad se izjašnjavaju za istovjetnu ekonomiju, oni nisu samo različiti, već su uistinu utjelovljenja suprotnih načela. A ono krajnje na čemu se razdvajaju opet je sloboda. I fašisti i socijalisti prihvaćaju zbilju društva konačnošću kojom je saznanje o smrti oblikovalo ljudsku svijest. Moć i prisila su dio te stvarnosti; nema tog ideala koji bi ih mogao izopćiti iz društva. Pitanje u pogledu kojega se razdvajaju jest pitanje može li se ili ne može, u svjetlu ovoga znanja, ustrajati na ideji slobode; je li sloboda prazna riječ, iskušanje oblikovano da uništi čovjeka i njegova djela, ili čovjek može ponovno afirmirati svoju slobodu unatoč tom znanju i težiti njezinu ispunjenju u društvu bez zapadanja u moralni iluzionizam?

To zabrinuto pitanje ukratko izražava stanje čovjeka. Duh i sadržaj ovoga istraživanja trebalo bi da naznače odgovor.

Pozvali smo se na tri, prema našem uvjerenju, konstitutivne činjenice u svijesti čovjeka Zapada: saznanje o smrti, saznanje o slobodi i saznanje o društvu. Prvo je, prema židovskoj legendi, objavljeno u starozavjetnoj pripovijesti. Drugo je objavljeno putem otkrića jedinstvenosti osobe u Isusovim učenjima, kako su zapisana u Novom Zavjetu. Treće nam se objavljenje ukazalo kroz život u industrijskom društvu. Nije povezano s nijednim znamenitim imenom; Robert Owen je možda najbliži tome da mu bude nositeljem. Ono je konstitutivan element u svijesti modernog čovjeka.

Fašistički odgovor na prepoznavanje stvarnosti društva jest odbacivanje postulata slobode. Fašizam negira kršćansko otkriće jedinstvenosti pojedinca i jedinstva čovječanstva. Tu počiva korijen njegove degenerativne sklonosti.

Robert Owen je prvi uvidio da su evanđelja zanemarila zbilju društva. Nazvao je to "individualizacijom" čovjeka od strane kršćanstva, te se čini da je vjerovao kako bi jedino u kooperativnoj zajednici moglo "sve što je uistinu vrijedno u kršćanstvu" prestati biti odvojeno od čovjeka. Owen je uvidio da je sloboda koju smo stekli pomoću Isusova nauka neprimjenjiva u složenom društvu. Njegov je socijalizam bio podupiranje

čovjekova zahtjeva za slobodom u *takvom društvu*. U civilizaciji Zapada započela je postkršćanska era, u kojoj evanđelja više nisu dostatna, a ipak ostaju osnovicom naše civilizacije.

Otkriće društva je, prema tome, ili kraj ili ponovno rođenje slobode. Dok se fašist miri s odricanjem od slobode i glorificira moć koja je zbilja društva, socijalist se miri s tom zbiljom i njoj unatoč ustrajava na zahtjevu za slobodom. Čovjek postaje zreo i sposoban egzistirati kao ljudsko biće u složenom društvu. Još jednom ćemo citirati nadahnute riječi Roberta Owena: "Ukoliko bi ma koji od uzroka zla bili neuklonjivi novim snagama što će ih ljudi steći, oni će znati da su ta zla nužna i neizbježna; te će obustaviti svoje beskorisne djetinjaste pritužbe."

Pomirenost je uvijek bila izvorom čovjekove snage i nove nade. Čovjek je prihvatio zbilju smrti i gradio na njoj smisao svoga tjelesna života. Pomirio se s istinom da je moguće izgubiti i dušu, te da ima i gorega od smrti, i na tome je temeljio svoju slobodu. Miri se, u naše vrijeme, sa zbiljom društva koja znači kraj te slobode. Ali i opet život izvire iz konačne pomirenosti. Bespogovorno prihvaćanje zbilje društva daje čovjeku nesavladivu hrabrost i snagu da ukloni svaku uklonjivu nepravdu i neslobodu. Dokle god je odan svojoj zadaći stvaranja obilnije slobode za sve, ne treba u njemu biti straha da će se bilo moć ili planiranje okrenuti protiv njega i uništiti slobodu koju gradi pomoću njih. Ovo je značenje slobode u složenom društvu; ono nam daje svu sigurnost koja nam je potrebna.

(Za 1. poglavlje)

1. Ravnoteža sila kao politika, povijesni zakon, načelo i sustav

1. *Politika ravnoteže sila.* *Politika* ravnoteže sila engleska je nacionalna institucija. Ona je čisto pragmatička i faktička, te je se ne bi smjelo brkati ni s *načelom* ravnoteže sila niti sa *sustavom* ravnoteže sila. Ta je politika bila rezultat otočnoga položaja Engleske, nedaleko kontinentalnoga primorja, što su ga nastanjivale organizirane političke zajednice. Trevelyan kaže: "Njezina je rastuća škola diplomacije, od Wolseyja do Cecila, slijedila *ravnotežu sila* kao jedinu šansu sigurnosti Engleske s obzirom na velike kontinentalne države u nastajanju". Ova je politika definitivno utemeljena pod Tudorima, a prakticirali su je kako Sir William Temple, tako i Canning, Palmerston ili Sir Edward Grey. Postojala je skoro dva stoljeća prije pojave sustava ravnoteže sila na kontinentu, te je u svome razvitku bila potpuno neovisna o kontinentalnim izvorima doktrine o ravnoteži sila kao načelu što su ga izložili Fénelon ili Vattel. Međutim, nacionalnoj je politici Engleske uvelike pomagao rast takva sustava, jer joj je konačno olakšao organizirati alijanse protiv svake vodeće sile na kontinentu. Stoga su engleski državnici bili skloni gajiti predodžbu da je engleska politika ravnoteže sila zapravo izraz načela ravnoteže sila, te da je Engleska, slijedeći takvu politiku, samo igrala svoju ulogu u sustavu temeljenu na tome načelu. Ipak, engleski državnici nisu namjerno zamagljivali razliku između njezine politike samoobrane i svakoga načela koje bi pomagalo poboljšanju te politike. Sir Edward Grey je u svome djelu *Dvadeset i pet godina* napisao sljedeće: "Velika se Britanija nije, teorijski, protivila prevlasti neke snažne skupine u Europi, kad se činilo da ova pridonosi stabilnosti i miru. Redovito je potpora takvom udruživanju bila prvi izbor. Tek kada dominantna sila postane agresivna, i Engleska osjeti da su joj ugroženi interesi, ona, instinktom samoobrane ako ne i svjesnom politikom, gravitira bilo čemu što bi se moglo valjano opisati kao ravnoteža sila."

Engleska je, prema tome, u svome vlastitom legitimnom interesu podupirala rast sustava ravnoteže sila na kontinentu i odobravala njegova načela. Postupati tako, bilo je dijelom njezine politike. Zbrku do koje je dovodilo takvo usklađivanje dvaju bitno različitih pozivanja na ravnotežu sila pokazuju sljedeći citati. Fox je 1787. gnjevno pitao vladu: "Zar Engleska više nije u položaju držati ravnotežu sila u Europi i biti poštovana kao zaštitnik njezinih sloboda?"

Tvrdio je kako Engleskoj pripada da bude prihvaćena kao jamac sustava ravnoteže sila u Europi. Burke je pak, četiri godine kasnije, opisao taj sustav kao "javno pravo Europe", navodno na snazi već dva stoljeća. Takva retorička poistovjećivanja nacionalne politike Engleske s europskim sustavom ravnoteže sila morala su, dakako, otežati Amerikancima da razlikuju dvije koncepcije koje su im bile podjednako omražene.

2. *Ravnoteža sila kao povijesni zakon.* Jedno se drugo značenje ravnoteže sila izravno temelji na prirodi jedinica moći. Prvi ga je u modernoj misli utvrdio Hume. Njegovo se postignuće izgubilo tijekom gotovo potpune pomrčine političke misli nakon industrijske revolucije. Hume je prepoznao političku prirodu ove pojave i istakao njezinu neovisnost o psihičkim i moralnim činjenicama. Ona djeluje bez obzira na motive sudionika, pod uvjetom njihova ponašanja kao utjelovljenja moći. Iskustvo je pokazalo, piše Hume, da su "učinci slični" bilo da im je motiv "nepovjerljivo odmjerenje ili oprezna politika". F. Schuman kaže: "Postuliramo li sustav država, koji se sastoji od tri jedinice, A, B i C, očito je da će povećanje moći bilo koje od njih povlačiti za sobom smanjenje moći ostalih dviju". On zaključuje da je ravnoteža sila "u svom elementarnom obliku sazdana da održava neovisnost svake jedinice sustava država". Mogao je sasvim lijepo poopćiti tu postavku kako bi je učinio primjenjivom na sve vrste jedinica moći, bile one ili ne bile u organiziranim političkim sustavima. To je, u stvari, način na koji se ravnoteža sila pojavljuje u sociologiji povijesti. Toynbee u svojem djelu *Proučavanje povijesti* spominje činjenicu da su jedinice moći prije sklone širiti se na periferiji skupina moći negoli u središtu gdje je pritisak najveći. Sjedinjene Države, Rusija i Japan, kao i britanski dominioni, bujno su se širili u vrijeme kad je bilo praktički nemoguće postići čak i male teritorijalne promjene u Zapadnoj i Srednjoj Europi. Pirenne navodi povijesni zakon slične vrste. On zapaža da se u relativno neorganiziranim zajednicama jezgra otpora vanjskome pritisku obično oblikuje u područjima koja su najudaljenija od moćnoga susjeda. Primjeri su formiranje Franačkoga kraljevstva od strane Pipina od Heristala na dalekom sjeveru ili pojava Istočne Prusije kao središta organiziranja njemačkih zemalja. Moglo bi se reći da ovoj vrsti pripada i zakon Belgijanaca De Greefa o tampon državi, koji je izgleda utjecao na školu Fredericka Turnera i doveo do shvaćanja o američkom Zapadu kao "lutajućoj Belgiji". Ova shvaćanja ravnoteže ili neravnoteže sila neovisna su o moralnim, pravnim ili psihološkim pojmovima. Upućuju jedino na moć. To pokazuje njihovu političku prirodu.

3. *Ravnoteža sila kao načelo i sustav.* Kad se neki ljudski interes prizna kao legitiman, iz njega se izvodi načelo ponašanja. Od 1648. priznat je interes europskih država u *statusu quo* kakav je uspostavljen ugovorima iz Minstera i Vestfalije te je glede toga uspostavljena solidarnost potpisnica. Ugovor iz 1648. potpisale su praktički sve europske sile; proglasile su se njegovim jamicima

Nizozemska i Švicarska datiraju svoj međunarodni položaj kao suverenih država od ovog ugovora. Države su nakon njega bile ovlaštene smatrati da bi svaka veća promjena *statusa quo* bila od interesa svima ostalima. Ovo je rudimentarni oblik ravnoteže sila kao načela obitelji nacija. Za državu koja djeluje temeljem ovoga načela, ne bi se, zbog toga, smatralo da postupa na neprijateljski način prema nekoj sili u koju sumnja, opravdano ili ne, da namjerava promijeniti *status quo*. Takvo bi stanje stvari, dakako, jako olakšalo formiranje koalicija suprotstavljenih takvoj promjeni. Međutim, načelo je tek nakon sedamdeset pet godina izričito priznato u Utrehtskom ugovoru, kad su "*ad conservandum in Europa equilibrium*" španjolski domeni podijeljeni između Bourbona i Habsburgovaca. Ovim formalnim priznanjem načela, Europa je postepeno organizirana u *sustav* temeljen na tom načelu. Budući da bi apsorpiranje malih sila (ili dominiranje njima) od strane velikih poremetilo ravnotežu sila, sustav je posredno čuvao neovisnost malih sila. Ma koliko nedefinirana

bila organizacija Europe nakon 1648., čak i nakon 1713., održanje svih država, velikih i malih, tijekom razdoblja od nekih dvije stotine godina mora se pripisati sustavu ravnoteže sila. Bezbrojni su ratovi vođeni u njezino ime i, premda se mora smatrati da su svi bez iznimke inspirirani s obzirom na moć, rezultat je u mnogim slučajevima bio isti kao da su zemlje djelovale po načelu kolektivnog jamstva protiv postupaka neizazvane agresije. Nikakvo drugo tumačenje neće objasniti kontinuirani opstanak nemoćnih političkih entiteta poput Danske, Nizozemske, Belgije i Švicarske tijekom dugih vremenskih razdoblja unatoč nadmoćnim silama koje su ugrožavale njihove granice. Razlikovanje načela i organizacije što počiva na njemu, tj. sustav, čini se logički čvrstim. Ipak, ne bismo smjeli podcijeniti učinkovitost načela čak i u njihovu suborganiziranu stanju, kad još nisu dospjela do institucionalna stadija, već samo usmjeravaju tradicionalne navike ili običaje. Čak i bez uspostavljenog centra, redovitih sastanaka, zajedničkih dužnosnika, ili obvezatnog kodeksa ponašanja, Europa je bila oblikovana u sustav samim stalnim tijesnim dodirima između raznih kancelarstava i pripadnika diplomatskih tijela. Stroga tradicija koja regulira raspitivanja, *démarches*, *aide-mémoires* – uručene zajednički ili odvojeno, sročene identično ili ne – stvarala je brojna sredstva izražavanja situacija moći a da ih se ne dovede do presudne točke, i otvarala nove putove kompromisa ili, konačno, zajedničke akcije, u slučaju neuspjeha pregovora. Pravo na zajedničko miješanje u poslove malih država, ukoliko su ugroženi legitimni interesi velikih sila, bilo je uistinu jednako postojanju europskoga direktorija u suborganiziranom obliku.

Možda je najsnažniji potporanj ovoga neformalnog sustava bila golema količina međunarodnoga privatnog poslovanja, koje se često odvijalo na osnovi kakvoga trgovinskog sporazuma ili drugoga međunarodnog instrumenta, efektivnog temeljem običaja i tradicije. Vlade i njihovi utjecajni državljani na

bezbrojne su načine bili upleteni u razne vrste financijskih, ekonomskih i pravnih niti takvih međunarodnih transakcija. Lokalni je rat značio tek kratak prekid nekih od njih, dok bi interesi vezani u drugim transakcijama, koje su ostajale stalno ili barem privremeno nepogođene, tvorili pretežnu masu nasuprot onima koji su možda udesima rata riješeni na štetu neprijatelja. Ovaj tihi pritisak privatnog interesa, koji je prožimao sav život civiliziranih zajednica i nadilazio nacionalne granice, bio je nevidljivo uporište međunarodnog reciprociteta, i osiguravao je načelu ravnoteže sila učinkovite sankcije, čak i kad ono nije poprimilo organizirani oblik Europskoga koncerta ili Lige naroda.

Ravnoteža sila kao povijesni zakon:

Hume, D., "On the Balance of Power", *Works*, sv. III (1854.), str. 364. Schuman, F., *International Politics*, (1933.), str. 55. Toynbee, A. J., *Study of History*, sv. III., str. 302. Pirenne, H., *Outline of the History of Europe from the Fall of the Roman Empire to 1600* (engl., 1939.). Barnes-Becker-Becker, o De Greefu, sv. II., str. 871. Hofmann, A. *Das deutsche Land und die deutsche Geschichte* (1920.). Također Haushoferova geopolitička škola. Na drugoj je krajnosti Russell, B., *Power*. Od Lasswella *Psychopathology and Politics; World Politics and Personal Insecurity* i drugi radovi. Usporediti također Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, pogl. 4., dio I.

Ravnoteža sila kao načelo i sustav:

Mayer, J. P., *Political Thought* (1939.), str. 464. Vattel, *Le droit des gens* (1758.). Hershey, A. S., *Essentials of International Public Law and Organization* (1927.), str. 567.-569. Oppenheim, L., *International Law*. Heatley, D. P., *Diplomacy and the Study of International Relations* (1919.).

Stogodišnji mir:

Leathes, "Modern Europe", *Cambridge Modern History*, sv. XII., pogl. I. Toynbee, A. J., *Study of History*, sv. IV(C), str. 142.-153. Schuman, F., *International Politics*, knj. 1., pogl. 2. Clapham, J. H., *Economic Development of France and Germany. 1815-1914*, str. 3. Robbins, L., *The Great Depression* (1934.), str. 1. Lippmann, W., *The Good Society*. Cunningham, W., *Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Knowles, L. C. A., *Industrial and Commercial Revolutions in Great Britain during the 19th Century* (1927.). Carr, E. H., *The 20 Years' Crisis 1919-1939* (1940.). Crossman, R. H. S., *Government and the Governed* (1939.), str. 225. Hawtrey, R. G., *The Economic Problem* (1925.), str. 265.

Bagdadska željeznica:

Smatra se da je sukob riješen britansko-njemačkim sporazumom od 15. lipnja 1914.: Buell, R. L., *International Relations* (1929.). Hawtrey, R. G., *The Economic Problem* (1925.). Mowat, R. B., *The Concert of Europe* (1930.), str. 313. Stolper,

G., *This Age of Fable* (1942.). Suprotno je gledište u: Fay, S. B., *Origins of the World War*, str. 312. Feis, H., *Europe, The World's Banker: 1870-1914*, (1930.), str. 335 i dalje.

Europski koncert:

Langer, W. L., *European Alliances and Alignments (1871-1890)*, (1931.). Sontag, R. J., *European Diplomatic History (1871-1932)*, (1933.). Onken, H., "The German Empire", *Cambridge Modern History*, sv. XII. Mayer, J. P., *Political Thought* (1939.), str. 464. Mowat, R. B., *The Concert of Europe* (1930.), str. 23. Phillips, W. A., *The Confederation of Europe 1914* (2. izd., 1920.). Lasswell, H. D., *Politics*, str. 53. Muir, R., *Nationalism and Internationalism* (1917.), str. 176. Buell, R. L., *International Relations* (1929.), str. 512.

(Za 1. poglavlje)

2. Stogodišnji mir

1. **Činjenice.** Velike sile Europe međusobno su ratovale tijekom stotinu godina, od 1815. do 1914., samo tijekom tri kratka razdoblja: šest mjeseci u 1859., šest tjedana u 1866. i devet mjeseci u 1870.-71. Krimski rat, koji je trajao točno dvije godine, bio je periferijskog i polukolonijalnog karaktera; u tome se slažu povjesničari Clapham, Trevelyan, Toynbee, Binkley i drugi. Uzgred, ruske obveznice u rukama britanskih vlasnika bile su isplaćivane u Londonu tijekom toga rata. Temeljnu razliku između devetnaestoga i prethodnih stoljeća čine povremeni opći ratovi i potpuno odsustvo općih ratova. Tvrdnja general-bojnika Fullera da u devetnaestome stoljeću nije bilo godine bez rata ukazuje se kao nebitna. Usporedba broja ratnih godina u raznim stoljećima, koju je izvršio Quincy Wright ne vodeći računa o razlici između općih i lokalnih ratova, zaobilazi, rekli bismo, ono što je ovdje najvažnije.

2. **Problem.** Valja prvenstveno objasniti prestanak gotovo neprekidnih trgovinskih ratova između Engleske i Francuske, koji su bili plodan izvor općih ratova. Povezan je sa dvije činjenice u sferi ekonomske politike: (a) nestajanjem staroga kolonijalnog carstva, i (b) erom slobodne trgovine, koja je prešla u eru međunarodnoga zlatnog standarda. Dok se, s novim oblicima trgovine, brzo smanjivao ratni interes, nastao je pozitivni mirovni interes, kao posljedica nove međunarodne valutne i kreditne strukture, povezane sa zlatnim standardom. Interes cijelih nacionalnih gospodarstava bio je sada umiješan u održavanje stabilnih valuta i funkcioniranje svjetskih tržišta, o kojima su ovisili dohoci i zaposlenost. Tradicionalni je ekspanzionizam zamijenjen anti-imperijalističkim trendom, koji je bio gotovo opći među velikim silama do 1880. (Ovime se bavimo u osamnaestome poglavlju.)

Ukazuje se, međutim, praznina duža od pola stoljeća (1815.-80.) između razdoblja trgovinskih ratova, kad se smatrala prirodnom briga vanjske politike za unapređivanje plodonosnog poslovanja, i kasnijega razdoblja, u kojemu su interesi posjednika inozemnih obveznica i izravnih investitora smatrani legitimnom brigom ministara vanjskih poslova. Upravo je tijekom tih pola stoljeća utemeljena doktrina koja je isključivala utjecaj privatnih poslovnih interesa na vođenje vanjskih poslova; i tek krajem ovoga razdoblja kancelarstva ponovo smatraju takve zahtjeve prihvatljivima, ali ne bez strogih posebnih uvjeta iz poštovanja prema novome trendu javnoga mnijenja. Rekli bismo da je ova promjena posljedica karaktera trgovine koja, u uvjetima devetnaestoga stoljeća, nije više glede svoga domašaja i uspjeha ovisila o politici izravne sile; i da je postepeni povratak poslovnom utjecaju na vanjsku politiku bio posljedica činjenice da je međunarodni valutni i kreditni sustav stvorio novu vrstu poslovnog interesa koji je nadilazio nacionalne granice. Međutim, u mjeri u kojoj se radilo jedino o interesu posjednika inozemnih obveznica, vlade su bile posve nesklone dopustiti im ikakav utjecaj; jer inozemni su zajmovi tijekom dugoga vremena smatrani čisto špekulativnima u najstrožem smislu riječi; šticeći je dohodak redovito bio u domaćim državnim obveznicama; nijedna vlada nije smatrala vrijednim potpore to što su se njezini državljani upustili u krajnje riskantni posao pozajmljivanja novca stranim vladama dvojbena ugleda. Canning je bespogovorno odbacio moljkanja ulagatelja koji su očekivali da se britanska vlada zainteresira za njihove inozemne gubitke, te je kategorički odbio uvjetovati priznavanje latinoameričkih republika njihovim poštivanjem inozemnih dugova. Palmerstonov glasoviti cirkular iz 1848. prvi je nagovještaj promijenjenog stava, ali ta promjena nije nikada otišla vrlo daleko; jer poslovni su interesi trgovačkih krugova bili tako široko rasprostranjeni da je vlada teško mogla dopustiti ma kojem manjem stečenom interesu da komplicira vođenje poslova svjetskoga imperija. Povratak interesu vanjske politike za poslovne pothvate u inozemstvu bio je pretežno ishod nestajanja slobodne trgovine i posljedičnog vraćanja metodama osamnaestoga stoljeća. Međutim, kako je trgovina sada postala tijesno povezana s vanjskim ulaganjima koja nisu bila špekulativna već sasvim uobičajenoga karaktera, vanjska se politika vratila svojim tradicionalnim crtama bivanja na usluzi trgovinskim interesima zajednice. Ova činjenica ne traži objašnjenje, već ga je valjalo dati prestanku takva interesa tijekom navedene praznine.

3. Pucanje zlatne niti

Slom zlatnog standarda ubrzan je usiljenom stabilizacijom valuta. Predvodnik stabilizacijskog pokreta bila je Ženeva, koja je prenosila financijski slabijim državama pritiske što su ih vršili londonski City i Wall Street.

U *prvoj* skupini zemalja koje su ostvarile stabilizaciju nalazile su se poražene države, čije su valute propale nakon prvoga svjetskog rata. *Drugu* su skupinu činile europske države pobjednice, koje su stabilizirale svoje valute uglavnom poslije zemalja prve skupine. U *trećoj* su se skupini nalazile Sjedinjene Države, kao one koje su imale najviše koristi od zlatnog standarda.

I. Porazene zemlje		II. Europske zemlje pobjednice			III. Opći zajmodavatelj	
	<i>Stabilizirale</i>		<i>Stabilizirale</i>	<i>Napustile zlato</i>		<i>Napustile zlato</i>
Rusija	1923.	V. Britanija	1925.	1931.	S.A.D.	1933.
Austrija	1923.	Francuska	1926.	1936.		
Mađarska	1924.	Belgija	1926.	1936.		
Njemačka	1924.	Italija	1926.	1933.		
Bugarska	1925.					
Finska	1925.					
Estonija	1926.					
Grčka	1926.					
Poljska	1926.					

Neravnotežu *prve* skupine nosila je neko vrijeme druga. Čim je ova *druga* skupina jednako tako stabilizirala svoje valute, njezinim je pripadnicama također bila potrebna potpora, koju je davala *treća* skupina. U konačnici je upravo ova *treća* skupina, koju su činile Sjedinjene Države, bila najteže pogođena kumulativnom neravnotežom europske stabilizacije.

4. Njihaji klatna nakon prvog svjetskog rata

Njihanje klatna poslije prvoga svjetskog rata bilo je opće i brzo, ali mu je amplituda bila mala. Kao ishod poraza, u pretežnoj je većini zemalja Srednje i Istočne Europe razdoblje 1918.-1923. donijelo samo konzervativnu restauraciju nakon demokratske (ili socijalističke) republike; nekoliko su godina kasnije gotovo posvuda uspostavljene jednostranačke vlade. To je kretanje i opet bilo prilično opće.

Zemlja	Revolucija	Kontrarevolucija	Jednostranačka vlada
Austrija	X.1918. soc. demo. republika	1920. rep. srednje klase	1934.
Bugarska	X.1918. radikalna agrarna reforma	1923. fašistička kontrarevolucija	1934.
Estonija	1917. socijalistička rep.	1918. rep. srednje klase	1926.
Finska	II.1917. socijalistička rep.	1918. rep. srednje klase	—
Njemačka	XI.1918. soc. demo. republika	1920. rep. srednje klase	1933.
Mađarska	X.1918. demokratska rep. III.1919. sovjeti	1919. kontrarevolucija	—
Jugoslavija	1918. demokratska federacija	1926. autontama vojna država	1929.
Latvija	1917. socijalistička rep.	1918. rep. srednje klase	1934.
Litva	1917. socijalistička rep.	1918. rep. srednje klase	1926.
Pojska	1919. soc. demo. republika	1926. autontama država	—
Rumunjska	1918. agrarna reforma	1926. autontami režim	—

5. Financije i mir

Jedva da postoji bilo kakav materijal o političkoj ulozi međunarodnih financija u posljednjih pola stoljeća. Cortijeva knjiga o Rothschildima obrađuje samo razdoblje koje je prethodilo Europskom koncertu. Ne uključuje njihovo sudjelovanje u poslu s dionicama Sueza, ponudu Bleichroederima da se francusko ratno obeštećenje iz 1871. financira emitiranjem međunarodnoga zajma, i goleme transakcije iz razdoblja Orijentalne željeznice. Povijesni radovi poput onih Langeri i Sontaga jedva da posvećuju pozornost međunarodnim financijama (potonji u svome nabranjanju mirovnih čimbenika propušta spomenuti financije); Leathesove napomene u *Cambridge Modern History* gotovo da su iznimka. Pojedinačne liberalne kritike nastoje pokazati bilo nedostatak patriotizma u financijera ili njihovu sklonost da podupiru protekcionističke i imperijalističke tendencije na štetu slobodne trgovine (kao u slučaju pisaca poput Lysisa u Francuskoj ili J. A. Hobsona u Engleskoj). Marksistički radovi, poput studija Hilferdinga ili Lenjina, naglasili su imperijalističke snage koje se šire iz nacionalnog bankarstva i njihovu organsku povezanost s teškim industrijama. Takvo argumentiranje, osim što je bilo ograničeno uglavnom na Njemačku, nužno je propuštalo baviti se interesima međunarodnog bankarstva.

Utjecaj Wall Streeta na razvoj događaja u dvadesetim godinama, čini se, previše je blizak za objektivno proučavanje. Jedva da može biti dvojbe da je njegov utjecaj, u cjelini, bio na strani međunarodnog ublažavanja i posredovanja od vremena mirovnih ugovora do Dawesova plana, Youngova plana i likvidiranja reparacija u Lozani i poslije nje. Novija je literatura sklona ostaviti po strani problem privatnih ulaganja, kao u Staleyjevom radu koji izričito isključuje zajmove vladama, nudile ih druge vlade ili privatni ulagatelji, pa to ograničenje praktički isključuje svaku opću ocjenu međunarodnih financija u njegovoj zanimljivoj studiji. Izvrstan Feisov prikaz, na koji smo se obilatno oslanjali, približava se obradi teme kao cjeline, ali također trpi od neizbježne oskudice autentičnog materijala, jer arhivi *haute finance* još nisu stavljeni na raspolaganje. Vrijedan rad što su ga obavili Earle, Remer i Viner podliježe istom neizbježnom ograničenju.

6. Odabrana mjesta u literaturi vezana za "društva i ekonomske sustave"

Devetnaesto je stoljeće nastojalo uspostaviti samoregulatorni ekonomski sustav temeljen na motivu individualne dobiti. Tvrdimo da je takav pothvat po samoj prirodi stvari bio nemoguć. Ovdje se bavimo jedino izopačenim pogledom na život i društvo koji je impliciran u takvom pristupu. Mislitelji devetnaestog stoljeća pretpostavljali su, na primjer, da je "prirodno" ponašati se kao trgovac na tržištu, da je svaki drugi način postupanja umjetno ekonomsko ponašanje – posljedica sukobljavanja s ljudskim instinktima; da bi tržišta spontano nicala samo kad bi ljudi bili prepušteni sebi; da je, ma kako gledali na poželjnost takva društva s moralnog tla, barem njegova ostvarljivost utemeljena na nepromjenljivim karakteristikama ljudske vrste, itd. Gotovo potpune suprotnosti ovih tvrdnji implicirane su u svjedočanstvu modernog istraživanja u raznim područjima društvene znanosti poput socijalne antropologije, primitivne ekonomije, povijesti rane civilizacije i opće ekonomske povijesti. Zapravo jedva da u filozofiji ekonomskog liberalizma postoji neka antropološka ili sociološka pretpostavka – bilo eksplicitna ili implicitna – koja nije opovrgnuta. Slijede neki citati.

(a) *Motiv dobiti nije čovjeku "prirodan".*

"Karakteristično je obilježje primitivne ekonomije odsustvo ma kakve želje da se ostvari profit iz proizvodnje ili razmjene" (Thurnwald, *Economics in Primitive Communities*, 1932., str. XIII.). "Još se jedna predodžba mora odbaciti, konačno i zauvijek, ona o primitivnom ekonomskom čovjeku, prisutna u nekim današnjim ekonomskim udžbenicima" (Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, 1930., str. 60.). "Moramo odbaciti *Idealtypen* mančesterskoga liberalizma, koji su ne samo teorijski nego i povijesno pogrešni" (Brinkmann, "Das soziale System des Kapitalismus". U *Grundriss der Sozialökonomik*, dio IV., str.11.).

(b) *Očekivati plaćanje za rad nije za čovjeka "prirodno".*

"Dobit, koja je često poticaj radu u civiliziranijim zajednicama, nikada ne djeluje kao impuls radu u izvornim uvjetima urođenika" (Malinowski, *op. cit.*, str. 156.). "U primitivnom društvu na koje se nije utjecalo ne nalazimo nigdje rad povezan s predodžbom plaćanja" (Lowie, "Social Organization". *Encyclopedia of the Social Sciences*, sv. XIV., str. 14.). "Rad se nigdje ne prodaje ili daje u najam" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, knj. III., 1932., str. 169.). Općenito se "rad tretira kao obveza, koja ne zahtijeva obeštećenje ..." (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, 1929.).

“Čak je i u srednjemu vijeku plaćanje strancima za rad nešto nečuvano.” “Stranac nije *osobno* obavezan na službu, pa bi, prema tome, trebalo da radi za čast i priznanje.” Putujući pjesnici i glazbenici, premda stranci, “prihvaćali su plaćanje, te ih se stoga preziralo” (Lowie, *op. cit.*).

(c) *Ograničiti rad na neizbježan minimum nije za čovjeka “prirodno”.*

“Sigurno ćemo zapaziti da rad nikada nije ograničen na neizbježan minimum, već premašuje apsolutno nužnu količinu, zbog prirodnoga ili stečenoga funkcionalnog poriva na aktivnost” (Thurnwald, *Economics*, str. 209.). “Rad uvijek teži ponad onoga što je strogo nužno” (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, str. 163.).

(d) *Uobičajeni poticaj radu nije dobit, već uzajamnost, takmičenje, radost rada i društveno odobravanje.*

Uzajamnost: “Smatra se da većina ekonomskih postupaka ili oni svi pripadaju nekom lancu uzajamnih darova i uzvratnih darova, koji se na dugi rok uravnotežuju, koristeći objema stranama jednako ... Čovjek koji bi u svojim ekonomskim poslovima ustrajno odbijao poštovati odredbe zakona, uskoro bi se našao izvan društvenoga i ekonomskog poretka – i on je toga savršeno svjestan” (Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society*, 1926., str. 40.-41.).

Natjecanje: “Natjecanje je oštro; uspjeh pak, premda jedinstven po cilju, različit po vrsnoći ... Opća borba za vrsnoću u obrascima koji se reproduciraju” (Goldenweiser, “Loose Ends of Theory on the Individual, Pattern, and Involution in Primitive Society”. U *Essays in Anthropology*, 1936., str. 99.). “Ljudi se natječu u brzini, temeljitosti i u težinama koje mogu podignuti kad donose velike motke u vrt ili kad odnose ubrane jamove” (Malinowski, *Argonauts*, str. 61.).

Radost što je donosi rad: “Rad kao cilj po sebi stalna je karakteristika proizvodne djelatnosti Maora” (Firth, *Some Features of Primitive Industry*, *E. J.* sv. I., str. 17.). “Mnogo se vremena i rada posvećuje estetskim svrhama, postizanju da vrtovi budu uredni, čisti, da se ukloni sav krš, da se naprave lijepe i pouzdane ograde, da se pribave osobito čvrste i velike motke za jamove. Sve su ove stvari, do neke mjere, potrebne za rast biljke; ali ne može biti dvojbe da urođenici svojom savjesnošću idu daleko preko granice čisto nužnoga” (Malinowski, *op. cit.*, str. 59.).

Društveno odobravanje: “Savršenstvo u bavljenju vrtom opći je pokazatelj društvene vrijednosti osobe” (Malinowski, *Coral Gardens and Their Magic*, sv. II., 1935., str. 124.). “Od svake se osobe u zajednici očekuje da pokaže normalnu mjeru marljivosti” (Firth, *Primitive Polynesian Economy*, 1939., str. 161.). “Stanovnici Andamanskog otočja smatraju lijenost protudruštvenim ponašanjem” (Ratcliffe-Brown, *The Andaman Islanders*). “Staviti svoj rad na raspolaganje drugome, društvena je usluga, a ne puka ekonomska usluga” (Firth, *op. cit.*, str. 303.).

(e) *Čovjek je vjekovima isti.*

Linton u svome djelu *Study of Man* savjetuje oprez glede psiholoških teorija o određenju ličnosti, te tvrdi kako "opća zapažanja vode zaključku da je ukupni raspon ovih tipova skoro isti u svim društvima. ... Drugim riječima, čim [promatrač] prođe kroz zastor kulturne različitosti, naći će da su ovi ljudi temeljno kao mi" (str. 484.). Thurnwald naglašava sličnost ljudi na svim stadijima njihova razvitka: "Glede ljudskih odnosa, primitivna se ekonomija, kakvu smo razmatrali na prethodnim stranicama, ne razlikuje od bilo kojega drugog oblika ekonomije, te počiva na istim općim načelima društvenog života" (*Economics*, str. 288.). "Neke kolektivne emocije elementarne prirode bitno su iste kod svih ljudskih bića i razlogom su ponavljanja sličnih konfiguracija u njihovu društvenom postojanju" ("Sozialpsychische Abläufe im Völkerleben". U *Essays in Anthropology*, str. 383.). Djelo Ruth Benedict *Patterns of Culture* temelji se u krajnjoj liniji na sličnoj pretpostavci: "Govorila sam kao da je ljudski temperament prilično konstantan u svijetu, kao da u svakom društvu potencijalno postoji približno slična distribucija i kao da je odabrana kultura, sukladno svojim tradicionalnim obrascima, oblikovala veliku većinu pojedinaca u sličnost. Po ovom je tumačenju iskustvo transa, na primjer, potencijal izvjesnog broja pojedinaca u svakoj populaciji. Kad ga se poštuje i nagrađuje, znatan će ga dio postići ili simulirati ..." (str. 233.). Malinowski se u svojim radovima dosljedno držao istog stajališta.

(f) *Ekonomski su sustavi, u pravilu, ugrađeni u društvene odnose; razdiobu materijalnih dobara osiguravaju neekonomski motivi.*

Primitivno je gospodarstvo "stvar društva, a osobe se u njemu javljaju kao dijelovi cjeline koja ih uzajamno povezuje" (Thurnwald, *Economics*, str. XII.). Ovo je jednako točno i glede bogatstva, rada i trampe. "Primitivno bogatstvo nije ekonomske već društvene prirode" (*ibid.*). Rad je sposoban za "učinkovito djelovanje", zato što ga "društvene snage integriraju u organizirano nastojanje" (Malinowski, *Argonauts*, str. 157.). "Trampa dobara i usluga pretežno se obavlja unutar trajnoga partnerstva, ili je združena s posve određenim društvenim povezanostima, ili se javlja zajedno s uzajamnoću u neekonomskim pitanjima" (Malinowski, *Crime and Custom*, str. 39.).

Uzajamnost i *pohrana povezana s prerazdiobom* dva su glavna načela koja vladaju ekonomskim ponašanjem:

"*Cijeli je plemenski život prožet stalnim davanjem i primanjem*" (Malinowski, *Argonauts*, str. 167.). "Današnje će davanje biti nagrađeno sutrašnjim primanjem. Ovo je ishod načela uzajamnosti koje prožima svaki odnos primitivnog života ..." (Thurnwald, *Economics*, str. 106.). Takvu uzajamnost omogućuje stanoviti "dualitet" institucija ili "simetrija struktura, koja će se naći u svakom društvu divljaka, kao neizbježna osnova uzajamnih obveza" (Malinowski, *Crime and Custom*, str. 25.). "U ljudi Banaro, simetrična se podjela

njihovih odaja duhova temelji na strukturi njihova društva, koje je slične simetričnosti” (Thurnwald, *Die Gemeinde der Bánaro*, 1921., str. 378.).

Thurnwald je otkrio da se, pored takvog ponašanja iz uzajamnosti, a ponekad i u kombinaciji s njim, vrlo široko primjenjivala, kako u primitivnome lovačkom plemenu tako i u najvećim carstvima, praksa pohrane i prerazdiobe. Dobra su se prikupljala u središtu i zatim raspodjeljivala pripadnicima zajednice na mnoštvo različitih načina. Među narodima Mikronezije i Polinezije, na primjer, “kraljevi, kao predstavnici prvoga klana, primaju prihod te ga kasnije preraspodjeljuju pučanstvu u obliku obrednih darova” (Thurnwald, *Economics*, str. XII.). Ova je distributivna funkcija jedan od glavnih izvora političke moći središnjih institucija (*ibid*, str. 107.).

(g) *Individualno prikupljanje hrane za osobnu ili obiteljsku uporabu nije dio života ranog čovjeka.*

Klasici su pretpostavljali da se predekonomske čovjek morao brinuti za sebe i svoju obitelj. Ovu je pretpostavku obnovio Carl Buecher svojim pionirskim radom na prijelazu u naše stoljeće i ona se znatno proširila. Novija su istraživanja jednodušno ispravila Buechera u pogledu ove točke. (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, str. 12., 206., 350.; Thurnwald, *Economics*, str. 170., 268., i *Die menschliche Gesellschaft*, sv. III., str. 146; Herskovits, *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940., str. 34.; Malinowski, *Argonauts*, str. 167., fusnota).

(h) *Uzajamnost i prerazdioba načela su ekonomskog ponašanja koja važe ne samo u malim primitivnim zajednicama, već isto tako u velikim i bogatim carstvima.*

“Razdioba ima vlastitu zasebnu povijest, koja počinje od najprimitivnijeg života lovačkih plemena”. “... Drukčije je u društvima s novijom i izraženijom stratifikacijom...” “Najdojmljiviji primjer pruža nam dodir stočara s ljudima poljodjelstva”. “Uvjeti se u ovim društvima znatno razlikuju. Međutim, distributivna se funkcija povećava s rastom političke moći nekoliko obitelji i uzdizanjem despota. Poglavica prima od seljaka darove, koji su sada postali ‘porezi’, i raspodjeljuje ih među svoje dužnosnike, osobito one vezane uz njegov dvor”.

“Ovaj je razvitak povlačio za sobom složnije sustave razdiobe. ... Sve države starine – negdašnja Kina, carstvo Inka, indijska kraljevstva, Egipat, Babilonija – koristile su kovani novac za poreze i plaće, ali su se pretežno oslanjale na plaćanja u naravi pohranjena u žitnice i spremišta ... te ih raspodjeljivale dužnosnicima, ratnicima i dokoličarskim klasama, tj. neproizvodnom dijelu stanovništva. U ovom je slučaju razdioba vršila bitno ekonomsku funkciju” (Thurnwald, *Economics*, str. 106.-108.).

“Kad govorimo o feudalizmu, obično nam je na umu srednji vijek u Europi. ... Međutim, feudalizam je institucija koja se ubrzo pojavljuje u stratificiranim

zajednicama. Činjenica da je većina transakcija u naravi, i da gornji sloj polaže pravo na svu zemlju ili stoku, ekonomski su uzroci feudalizma ..." (*ibid.*, str. 195.).

(Za poglavlje 5.)

7. Odabrana mjesta u literaturi vezana za "Evoluciju tržišnog obrasca "

Ekonomski je liberalizam opterećivala zabluda da su njegove prakse i metode prirodni rezultat općeg zakona napretka. Da bi se postigao sklad s takvom slikom, načela na kojima počiva samoregulatorno tržište projicirana su unatrag u cijelu povijest ljudske civilizacije. Posljedica je toga da su prava priroda i podrijetlo trgovine, tržišta i novca, gradskog života i nacionalnih država, iskrivljeni gotovo do neprepoznatljivosti.

(a) *U primitivnom se društvu individualni postupci "mijenjanja, trampe i zamjenjivanja jedne stvari za drugu" prakticiraju samo iznimno.*

"Trampa je prvobitno potpuno nepoznata. Daleko od toga da bi opsjednuto žudio za trampom, primitivan čovjek ima averziju spram nje" (Buecher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904., str. 109). "Nemoguće je, primjerice, izraziti vrijednost udice za palamidu nekom količinom hrane, jer nikada ne dolazi do takve razmjene, te bi je na otoku Tikopia u Pacifiku smatrali plodom mašte ... Svaka vrsta predmeta odgovara određenoj vrsti društvene situacije" (Firth, *op. cit.*, str. 340).

(b) *Trgovina ne niče unutar zajednice: ona je nešto vanjsko do čega dolazi među različitim zajednicama.*

"U svojim počecima, trgovina je transakcija među etničkim skupinama; ne odvija se između pripadnika istoga plemena ili iste zajednice, već je ona u najstarijim društvenim zajednicama vanjska pojava, usmjerena jedino prema stranim plemenima" (M. Weber, *General Economic History*, str. 195). "Ma koliko to moglo izgledati čudno, srednjovjekovna se trgovina od svojih početaka razvijala pod utjecajem izvozne, a ne lokalne trgovine" (Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, str. 142.). "Trgovina na velike udaljenosti uzrokovala je ekonomsko oživljavanje u srednjem vijeku" (Pirenne, *Medieval Cities*, str. 125).

(c) *Trgovina se ne oslanja na tržišta; ona izvire iz jednostranog odnošenja dobara, bilo ono miroljubivo ili ne.*

Thurnwald je dokazao činjenicu da su se najraniji oblici trgovine sastojali naprosto od pribavljanja i nošenja predmeta s udaljenosti. Ona je u biti lovački

pohod. O otporu na koji će se naići pretežno ovisi da li će pohod biti ratnički, kao u lovu robova ili gusarenju (op. cit., str. 145, 146). "Gusarenje je bilo pokretačem pomorske trgovine među Grcima homerskoga doba, kao među skandinavskim Vikinzima; tijekom dugog vremena ova su se dva zanimanja razvijala zajedno" (Pirenne, *Economic and Social History*, str. 109).

(d) *Nazočnost ili odsutnost tržišta nije bitna karakteristika; kod lokalnih tržišta nema tendencije da rastu.*

"Ekonomski sustavi koji ne posjeduju tržišta ne moraju zbog toga imati nikakve druge zajedničke karakteristike" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, sv. III., str. 137). Na ranim se tržištima "jedino određene količine određenih predmeta mogu trampiti jedne za druge" (*ibid.*, str. 137). "Thurnwald zaslužuje posebnu pohvalu za svoje zapažanje da su primitivni novac i trgovina bitno društvenog a ne ekonomskog značaja" (Loeb, "The Distribution and Function of Money in Early Society". U *Essays in Anthropology*, str. 153). Lokalna se tržišta nisu razvila iz "oružane trgovine" ili "tihe trampe" ili drugih oblika vanjske trgovine, već iz "mira" održavanog na mjestu susretanja za ograničenu svrhu razmjene u okviru bližeg okružja. "Cilj je lokalnog tržišta opskrbljivati stanovništvo svoga kraja potrepštinama svakidašnjeg života. To objašnjava njihovo tjedno održavanje, vrlo ograničen krug privlačenja i suženost njihove aktivnosti na sitne maloprodajne poslove" (Pirenne, *op. cit.* pogl. 4., "Commerce to the End of the Twentieth Century", str. 97). Čak i u kasnijem stadiju lokalna tržišta, za razliku od sajmova, nisu pokazivala tendenciju da rastu: "Tržište je podmirivalo potrebe lokaliteta, te su ga pohađali samo stanovnici bližeg okružja; njegove su robe bile proizvodi sela i stvari svakodnevnog života" (Lipson, *The Economic History of England*, 1935., sv. I., str. 221). Lokalna se trgovina "obično razvijala prije svega kao pomoćno zanimanje seljaka i osoba angažiranih u kućnoj radinosti, i općenito kao sezonsko zanimanje..." (Weber, *op. cit.* str. 195). "Bilo bi prirodno pretpostaviti, na prvi pogled, da je trgovačka klasa rasla malo po malo usred poljoprivrednog stanovništva. Ništa, međutim, ne daje uvjerljivost ovoj teoriji" (Pirenne, *Medieval Cities*, str. 111).

(e) *Podjela rada ne nastaje iz trgovine ili razmjene, već iz zemljopisnih, bioloških i drugih neekonomskih činjenica.*

"Podjela rada nije nipošto rezultat složene ekonomije, kao što bi rekla racionalistička teorija. Ona je prvenstveno posljedica fizioloških razlika spola i životne dobi" (Thurnwald, *Economics*, str. 212). "Gotovo jedina podjela rada je ona između muškaraca i žena" (Herskovits, *op. cit.*, str. 13). Još jedan način na koji podjela rada može niknuti iz bioloških činjenica je slučaj simbioze različitih etničkih skupina. "Etničke se skupine pretvaraju u profesionalno-društvene" putem formiranja "gornjeg sloja" u društvu. Tako se stvara organizacija temeljena, s jedne strane, na doprinosima i uslugama ovisne klase

i, s druge strane, na moći razdiobe koju posjeduju glave obitelji u vodećem sloju" (Thurnwald, *Economics*, str. 86). Susrećemo se ovdje s jednim od izvora države (Thurnwald, *Sozialpsychische Abläufe*, str. 387).

(f) *Novac nije presudan izum; njegova nazočnost ili odsustvo ne mora značiti bitnu razliku glede vrste gospodarstva.*

"Puka činjenica da pleme koristi novac vrlo ga malo ekonomski razlikuje od drugih plemena kod kojih se ne koristi novac" (Loeb, *op. cit.* str. 154). "Ako se uopće i koristi novac, njegova je funkcija potpuno drugačija od one koju ima u našoj civilizaciji. Nikada ne prestaje biti konkretnim materijalom i nikad ne postaje potpuno apstraktnim predstavljanjem vrijednosti" (Thurnwald, *Economics*, str. 107). Poteškoće trampe nisu igrale nikakvu ulogu u "izumu" novca. "Ovo staro gledište klasičnih ekonomista protivno je etnološkim istraživanjima" (Loeb, *op. cit.* str. 167, fusnota 6). Nije moguće, zbog specifičnih korisnosti roba koje funkcioniraju kao novac i njihova simboličkog značaja kao atributa moći, promatrati "ekonomsko posjedovanje s jednostrane racionalističke točke gledanja" (Thurnwald, *Economics*). Novac, primjerice, može biti u uporabi jedino za isplate plaća i plaćanje poreza (*ibid.* str. 108) ili ga se pak može koristiti da bi se platilo za ženu, kao krvarinu, ili za globe. Možemo, dakle, vidjeti da u ovim primjerima predržavnih uvjeta vrednovanje predmeta od vrijednosti proizlazi iz iznosa uobičajenih doprinosa, iz položaja što ga imaju vodeće osobe i iz njihova konkretnog odnosa s pučanima njihovih različitih zajednica" (Thurnwald, *Economics*, str. 263).

Novac je, kao i tržišta, u biti vanjska pojava, čiji je značaj zajednici određen prvenstveno trgovinskim odnosima. "Ideja o novcu obično [je] uvedena izvana" (Loeb, *op. cit.* str. 156). "Funkcija novca kao općeg posrednika razmjene nastala je u vanjskoj trgovini" (Weber, *op. cit.* str. 238).

(g) *Vanjska trgovina prvobitno nije trgovina između pojedinaca, već između kolektiviteta.*

Trgovina je "skupni poduhvat"; odnosi se na "predmete pribavljene kolektivno". Njezino je podrijetlo u "kolektivnim trgovinskim putovanjima" "U pripremanju za ove pohode, koji često imaju karakter vanjske trgovine, dolazi do izražaja načelo kolektivnosti" (Thurnwald, *Economics*, str. 145). "U svakom je slučaju najstarija trgovina odnos razmjene između stranih plemena" (Weber, *op. cit.* str. 195). Srednjovjekovna trgovina nije nipošto bila trgovina između pojedinaca. Bila je ona "trgovina između izvjesnih gradova, trgovina između zajednica ili između municipaliteta" (Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, dio I., "The Middle Ages", str. 102).

(h) *Seoska su područja bila u srednjem vijeku odsječena od trgovine.*

"Do petnaestoga su stoljeća i tijekom njega gradovi bili jedina središta trgovine i proizvodnih djelatnosti, i to do mjere da se ni jednome ni drugome

nije dopuštalo pobjeći u slobodu seoskih područja” (Pirenne, *Economic and Social History*, str. 169). “Borba protiv ruralnoga trgovanja i ruralnih obrta trajala je najmanje sedam ili osam stotina godina” (Heckscher, *Mercantilism*, 1935, sv. I., str. 129). “Ove su mjere postajale strože s rastom ‘demokratske vladavine’ ...” “Tijekom cijeloga četrnaestog stoljeća redovno se išlo u oružane pohode protiv svih sela u susjedstvu, te se lomilo ili odnosilo tkalačke razboje ili badnjeve za valjanje sukna” (Pirenne, *op. cit.*, str. 211).

(i) *U srednjem se vijeku nije prakticirala nediskriminatorna trgovina između grada i grada.*

Međugradsko je trgovanje podrazumijevalo povlaštene odnose između pojedinih gradova ili skupina gradova poput, primjerice, Londonske ili Teutonske hanze. U odnosima između takvih su gradova vladala načela uzajamnosti i odmazde. U slučaju neplaćanja dugova, na primjer, suci vjerovnikova grada znali su se obratiti sucima dužnikova grada i postaviti zahtjev da pravda bude izvršena na način na koji bi oni željeli da se postupa s njihovim ljudima, “te zaprijetiti da će, ako dug ne bude plaćen, biti izvršena odmazda na ljudima toga grada” (Ashley, *op. cit.* dio I., str. 109).

(j) *Nacionalni je protekcionizam bio nepoznat.*

“Za ekonomske svrhe gotovo da i nije potrebno razlikovati razne zemlje u trinaestom stoljeću, jer je unutar granica kršćanskoga svijeta bilo manje prepreka društvenom komuniciranju nego što ih je danas.” (Cunningham, *Western Civilization in Its Economic Aspects*, sv. I., str. 3). Tek u petnaestom stoljeću postoje carine na političkim granicama. “Nema prije toga dokaza ni najmanje želje da se zaštitom od inozemne konkurencije favorizira nacionalna trgovina” (Pirenne, *Economic and Social History*, str. 92). “Internacionalno” trgovanje bilo je slobodno u svim rodovima trgovine (Power i Postan, *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*).

(k) *Merkantilizam je nametao gradovima i provincijama slobodniju trgovinu unutar nacionalnih granica.*

Prvi svezak Heckscherova djela *Mercantilism* (1935.) nosi naslov “Merkantilizam kao sjedinjujući sustav”. Kao takav, merkantilizam se “protivio svemu što je ograničavalo ekonomski život na pojedino mjesto i ometalo trgovinu unutar granica države” (Heckscher, *op. cit.*, sv. II., str. 273). “Oba aspekta politike gradskih općina, sputavanje ruralnog okružja i borba protiv konkurencije stranih gradova, bila su u sukobu s ekonomskim ciljevima države” (*ibid.*, sv. I., str. 131). “Merkantilizam je ‘nacionalizirao’ zemlje djelovanjem trgovine, koja je širila lokalne prakse na cijeli teritorij države” (Pantlen, “Handel”, u *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, sv. VI., str. 281). “Merkantilizam je često umjetno poticao konkurenciju kako bi organizirao tržišta s automatskim

reguliranjem ponude i potražnje" (Heckscher). Schmoller (1884.) je prvi moderni autor koji je prepoznao tendenciju merkantilističkog sustava ka liberaliziranju.

(l) *Srednjovjekovni je regulacionizam bio vrlo uspješan.*

"Politika gradova u srednjem vijeku bila je vjerojatno prvi pokušaj u Zapadnoj Europi, nakon propasti staroga svijeta, da se regulira društvo u njegovu ekonomskom aspektu sukladno konzistentnim načelima. Taj je pokušaj okrunjen neobičnim uspjehom ... Ekonomski liberalizam ili *laissez-faire*, u vrijeme svoje neupitne prevlasti, možda je takav primjer, ali je, glede trajanja, liberalizam bio tek mala i prolazna epizoda u usporedbi sa stalnom upornošću politike gradova" (Heckscher, *op. cit.*, str. 139.). "Postigli su to sustavom propisa koji je bio tako čudesno prilagođen svojoj svrsi da ga se može smatrati remek djelom svoje vrste. ... Gradsko je gospodarstvo bilo dostojno istodobne mu gotske arhitekture" (Pirenne, *Medieval Cities*, str. 217).

(m) *Merkantilizam je proširio gradske prakse na nacionalni teritorij.*

"Rezultat bi bio gradska politika protegnuta na šire područje – vrsta municipalne politike nametnute na državnoj osnovici" (Heckscher, *op. cit.*, sv. I., str. 131).

(n) *Merkantilizam je bio vrlo uspješna politika.*

"Merkantilizam je majstorski stvorio sustav složenoga i profinjenog zadovoljavanja potreba" (Buecher, *op. cit.*, str. 159.). Uspjeh Colbertovih *Reglements*, propisa koji su se zalagali za visoku kvalitetu u proizvodnji kao cilj po sebi, bio je "ogroman" (Heckscher, *op. cit.*, sv. I., str. 166.). "Ekonomski život u nacionalnim razmjerima bio je pretežno rezultat političke centralizacije" (Buecher, *op. cit.*, str. 157). Regulativnom se sustavu merkantilizma mora staviti u zaslugu "stvaranje radnoga zakonodavstva i radne discipline, mnogo striktnijih od ičega što je uski partikularizam srednjovjekovnih gradskih vlasti bio u stanju stvoriti sa svojim moralnim i tehnološkim ograničenjima" (Brinkmann, "Das soziale System des Kapitalismus", u *Grundriss der Sozialökonomik*, dio IV.).

(Za 7. poglavlje)

8. Literatura o Speenhamlandu

Samo na početku i na kraju epohe liberalnog kapitalizma nailazimo na svijest o odlučnoj važnosti *Speenhamlanda*. Bilo je, dakako, i prije i poslije 1834. stalnog ukazivanja na "sustav doplatka" i na "lošu provedbu Zakona o sirotinji" što, međutim, obično nije bilo datirano od *Speenhamlanda* iz 1795. nego od Gilbertova zakona iz 1782., a prave karakteristike sustava *Speenhamlanda* nisu u javnom mnijenju bile jasno utvrđene.

Nisu čak ni danas. Još uvijek se naširoko smatra da je on naprosto značio nediskriminatornu potporu sirotinji. A zapravo je bio nešto sasvim drugačije, naime sustavno subvencioniranje nadnica. Suvremenici su samo djelomice uvidali da je takva praksa u potpunoj koliziji s načelima prava iz vremena Tudorovih i nisu uopće shvaćali da je potpuno nespojiva s nastajućim nadničnim sustavom. Glede praktičkih učinaka, ostalo je nezamijećeno sve do kasnije da je sustav *Speenhamlanda* – zajedno sa zakonima protiv udruživanja iz 1799.-1800. – sadržavao tendenciju da smanji nadnice, i da postane subvencija poslodavcima.

Klasični su ekonomisti neumorno proučavali pojedinosti “sustava doplatka”, kao što su to činili u slučajevima rente i valute. Sve su oblike doplataka i vanjskih potpora promatrali zajedno sa “sirotinjskim zakonima”, i zagovarali njihovo korjenito okončanje. Townsend, Malthus i Ricardo nisu zagovarali reformu Zakona o sirotinji; zahtijevali su njegovo ukidanje.

Bentham, koji je jedini izradio studiju o ovom predmetu, bio je manje dogmatičan od ostalih. Burke i on su razumjeli što Pittu nije uspjelo, da je načelo subvencioniranja nadnica ono što je u njemu bilo uistinu loše.

Engels i Marx nisu proučili Zakon o sirotinji. Moguće je zamisliti da bi im jako odgovaralo prokazivanje tobožnje čovjekoljubivosti sustava koji je bio na glasu da ugada hirovima siromašnih, a zapravo im je smanjivao nadnice ispod razine održavanja života (snažno u ovome potpomognut posebnim zakonom protiv radničkih sindikata), dok je javni novac davao bogatima kako bi im pomogao da izvuku još više novca iz sirotinje. Međutim, u njihovo je vrijeme *pravi* neprijatelj bio novi Zakon o sirotinji, a Cobbett i čartisti su bili skloni idealizirati stari. Osim toga, Engels i Marx su bili ispravnog uvjerenja da je, ako treba da dođe do kapitalizma, neizbježna reforma Zakona o sirotinji. Promakle su im tako ne samo neke točke osobito pogodne za polemiziranje, nego i argument kojim je *Speenhamland* učvršćivao njihov teorijski sustav, naime da kapitalizam nije mogao funkcionirati bez slobodnog tržišta rada.

Harriet Martineau se u svojim sumornim opisima posljedica *Speenhamlanda* obilno oslanjala na klasična mjesta Izvješća o Sirotinjskom zakonu (1834.). Goulds i Barings, financijeri skupocjenih malih svezaka, u kojima se ona dala na prosvjetljivanje siromašnih glede neizbježnosti njihove bijede, nisu mogli naći iskrenijeg i, u cjelini, bolje informiranog zagovornika njihova vjerovanja – ona je bila duboko uvjerenja da je ta bijeda neizbježna i da siromašnima jedino poznavanje zakona političke ekonomije može učiniti njihovu sudbinu podnošljivom (*Illustrations to Political Economy*, 1831., sv. III.; također *The Parish* i *The Hamlet in Poor Laws and Paupers*, 1834.). Njezino djelo *Tridesetgodišnji mir, 1816.-1846.* sročeno je u suzdržanu raspoloženju, te je pokazivalo više simpatija prema čartistima nego prema sjećanju na njezina učitelja, Benthama (sv. III., str. 489, sv. IV., str. 453). Svoju je kroniku zaključila

ovim značajnim odlomkom: "Najbolje nam se glave i srca sada bave ovim velikim pitanjem o pravima rada, uz impresivna upozorenja koja nam pristižu iz inozemstva da kazna za njegovo zanemarivanje može biti jedino propast svima. Je li moguće da se neće naći rješenje? Ovo bi rješenje možda moglo biti središnjom činjenicom sljedećega razdoblja britanske povijesti i tada će se možda pokazati, bolje nego sada, da je pripremanje za njega bilo glavnim interesom prethodnoga tridesetgodišnjeg mira." Ovo je bilo proročanstvo s odgođenim djelovanjem. U sljedećem je razdoblju britanske povijesti prestalo postojati pitanje rada; međutim, ono se vratilo u sedamdesetima, a pola stoljeća kasnije ono jest značilo "propast svima". Očito je bilo lakše 1840-ih negoli 1940-ih razaznati da podrijetlo tog pitanja počiva u načelima koja su upravljala Zakonom o reformi sirotinjskog zakonodavstva.

Tijekom cijeloga viktorijanskog razdoblja i poslije njega, nijedan se filozof ili povjesničar nije zadržao na sitnoj ekonomiji *Speenhamlanda*. Imamo li u vidu tri povjesničara bentamizma, Sir Leslie Stephen nije se potrudio istražiti pojedinosti *Speenhamlanda*, a Elie Halevy, prvi koji je uvidio stožernu ulogu Zakona o sirotinji u povijesti filozofskog radikalizma, imao je samo posve maglovite predodžbe o ovome predmetu. U trećem izvješću, onome Diceyja, propust je još upadljiviji. Njegova jedinstvena analiza odnosa između prava i javnog mnijenja tretirala je "*laissez-faire*" i "kolektivizam" kao isprepletene uzdužne i poprečne niti u tkanju. Sam je obrazac, po njegovu mišljenju, proizlazio iz industrijskih i poslovnih trendova vremena, tj. iz institucija koje su oblikovale ekonomski život. Dicey je jače od ikoga naglasio dominantnu ulogu pauperizma u javnome mnijenju, i važnost reforme Zakona o sirotinji u cijelom sustavu bentamovskog zakonodavstva. Pa ipak, zbunjivala ga je središnja važnost koju su bentamovci u svom zakonodavnom programu pripisivali reformi Zakona o sirotinji, te je istinski vjerovao da se zapravo radilo o daćama kao opterećenju industrije. Povjesničari ekonomske misli ranga Schumpetera ili Mitchella analizirali su pojmove klasičnih ekonomista bez ikakva osvrtnja na uvjete *Speenhamlanda*.

S predavanjima Toynbeeja (1881.) industrijska je revolucija postala temom ekonomske povijesti; Toynbee je odgovornost za *Speenhamland* pripisao torijevskom socijalizmu i njegovu "načelu bogataške zaštite sirotinje". William Cunningham se po prilici u to vrijeme bavio istom temom i ona je, kao čudom, oživjela; ali njegov je glas bio usamljen. Iako se Mantoux (1907.) mogao osloniti na remek-djelo Cunninghama (1881.), *Speenhamland* je prema njemu samo "još jedna reforma", kojoj, prilično začuđujuće, pripisuje učinak "utjerivanja sirotinje u tržište rada" (*The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, str. 438). Beer, čije je djelo spomenik ranome engleskom socijalizmu, jedva da je spomenuo Zakon o sirotinji.

Speenhamland je ponovno otkriven tek kad su Hammondovi (1911.) zasnovali viziju nove civilizacije koju je najavila industrijska revolucija.

Zahvaljujući njima, *Speenhamland* je postao dijelom socijalne, a ne ekonomske povijesti. Webbovi su (1927.) nastavili ovaj posao: postavili su pitanje političkih i ekonomskih preduvjeta *Speenhamlanda*, svjesni činjenice da se bave podrijetlom socijalnih problema našega vremena.

J. H. Clapham se pokušao temeljito suprotstaviti onome što bi se moglo zvati institucionalističkim pristupom ekonomskoj povijesti, a predstavnici su toga pristupa bili Engels, Marx, Toynbee, Cunningham, Mantoux i, u novije vrijeme, Hammondovi. Odbio je baviti se sustavom *Speenhamlanda* kao institucijom i razmatrao ga samo kao obilježje "agrame organizacije" zemlje (sv. I., pogl. 4.). Teško da bi ovo moglo biti primjereno, jer je upravo širenje toga sustava na gradove ono što ga je oborilo. Osim toga, odvojio je učinak *Speenhamlanda* na daće od pitanja nadnica, te je daće razmotrio u okviru "Ekonomske aktivnosti države". Ovo je pak bilo artifično i zanemarivalo je ekonomiju *Speenhamlanda* s gledišta klase poslodavaca, koja je niskim nadnicama dobivala jednako mnogo ili i više no što je gubila daćama. Međutim, Claphamovo savjesno poštovanje činjenica nadoknada je za njegovo pogrešno tretiranje te institucije. On je prvi prikazao odlučni učinak "ratnih ograđivanja" na područje u kojem je uveden sustav *Speenhamlanda*, kao i stvarni stupanj do kojega su njime smanjene realne nadnice.

Potpunu nespojivost *Speenhamlanda* s nadničnim sustavom trajno se pantilo jedino u tradiciji ekonomskih liberala. Samo su oni shvaćali da, u širokom smislu, svaki oblik zaštite rada podrazumijeva nešto od *Speenhamlandova* načela intervencionizma. Spencer se bacao optužbom o "prividnim nadnicama" (tako su u njegovu dijelu zemlje zvali sustav doplatka) protiv svake "kolektivističke" prakse, a ovaj je izraz pak bez teškoća širio na javno obrazovanje, stanogradnju, stvaranje rekreacijskih terena itd. Dicey je 1913. sumirao svoju kritiku Zakona o starosnim mirovinama (1908.) riječima: "To je u biti samo novi oblik vanjske potpore sirotinji." Izražavao je dvojbu jesu li ekonomski liberali ikada imali čestitu priliku da dovedu svoju politiku do uspješnog ishoda: "Neki od njihovih prijedloga nisu nikada provedeni u djelo; primjerice, nije ukinuta vanjska potpora." Ako je Dicey bio takvog mišljenja, samo je prirodno da je Mises tvrdio kako "mora postojati nezaposlenost dokle god se plaća pomoć za slučaj nezaposlenosti" (*Liberalisms*, 1927., str. 74); i da se "pomoć nezaposlenima pokazala jednim od najučinkovitijih oružja uništenja" (*Socialism*, 1927., str. 484; *Nationalökonomie*, 1940., str. 720). Walter Lippmann pokušao se u svome djelu *Dobro društvo* (1937.) ograditi od Spencera; međutim, pozvao se na Misesa, koji je, kao i on, izražavao liberalnu reakciju na novi protekcionizam iz 1920-ih i 1930-ih godina. Mnoga su od obilježja situacije sada nedvojbeno podsjećala na *Speenhamland*. U Austriji je pomoć nezaposlenima subvencionirala bankrotirana državna riznica; u Velikoj je Britaniji "proširena pomoć nezaposlenima" bila nerazlučiva od "državne

potpore"; u Americi su stvoreni programi javnih radova WPA i PWA; Sir Alfred Mond, rukovoditelj *Imperial Chemical Industries*, je 1926. prezrivo preporučio da bi britanski poslodavci trebali primati subvencije iz fonda za nezaposlene kako bi "izmislili" nadnice i time pridonijeli povećanju zaposlenosti. U pitanju nezaposlenosti, kao i u valutnom pitanju, liberalni je kapitalizam u svojim samrtnim mukama bio suočen s još uvijek neriješenim problemima što su mu ih ostavili u nasljedstvo njegovi počeci.

Ondašnja literatura o pauperizmu i starome zakonu o sirotinji

Acland, *Compulsory Savings Plans* (1786.)

Anonimno, *Considerations on Several Proposals Lately Made for the Better Maintenance of the Poor*. S Dodatkom. (2. izd., 1752.)

Anonimno, *A New Plan for the Better Maintenance of the Poor of England* (1784.)

An Address to the Public from the Philanthropic Society, instituted in 1788 for the Prevention of Crimes and the Reform of the Criminal Poor (1788.)

Applegarth, Rob., *A Plea for the Poor* (1790.)

Belsham, Will, *Remarks on the Bill for the Better Support and Maintenance of the Poor* (1797.)

Bentham, J., *Pauper Management Improved* (1802.)

Bentham, J., *Observation on the Restrictive and Prohibitory Commercial System* (1821.)

Bentham, J., *Observations on the Poor Bill, introduced by the Right Honorable William Pitt*; napisano u veljači 1797.

Burke, E., *Thoughts and Details on Scarcity* (1795.)

Cowe, James, *Religious and Philanthropic Trusts* (1797.)

Crumple, Samuel, M. D., *An Essay on the Best Means of Providing Employment for the People* (1793.)

Defoe, Daniel, *Giving Alms No Charity; and Employing the Poor a Grievance to the Nation* (1704.)

Dyer, George, *A Dissertation on the Theory and Practice of Benevolence* (1795.)

Dyer, George, *The Complaints of the Poor People of England* (1792.)

Eden, *On the Poor* (1797.), 3 sveska.

Gilbert, Thomas, *Plan for the Better Relief and Employment of the Poor* (1781.)

Godwin, William, *Thoughts Occasioned by the Perusal of Dr. Parr's Spiritual Sermon, Preached at Christ Church April 15. 1800* (London, 1801.)

Hampshire, *State of the Poor* (1795.)

Hampshire Magistrate (E. Poulter), *Comments on the Poor Bill* (1797.)

Howlett, Velečasni J., *Examination of Mr. Pitt's Speech* (1796.)

James, Isaac, *Providence Displayed* (London, 1800.), str. 20.

- Jones, Edw., *The Prevention of Poverty* (1796.)
- Luson, Hewling, *Inferior Politics: or, Considerations on the Wretchedness and Profligacy of the Poor* (1786.)
- M'Farlane, John, D. D., *Enquiries Concerning the Poor* (1782.)
- Martineau, H., *The Parish* (1833.)
- Martineau, H., *The Hamlet* (1833.)
- Martineau, H., *The History of the Thirty Years' Peace* (1849.), 3 sveska.
- Martineau, H., *Illustrations of Political Economy* (1832.-1834.). 9 svezaka.
- Massie, J., *A Plan . . . Penitent Prostitutes. Foundling Hospital. Poor and Poor Laws* (1758.)
- Nasmith, James, D. D., *A Charge. Isle of Ely* (1799.)
- Owen, Robert, *Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor* (1818.)
- Paine, Th., *Agrarian Justice* (1797.)
- Pew, Rich., *Observations* (1783.)
- Pitt, Wm. Morton, *An Address to the Landed Interest of the defic. of Habitation and Fuel for the Use of the Poor* (1797.)
- Plan of a Public Charity, A* (1790.), "On Starving", skica.
- First Report of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor*
- Second Report of the Society for Bettering the Condition of the Poor* (1797.)
- Ruggles, Tho., *The History of the Poor* (1793.), 2 sveska.
- Sabatier, Wm., Esq., *A Treatise on Poverty* (1797.)
- Saunders, Robert, *Observations*
- Sherer, Velečasni J. G., *Present State of the Poor* (1796.)
- Spitalfields institution, *Good Meat Soup* (1799.)
- St. Giles in the Field, Vestry of the United Parishes of, *Criticism of "Bill for the Better Support and Maintenance of the Poor"* (1797.)
- Suffolk Gentleman, *A Letter on the Poor Rates and the High Price of Provisions* (1795.)
- [Townsend, Wm.], *Dissertation on the Poor Laws 1786 by a Well-Wisher of Mankind*
- Vancouver, John, *Causes and Production of Poverty* (1796.)
- Wilson, Velečasni Edw., *Observations on the Present State of the Poor* (1795.)
- Wood, J., *Letter to Sir William Pulteney* (o Pittovu zakonskom prijedlogu) (1797.)
- Young, Sir W., *Poor Houses and Work-houses* (1796.)
- Neki moderni napisi:
- Ashley, Sir W. J., *An Introduction to English Economic History and Theory* (1931.)
- Belasco, Ph. S., "John Bellers, 1654-1725", *Economics*, lipanj 1925.

- Belasco, Ph. S., "The Labour Exchange Idea in the 17th Century", *Ec. J.*, sv. I., str. 275.
- Blackmore, J. S. i Mellonie, F. C., *Family Endowment and the Birthrate in the Early 19th Century*, sv. I.
- Clapham, J. H., *Economic History of Modern Britain*, sv. I., 1926.
- Marshall, Dorothy, "The Old Poor Law, 1662-1795", *The Ec. Hist. Rev.*, sv. VIII., 1937.-1938., str. 38.
- Palgrave, *Dictionary of Political Economy*, članak "Poor Law", 1925.
- Webb, S. i B., *English Local Government*, sv. 7.-9., "Poor Law History", 1927.-1929.
- Webb, Sidney, "Social Movements", *C.M.H.*, sv. XII., str. 730 -765.

(Za 7. poglavlje)

9. *Speenhamland* i Beč

Autora je proučavanju *Speenhamlanda* i njegovog utjecaja na klasične ekonomiste prvotno privukla vrlo sugestivna socijalna i ekonomska situacija kakva se razvila u Austriji nakon velikog rata.

Ovdje je, u čisto kapitalističkom okružju, socijalistička gradska vlast uspostavila režim koji su ogorčeno napadali ekonomski liberali. Van dvojbe je da su neke od intervencionističkih politika što ih je prakticirala gradska vlast bile nespojive s mehanizmom tržišnog gospodarstva. Međutim, čisto ekonomski argumenti ne iscrpljuju pitanje koje je bilo prvenstveno socijalno, ne ekonomsko.

Evo glavnih činjenica o Beču. Tijekom većine od petnaest godina nakon velikoga rata, 1914.-1918., osiguranje za slučaj nezaposlenosti bilo je u Austriji obilno subvencionirano iz javnih sredstava, što je neograničeno širilo vanjsku potporu; stanarine su fiksirane daleko ispod njihove ranije razine, a gradska je uprava Beča gradila velike stambene zgrade na neprofitnoj osnovici, pribavljajući potreban kapital oporezivanjem. Iako nije bilo subvencioniranja samih nadnica, sveobuhvatno je pružanje socijalnih usluga, ma koliko skromne one bile, moglo zapravo omogućiti pretjerano smanjenje nadnica, da nije bilo razvijena sindikalna pokreta, kojemu je, dakako, jako pomagala proširena pomoć nezaposlenima. Ekonomski gledano, takav je sustav zasigurno bio anomalija. Stanarine, ograničene na razinu koja je posve isključivala zaradu, bile su nespojive s postojećim sustavom privatnog poduzetništva, osobito u građevinskoj djelatnosti. Osim toga, tijekom prvih godina socijalna se zaštita u osiromašenoj zemlji kosila sa stabilnošću valute – politike inflacije i intervencije išle su zajedno.

Na kraju je Beč, kao i *Speenhamland*, podlegao napadu političkih sila koje su snažno podupirali čisto ekonomski argumenti. Političkim je preokretima, u Engleskoj 1832. a u Austriji 1934., svrha bila osloboditi tržište rada od zaštitne intervencije. Ni vlastelinovo selo ni Beč radničke klase nisu se mogli beskonačno izolirati od svoga okružja.

Očita je ipak velika razlika između ovih dvaju intervencionističkih razdoblja. Englesko je selo 1795. valjalo zaštititi od izmještanja što ga je uzrokovao ekonomski napredak – golem razvitak urbanih proizvodnji; industrijsku je radničku klasu Beča 1918. valjalo zaštititi od posljedica ekonomskog nazadovanja, uzrokovanog ratom, porazom i industrijskim kaosom. *Speenhamland* je na kraju doveo do krize organizacije rada, koja je otvorila put novoj eri prosperiteta; pobjeda *Heimwehra* u Austriji bila je pak dio ukupne katastrofe nacionalnog i društvenog sustava.

Želja nam je ovdje naglasiti golemu razliku kulturnih i moralnih posljedica ovih dviju vrsta intervencije: pokušaja *Speenhamlanda* da spriječi nastupanje tržišnog gospodarstva i eksperimenta Beča da u cijelosti nadiđe takvo gospodarstvo. Dok je *Speenhamland* donio običnim ljudima pravu katastrofu, Beč je postigao jedan od najspektakularnijih kulturnih trijumfa u povijesti Zapada. Godina 1797. vodila je dotle neviđenom pogoršanju položaja radnih klasa, kojima je bilo onemogućeno da postignu novi status industrijskih radnika: godina 1918. inicirala je jednako besprimjeren moralni i intelektualni uspon stanja vrlo razvijene industrijske radničke klase, koja je, zaštićena bečkim sustavom, izdržala degradirajuće posljedice teškog ekonomskog izmještanja i postigla razinu koju nikada nisu nadišle mase ljudi u bilo kojem industrijskom društvu.

Jasno je da ovo valja pripisati socijalnim aspektima situacije, različitim od njezinih ekonomskih aspekata. Međutim, jesu li ortodoksni ekonomisti ispravno shvaćali ekonomiku intervencionizma? Liberalni su ekonomisti zapravo tvrdili da je bečki režim još jedna “loša provedba Zakona o sirotinji”, još jedan “sustav doplatka”, kojemu je potrebna željezna metla klasičnih ekonomista. Međutim, nisu li sami klasični ekonomisti bili zavedeni relativno trajnim uvjetima što ih je stvorio *Speenhamland*? Oni su često ispravno sudili o budućnosti, čijem su oblikovanju pripomogle njihove duboke spoznaje, ali i potpuno griješili pri prosuđivanju vlastita vremena. Suvremeno je istraživanje dokazalo da ne zaslužuju ugled što su ga uživali glede pouzdanoga praktičkog rasuđivanja. Malthus je potpuno pogrešno shvatio potrebe svoga vremena; da su njegova pristrana upozorenja o pretjeranu rastu stanovništva utjecala na mladenke kojima ih je osobno izrekao, to je, po riječima T. H. Marshalla, “moglo na mjestu umrtviti ekonomski napredak”. Ricardo je pogrešno prikazao činjenice valutnog spora i ulogu Bank of England, te nije uspio shvatiti stvarne uzroke valutne deprecijacije, koja je, kao što danas znamo, bila pretežno posljedicom političkih plaćanja i poteškoća transfera. Da se postupilo prema njegovu savjetu povodom

Izvjješća o plemenitim kovinama, Britanija bi bila izgubila napoleonski rat i "danas ne bi bilo Imperija".

Takvo je bilo bečko iskustvo i takve su bile njegove sličnosti sa *Speenhamlandom*, što je neke ljude vratilo klasičnim ekonomistima, a druge učinilo sumnjičavima.

(Za 8. poglavlje)

10. Zašto ne Whitbreadov prijedlog zakona?

Jedina je alternativa politici *Speenhamlanda* bio, čini se, Whitbreadov zakonski prijedlog, koji je podnesen zime 1795. Zahtijevao je proširenje Zakona o radnicima iz 1563. kako bi ovaj uključio određivanje minimalnih nadnica na temelju svakogodišnje procjene. Takva bi mjera, po tvrdnji autora prijedloga, održala elizabetinsko pravilo procjene nadnica, ali bi ga proširila s maksimalnih na minimalne nadnice i time spriječila umiranje od gladi na selu. Van dvojbe je da bi to bilo zadovoljilo potrebe u stanju nužde, te valja napomenuti da su, primjerice, zastupnici iz Suffolka podržali Whitbreadov zakonski prijedlog, a suci su iz njihova kraja također podržali načelo *Speenhamlanda* na sastanku kojemu je bio nazočan sam Arthur Young; razlika između ovih dviju mjera nije mogla laiku izgledati izrazito velikom. Ovo ne iznenađuje. Sto trideset godina kasnije, kad je Mondov plan (1926.) predložio da se iz fonda za nezaposlenost dopunjuju nadnice u industriji, javnosti je još uvijek bilo teško uočiti odlučnu ekonomsku razliku između pomoći nezaposlenima i subvencioniranja nadnica zaposlenih.

Godine 1795. je, međutim, valjalo birati između minimalnih nadnica i subvencioniranja nadnica. Razliku između ovih dviju politika najlakše je razaznati ako ih se dovede u odnos s istodobnim ukidanjem Zakona o naseljenosti iz 1662. Ukidanje ovoga zakona stvorilo je mogućnost nacionalnog tržišta rada, čija je glavna svrha bila dopustiti nadnicama da "same sebi nađu razinu". Tendencija Whitbreadova prijedloga zakona o minimalnoj nadnici bila je protivna onoj ukidanja Zakona o naseljenosti, a tendencija Zakona *Speenhamland* joj nije bila protivna. Proširenjem primjene Zakona o sirotinji iz 1601. umjesto proširenja primjene Zakona o radnicima iz 1563. (kao što je Whitbread predložio) vlastelini su se vratili paternalizmu uglavnom samo glede sela i to u oblicima koji su uključivali minimalno uplitanje u igru tržišta, a zapravo su dovodili do toga da ne djeluje njegov mehanizam određivanja nadnica. Nikad nije otvoreno priznao da je ova takozvana primjena Zakona o sirotinji bila zapravo potpuno rušenje elizabetinskoga načela prisile na rad.

Pokrovitelji Zakona *Speenhamland* očito su mislili pragmatički. Velečasni Edward Wilson, kanonik Windsora i mirovni sudac za Berkshire, koji je možda

bio predlagateljem *Speenhamlanda*, izložio je svoja gledišta u pamfletu u kojemu se kategorički izjasnio za *laissez-faire*. Rekao je: "Rad je, kao i sve drugo izneseno na tržište, u svim vremenima nalazio svoj nivo bez uplitanja zakona." Engleskom bi sucu bilo prikladnije reći, suprotno tome, da rad ni u kojim vremenima nije nalazio svoj nivo bez uplitanja zakonom. Međutim, brojke su pokazale, tvrdio je u nastavku kanonik Wilson, da se nadnice nisu povećavale onako brzo kao cijena žita, na temelju čega on s poštovanjem podnosi sucima na razmatranje "Mjeru za *quantum* potpore što je valja dodjeljivati sirotinji". Potpora je ukupno imala iznositi pet šilinga tjedno za obitelj koja se sastoji od muža, žene i djeteta. "Oglas" za njegovu knjižicu kazivao je: "Bit ovoga traktata predložena je na grofovijskom sastanku u Newburyju, šestoga dana posljednjega svibnja." Suci su, kao što znamo, pošli dalje od kanonika: jednostavno su dopustili ljestvicu od pet šilinga i šest penija.

(Za 13. poglavlje)

11. Disraeliejeve "Dvije nacije" i problem obojenih rasa

Više je autora inzistiralo na sličnosti kolonijalnih problema i onih ranoga kapitalizma. Međutim, propustili su slijediti tu analogiju u suprotnom smjeru, osvijetliti stanje pripadnika siromašnijih klasa Engleske pred jedno stoljeće prikazujući ih onim što su bili –plemena lišeni i degradirani urođenici svoga vremena.

Razlog zbog kojega nije uočena ova očita sličnost počiva u našem vjerovanju liberalističkoj predrasudi koja neopravdano ističe ekonomske aspekte bitno neekonomskih procesa. Jer ni rasna degradacija u nekim kolonijalnim područjima danas, ni analogna dehumanizacija radnoga naroda pred jedno stoljeće, nisu u biti ekonomske.

(a) *Razorni dodir kultura nije prvenstveno ekonomska pojava.*

Kako kaže L. P. Maira, većina je urođeničkih društava sada podvrgnuta procesu brze i prisilne preobrazbe koja je usporediva samo sa žestokim promjenama što ih donosi revolucija. Iako su motivi osvajača posve ekonomski i rasulo je primitivnog društva zasigurno često uzrokovano razaranjem njegovih ekonomskih institucija, izrazita je činjenica da *urođenička kultura ne uspijeva asimilirati nove ekonomske institucije*, pa se zbog toga dezintegrira, ne bivajući zamijenjena nikakvim drugim koherentnim sustavom vrednota.

Prva među razornim tendencijama, koje su svojstvene institucijama Zapada, je "mir na širokom području", mir koji uništava "klanski život, patrijarhalni

autoritet, vojnu izobrazbu mladeži; gotovo je prohibitivan glede migriranja klanova ili plemena" (Thurnwald, *Black and White in East Africa; The Fabric of a New Civilization*, 1935., str. 394). "Rat mora da je davao jednu žustrinu urođeničkom životu, koja tužno nedostaje u ovim vremenima mira ..." Ukidanje borbe smanjuje stanovništvo, jer rat je dovodio do vrlo malo žrtava, dok njegova odsutnost znači gubitak običaja i obreda koji ulijevaju život, a posljedica je toga nezdrava tupost i apatija seoskog života (F. E. Williams, *Depopulation of the Swan District*, 1933., "Anthropology" Report, br. 13., str. 43). Usporedimo ovo sa "živahnom, veselom, uzbudljivom egzistencijom" urođenika u njegovu tradicionalnome kulturnom okružju (Goldenweiser, *Loose Ends*, str. 99).

Prava je opasnost, po riječima Goldenweisera, ona "kulturnoga međuprostora" (Goldenweiser, *Anthropology*, 1937., str. 429). U pogledu ove točke postoji skoro potpuna jednodušnost. "Stare barijere nestaju, a ne nudi se nikakva nova vrsta orijentacije" (Thurnwald, *Black and White*, str. 111). "Održavati zajednicu u kojoj se nakupljanje dobara smatra antisocijalnim i integrirati takvu zajednicu sa suvremenom bijelom kulturom, pokušaj je usklađivanja dvaju nespojivih institucionalnih sustava" (Wissel u Uvodu knjige M. Mead, *The Changing Culture of an Indian Tribe*, 1932.). "Useljeni nositelji kulture mogu uspjeti u uništavanju neke urođeničke kulture, a ipak ne uspjeti uništiti ili asimilirati njezine nositelje" (Pitt-Rivers. "The Effect on Native Races of Contact with European Civilization", u *Man*, sv. XXVII., 1927.). Poslužimo se i Lesserovom jetkom rečenicom o još jednoj žrtvi industrijske civilizacije: "Iz kulturne zrelosti kao Pawneeji, vraćeni su u kulturne pelene kao bijeli ljudi" (*The Pawnee Ghost Dance Hand Game*, str. 44).

Ovo stanje žive smrti nije posljedica ekonomske eksploatacije u prihvaćenom smislu tih riječi, u kojemu znače ekonomsku prednost jedne strane nauštrb druge, premda je ono zasigurno duboko povezano s promjenama ekonomskih uvjeta u pogledu zemljišnog posjeda, rata, braka itd., a svaka ta promjena utječe na velik broj društvenih navika, običaja i tradicija svih vrsta. Kad se novčano gospodarstvo nasilno uvede u rijetko naseljena područja Zapadne Afrike, nije nedovoljnost nadnica uzrokom činjenice da urođenici "ne mogu kupiti hranu da bi nadomjestili onu koju nisu proizveli, jer nitko drugi nije proizveo višak hrane što bi im ga prodao" (Mair, *An African People in the Twentieth Century*, 1934., str. 5). Njihove institucije podrazumijevaju drukčiju ljestvicu vrednota: oni su istovremeno i štedljivi i netržišnoga duha. "Tražit će istu cijenu kad je tržnica pretrpana kao i kad je vladala velika oskudica, ali će ipak putovati na veliku udaljenost, uz znatan utrošak vremena i energije, kako bi uštedjeli mali iznos na svojim kupnjama" (Mary H. Kingsley, *West African Studies*, str. 399). Povećanje nadnica često dovodi do izostajanja s posla. Kaže se da Indijanci Zapotek u Tehuantepecu rade dvostruko bolje za 25 nego za 50 centavosa dnevno. Ovaj je paradoks bio prilično proširen tijekom ranih dana industrijske revolucije u Engleskoj.

Populacijske stope nam, kao ekonomski pokazatelj, ne pomažu ništa više nego nadnice. Goldenweiser potvrđuje glasovito zapažanje Riversa da u Melaneziji kulturno osiromašeni urođenici možda "umiru od dosade". F. E. Williams, koji je kao misionar i sam radio u tom području, kaže da je lako razumjeti "utjecaj psihičkoga čimbenika na stopu smrtnosti". "Mnogi su promatrači upozorili na neobičnu lakoću ili spremnost kojom će urođenik umrijeti". "Sužavanje ranijih interesa i aktivnosti čini se kobnim za njegovo stanje duha. Posljedica je slabljenje urođenikove otpornosti, te on lako podliježe bilo kojoj bolesti" (*op. cit.*, str. 43). Ovo nije povezano s pritiskom ekonomske oskudice. "Stoga krajnje visoka stopa prirodnog porasta može biti simptomom i kulturne vitalnosti i kulturne degradacije." (Frank Lorimer, *Observations on the Trend of Indian Population in the United States*, str. 11).

Kulturnu se degradaciju može zaustaviti jedino socijalnim mjerama, koje nisu ni u kakvu razmjeru s ekonomskim standardima životima. Takve socijalne mjere su obnova plemenskoga zemljišnog posjeda ili izoliranje zajednice od utjecaja kapitalističkih tržišnih metoda. John Collier kaže (1942.): "Odvajanje Indijanaca od njegove zemlje bilo je onaj ISTINSKI *smrtni udarac*". Zakon o općoj dodjeli zemlje iz 1887. "individualizirao" je zemljišta Indijanaca; posljedica je toga bila dezintegracija njihove kulture, zbog čega su izgubili oko tri četvrtine, ili devedeset milijuna jutara, ovih zemljišta. Zakon o reorganizaciji Indijanaca iz 1934. reintegrirao je plemenske posjede, i spasio indijansku zajednicu, *oživljavanjem njezine kulture*.

Ista priča dolazi iz Afrike. Oblici zemljišnog posjeda u središtu su interesa, jer o njima najizravnije ovisi društvena organizacija. Prividno ekonomski sukobi – visoki porezi i stanarine, niske nadnice – gotovo su isključivo prikriveni oblici pritisaka kako bi se navelo urođenike da odustanu od svoje tradicionalne kulture i prisililo ih time da se prilagode metodama tržišnog gospodarstva, tj. da rade za nadnice i pribavljaju sebi dobra na tržištu. Oni koji su migrirali u gradove, te neka od urođeničkih plemena, poput Kafara, upravo su u ovom procesu izgubili vrline svojih predaka i postali bespomoćnom gomilom, "polupripitomljenim životinjama", među kojima se javljaju besposličari, lopovi, prostitutke – institucija nepoznata u njih ranije – te su ponajviše sličili masi pauperiziranog stanovništva Engleske oko 1795.-1834.

(b) Ljudska degradacija radnih klasa u ranom kapitalizmu posljedica je socijalne katastrofe koja nije mjerljiva na ekonomski nač(c)in.

Robert Owen napomenuo je glede svojih radnika još 1816.: "ma koju nadnicu primali, većina njih mora biti kukavna ..." (*To the British Master Manufacturers*, str. 146). Adam Smith je, sjetimo se, očekivao da će radnik rastavljen od zemlje izgubiti svaki intelektualni interes. M'Farlane je pak očekivao "da će poznavanje pisanja i računa biti svakim danom sve rjeđe među običnim ljudima" (*Enquiries Concerning the Poor*, 1782., str. 249-250). Naraštaj kasnije, Owen je degradaciju

radnika pripisao "zanemarenosti u djetinjstvu" i "prekomjernom radu", što ih čini "nesposobnim zbog neznanja da dobro iskoriste visoke nadnice kad ih pribave". On im je sam plaćao niske nadnice, a status im je uzdigao stvorivši za njih umjetno potpuno novi kulturni ambijent. Poroci što ih je pokazivala masa naroda bili su u cjelini isti kao oni koji karakteriziraju obojena stanovništva iskvarena dezintegrirajućim dodirima kultura: razuzdanost, prostitucija, lopovluk, nepostojanje štedljivosti i brige za budućnost, aljkavost, niska proizvodnost rada, odsutnost samopoštovanja i ustrajnosti. Širenje tržišnog gospodarstva uništavalo je tradicionalno tkivo ruralnog društva, seosku zajednicu, obitelj, stari oblik zemljišnog posjeda, običaje i standarde koji su pomagali životu unutar jednoga sustava kulture. Zaštita pružena *Speenhamlandom* samo je pogoršavala stvari. Oko 1830-ih godina, socijalna je katastrofa običnih ljudi bila jednako potpuna kao ona Kafara danas. Istaknuti crni sociolog Charles S. Johnson jedini je obrnuo analogiju između rasnog ponižavanja i klasne degradacije, primijenivši je ovaj put na potonju: "U Engleskoj, gdje je, stjecajem okolnosti, industrijska revolucija napredovala brže nego u ostatku Europe, socijalni kaos koji je pratio drastičnu ekonomsku reorganizaciju pretvorio je osiromašenu djecu u 'komade' kakvima će kasnije postati afrički robovi. ... Opravdavanja sustava dječjega kmetstva bila su gotovo istovjetna onima trgovanja robljem" ("Race Relations and Social Change", u E. Thompson, *Race Relations and the Race Problem*, 1939., str. 274).

(Dodatna bilješka)

12. Zakon o sirotinji i organizacija rada

Još uvijek nisu istražene šire implikacije sustava *Speenhamland*, njegovo podrijetlo, posljedice i razlozi njegova nagla prestanka. Ovdje je nekoliko takvih točaka.

1. Je li *Speenhamland* bio ratna mjera?

Sa strogo ekonomske točke gledanja, nije opravdano reći da je *Speenhamland* bio ratna mjera, kao što se to često tvrdilo. Suvremenici jedva da su povezivali situaciju u pogledu nadnica s ratnim stanjem nužde. Ukoliko je bilo zamjetnog povećanja nadnica, to je kretanje započelo prije rata. Cirkularno pismo Arthura Younga iz 1795., kojemu je svrha bila utvrditi učinke loših žetvi na cijenu žita, sadržavalo je (u točki IV.) sljedeće pitanje: "Kolik je bio porast (ako ga je bilo) plaćanja poljoprivrednih radnika, u usporedbi s prethodnim razdobljem? Karakteristično je da ljudi s kojima se dopisivao nisu pripisali nikakvo određeno značenje izrazu "prethodno razdoblje". Ono je prema njima u rasponu od tri do pedeset godina. Spominju se sljedeća vremena:

3 godine	J. Boys, str. 97
3-4 godine	J. Boys, str. 90
10 godina	Izvjешća iz Shropshirea, Middlesexa, Cambridgeshirea
10-15 godina	Sussex i Hampshire
10-15 godina	E. Harris
20 godina	J. Boys, str. 86
30-40 godina	William Pitt
50 godina	Velečasni J. Howlett

Nitko nije naveo razdoblje od dvije godine, vrijeme trajanja francuskog rata, koji je započeo u veljači 1793. Zapravo, nijedan od ljudi s kojima se Young dopisivao nije čak ni spomenuo rat.

Uzgređ rečeno, uobičajeni načini bavljenja povećanjem pauperizma, uzrokovanog lošom žetvom i nepovoljnim vremenskim prilikama, što bi dovelo do nezaposlenosti, bili su: (1) lokalno prikupljanje doprinosa, iz kojih se isplaćivala potpora nezaposlenima i vršila razdioba hrane i goriva besplatno ili po sniženim cijenama; (2) osiguravanje zaposlenosti. Nadnice su obično ostajale nepromijenjene; tijekom sličnoga stanja nužde, 1788.-1789., dodatna se zaposlenost zapravo osigurala lokalno uz nadnice koje su bile *niže* od normalnih. (Vidjeti J. Harvey, "Worcestershire", u *Annals of Agriculture*, v., XII., str. 132, 1789. Također, E. Holmes, "Cruckton", *l. c.*, str. 196)

Unatoč tome, opravdano se pretpostavilo da je usvajanje načina *Speenhamlanda* moralo biti barem neizravno u vezi s ratom. Zapravo, dvije su slabosti tržišnog sustava, koji se brzo širio, bile otežane ratom te su pridonijele situaciji iz koje je niknuo *Speenhamland*: (1) tendencija cijena žita da fluktuiraju i (2) krajnje štetan utjecaj pobuna na ove fluktuacije. Mali su bili izgledi da će tržište žita, tek od nedavna slobodno, izdržati ratni napor i prijetnje blokade. Osim toga, tržište žita nije bilo otporno na paniku uzrokovanu navikom dizanja buna, koje su sada poprimile zloslutno značenje. U takozvanom "regulativnom sustavu", središnje su vlasti smatrale "nenasilne bune" više-manje *pokazateljem* lokalne oskudice, te je glede njih valjalo postupati uvidavno; sada ih se javno osuđivalo kao *uzrok* oskudice i ekonomsku opasnost po zajednicu u cjelini, a isto tako i po samu sirotinju. Arthur Young je objavio upozorenje naslova "Posljedice buna zbog visokih cijena hrane", a Hannah More je pripomogla širenju sličnih gledišta jednom od svojih didaktičnih pjesama naslova "Pobuna, ili: pola štruce je bolje nego nimalo kruha" (ovu se pjesmu imalo pjevati na melodiju "Bio jedan postolar"). Njezin je odgovor kućanicama samo stavio u stihove ono što je Young u jednom zamišljenom dijalogu izrazio ovako: "'Trebali da ostanemo mimi do skapavanja?' Sasvim sigurno ne – morate prigovarati; ali prigovarajte i djelujte na način koji neće otežati samo zlo što ga se osjeća". Tvrđio je da ne postoji ni najmanja opasnost opće gladi, "*pod uvjetom da*

nemamo bune". Bilo je valjana razloga za zabrinutost, jer ponuda je žita bila vrlo osjetljiva na paniku. Osim toga, francuska je revolucija davala prijeteću konotaciju čak i nenasilnim bunama. Iako je strah od rasta nadnica nedvojbeno bio ekonomskim uzrokom *Speenhamlanda*, mora se reći da su, što se tiče rata, implikacije bile daleko više socijalne i političke negoli ekonomske.

2. *Sir William Young i ublažavanje Zakona o naseljenosti*

Dvije prodorne mjere zakonodavstva o sirotinji datiraju iz 1795.: *Speenhamland* i ublažavanje "općinskoga kmetstva". Teško je vjerovati da je ovo bila puka koincidencija. Glede mobilnosti rada, njihov je učinak bio do neke točke suprotan. Dok je potonja mjera povećavala radniku privlačnost lutanja u potrazi za zaposlenjem, prva je činila takvo postupanje manje imperativnim. Rečeno prikladnim izrazima "odbojnost" i "privlačnost", što ih se ponekad koristi u studijama o migraciji, istodobno je povećana "privlačnost" odredišta i smanjena "odbojnost" svoga sela. Opasnost velikog raseljavanja ruralnoga rada, kao posljedice revizije Zakona iz 1662., bila je, dakle, zasigurno ublažena *Speenhamlandom*. Glede provedbe sirotinjskoga zakonodavstva, ove su se dvije mjere otvoreno dopunjavale. Naime, ublažavanje Zakona iz 1662. stvaralo je rizik koji se upravo tim zakonom htjelo izbjeći, tj. rizik preplavlivanja "boljih" općina sirotinjom. To se doista moglo i dogoditi da nije bilo *Speenhamlanda*. Suvremenici gotovo da nisu ni spomenuli ovu povezanost, što ne treba ni čuditi sjetimo li se da je čak i sam Zakon iz 1662. donesen praktički bez javne rasprave. Ipak, mora da je takvoga uvjerenja bilo u mislima Sir Williama Younga, koji je dva puta istodobno bio pokroviteljem obiju ovih mjera. Godine 1795. zagovarao je dopunu Zakona o naseljavanju i ujedno predložio 1796. zakon kojim je načelo *Speenhamlanda* postalo dijelom zakonodavstva. Jednom ranije, godine 1788., bio je bez uspjeha pokroviteljem istih ovih dviju mjera. Predložio je ukidanje Zakona o naseljenosti gotovo na isti način kao i 1795., i istodobno bio pokroviteljem mjere potpore sirotinji uvođenjem nadnice dovoljne za život, čije bi dvije trećine snosio poslodavac, a jedna bi se trećina platila iz daća (Nicholson, *History of the Poor Laws*, sv. VII.). Međutim, bili su potrebni još jedan težak podbačaj žetve i francuski rat da bi prevladala ta načela.

3. *Utjecaj visokih gradskih nadnica na ruralnu zajednicu.*

"Privlačnost" grada uzrokovala je porast ruralnih nadnica i istodobno vodila odljevu rezerve poljoprivrednog rada sa sela. Potonja je od ovih dviju tijesno povezanih nevolja bila značajnija. Postojanje odgovarajuće rezerve rada bilo je od životne važnosti za poljoprivrednu djelatnost, kojoj je trebalo više ljudi u proljeće i u listopadu, nego tijekom mrtvila zimskih mjeseci. U tradicionalnom društvu organske strukture, raspoloživost takve rezerve rada nije naprosto

ovisila o razini nadnica, već prije o institucionalnom okružju koje određuje *status* siromašnijeg dijela stanovništva. U gotovo svim poznatim društvima nalazimo pravna ili običajna rješenja, koja drže ruralnog radnika na raspolaganju zemljovlasniku za zapošljavanje u vremenima vršne potražnje.

Tu je počivala glavna poteškoća situacije stvorene u ruralnoj zajednici porastom urbanih nadnica, nakon što je *status* ustupio mjesto *contractus*. Prije industrijske revolucije bilo je važnih rezervi rada na selu: postojala je domaća ili kućna radinost, koja je zapošljavala čovjeka zimi i ujedno držala njega i ženu mu na raspolaganju za rad na poljima u proljeće i jesen. Postojao je Zakon o naseljavanju, koji je praktički držao siromašne u kmetstvu prema općini i time ih činio ovisnima o mjesnim zakupnicima zemlje. Postojali su i razni drugi oblici kojima je Zakon o sirotinji naseljenog radnika činio popustljivim radnikom: mjera rada, raspoređivanje radnika ili sustav rada uokolo. Temeljem povelja raznih "kuća radinosti", paupera se moglo okrutno kazniti, i to ne samo po nahodanju, već zapravo i potajno; ponekad se osobu koja traži potporu moglo uhititi i odvesti je u "Kuću", ako bi vlasti, koje su imale pravo ući po danu nasilno u mjesto njezina boravka, utvrdile da živi "u oskudici i da joj treba pomoći" (31 Geo. III. c. 78). Stopa smrtnosti je u takvim kućama bila zastrašujuća. Dodajmo ovome stanje ovisnog seljaka na sjeveru, graničara koji je bio plaćen u naravi i bio obvezan pomagati u bilo koje vrijeme na poljima, kao i mnogostruke ovisnosti koje su išle uz nesigurne oblike posjedovanja zemlje od strane siromašnih i kolibe skopčane s obvezama, pa se može prosuditi mjera u kojoj je latentna rezervna armija poslušnog rada bila na raspolaganju ruralnim poslodavcima. Postojalo je, prema tome, posve mimo problema nadnica, pitanje održavanja adekvatne rezerve poljoprivrednog rada. Relativna važnost ovih dvaju pitanja vjerojatno je varirala u raznim razdobljima. Dok je uvođenje *Speenhamlanda* bilo u čvrstoj vezi sa strahom zakupnika od rastućih nadnica, i dok je brzo širenje sustava doplataka tijekom kasnijih godina poljoprivredne depresije (poslije 1815.) bilo vjerojatno određeno istim uzrokom, gotovo jednodušno inzistiranje zakupničkih krugova početkom tridesetih godina na potrebi zadržavanja sustava doplataka nije bilo posljedicom njihova straha od rastućih nadnica, već njihove brige glede adekvatne ponude odmah raspoloživog rada. Potonja briga nije mogla, međutim, biti posve odsutna iz njihovih misli u bilo koje vrijeme, osobito ne tijekom dugoga razdoblja iznimnog prosperiteta (1792.-1813.) kad je prosječna cijena žita jako rasla i daleko nadmašila rast cijene rada. U osnovici *Speenhamlanda* bila je stalna zabrinutost glede ponude rada, a ne glede nadnica.

Razlikovanje i ispitivanje ova dva skupa motiva može izgledati pomalo umjetno, imajući u vidu da bi od povećanja nadnica valjalo očekivati poticanje veće ponude rada. U nekim slučajevima, međutim, postoje pozitivni dokazi koja je od ovih dviju briga bila zakupnicima glavna.

Prvo, puno je dokaza da su se zakupnici, čak i u slučaju domaće sirotinje, odnosili neprijateljski prema svakom obliku vanjske zaposlenosti koji bi radnika učinio manje raspoloživim za povremenu poljoprivrednu zaposlenost. Jedan od svjedoka u Izvješću iz 1834. optužio je naseljene siromahe da idu "u lov na haringe i skuše kako bi zaradili čak jednu funtu tjedno, a svoje obitelji ostavljaju na brigu općini. Kad se vrate bivaju poslani u zatvor, ali im to ne smeta ukoliko mogu po izlasku ponovno ići na dobro plaćen posao ... " (str. 33). Zbog toga, žali se isti svjedok, "zakupnici često ne mogu naći dovoljan broj radnika za svoje proljetne i listopadske poslove" (Izvješće Henryja Stuarta, Dod. A, t. I., str. 334A).

Drugo, postojalo je presudno pitanje dodjele zemlje na obrađivanje. Zakupnici su bili jednodušni da je vlastita čestica zemlje najsigurnije sredstvo kojim bi se čovjeka i njegovu obitelj trajno skinulo s daće. Pa ipak, čak ni teret daće nije ih mogao potaći da pristanu na ikakav oblik dodjele zemlje koji bi domaću sirotinju mogao učiniti manje ovisnom o povremenom radu za zakupnika.

Ova točka zavređuje pozornost. Zakupnički su krugovi oko 1833. bili tupo u prilog zadržavanja *Speenhamlanda*. Citirat ćemo neke odlomke iz Izvješća povjerenika za sirotinjsko zakonodavstvo. Sustav doplataka znači "jeftin rad i brze žetve" (Power). "Bez sustava doplataka zakupnici ne bi mogli nastaviti obrađivanje tla" (Cowell). "Zakupnicima je stalo da se njihove ljude plaća sa sirotinjskog računa" (J. Mann). "Mislim da veliki zakupnici, oni osobito, ne žele smanjivanje (daća). Dok su daće kakve jesu, uvijek mogu dobiti sve dodatne ljude koje žele, te ih mogu, čim bi kišilo, sve vratiti na teret župi ... " (svjedok zakupnika). Odbornici župe su "neskloni svakoj mjeri koja bi radnika učinila neovisnim o pomoći; pomoć župe radnika drži u granicama župe i time ga zadržava uvijek njima na raspolaganju kad je potreban za hitan rad". Tvrde da bi ih "upropastile visoke nadnice i slobodni radnici" (Pringle). Tupo su se protivili svim prijedlozima da se siromašnima dodijele zemljišta, koja bi ih učinila neovisnima. Čestice zemlje bi ih spasile od oskudice i održale ih u doličnom položaju i samopoštovanju, ali bi ih također učinile neovisnima, i maknule ih iz redova rezervne armije potrebne poljoprivrednoj djelatnosti. Majendie, zagovornik dodjele zemlje, preporučio je čestice od 1/4 jutra, smatrajući sve što je veće od toga beznadnim jer se "posjednici plaše da radnici ne postanu neovisni". Power, također pobornik dodjele zemlje, potvrdio je to. Rekao je: "Zakupnici se gotovo svi protive dodjeli zemlje. Brinu ih takvi odbici od njihovih posjeda; morali bi ići dalje po gnojivo; također prigovaraju povećanju neovisnosti svojih radnika." Okeden je predložio dodjelu čestica zemlje veličine 1/16 jutra, jer to bi po njemu "utrošilo skoro točno onoliko slobodnog vremena koliko su ga kotač i preslica, tkalački čunak i igle za pletenje" trošili kad su bili u punom pogonu u svakoj obitelji kućne radinosti!

Ovo jedva da ostavlja mjesta dvojbi o stvarnoj funkciji sustava doplataka s gledišta zakupničkih krugova: da im osigura poljoprivrednu rezervu naseljene sirotinje na raspolaganju u bilo koje vrijeme. Uzgred rečeno, *Speenhamland* je na ovaj način stvorio privid ruralnog viška stanovništva gdje u zbilji nije bilo takva viška.

4. Sustav doplataka u industrijskim gradovima.

Speenhamland je prvenstveno stvoren kao mjera olakšavanja ruralne oskudice. To nije značilo ograničavanje na sela, jer su i gradovi s tržnicama pripadali seoskim područjima. Početkom tridesetih godina, većina je gradova u tipičnom području primjene *Speenhamlanda* uvela sustav doplataka u pravom smislu. Primjerice, grofovija Hereford, koja je s obzirom na višak stanovništva bila klasificirana kao "dobra", pokazala je da njezinih svih šest gradova priznaje metode *Speenhamlanda* (četiri "sigurno", četiri "vjerojatno"), a "loš" Sussex je pokazao da od dvanaest gradova, koliko ih je podnijelo izvješće, tri ne primjenjuje a devet primjenjuje metode *Speenhamlanda* u strogom smislu riječi.

Stanje u industrijskim gradovima sjevera i sjeverozapada bilo je, dakako, vrlo različito. Sve do 1834. broj je ovisne sirotinje bio znatno manji u industrijskim gradovima nego u seoskim područjima, gdje je čak i prije 1795. blizina manufakture vodila uvelike povećanju broja paupera. Velečasni John Howlett se 1789. uvjerljivo suprotstavio "popularnoj zabludi da je omjer sirotinje u velegradovima i manufakturnim gradovima brojnoga stanovništva veći nego u običnim župama, a činjenično je stanje upravo suprotno" (*Annals of Agriculture*, v., XI., str. 6, 1789.).

Nije, nažalost, poznato kakvo je točno bilo stanje u novim industrijskim gradovima. Povjerenici za sirotinjsko zakonodavstvo bili su, čini se, uznemireni zbog navodne predstojeće opasnosti širenja metoda *Speenhamlanda* na tvorničke gradove. Važila je ocjena da su "sjeverne grofovije najmanje zaražene njime", ali ipak uz tvrdnje da "čak i u gradovima on postoji u vrlo zastrašujućoj mjeri". Činjenice ovo baš ne potvrđuju. Iстина, potpora se u Manchesteru i Oldhamu povremeno davala zdravim i potpuno zaposlenim osobama. U Prestonu na sastancima obveznika daće, piše Henderson, glasan je bio pauper "koji se bacio na teret općine kad mu je nadnica smanjena s jedne funte na osamnaest šilinga tjedno". Gradska su područja Salforda, Padihama i Ulverstona također bila klasificirana kao ona koja "redovno" prakticiraju subvencioniranje nadnica: isto tako i Wigan, kad je riječ o tkalcima i prelcima. Čarape su se u Nottinghamu prodavale ispod troškova proizvodnje "uz profit" proizvođaču. očito zahvaljujući tome što su mu iz daće plaćane subvencije za nadnice. Henderson je pak, izvješćujući o Prestonu, već vidio u mislima kako se ovaj opaki sustav "ušuljava i pridobija privatne interese u svoju obranu". Prema Izvješću povjerenika za sirotinjsko zakonodavstvo, sustav je manje prevladavao u

gradovima samo "zbog toga što su manufakturni kapitalisti tvorili manjinu obveznika na daću, pa su imali manje utjecaja među općinskim odbornicima nego zakupnici u mjestima seoskih područja".

Ma kako stvari stajale na kratak rok, čini se vjerojatnim da je na dugi rok nekoliko razloga djelovalo protiv općega prihvaćanja sustava doplataka od strane industrijskih poslodavaca.

Jedan je bio neefikasnost pauperskog rada. U pamučnoj se industriji plaćalo po učinku ili, kako se tada govorilo, po zadaćama. U samoj su poljoprivredi pak "degradirani i neefikasni štice radnici" radili tako loše da je "4 ili 5 takvih radnika davalo koliko jedan u radu po zadaći" (Izabrani odbor za radničke nadnice, VI., 1824., str. 4). Izvješće povjerenika za sirotinjsko zakonodavstvo napominje da bi rad po komadu mogao omogućiti uporabu metode *Speenhamland*, bez nužnog uništavanja "efikasnosti tvorničkoga radnika"; tvorničar bi tako mogao "stvarno dobiti jeftin rad". Implikacija je ovoga da niske nadnice poljoprivrednog radnika ne moraju značiti stvarno jeftin rad, jer neefikasnost radnika može imati veću težinu nego niska cijena što je poslodavac plaća za njegov rad.

Daljnji čimbenik koji je navodio poduzetnika da bude protiv sustava *Speenhamland* bila je opasnost od konkurenata, koji možda proizvode uz znatno niže nadnične troškove zbog subvencioniranja nadnica. Ova opasnost nije zabrinjavala zakupnika, koji je prodavao na neograničenom tržištu, ali je mogla jako uznemiriti urbanoga vlasnika tvornice. Izvješće povjerenika za sirotinjsko zakonodavstvo tvrdi kako se "tvorničaru u Macclesfieldu može dogoditi da ga upropaste niže cijene konkurenata koje su posljedica loše provedbe Zakona o sirotinji u Essexu". William Cunningham je smatrao da je najvažnije u Zakonu iz 1834. njegovo djelovanje u pravcu "nacionaliziranja" provedbe sirotinjskoga zakonodavstva, čime se uklanja ozbiljna prepreka s puta razvitka nacionalnih tržišta.

Treći prigovor *Speenhamlandu*, koji je možda imao najveću težinu u kapitalističkim krugovima, tendencija je toga sustava da zadržava "golemu, inertnu masu suvišnog rada" (Redford) van urbanoga tržišta rada. Potražnja urbanih tvorničara za radom bila je krajem dvadesetih godina velika; Dohertyjev i su sindikati pokrenuli nemire velikih razmjera; bio je to početak ovenovskoga pokreta, koji je vodio najvećim štrajkovima i lokautima što ih je Engleska do tada doživjela.

S gledišta su poslodavaca, prema tome, tri jaka argumenta djelovala, na dugi rok, protiv *Speenhamlanda*: njegov štetan učinak na proizvodnost rada; njegova tendencija da stvara troškovne razlike među raznim dijelovima zemlje; njegovo podržavanje "stagnantnih fondova rada" (Webb) na selu, čime je podupirao monopol rada urbanih radnika. Nijedna od ovih okolnosti ne bi bila jako važna pojedinačnom poslodavcu, ili čak lokalnoj skupini poslodavaca. Na njih su mogle lako utjecati prednosti niskih troškova rada, ne samo glede

osiguravanja profita, nego i jer su im pomagale da konkuriraju tvorničarima iz drugih gradova. Međutim, poduzetnici će kao klasa biti vrlo različitoga gledišta kad se, tijekom vremena, pokaže da im kolektivno stvara opasnost ono što je koristilo izoliranom poslodavcu ili skupinama poslodavaca. U stvari, upravo je širenje sustava doplataka na industrijske gradove sjevera početkom tridesetih godina, makar i u oslabljenom obliku, konsolidiralo javno mnijenje protiv *Speenhamlanda* i dovelo do reforme u nacionalnim razmjerima.

Dokazi upućuju na urbanu politiku više-manje svjesno usmjerenu prema stvaranju industrijske rezervne armije u gradovima, pretežno radi izlaženja na kraj s ostrim fluktuacijama ekonomske aktivnosti. Što se ovoga tiče, nije bilo mnogo razlike između grada i sela. Baš kao što su seoskim vlastima bile poželjnije visoke daće nego visoke nadnice, tako su i gradske vlasti bile nesklone udaljavati ne-domaćeg paupera u mjesto njegova stalnog boravka. Postojala je neka vrsta konkurencije između ruralnih i urbanih poslodavaca za udio u rezervnoj armiji. Tek je u teškoj i otegnutoj depresiji iz sredine četrdesetih godina postalo neizvedivo podupirati rezervu rada po cijenu daća. Čak su se i tada urbani i ruralni poslodavci ponašali na sličan način: u velikim je razmjerima došlo do uklanjanja sirotinje iz industrijskih gradova i, paralelno tome, do "čišćenja sela" od strane zemljovlasnika, a cilj je u oba slučaja bio smanjenje broja domaće sirotinje (vidjeti Redford, str. 111).

5. Primat grada u odnosu na selo

Speenhamland je, po našoj pretpostavci, bio zaštitna mjera ruralne zajednice suočene s opasnošću kakvu je predstavljala rastuća urbana razina nadnica. Ovo je značilo primat grada u odnosu na selo glede poslovnoga ciklusa. Da je tomu bilo tako, može se dokazati u najmanje jednom slučaju – depresiji 1837.-1845. Pomno statističko istraživanje, izvršeno 1847., pokazuje da je depresija krenula iz industrijskih gradova sjeverozapada, i zatim se širila prema poljoprivrednim grofovijama, u kojima je oporavak nastupio izrazito kasnije negoli u industrijskim gradovima. Brojke pokazuju da je "pritisak najprije pogodio industrijske okruge i bio najkasnije uklonjen u poljoprivrednim okruzima". Industrijske su okruge u istraživanju predstavljali Lancashire i West Riding iz Yorkshirea, sa stanovništvom od 201.000 (u 584 "saveza" Zakona o sirotinji); seoske su okruge pak činili Northumberland, Norfolk, Suffolk, Cambridgeshire, Bucks, Herts, Berks, Wilts i Devon, sa stanovništvom od 208.000 (jednako tako u 584 "saveza" Zakona o sirotinji). U industrijskim je okruzima poboljšanje započelo 1842., uz usporevanje rasta pauperizma od 29,37 posto na 16,72 posto, iza kojega je došlo do pozitivnog smanjenja od 29,80 posto u 1843., 15,26 posto u 1844. i daljnjih 12,24 posto u 1845. U upadljivom kontrastu s ovim kretanjem, poboljšanje je u poljoprivrednim okruzima započelo tek 1845., uz smanjenje od 9,08 posto. U oba je slučaja izračunat omjer izdataka temeljem Zakona o sirotinji po glavi stanovnika, a u potonjem se slučaju računalo

za svaku grofoviju i godinu zasebno (J. T. Danson, "Condition of the People of the U.K., 1839-1847", u *Journ. of Stat. Soc.*, sv. XI., str. 101, 1848.).

6. Depopulacija i prenapučenost na selu.

Engleska je bila jedina zemlja u Europi s jednodolnim upravljanjem glede rada u gradu i na selu. Poštovanje zakona poput onih iz 1563. i 1662. osiguravalo se u ruralnim i urbanim župama na sličan način, a mirovni su suci primjenjivali pravo podjednako u cijeloj zemlji. Ovo valja zahvaliti kako ranoj industrijalizaciji seoskih područja, tako i naknadnoj industrijalizaciji urbanih krajeva. Zbog toga nema administrativnog jaza između organizacije rada u gradu i na selu, kakvog je bilo na kontinentu. To pak objašnjava neobičnu lakoću kojom je rad tekao sa sela u grad i natrag. Tako su izbjegnuta dva najkobnija obilježja kontinentalne demografije – iznenadna depopulacija sela zbog migracije sa sela u grad, kao i ireverzibilnost ovoga procesa migracije, koji je, prema tome, dovodio do obeskorjenjivanja onih osoba koje su se prihvatile posla u gradu. *Landflucht* je bio naziv za ovo katastrofalno pražnjenje sela, užas poljoprivredne zajednice u Srednjoj Europi od druge polovice devetnaestoga stoljeća. U Engleskoj umjesto toga nalazimo nešto poput oscilacije stanovništva između urbane i ruralne zaposlenosti. Gotovo kao da je velik dio stanovništva bio u stanju čekanja, i ta okolnost jako otežava ili čak onemogućava praćenje kretanja unutarnje migracije. Pamtim, osim toga, konfiguraciju zemlje s lukama posvuda, što je učinilo migraciju na veliku udaljenost takoreći nepotrebnom, pa postaje shvatljivo lako prilagođavanje provedbe Zakona o sirotinji zahtjevima nacionalne organizacije rada. Ruralna je župa često plaćala vanjsku potporu nerezidentnim pauperima koji su se prihvatili posla u nekom ne previše udaljenom gradu, šaljući novac u mjesto njihova boravka kao potporu temeljem rada po rasporedu; industrijski su gradovi pak često isplaćivali sirotinjsku potporu rezidentnoj sirotinji kojoj mjesto naseljenosti nije bilo u gradu. Gradske su vlasti samo iznimno provele masovna uklanjanja, kao 1841.-1843. Od 12.628 siromašnih osoba koje su tom prigodom uklonjene iz devetnaest industrijskih gradova sjevera, samo ih je 1 posto bilo, prema Redfordu, naseljeno u devet poljoprivrednih okruga. (Ako se Redfordove grofovije zamijene sa devet "tipičnih poljoprivrednih okruga" što ih je Danson odabrao 1848., rezultat se mijenja samo malo, tj. od 1 posto na 1,3 posto.) Bilo je tek vrlo malo migracije na veliku udaljenost, kao što je Redford to pokazao, i velik je dio rezervne armije rada držan na raspolaganju poslodavaca izdašnim načinima potpore na selu i u industrijskom gradu. Nije stoga čudo što je bilo istodobne "prenapučenosti" i u gradu i na selu, dok su zapravo tvorničari iz Lancashirea morali u vremenima vršne potražnje uvoziti mnogobrojne irske radnike, a zakupnici su naglašavali da neće moći gurati dalje u vrijeme žetve ako itko od seoskih paupera bude potaknut na emigriranje.

A

Applegarth, Robert 314
Arnold, Thurman 175
Ashley, Sir William James 308, 309, 315

B

Barnes-Becker-Becker 296
Beer, Max 312
Belasco, P. S. 315
Bellers, John 131, 132, 133, 134, 135,
136, 315
Belsham, Will 314
Benedict, Ruth 304
Bentham, Jeremy 108, 132, 133, 134,
136, 143, 145, 146, 147, 149, 153, 162,
165, 166, 199, 211, 258, 311, 314
Blackmore, J. S. 316
Blake, William 124
Blanc, Louis 132, 134
Borkena, Franz 213
Brinkman, C. 194, 210, 302, 310
Bücher, K 212
Buccher, Carl 305, 306, 310
Buell, R. L. 296, 297
Burke, Edmund 108, 118, 142, 143, 144,
145, 147, 149, 153, 162, 256, 259,
294, 311, 314

C

Cannan, E. 150
Canning, Charles John 118, 245, 293,
298
Carlyle, Thomas 124
Carr, E. H. 236, 296
Clapham, J. H. 63, 118, 123, 296, 297,
313, 316
Cobbett, William 258, 311

Cole, G. D. H. 198, 249
Collier, John 189, 321
Condorcet, de, Marie Jean, Marquis 139
Cooke, Edward 139
Corti, Egon Caesar 301
Cowe, James 314
Crossman, R. H. S. 296
Crumple, Samuel 314
Cunningham, William 235, 296, 309,
312, 313, 328

D

Darwin, Charles 108, 139
Davies, David 117
Defoe, Daniel 134, 135, 136, 314
Dickey 173
Dickey, A. V. 166, 167, 173, 196, 211,
312, 313
Dickens, Charles 124
Diderot, Diderot 108
Disraeli, Benjamin, 1st Earl of
Beaconsfield 106, 196, 244, 319
Drucker, Peter F. 201
Dyer, George 314

E

Earle, Edward Mead 301
Eden, Sir Frederick Morton 314
Engels, Friedrich 116, 124, 311, 313
Eulenburg, F. 39

F

Fay, S. B. 297
Feis, H. 297
Firth, R. 84
Fourier, Francois Marie Charles 131, 134
Funnell, William 139

G

Gairdner, J. 58
 George, Henry 46
 George, Stephan 270
 Gibbins, H. de B. 58
 Gilbert, Thomas 120, 121, 132, 310, 314
 Godwin, William 108, 109, 147, 153, 314
 Goldenweiser, A. 186, 303, 320, 321

H

Haberler, G. 243
 Hadley, A. T. 258
 Hales, John 58
 Halevy, Elie 312
 Hammond, Barbara 201, 312
 Hammond, J. L. 201, 312, 313
 Hampshire (E. Poulter) 314
 Hartley, David 140
 Haushofer, Karl 296
 Hawtrey, G. R. 79, 95, 215, 296
 Hayes, C. A. 219
 Hazlitt, W. 152
 Heatley, D. P. 296
 Heckscher, E. F. 58, 195, 309, 310
 Hegel, Georg Wilhelm 17, 137
 Helvetius, Clode Adrien 140
 Henderson, H. D. 92, 327
 Hershey, A. S. 36, 296
 Herskovits, M. J. 13, 193, 305, 307
 Heymann, H. 274
 Hindenburg, von Beneckendorff und
 von, Paul 44, 270, 274
 Hirst, J., and Redlich 166
 Hitler, Adolf 221, 270, 271, 275, 277,
 278
 Hobbes, Thomas 140, 194
 Hobson, J. A. 301
 Hofmann, A. 296
 Howlett, Rev. J. 314, 323, 327
 Hume, David 135, 140, 223, 294, 296

I

Ilbert 166
 Innes, A. D. 58

J

James, Isaac 139, 314
 Johnson, Charles S. 322
 Jones, Edward 315
 Jowett, Benjamin 76

K

Kingsley, Charles 124, 186
 Kingsley, Mary H. 320
 Klages, Ludwig 270
 Knight, Frank H. 282
 Knowles, L. C. A. 206, 296

L

Langer, W. L. 297, 301
 Lassalle, Ferdinand 46, 132, 134
 Lasswell, H. D. 296, 297
 Lawrence, D. H. 270
 Lawson 131
 Leathes, Sir Stanley Mordaunt 296, 301
 Lesser, Alexander 320
 Linton, Ralph 13, 304
 Lippmann, Walter 66, 168, 175, 296, 313
 Lipson, Ephraim 307
 Locke, John 132, 134, 138, 150, 153, 257
 Loeb, E. M. 193, 307, 308
 Lorimer, Frank 321
 Lowie, Robert Harry 302, 303
 Luson, Hewling 315
 Luther, Martin 137
 Lysis, (Michael Le Tellier) 301

M

Macaulay, Thomas B. 206, 258
 Machiavelli, Niccolo 137
 Mair, L. P. 193, 319, 320
 Malinowski, Bronislav 10, 13, 302, 303,
 304, 305
 Malthus, Thomas Robert 108, 109, 124,
 130, 139, 141, 142, 147, 149, 150, 151,
 152, 153, 162, 233, 255, 311, 317
 Mantoux, P. L. 148, 312, 313

Marshall, Alfred 13
 Marshall, Dorothy 316
 Marshall, T. H. 317
 Martineau, Harriet 115, 116, 123, 125,
 126, 257, 311, 315
 Marx, Karl 17, 46, 95, 108, 134, 152,
 179, 196, 213, 311, 313
 Massie, J. 315
 Mayer, J. P. 296, 297
 McFarlane, John 129, 315, 321
 Mead, Margaret 186, 187, 320
 Mellonie, F. C. 316
 Meredith, H. O. 103
 Mettemich, von, Klemens Wenzel
 Nepomuk Lothar, Pr 27, 29
 Mill, James 130
 Mill, John Stuart 46, 108, 235
 Millins, Mrs. S. G. 186
 Mises, Ludwig von 46, 66, 168, 207,
 220, 226, 258, 259, 313
 Mitchell, W. C. 312
 Montesquieu, de, Charles de Secondat
 89, 257
 More, Hannah 201, 218, 323
 More, T. 130, 137
 Mowat, R. B. 296, 297
 Muir, Ramsay 297

N

Nasmith, James 315

O

Oastler, Richard 195
 Ohlin, B. 211
 Onken, H. 297
 Oppenheim, L. 296
 Ortes, Giammaria 129
 Owen, Robert 108, 259, 291, 292, 315,
 321

P

Paine, Thomas 118, 148, 315
 Palgrave, Robert Harry Inglis, Sir 316

Palmerston, Henry John Temple, 3rd
 Viscount 293, 298
 Pantlen, Herman 309
 Penrose, E. F. 212, 233
 Pew, Richard 315
 Phillips, W. A. 297
 Pirenne, Henri 294, 296, 306, 307, 309,
 310
 Pitt, William Morton 311, 314, 315, 323
 Pitt-Rivers 320
 Platon 140
 Polanyi, Karl 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 265, 269
 Postan, M. M. 309
 Postlethwayt, Malachy 129
 Power, Elieen Edna 309
 Proudhon, Pierre Joseph 46, 131, 134

Q

Quesnay, Francois 108, 140, 161, 245

R

Ratcliffe-Brown 303
 Rauschnig, H. 274
 Redlich i Hirst J. 166
 Remer, Charles Frederick 301
 Ricardo, David 46, 124, 134, 137, 141,
 150, 152, 153, 159, 163, 194, 213,
 227, 235, 255, 258, 311, 317
 Robbins, L. 296
 Robinson, Henry 131
 Rodbertus, Johann Karl 213
 Rostovtzeff, M. I. 296
 Rousseau, Jean Jacques 27, 66, 108
 Ruggles, Theodore 315
 Russel, Bertrand 296

S

Sabatier, William 315
 Saint-Simon, de, Claude Henri, Count
 199, 200
 Saunders, Robert 315
 Schafer, Felix 228

Velika preobrazba

Schmoller, Gustav Friedrich von 310
Schuman, F. 294, 296
Schumpeter, Joseph Alois 312
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper,
7th Earl 196
Sherer, J. G. 315
Smith, Adam 65, 66, 67, 86, 113, 118,
129, 135, 136, 137, 138, 140, 141,
150, 151, 152, 153, 163, 166, 195,
244, 282, 321
Sontag, R. J. 27, 297, 301
Sorel, Georges 270
Southey, Robert 196
Spann, Othmar 270
Spencer, Herbert 66, 108, 168, 172, 217,
258, 313
Spitalfields institution 315
St. Giles-in-the-Field 315
Staley, Eugene 301
Stephen, Sir Leslie 132, 147, 312
Stolper, G. 296
Sumner, William Graham 168, 258

T

Tawney, R. H. 57
Thompson, E. 322
Thurnwald, R. C. 10, 69, 74, 80, 82, 85,
187, 194, 302, 303, 304, 305, 306,
307, 308, 320
Townsend, William 118, 119, 137, 139,
140, 141, 142, 144, 145, 147, 149,
151, 152, 153, 255, 311, 315
Toynbee, A. J. 194, 220, 294, 296, 297,
312, 313
Trevelyan, G. M. 217, 293, 297

U

Ulloa, de, Antonio 139

V

Vancouver, John 315
Vattel, de, Emmeriche 293, 296

Viner, Charles 301
Vives, Juan Luis 193
Voltaire, de, Francois Marie 107

W

Wafer, Lionel 139
Wagner, Adolph 235
Webb, Sidney i Beatrice 142, 163, 313,
316
Weber, Max 11, 13, 14, 68, 306, 307,
308
Whately, biskup 207
Wicksell, Knut 235
Wieser, Friedrich, Freiherr von 235
Williams, F. E. 320, 321
Wilson, Veleasni Edward 315, 318, 319
Wilson, Woodrow 43, 44
Wissel, Clark 320
Wood, J. 315

Y

Young, Arthur 133, 247, 318, 323
Young, Sir W. 301, 315, 322, 324

BIBLIOTEKA REVJE ZA SOCIOLOGIJU

Izdavači

Naklada Jesenski i Turk (NJT)
Hrvatsko sociološko društvo (HSD)

Za izdavače

Mišo Nejašmić (NJT)
Vjekoslav Afrić (HSD)

Uredništvo Biblioteke Revije za sociologiju

Goran Batina (Glavni urednik Naklade Jesenski i Turk), Saša Božić, Ivan Burić, Rade Kalanj, Vjeran Katunarić, Josip Kumpes, Slaven Letica, Silva Mežnarić, Mišo Nejašmić (Glavni urednik Biblioteke Revije za sociologiju), Josip Prgomet, Pavle Schramadei, Aleksandar Štulhofer

Urednik

Rade Kalanj

Prijevod

Luka Marković

Lektura

Iskra Devčić-Torbica

Grafički urednik

Mario Ostojić

Izrada omota

BOŽIŠČIĆ

Ilustracija

M. C. Escher

Tisak

Litograf

ISBN 953-6483-42-4 (NJT) - ISBN 953-6552-19-1 (HSD)

UDK 316.334.2

POLANYI, Karl

Velika preobrazba : politički i ekonomski izvori našeg vremena / Karl Polanyi ; (prijevod Luka Marković) . - Zagreb : Naklada Jesenski i Turk : Hrvatsko sociološko društvo, 1999. - 336 str. : 21 cm. - (Biblioteka revije za sociologiju) Prijevodi djela : 1 The Great Transformation. - Kazalo
ISBN 953-6483-42-4 (NJT) - ISBN 953-6552-19-1 (HSD)

Objavljivanje ove knjige sufinancirao je donator:

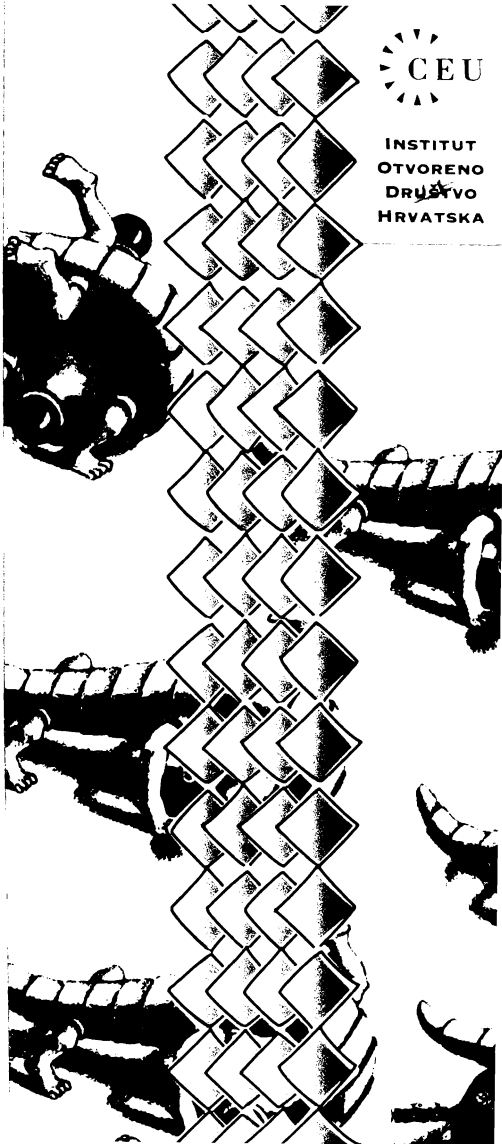
Institut Otvoreno društvo - Hrvatska / CEU PRESS - Budimpešta.

Copyright © **Naklada Jesenski i Turk**

**Naklada Jesenski i Turk, Vlaška 10, Zagreb, tel/fax: 01 48 16 574,
e-mail: j-t@iridis.com, http://www.jesenski-turk.hr**

INSTITUT
OTVORENO
DRUŠTVO
HRVATSKA

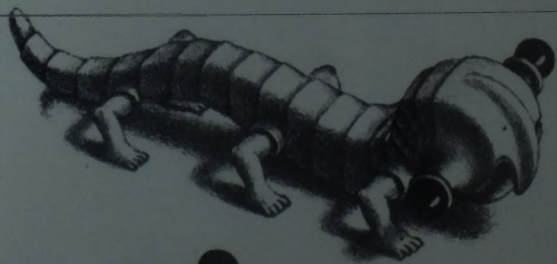
“Ovo je knjiga koja sve ostale knjige što se bave tim područjem čini zastarjelim ili istrošenim. Ovdje se, u odsudnom trenutku, može naći svjež obuhvat oblika i značenja humanih pitanja. Karl Polanyi ne pokušava poučavati povijest - on je ponovo piše. On ne unosi svjetlost svijeće u neke od njenih tamnih kutaka, niti je uvjerljivo čini javnim zapisom svojih vlastitih vjerovanja; umjesto toga, on uvidom i znanjem baca novo svjetlo na procese i revolucije čitavog ovog doba neprispodobivih promjena.

Polanyijev prvi cilj je istaknuti, a što čini zadivljujuće oštromno, socijalne implikacije određenog ekonomskog sustava, tržišnog gospodarstva koje je naraslo do svoje pune veličine u 19. stoljeću.”

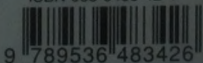
Robert M. MacIver

“...Karl Polanyi je izvorno i disciplinarno ekonomist, točnije rečeno ekonomski povjesničar, ali se njegova osebnost sastoji u tome da predmetnost te discipline ne ograničava na njezine konvencionalne sadržaje nego je podjednako promatra iz široke perspektive drugih socijalnih znanosti, prije svega antropologije i sociologije. “Antropologizacija” i “sociologizacija” ekonomije, odnosno sklonost utemeljivanju i razvoju *ekonomske antropologije* i *ekonomske sociologije* ključne su distinktivne značajke Polanyijeva priloga suvremenim socijalnoteorijskim znanjima. Polanyijeve znanstveno-teorijske dijagnoze i uvidi, napisani prije pedesetak godina, kasnije su se pokazali točnima i u mnogo čemu opominjućima. Riječ je o njegovim dijagnozama koje upozoravaju na opasni raskorak između brzog razvoja liberalne ekonomije i dezintegracije društvenog konsenzusa, koja može dovesti do političkih katastrofa i diktatorskih oblika vladavine...”

Rade Kalani

ISBN 953-6483-42-4

9 789536 483426

ISBN 953-6552-19-1